

Департамент освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації
Черкаський державний технологічний університет
Відділ освіти Чигиринської районної державної адміністрації
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»
«Суботівський історичний музей» НКЗ «Чигирин»
Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Чигиринський заклад загальної середньої освіти I–III ступенів №1
імені Богдана Хмельницького

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник 7

**АГРАРНИЙ РОЗВИТОК ЧИГИРИНЩИНИ
З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО СЬОГОДЕННЯ**

**Матеріали Сьомої міжрегіональної
історико-краєзнавчої конференції
«Чигиринщина в історії України»**

23 квітня 2019 р.

**Черкаси
2019**

УДК – 94 (477. 46)
ББК – 63.3 (4 УКР – 4 ЧЕК)
Ч58

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Лазуренко Валентин Миколайович – доктор історичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України, проректор з гуманітарно-виховних питань Черкаського державного технологічного університету.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Діденко Я. Л. – учений секретар НІКЗ «Чигирин»; **Дяченко Г. В.** – вчителька історії і права Чигиринської загальноосвітньої школи I – III ступенів №1 ім. Богдана Хмельницького Чигиринської районної ради Черкаської області; **Кивгила І. Г.** – кандидат історичних наук; **Кравченко О. А.** – вчитель історії та основ правознавства Чигиринського навчально-виховного комплексу «Дошкільний навчальний заклад – спеціалізована школа I – III ст. №2» Чигиринської районної ради; **Кукса Н. В.** – завідувачка відділу «Суботівський історичний музей» НІКЗ «Чигирин» (відповідальний секретар); **Лазуренко Ю. М.** – кандидат історичних наук, доцент; **Мельниченко В. М.** – професор, голова Черкаської обласної організації НСКУ; **Мирошніченко Т. І.** – директор Чигиринської загальноосвітньої школи I – III ступенів №1 ім. Богдана Хмельницького Чигиринської районної ради Черкаської області (заступник відповідального редактора); **Полтавець В. І.** – генеральний директор НІКЗ «Чигирин»; **Стадник І. Ю.** – кандидат історичних наук, доцент; **Яшан О. О.** – кандидат історичних наук, доцент.

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Збірник 7: Аграрний розвиток Чигиринщини з найдавніших часів до сьогодення. Матеріали Сьомої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України» / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2019. – 408 с.

Пропонований увазі читачів збірник складають матеріали Сьомої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України», присвяченої аграрному розвитку чигиринського краю з найдавніших часів до сьогодення, яка відбулася 23 квітня 2019 р. у м. Чигирині Черкаської області.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться минулим свого рідного краю.

Матеріали збірника подаються у авторській редакції.

© Черкаський державний технологічний університет, 2019
© НІКЗ «Чигирин», 2019
© Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, 2019
© Суботівський історичний музей НІКЗ «Чигирин», 2019
© Чигиринська загальноосвітня школа I – III ступенів №1 імені Богдана Хмельницького, 2019

СЬОМА МІЖРЕГІОНАЛЬНА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

23 квітня 2019 р. в Чигиринському закладі загальної середньої освіти І–ІІІ ступенів № 1 імені Богдана Хмельницького Черкаської області відбулася Сьома міжрегіональна історико-краєзнавча конференція «Чигиринщина в історії України». Темою конференції визначили: «Аграрний розвиток Чигиринщини з найдавніших часів до сьогодення».

Конференція проводиться за підтримки Департаменту освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації, науковців кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету, відділу освіти Чигиринської районної державної адміністрації, Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», Суботівського історичного музею НІКЗ «Чигирин», Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Це здебільшого учнівська конференція, у якій беруть участь і науковці, і вчителі, і краєзнавці.

Участь у цьогорічній конференції взяли історики, краєзнавці, працівники заповідників і музеїв та учні шкіл.

Зі словами привітань до учасників події звернувся ректор Черкаського державного технологічного університету Олег Григор, який наголосив на важливості вивчення історії свого краю та розвитку аграрного потенціалу Чигиринщини, як важливої складової аграрної України.

Історія проведення історико-краєзнавчої конференції сягає травня 2006 року, адже саме тоді у Суботівській ЗОШ І – ІІІ ст. Чигиринського району Черкаської області за ініціативи та організаційної підтримки викладачів кафедри історії України (особливо – уродженця села Суботів – професора Валентина Лазуренка) та працівників Центру студентського розвитку та культурних програм Черкаського державного технологічного університету було проведено Першу конференцію. Відтоді такі конференції в селі Суботів проводилися п'ять разів і були присвячені дослідженню різних аспектів історії Чигиринщини: історії села Суботів; подіям Другої світової війни; Голодомору 1932 – 1933 рр. та політичним репресіям; шкільній освіті на Чигиринщині; 500-річному ювілею Чигирина. Результатом всіх п'яти конференцій стало видання збірників матеріалів конференцій. Таким чином пишеться писемна історія Чигиринщини.

«Саме такі історико-краєзнавчі конференції відіграють важливу роль у формуванні національного патріотизму насамперед у молодого покоління українців, адже вони покликані якнайширше залучати учнів шкіл до пошукової роботи, направленої на вивчення історії своєї малої батьківщини» – зазначив у вітальному слові до учасників конференції один з ініціаторів її проведення проректор з гуманітарно-виховних питань ЧДТУ, професор Валентин Лазуренко.

23 квітня 2018 р. конференція «Чигиринщина в історії України», вже в статусі міжрегіональної, вперше пройшла в школі, яка носить ім'я гетьмана України Богдана Хмельницького. У зв'язку з тим, що в Суботівській школі залишилася лише початкова школа, виникла необхідність зберегти започатковану 2006 р. конференцію. І з гордістю у 2018 р. естафету у проведенні такого заходу перейняла перша інноваційна школа міста Чигирин (директор – Тетяна Мирошніченко), провівши на високому організаційному рівні на своїй базі Шосту міжрегіональну історико-краєзнавчу конференцію, присвячену 100-річчю Української революції 1917–1921 рр.

Збірник тематично охоплює виступи учасників, згруповані по секціях: «Аграрна історія Чигиринщини з найдавніших часів до початку 1930-х рр. ХХ ст.»; «Трагізм радянської політики відносно селянства. Розвиток Чигиринщини у 30-х – 50-х рр. ХХ ст.»; «Аграрний розвиток Чигиринщини у другій половині ХХ ст.; Видатні аграрії краю»; «Традиційна культура населення Чигиринщини. Матеріальне становище колгоспного селянства крізь призму повсякдення»; «Нащадки українських землеробів – захисники рідної землі у ХХІ ст.».

Прийнято рішення провести вже Восьму міжрегіональну історико-краєзнавчу конференцію «Чигиринщина в історії України» у 2020 р. та присвятити її історико-культурній спадщині Чигиринщини.

Лазуренко Валентин,
*доктор історичних наук, професор,
проректор з гуманітарно-виховних питань
Черкаського державного технологічного університету,
відмінник освіти України, почесний краєзнавець України*

УКРАЇНСЬКЕ ФЕРМЕРСТВО У ДОБУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ: ПРОГРЕСУЮЧИЙ ЗЛЕТ І ТРАГІЗМ ПАДІННЯ

Здійснення кардинальних перетворень в аграрному секторі народного господарства країни, та паралельно з цим пошук шляхів ефективної соціально-економічної політики на селі, завжди було і є надзвичайно складною проблемою. Сьогодні вона на весь зріст постала перед українським народом та його державою. Досвід останніх двох десятиліть переконливо свідчить, що від того, в якому напрямку, наскільки ефективно буде розвиватися сільське господарство України, які пріоритети будуть обрані, залежить не тільки рівень наповнення ринку сільськогосподарської продукції, але і ефективна робота багатьох пов'язаних з ним галузей промисловості, продовольча незалежність, а отже, і національна безпека держави.

Та помимо навіть таких вкрай важливих господарсько-економічних аспектів, при аналізі означеної проблеми ніколи не можна забувати, що справа йде і про українське село, в якому на сьогодні безпосередньо проживає 14,2 млн., або 31,3 % наших громадян. Більш того, адже доволі тісними родинними, а звідси і господарськими зв'язками з ними пов'язана практично ще така ж кількість жителів міст. Виходячи з цього, цілком виправданим як із суто наукового боку, так і з міркувань суспільно-економічної значущості є звернення до об'єктивного, неупередженого аналізу різнобарвних і суперечливих соціально-економічних явищ і процесів пов'язаних із господарсько-виробничим та суспільно-громадським розвитком українського села в історично доволі схожий з нинішнім період 1921–1929 рр., в часи становлення і функціонування ринкової, соціально спрямованої моделі аграрного сектора економіки України.

Вказаний період життя українського села вже тривалий час привертає до себе увагу як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Проте і на сьогодні ця проблема далеко не вичерпана. Актуальність всебічного дослідження всіх аспектів, пов'язаних із реалізацією засад нової економічної політики в аграрному секторі національної економіки на нашу думку визначається насамперед, тим, що в ті роки в українському селі розгорталися масштабні динамічні процеси, які не лише лягли в основу багатьох наступних історичних подій, але й потенційно могли дати їм зовсім інший напрямок. Це був період, коли відбувався пошук і вибір шляхів подальшого розвитку не лише сільського господарства, не лише способу життя селянства, але і економіки, і суспільства в цілому.

Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники цілком правомірно оцінюють неп, як один із найбільш знакових періодів нашої новітньої історії з точки зору закладених в ньому величезних потенційних можливостей, які не змогли або не встигли, а точніше, яким зміцніла тоталітарна система брутально не дала проявити себе. Виходячи з цього, вкрай важливе значення набуло сьогодні їх поглиблене, із залученням раніше невідомих фактів та явищ, об'єктивне вивчення, яке має включати в себе як більш повне прочитання минулих подій, так, і, що на нашу думку особливо важливо, зважений аналіз тих явищ і процесів в житті українського села, які яскраво заявивши про себе залишилися, однак, нереалізованими, хоч мали для цього цілком об'єктивні передумови.

Всебічне, суто наукове, тобто вільне від будь-яких політичних чи ідеологічних нашарувань вивчення вітчизняного історичного досвіду функціонування в аграрному секторі національної економіки складного комплексу соціально-економічних відносин, особливостей його державного регулювання може мати суттєве значення і для вирішення цілого ряду доволі гострих проблем сучасного українського села.

Звичайно, було б неправомірно ставити знак рівності між способами вирішення проблем належних до різних історичних періодів. Наш науковий інтерес пояснюється не стільки самою схожістю проблем сучасності і проблем 1920-х рр., скільки співставністю цих періодів за їх соціально-економічною і суспільно-політичною значимістю в житті українського народу. Вкрай важливим вбачається також з'ясування того, що в подальшому несла для українського селянина ця політика; що було реалізовано, а що брутально перервано на злеті, що є правдою, а що було міфологізовано, як в радянській, так і вже в сучасній історіографії.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує комплекс питань пов'язаних із діяльністю українського фермерства доби непу. Впродовж тривалого часу ця суспільно важлива проблема, в силу суто політичних причин, навіть термінологічно залишалася поза увагою дослідників і громадськості, а реальна постать підприємливого українського селянина-фермера 1920-х рр. подекуди ще й досі перебуває в тіні витвореного сталінським агітпропом лиховісного “куркульства”. Хоча вже тоді, для означення економічно міцних селянських господарств товарного типу, терміни “фермер” і “фермерство” усталено вживалися не лише науковцями, але й представниками державного апарату [1], причому не лише “правих”, але й “ультралівих” поглядів. Так, навіть Л. Троцький, виступаючи, до речі, саме в Запоріжжі, у вересні 1925 р. заявив: “Слово “куркуль” пов'язане з відносинами ще напівкріпосницького ладу, із засиллям поміщика, справника. У нас же зараз утворюється на селі власник-фермер нового типу. Звичайно, ми можемо по старій пам'яті називати його куркулем, але набагато правильніше назвати його фермером” [3, с. 4].

Актуальність вивчення характеру і особливостей становлення та подальшої еволюції фермерського типу господарювання в Україні зумовлена тим, що молоде українське фермерство, опираючись на працелюбність,

енергію та відносну свободу підприємницької ініціативи селянства, стало основним чинником швидкого економічного відродження у добу непу.

Опинившись в умовах важкої економічної і соціально-політичної кризи, викликаній наслідками руйнівних військових дій та політики воєнного комунізму, партійно-радянське керівництво, щоб запобігти виникненню ще більш руйнівного громадянського протистояння і втрати влади, було змушене піти на часткові поступки переважаючій частині населення – багатомільйонному селянству, і згорнути проведення воєнно-комуністичного штурму. Неп відкрив можливість для прояву приватної ініціативи, створив передумови для формування та розвитку господарювання фермерського типу.

Заміна продрозкладки продподатком, дозвіл вільної торгівлі, зняття заборони на оренду землі та найм робочої сили, – стали активізуючими чинниками розвитку продуктивних сил села і справили позитивний вплив на стан селянських господарств. Ці кроки стимулювали розвиток товарного виробництва, фермерського укладу господарювання. Вже на початку 1920-х рр. в Степу, а дещо згодом і в інших регіонах України, започатковується стійка тенденція до збільшення числа економічно міцних господарств товарного спрямування. Загальна кількість заможних та середняцьких господарств у 1926 р. складала вже понад дві третини усіх селянських дворів. Саме утвердження нових форм господарювання і організації виробництва дало змогу за короткий час помітно збільшити обсяг виробництва не лише валової, але і товарної сільськогосподарської продукції.

Розвиток селянських господарств, в тому числі і фермерських, стримувався недостатньою забезпеченістю їх сільськогосподарським реманентом. На початку 1920-х рр. виробничий реманент, не кажучи вже про сільськогосподарські машини, був відсутній у більш як третини селянських господарств. Зменшення кількості сільськогосподарського реманенту в господарствах зумовлювалося також його сильною зношеністю за воєнні та перші повоєнні роки. Особливо давалася взнаки нестача всіх видів причіпних машин, і не лише складних, а й найпростіших. Тому дрібнотоварне виробництво, в багатьох випадках, було змушене базуватися на ручній праці селян, що, в свою чергу, тягло за собою низьку продуктивність і товарність господарства та примітивізувало виробничі процеси.

Постачання сільськогосподарськими машинами почало налагоджуватися з введенням непу. Вже у 1926/27 р. машин було продано на 43 млн. крб., що перевищило показники 1913 р. [2, с. 18]. Однак, організація машинопостачання, як і інші заходи влади, носила чітко виражений класовий, антифермерський характер. Зокрема, першочергове право і більш вигідні умови мали сільськогосподарські товариства, машинові товариства, кооперативні об'єднання бідняцько-середняцького складу, а також індивідуальні малоспроможні господарства. Та незважаючи на всі перепони влади, фермерство, прагнучи розвивати свої господарства, всі вільні кошти направляло не на проїдання, а на придбання нової високопродуктивної

техніки, посилюючи тим самим технічну оснащеність не лише власних господарств, але і сільського господарства України в цілому.

Відродження продуктивних сил аграрного сектору економіки України вже на середину 1920-х рр. створило надійний фундамент для налагодження масштабного експорту сільськогосподарської продукції. Саме селянські господарства фермерського типу відігравали провідну роль у відновленні не лише товарної, але і експортної спрямованості сільського господарства України, різко скорочуючи вирощування маловрожайних культур, енергійно поширюючи посіви високоврожайних та суто ринкових високодохідних технічних культур, що було важливим чинником підвищення їх прибутковості. Важлива роль у поширенні експортної спрямованості фермерських господарств належала сільськогосподарській кооперації та її спеціалізованим системам.

Молоде українське фермерство намагалося легітимним шляхом відстоювати свої інтереси, беручи участь у формуванні органів сільського самоврядування, передусім, сільських рад. Вибірчі кампанії з виборів до сільських рад відбувалися в умовах наростання протестних настроїв, відкритої агітації і критичних виступів представників фермерства проти багатьох аспектів аграрної політики радянської держави. Їхня активна позиція і організованість викликала прихильність значної частини виборців і, незважаючи на протидію властей, саме вони обиралися до складу багатьох сільських рад, а інколи і районних.

Практика показала, що селяни-фермери, наполегливо працюючи над розбудовою своїх господарств, долаючи як об'єктивні труднощі, викликані повоенною розрухою, голодними неврожайними роками, так і все нові і нові суб'єктивні перешкоди, які постійно продукувало найвище партійне керівництво, вже на середину 1920-х рр. не тільки очолили відновлення селянством продуктивних сил аграрного сектору економіки України, а й створили цілком надійний фундамент для його подальшого розвитку. Однак, зміцнення господарських позицій та посилення громадського впливу економічно незалежних від держави селян-фермерів суперечило ідеологічним установкам більшовиків, що й стало одним із головних спонукальних мотивів відмови радянської верхівки від нової економічної політики і згортання процесів утвердження фермерського укладу господарювання на селі.

Спрямований проти фермерства комплекс адміністративно-економічних обмежень, терористична податкова політика, об'єктивно призвели до уповільнення темпів розвитку сільського господарства, оскільки, пригнічене надмірним податковим тиском, українське фермерство втрачало інтерес до успішного ведення господарства. Наслідком цього стало знищення в селянині почуття господаря, перетворення його на політично безправного й економічно залежного від тоталітарної системи виробника сільськогосподарської продукції в одержавлених колективних господарствах.

Застосування політичних і економічних заходів для обмеження господарської активності економічно передової, найбільш енергійної у

виробничому відношенні соціальної групи селянства, яку було проголошено “прямим і рішучим ворогом революційного пролетаріату”, повинно було зумовити зменшення не лише її чисельності, господарсько-економічне значення, але й подати прямий сигнал селянству, що влада не зупиниться ні перед чим для того, щоб здійснити проголошену нею мету, – позбавити селянство економічної, а отже, і громадської самодостатності.

Починаючи з 1928 р. економічний тиск на фермерські господарства посилювався настільки, що в купі з відверто адміністративними заходами повністю унеможливили придбання ними будь-якої сільськогосподарської техніки. Це об’єктивно призвело до спаду у інвентарному, а відповідно і тягловому забезпеченні всього сільського господарства.

У післяреволюційний період сільське господарство України переживало важку до того ж системну кризу, що знайшло своє відображення у таких узагальнюючих показниках, як спад валових показників виробництва всіх видів сільськогосподарської продукції, та ще більш суттєве зниження його товарності. Гостре громадянське протистояння в країні та по суті терористичні соціально-економічні кроки більшовицького керівництва в добу “воєнного комунізму” привели до руйнування економічних зв’язків між селом і містом, між селянським господарством і промисловістю. До того ж були ліквідовані не лише головні виробники товарної сільськогосподарської продукції – поміщицькі економії, а й інша категорія товарних господарств – заможні фермерські господарства, які чисельно зросли та економічно зміцніли в умовах сприятливої державної політики початку ХХ ст.

Проте, працелюбність, енергія та відносна свобода господарської (підприємницької) самореалізації українського селянства у роки непу стала основою швидкого і широкого економічного піднесення сільського господарства – основи добробуту українського народу. Практика показала, що значна кількість господарств, поклавши в основу своєї діяльності фермерський уклад, почали інтенсивно розвиватися навіть в доволі сприятливих радянських умовах. Вони почали швидко реалізовувати всі свої потенційні можливості, переходячи від обслуговування потреб лише власної родини до виробництва суто ринкової продукції.

Наполегливо працюючи над розбудовою своїх господарств українське селянство, на чолі із найбільш прогресивною його частиною, до того ж кількісно все більш чисельною, долаючи як об’єктивні труднощі, викликані повоєнною розрухою, голодними та неврожайними роками, так і все нові і нові суб’єктивні перешкоди, які постійно продукувало радянське керівництво, вже на середину 1920-х рр. не лише відновило валові обсяги, але й розпочало поліпшувати саму структуру сільськогосподарського виробництва.

Такий поступ на шляху відродження продуктивних сил аграрного сектору економіки України вже на середину 1920-х рр. створив цілком надійний фундамент для налагодження масштабного експорту сільськогосподарської продукції. Саме міцніючи фермерські господарства демонстрували стрімкі темпи відновлення товарної частини та експортної

спрямованості виробленої продукції, різко скорочуючи вирощування малоефективних культур і, натомість, енергійно розширювали виробництво ринкових високопродуктивних, що стало важливим чинником постійного зростання їх прибутковості, а отже, і громадської самодостатності. Таке селянське господарство вже не прагнуло пільг від держави, а само було її надійним економічним фундаментом, проте, що цілком логічно, вимагало для цього підприємницької свободи для себе та суспільної поваги до свого очільника. Фермерські господарства відігравали провідну роль в такій важливій справі, як розширення експортної діяльності сільськогосподарської кооперації та її спеціалізованих систем, що в зв'язку із планами індустріалізації країни набувало вкрай важливого значення.

Об'єктивне вивчення широкого кола проблем, пов'язаних із повсякденною практикою роботи фермерських господарств, дає можливість відзначити таку їх визначальну рису, як високий рівень організації виробництва, постійне прагнення до максимально можливого використання техніки, заміна нею живої робочої сили. Вказана особливість мала виключно важливе значення. Адже вона давала реальну можливість ефективно вирішити обидві іпостасі непереборної для радянської влади проблеми, яку вона так і не зуміла розв'язати до останніх років свого існування, – перманентну нестачу робочої сили, як в промисловості, так і в сільському господарстві. Примноження числа активно функціонуючих фермерських господарств в умовах аграрної перенаселеності, було об'єктивно вигідно як державі, так і самому селянству. З одного боку, зростання чисельності високоприбуткових фермерських господарств за рахунок земельних запасів незаможників, автоматично забезпечувало значно вищий рівень віддачі з одиниці площі, розширювало тим самим для держави надійну базу оподаткування. З другого ж, здача в оренду земельних наділів малоефективних господарств, давала можливість членам останніх не лише отримувати за них стабільний достатній вагомий дохід, але й одночасно, звільнившись від занять малопродуктивним, при недостатній землезабезпеченості, хліборобством, йти працювати в промисловість, яка в зв'язку з розгортанням індустріалізації потребувала все нових і нових робочих рук. Отже, саме в такий спосіб розвиток фермерських господарств доцільно розв'язував декілька гострих суспільних проблем, що стосувалися максимального збільшення надходжень в бюджет грошових коштів, швидкого збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, піднесення життєвого рівня незаможних верств селянства, забезпечення промисловості кадрами робітників. І все це вирішувалося без будь-яких суттєвих соціальних потрясінь

Однак, зміцнення економічних позицій та посилення суспільно-громадського значення все більш чисельно зростаючої в Україні верстви селян-фермерів, кардинально суперечило подальшим політичним планам більшовицького керівництва, яке вбачало в селянстві, а надто українському, лише “історично віджилий клас”, а отже, лише об'єкт перманентного грабунку, нещадного визиску всіх матеріальних і грошових ресурсів, з метою

досягнення власних, нічого спільного, власне, не маючих з інтересами народу цілей, що й стало основною причиною його відмови від нової економічної політики на селі та поспішного відверто-насильницького згортання процесів утвердження, як в суто економічному, так і в соціальному плані, вельми прогресивного фермерського укладу господарювання в українському селі.

Щодо сучасних перспектив розвитку українського фермерства, слід підкреслити, що незважаючи на новітню тенденцію до індустріалізації сільськогосподарського виробництва, в цілому, у сільському господарстві України, в силу цілого ряду причин (особливості агроландшафтів, місцеві традиції, вимоги до якості багатьох видів рослинницької, а надто тваринницької продукції), навіть в суто виробничому значенні зберігається широке поле діяльності для функціонування і розвитку фермерських господарств.

Так, навіть в Сполучених Штатах Америки основою молочного тваринництва є невеликі, суто сімейні ферми, які відзначаються високою продуктивністю і якістю продукції. Не менш переконливим є приклад Китайської Народної Республіки. Саме широкий розвиток сімейних ферм, їх спеціалізація та кооперація, дозволили цій, донедавна постійно потерпаючій від нестачі продовольства країні, перетворитися на потужного багатопланового експортера сільськогосподарської продукції.

При цьому ніяк не можна забувати і про таку надзвичайно важливу для сучасного українського суспільства складову його буття, як соціально-демографічний чинник. Адже збереження українського села, одвічного духовного осердя нашого народу, прямо пов'язане із примноженням і розвитком енергійного, підприємливого, сучасного українського фермерства, яке нерозривно поєднане із долею рідного краю, із всіма його турботами і успіхами.

В сучасних умовах вивчення та узагальнення вітчизняного історичного досвіду становлення і розвитку фермерських господарств в період непу актуальне не лише із суто дослідницьких міркувань, але й важливе для розроблення максимально ефективної програми виходу сучасного сільського господарства із кризи, визначення оптимального співвідношення в ньому державного, приватного і кооперативного секторів, органічного поєднання приватних і суспільних інтересів.

1. Качинский В. Молодая порось фермерства в украинской степи // *Хозяйство Украины*. – 1925. – № 6. – С. 98-106.

2. *Сільський господар*. Звіт за 1927–28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Х. : Сільський господар, 1929. – 116 с.

3. Троцкий Л. *О наших задачах*. Доклад на общегородском собрании парторганизации в г. Запорожье. 1 сентября 1925 г. – М.; Л. : Гос. изд-во, 1926. – 24 с.

**АГРАРНА ІСТОРІЯ ЧИГИРИНЩИНИ
З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО ПОЧАТКУ 1930-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ**

Шмиголь Світлана,
старший науковий співробітник відділу
«Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗЕМЕЛЬ ЧИГИРИНЩИНИ У ДОБУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Історики минулих століть і теперішнього часу постійно перебувають у пошуку достовірних фактів або ж побіжних спогадів минулого, що відбувалися на землях сучасної України. Наразі можемо співставити і хронологічно упорядкувати події минувшини, що відбувалися на наших територіях у часи доісторичні та найдавніші, добу Київської Русі, а також із др. пол. XVI ст. Але через брак джерел, обмежений доступ до закордонних архівів і скупі історичні дані, період із др. пол. XIV ст. і фактично до др. пол. XVI ст. є малодослідженим на теренах нашого краю. Так склалося, що даний час через недостатню джерельну базу історики називають «темними віками», «білою плямою історії». Це період, коли північно-західні українські землі підпорядковувалися Угорщині, Молдавському князівству та Великому князівству Литовському (далі – ВКЛ), а південно-східні поділяли між собою Московське царство та Золота Орда (зокрема, Кримське ханство, яке в 1449 р. виділилося з її складу).

Перші документальні згадки про більшість населених пунктів сучасної Чигиринщини відносяться до XVII ст. і далі. Але археологічні розвідки свідчать, що територія майже безперечно була заселена із XIII ст. до н. е. До даного періоду відноситься Чорноліське городище у с. Суботів [2], VII–IV ст. до н. е. – Мотронинське городище скіфського часу – одне з найбільших у Східній Європі [10, 7] і т. д.

Сьогодні з повною достовірністю можна говорити, що на території історичної Чигиринщини первісна людина мешкала вже в добу середнього палеоліту (мустьєрський період), який датується від 150 до 40-35 тисяч років тому [9, 202].

Історик та археолог Т. Нераденко уточнює, що територія Чигиринщини у ході численних спустошливих набігів татар і турків перетворюється на безлюдне урочище т. зв. «Дикого поля». Археологічно цей період прослідкувати дуже важко, адже наступні століття життєдіяльності в населених пунктах майже повністю знищили культурні залишки XIV–XV ст. Рідкісним успіхом археологів є відкриття цвинтаря XV ст. в с. Суботіві [8, 446].

Територія Чигиринщини, яка була частиною спочатку Черкаського (відомого в литовських актах вже в кін XIV ст.) повіту Київського князівства до 1471 р., потім Корсунського (після 1585 р.) староства Київського воєводства, в др. пол. XIV ст. також входить до складу ВКЛ, а з 1569 р., після підписання між Литовським князівством і Польською державою Люблінської унії та створенням Речі Посполитої, до її складу.

Варто наголосити, що обширно тему проникнення ВКЛ на українські землі, зокрема, Черкащини (яка цікавить нас завдяки досліджуваному в даній праці сучасному Чигиринському р-ну, що знаходиться у складі даної території), та їх становище у вказану добу досліджував кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького Михайлюк Ю. М. Переважна більшість його наукових праць присвячена Черкаському та Канівському замкам як рубежам ВКЛ із Золотою Ордою. Він припускає, що Остафій Дашкевич запропонував для того, аби запобігати нападам татар, зібрати близько двох тисяч козаків, оселити їх на островах річки, збудувати низку фортець. Таким чином, по суті, створити прикордонну службу ВКЛ [4].

Саме землі Чигиринського краю були південним форпостом ВКЛ та рубіжною територією із Диким степом. Постійні набіги татар спустошували заселені території, а села більше 10-20 років не існували. Прийдешнє населення постійно мігрувало чи втікало в пошуках більш захищених територій. Як наслідок, на сьогоднішній день на Чигиринщині через вікове кровозмішування різних народностей навіть в одній родині можна зустріти різних за етнічною приналежністю членів сім'ї, модифікованих під середньостатистичного слов'янина.

Зважаючи на становище українських територій на сер. XIV ст., литовські історики, зокрема А. Ейдінтас, А. Бумблаускас, А. Кулакаускас, М. Тамошайтіс, автори «Історії Литви» 2013 р. випуску, схиляються до думки, що поч.-сер. XIV ст. ВКЛ не змогло б завоювати територію Київської Русі, якби не було монгольського вторгнення. В XIV ст. Литва нагадувала тіньову імперію. Наголошують, що подібні держави виникають на пограниччі або на периферії імперій, що руйнуються [3, 40-41].

Український історик та політолог О. Бойко, автор посібника «Історія України», наголошує, що період існування ВКЛ до Люблінської унії 1569 р. частина істориків вважає часом існування Литовсько-Руської держави, а решта переконана, що цієї доби йшов процес перетворення українських земель на литовську провінцію. Така розбіжність поглядів пов'язана з тим, що час перебування українських земель у складі ВКЛ мав надзвичайно важливу особливість: він складався з неоднакових за тривалістю та змістом періодів, у межах яких домінувала то одна, то інша тенденція.

Загалом, історики дотримуються приблизно однієї і тієї ж періодизації. Роки XIV–XVI ст. поділяють на 4 етапи, впродовж яких змінювалася політика ВКЛ від власне лагідного проникнення до втрати повної автономії українських земель у її складі. Візьмемо за основу періодизацію, що опублікована О. Бойком, розглянемо та проаналізуємо становище земель Чигиринщини в кожному з них.

I етап (1340–1362 рр.) – «оксамитове» литовське проникнення, коли дії литовців на теренах України не мали характеру експансії, схожої на завоювання монголів. У 1340 р. припинило своє існування як єдина держава Галицько-Волинське князівство і розпочалася боротьба спочатку за

Галичину, а потім і за всі інші українські землі між Литвою, Польщею, Угорщиною та Московією.

Місцеве населення або зберігало нейтралітет і не чинило опору, або ж підтримувало утвердження литовського правління, яке витісняло золотоординське. Литовська влада була м'якшою, толерантнішою, ніж татарська. На приєднаних до Литви землях руські князі зберігали свою автономність.

Скориставшись у 50-их рр. XIV ст. слабкістю Золотої Орди, литовці починають активно проникати в землі Київської Русі. Витіснення татарських ханів сприяло поступовій інкорпорації Чернігово-Сіверщини, Київщини, Переяславщини до складу ВКЛ [1, 95-96].

«Очевидно, що в XIV ст. литовські князі з династії Гедиміна заволоділи Україною. Правда, досі не досягнуто єдиної думки, чи Гедимін ще 1322 р. зайняв Київ, чи це сталося дещо пізніше», зауважують автори книги «Українсько-литовсько-польська доба...» [12, 9].

Територія сучасних чигиринських земель в ході постійних набігів татар і турків у XIII ст. перетворилася на «Дике поле».

До даного періоду відноситься перша друкована згадка про Холодний Яр, яка належать історикам, що описали битву литовсько-українсько-білоруських воїнів з монголо-татарами у 1362 р. на «Синій воді». Саме в ті часи (др. пол. XIV ст.) Литва, скориставшись з ослаблення Золотої Орди і прагнення руського населення визволитися з-під її гніту, захопила спочатку Чернігово-Сіверщину, Поділля, а потім і Київщину, володіння якої межували із землями Холодного Яру. Через небезпечне сусідство Дикого поля, безперервні напади кочових племен ці квітучі землі були довгий час незаселеними. Окремі міста-фортеці та добре укріплені монастирі протягом століть були єдиними населеними пунктами від Канева, Черкас і до дніпровських порогів [5, 47].

Одна із легенд про Холодний Яр своїм корінням сягає XIII–XIV ст., згідно якої найглибший яр отримав назву «Холодний» за прізвиськом Меланки Холодної, яка втекла сюди із Мельників під час навали монголо-татар [8, 446].

Згадки про с. Боровиця – одне з найстаріших сіл Чигиринщини, відоме приблизно із поч. XIII ст. Серед літописних міст Київської Русі згадується місто Боровий, яке ототожнюється деякими вченими з селом Боровицею на Чигиринщині [9, 205].

Дослідники с. Вітове сучасного Чигиринського р-ну та його вихідці Степенькіна П. та Степенькін С. наголошують, що у 60-х рр. XIV ст. територія даного села, яким раніше проходив південний кордон Київської Русі, за яким простягався Дикий Степ, ввійшла до меж ВКЛ. Згодом, територія Вітового входила до складу земель, які великий князь литовський Сигізмунд дарував козакам на вічне володіння, щоб у разі потреби вони вставали на захист ВКЛ від нападу татар [13, 5].

Із археологічних знахідок до даного періоду відносяться фрагменти кружальної кераміки XII–XIV ст., які виявив Е. О. Симонович на давньоруських поселеннях сіл Боровиця і Шабельники. Про це свідчать,

зокрема, і знахідки на території району різних монет XIII – пер. пол. XIV ст.: празьких грошей та срібних монет Золотої Орди [8, 446].

II етап (1362–1385 рр.) – «ослов'янення» литовських правителів, коли фактично відбувалася асиміляція литовців у потужному слов'янському етнічному масиві. Оскільки власне литовські етнографічні землі становили лише десяту частину новоствореної держави, литовські правителі, намагаючись втримати під своїм контролем інкорпоровані землі, послідовно дотримувалися правила: «Старого не змінювати, а нового не впроваджувати». Офіційний титул литовського князя починався словами: «Великий князь Литовський і Руський» [1, 96-97].

Пояснення цьому знаходимо у литовських колег, які висувають думку, що литовці, скоріш за все, були такими ж загарбниками, як і інші, тільки після захоплення чужої країни «не тиснули», тобто різко не змінювали усталеного порядку [11, 10].

До другої половини 90-х рр. XIV ст. степові території над р. Тясмин залишались у складі татарських улусів. Частина колишніх татарських земель перейшла під владу Великого князя договірним шляхом. Нових васалів приймали «чесно, не як слуг, але як єдиних від рідні своєї» [17, 170]. Тюркські назви поселень утворені від імен власників чи засновників. Так, одна з гіпотез походження назви «Чигирин» пов'язана з хутором – двором татарина Чигирі [12, 20].

III етап (1385–1480 рр.) – втрата українськими землями залишків автономії. Затиснута між Тевтонським орденом та Московським князівством, Литва отримала наприкінці XIV ст. від ослабленої Польщі пропозицію: шляхом шлюбу польської королеви Ядвіги та литовського князя Ягайла об'єднати сили двох держав. У 1385 р. Було укладено Кревську унію, суттю якої стала інкорпорація ВКЛ до складу Польської держави шляхом династичного шлюбу. Така відверто пропольська політика зумовила швидку появу литовсько-руської опозиції, яку очолив князь Вітовт. Підтриманий зброєю литовських феодалів та руських удільних князів, він 1392 р. був визнаний довічним правителем Литовського князівства. Намагаючись зміцнити внутрішню політичну єдність власної держави, максимально централізувати управління, Вітовт незабаром переходить до ліквідації південно-східних руських удільних князівств – Волинського, Новгород-Сіверського, Київського, Подільського. У цих землях починають управляти великокнязівські намісники. Внаслідок цього посилюється соціальний гніт і зводиться нанівець колишня автономія українських земель. Виношуючи плани «великого княжіння на всій Руській землі», Вітовт постійно розбудовував систему опорних укріплень у Барі, Звенигородці, Жванці, Черкасах та ін. містах. Проте, ці плани так і не вдалося реалізувати. Поступальний рух на схід було зупинено 1399 р., коли у битві з татарами на Ворсклі загинули найкращі військові формування Литви та Русі.

Нова польсько-литовська унія у 1413 р. у Городлі засвідчила зростаючу дискримінацію православного населення. Подальше зближення та блокування польської та литовської шляхти поступово зміщувало акценти

визвольної боротьби в українських землях: поряд з антипольським наростає антилитовський рух, що вилився у народні виступи на Волині та Київщині. Намагаючись проводити гнучку внутрішню політику, литовська верхівка спершу іде на відновлення Київського, Волинського князівств, але протягом короткого часу (1452–1471 рр.) навіть ці залишки автономії українських земель були остаточно ліквідовані, а землі стали звичайними провінціями Литви [1, 97-98].

Н. Яковенко схиляється до думки, що у XV ст. Київська земля – централізований політичний організм, розтягнутий на теренах південно-східного прикордоння ВКЛ. В руках нащадків Володимира Ольгердовича Київського (Івана Володимировича, 1435–1440, Олелька Володимировича, 1441–1454, та його сина Семена Олельковича, 1454–1470) зосереджується військова, фіскальна, адміністративна й судова влада. Київська гілка Ольгердовичів посідала високе місце в ієрархії старшинства панівної династії онуків і правнуків Гедиміна [16, 103-104].

В останній чверті XV ст. колонізаційний рух на південь був зупинений і фактично зведений нанівець зустрічною хвилею Кримського ханства, яке утворилося у 1449 році. З огляду на це, південні рубежі ВКЛ відкотилися до рубежів лісостепової смуги. Черкаський і Канівський замки, будучи порубіжними укріпленнями, мали важливе оборонно-стратегічне значення [7, 202].

IV етап (1480–1569 рр.) – посилення литовсько-російської боротьби за право бути центром «збирання земель Русі». Остаточна втрата українськими землями у складі Литви автономних прав у часі збігається з піднесенням Московського князівства. З поваленням у 1480 р. ординського іга, Москва дедалі гучніше та активніше заявляє про себе як про центр «збирання земель Русі».

Початок XVI ст. характеризується загостренням московсько-литовського протистояння, протягом якого майже безперервно тривали війни та збройні сутички. Під впливом зростаючого соціального гніту, релігійної дискримінації, загрози ополячення та окатоличення в умовах ліквідації залишків автономії в українських землях помітно поширюються проросійські настрої. Це виявляється у добровільному переході під владу Москви деяких князів зі своїми володіннями та в організації змов і повстань. Зокрема, антилитовське повстання 1508 р. князя М. Глинського та Київщині та Поліссі.

Намагаючись максимально сконцентрувати сили проти своїх зовнішніх ворогів, Польща і Литва 1569 р. укладають Люблінську унію, утворюючи нову державу – Річ Посполиту. Українські землі, включаючи Чигиринщину, опиняються у її складі [1, 99].

Важливим напрямком політики ВКЛ була колонізація українських земель. Вона мала два основних вектори спрямування: залучення величезних степових просторів до сфери впливу великокнязівської влади та освоєння недостатньо заселеної лісостепової зони, головним чином в межах Київщини та Переяславщини [7, 201].

Продовжуючи справу Вітовта, значні зусилля для розбудови й укріплення своїх володінь приділяли і київські князі Олелько Володимирович та його син Семен Олелькович. За словами О. Андріяшева «усеньку свою працю, кошти й увагу вони звертали на те, щоб улаштувати й поліпшити становище свого величезного, але майже на три чверті безлюдного князівства». Це було доволі складно, оскільки стояло питання опорядкувати, окрім власне Київщини, ще й величезні південні й південно-східні степові маси, що потрапили до юрисдикції київських князів. Чималу увагу вони приділяли справі заселення малолюдних територій, надаючи відповідні грамоти представникам військово-службової верстви [7, 201].

Основна хвиля колонізації Чигиринщини припадає на XVI ст. Розташована в центрі України, неподалік від головної водної артерії Дніпра, на межі Дикого поля і городової України, Чигиринщина завжди приваблювала до себе втікачів-селян. Цьому сприяли природні умови – велика кількість боліт (Комабарж, Шахновка, Інбек), близькість Чорного лісу (сьогодні – лише його залишки: Нерубай, Круглик, Чута, Холодний Яр) створювали зручні умови для оборони ворога.

Проте, постійна небезпека набігів татар змушувала чигиринців завжди тримати зброю напоготові, бути вправними воїнами, а на випадок посилення експансії чужоземців – бунтівниками, повстанцями і державо творцями [5, 41].

Одним із першочергових завдань канівських і черкаських намісників і старост було опікування краю від зовнішньої небезпеки. Також староста забезпечував функціонування сторожі поза замком – так званої «польної сторожі». Її складали групи по кілька кінних спостерігачів, котрі розташовувалися в пунктах ймовірної появи татарських нападників. Така сторожа не була постійною, а «водлугъ часовъ потребныхъ», тобто, у період ведення сільськогосподарських робіт, або ж «кгда ся выстерегають людей неприятельских», при наявності інформації про їх можливу появу. Кількість сторожових осередків не була постійною. Так, одне джерело повідомляє стосовно Черкаського замку про наявність таких у чотирьох місцях. Водночас, подібні пункти могли функціонувати в різній кількості й у різних місцях «где бы потреба указывала». Як правило, місцевий замок оточувався сторожею з різних боків і на різній відстані від замку. За описом 1552 р., вона розташовувалась «на Тясмени у Чигирина въ осьми милях отъ замку, на Голомъ Тясмени пять миль отъ замку, на Рдне пять миль, у Сугарева кургана шесть миль, у Великого кургана три мили, на Мостыщахъ три мили, на Мошнахъ три мили». Як бачимо, Чигиринщина також була одним із таких сторожових осередків, що підкріплюється і відповідним територіальним розташуванням земель [7, 204].

Найдавніші згадки про Чигирин як про один з козацьких зимівників на межі з Диким полем, що мав невелику фортецю, належать до першої половини XVI століття [14].

О. Солодар припускає, що місто виникло у 1512 р. [12, 21].

Король польський і Великий князь литовський у 1532 р. Чигиринську фортецю віддав у володіння черкаському старості Остафію Дашкевичу.

Як зазначено в грамоті Сигізмунда I від 1537 р., староста Остап Дашкевич приневолював людей «працювати на себе щодня, возити дрова, косити сіно, тягнути сітку», відбирав у рибалок та мисливців половину здобичі, захопив козацькі ходи на дніпровських порогах. У 1541 р. черкаські міщани скаржилися на заборону старости ставити «городці в тих уходах», де міщани займалися промислами [12, 21].

Дещо пізніше, під 1574 роком, згадується про «обивателя» і козака чигиринського Тишка Волевича. Це поселення в кін. XVI ст. було зруйноване татарами, однак, Чигирин невдовзі відбудовується знову [5, 42].

Згідно з писемними джерелами с. Медведівка, вочевидь, було засноване в другій половині XVI ст. чигиринським і корсунським старостою Яном Даниловичем, який «для людей вільних, що в Чигирині вже не вміщалися, вказав місце». Тут виникло поселення, яке староста назвав Данилів (за іншими відомостями – Данилівград). Згодом поселення перейменували на Медведівку [6, 40].

Фрагменти кружальної кераміки XII–XIV ст. виявив Е. О. Симонович на давньоруському поселенні поблизу с. Боровиця [8, 205].

На теренах сучасної України зустрічаються скупі археологічні знахідки періоду ВКЛ. Чигиринщина не є виключенням. Серед різноматних знахідок виділяються грошові, інформацію про які значною мірою знаходимо у праці черкаського колекціонера А. Шостоपालа «Скарби Черкащини» [15] та відомого черкаського археолога Т. Нераденко – «Археології Чигиринщини» [8]. Так, у Суботіві віднайдено Литовський напівгрош Олександра I Ягелончика (?), грош 1543 р. пруського короля Альберта II. У лузі неподалік Тясмину на значній площі було зібрано 265 монет XIV–XV ст., серед яких 44 празькі гроші Вацлава IV, один з яких обрізаний до розміру напівгроша, 5 монет – квартники львівського карбування. Також, неподалік с. Погорільці були такі поодинокі знахідки: пруський грош Сигізмунда I, двуденарій литовського короля Сигізмунда II Августа 1569 р. та грош литовський і півторак Сигізмунда III, 16 солідів різних правителів. На території с. Красносілля випадково знайдені празький грош Вацлава IV, коронний напівгрош Сигізмунда I та напівгрош литовського короля Сигізмунда II Августа.

Варто наголосити, що на противагу знахідкам монет ВКЛ, в районі колишнього Свято-Миколаївського монастиря, що знаходився на території с. Трушівці, на невеликій площі зібрано розораний скарб, в якому налічувалося близько 450 монет, які, за свідченням А. Шостоपालа, були джучидськими дирхемами приблизного періоду 1377–1407 рр. [15, 50].

У с. Красносілля виявлено розораний монетний скарб, в якому серед інших знаходилася 21 срібна монета Золотої Орди кінця XIV–XV ст. Серед інших 265 монет XIV–XV ст., знайдених у лузі неподалік Тясмину, 208 джучидських монет, з яких 106 срібних дирхем, 3 наслідування джучидським дирхемам, 2 дирхеми з литовською контрамаркою «колюмни», 8 мідних анонімних пулів, 4 генуезько-кримські аспри, 1 турецька монета, і візантійська срібна монета. Дані монетні знахідки є підтвердженням того, що

Чигиринщина дійсно знаходилася на рубежі двох державних утворень, вплив яких залишив відбиток на подальшому становищі території [8, 446].

Отже, як бачимо, створити цілісну картину становища чигиринських земель у складі ВКЛ на сьогоднішній день є доволі складною роботою. Можна стверджувати лише той факт, що поселення даної території були порубіжними із Диким Степом та вважалися форпостом Великого Князівства Литовського. Але територіально точно межі встановити неможливо. Зважаючи на мізерну доступну джерельну базу та мало досліджену літературу, яка висвітлює вказаний період, із відкриттям нових відомостей дана робота буде доопрацьовуватися з метою більш ширшого дослідження розвитку земель Чигиринщини у добу ВКЛ.

1. Бойко О. Д. *Історія України*. – Київ : ВЦ «Академія», 2002. – 720 с.
2. Гершкович Я. *Суботівське городище*. – Київ, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://iananu.org.ua/images/pdf/SpetsRada/Gershkovych_dis.pdf
3. Ейдінтас А., Бумблаускас А., Кулакаускас А., Тамошайтіс М. *Історія Литви*. – Вільнюс, 2013. – 317 с.
4. *Ексклюзивна вулиця в Черкасах*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vikka.ua/news/12241-exkliuzivna-vulitsya-v-cherkasakh.htm>
5. Лазуренко В. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодні)* – Черкаси : Ваш Дім, 2004. – 452 с.
6. Матрос Л. «Славний город Медведівка...» (українська народна дума) // *Збірник статей П'ятої науково-практичної конференції «Чигиринщина: історія і сьогодні»*. – Черкаси : вид. Кандич С. Г., 2016. – С. 40-42.
7. Михайлюк Ю. *Черкаський і Канівський замки в контексті державної політики Великого князівства Литовського* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59135/64-Mikhaulyuk.pdf?sequence=1>
8. Нераденко Т. *Археологія Чигиринщини*. – Черкаси : вид. Чабаненко Ю. А., 2011. – 307 с.
9. Нераденко Т. *Археологічне минуле Чигиринського краю* // *Збірник статей учасників Четвертої наукової краєзнавчої конференції «Залізнякові читання»*. – Черкаси : вид. Чабаненко Ю. А., 2012. – С. 202–207.
10. Павлова С. *Діяльність Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» у сучасних умовах* // *Збірник статей П'ятої науково-практичної конференції «Чигиринщина: історія і сьогодні»*. – Черкаси : вид. Кандич С. Г., 2016. – С. 7-9.
11. Русіна О., Сварник І., Войтович Л. та ін. *Україна: литовська доба 1320–1569*. – К. : Балтія-Друк. – 176 с.
12. Солодар О. І. *Нариси з історії Чигиринщини. Монографія*. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 264 с.
13. Степенькіна П., Степенькін С. *Від роду до роду*. – Черкаси, 2008. – 310 с.

14. Чепурна І. Зображення Чигирини на мапах XVII ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=107:-xvii-&catid=71:2012-02-09-08-39-37&Itemid=96

15. Шостопал А. В. Скарби Черкащини. – Черкаси, 2007. – 118 с.

16. Яковенко Н. Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVII ст. – Київ : Генеза, 1997. – 380 с.

17. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кін. XIV до сер. XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 170.

Перепелиця Алла,
молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»
Павлова Світлана,
заступник генерального директора з наукової роботи
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЧИГИРИНА (XIX – початок XX ст.)

Чигирин – столиця гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та П. Дорошенка (1648–1676), старостинське місто магнатів Яблоновських (1716–1793), а з кінця XVIII ст. – повітовий центр Київської губернії.

У 1797 р. після входження Чигирини до Російської імперії в ньому проживало 709 чоловік [651]. У 1799 р. на короткий період Чигиринщина була включена до Черкаського повіту, але вже на початку вересня 1804 р. першій гетьманській столиці повернули статус повітового центру, тобто в Чигирині відновили роботу повітові суди. Безумовно, дане рішення мало велике значення для соціально-економічного розвитку міста, але щоб наповнити його бюджет потрібно було розвивати сільське господарство та промисловість. Значну роль для Чигирини відіграло географічне положення – пограниччя з Херсонською губернією. Торгівля із цим регіоном приносила кошти до бюджету міста. В 1827 р. на Чигиринщині проживало 32 особи купецького стану, в Чигирині – 17 [30, 133].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. Чигирин розміщувався на обох берегах р. Тясмин. На лівому березі – менша частина міста, проте саме тут знаходилися міські і повітові установи: городничеське правління, нижній земський суд, повітовий земський суд, повітовий нижній суд, повітове казначейство [48]. План Чигирини від 1797 р. свідчить, що городничеське правління знаходилося біля Хрестовоздвиженської церкви [31, 48].

Наприкінці XVIII ст. міська влада в Чигирині базувалася на положеннях та законах про управління міст Російської імперії. В «...городское сословіє»

Чигирини входили міщани, які користувалися пільгами та були незалежними від земського правління [14, 217]. Майже всі вони сповідували православну віру. З 1834 р. у містах Київської губернії з дрібних шляхтичів, що не мали земельних угідь та не були визнані «Дворянским Собранієм и неутвержденные Герольдіей» [217], створився новий клас «граждан» [14, 217]. Згідно із наказом від 19 жовтня 1831 р. адвокати, художники, лікарі та вчителі отримували статус «почетних граждан» міста [14, 217], цим вони відрізнялися від пересічних жителів повітових центрів Київської губернії.

«Етнографічний опис Чигирини» М. Білозерського за 1837 р. дає відомості про те, що в місті проживало «мужеска пола 2608, женска 2509-ть душ» [31, 45]. З них дворян – 50 чоловік, чиновників – 39, серед дворян чиновників «не имеется», священників – 4. «Почетных граждан числится по городу» – 65, «одставних солдат» – 38, купців першої гільдії – 1, купців третьої гільдії – 18 [31, 45]. З купців третьої гільдії в Чигирині проживало тільки четверо. Міщан християн чоловіків – 1686, жінок – 1698, «инвалидной команды...овер офицеров» – 2, «унтер офицеров» – 12, рядових – 127, «прикомандерованных ...унтер офицеров» – 1 і рядових – 13 чоловік» [31, 45]. «Лавок купецких деревянных» – 10, трактир – 1, «заездных дворов» – 6, від яких міська дума не отримувала ніяких доходів, «питейных домов содержимых в частных домах» – 16, млинів – 19 [31,45].

Місцеві млини перемелювали на рік озимого і ярового хліба для місцевих потреб «6500 четвертей» [31, 45].

Велике значення для розвитку млинарства відігравали Чигиринські каменоломні. З початку XIX ст. на Замковій горі розпочалося промислове видобування млинового каменю. У 1820 р. міський прибуток від оренди каменоломень становив 360 крб., а у 1831 р. у каменоломнях Замкової гори виготовили 1100 жорен. У середньому, вартість одного млинового каменя становила – 3 крб. сріблом [30, 128]. Тобто сума виторгу від виготовлення жорен дорівнювала 3300 крб. Орендарі відраховували немалі відсотки у міський бюджет, саме тому Міська дума, здавала каменоломні в оренду на термін в чотири роки. За право заключити контракт проходили цілі баталії, які майже завжди відбувалися в приміщенні Міської думи.

На початку XIX ст. ярмарки в місті не практикувалися, тільки через кожні два тижні недільного дня, відбувалися торги. До грудня 1834 р. в Чигирині торгівля проходила на середній площі, а потім була перенесена на лівий берег Тясмину. На базар приїздили 4 000–5 000 чоловік з ближніх сіл та містечок. В торгах брали участь купці, «мелочные торговцы», селяни з прилеглих сіл та промисловці з сусідньої Херсонської губернії [31, 46]. Сума коштів річного обігу місцевих купців та «торговцев» становила 100 000 крб. [31, 46].

У 1837 р. Міська дума знаходилася в двоповерховому приміщенні Присутствених місць. В цьому флігелі також розміщувалися: повітовий суд, повітове казначейство, земський суд, городовий магістрат. Поряд з кам'яними флігелями Присутствених місць стояли два дерев'яні будинки, які також були власністю Міської думи [27, 49].

Міський бюджет постійно поповнювався, тому адміністрація вирішила побудувати окремі будівлі для Городового магістрату та Міської думи. У 1839 р. був затверджений проект плану громадянського інженера М. Іконнікова, згідно із яким було заплановано «План и фасад деревянного дома на каменных фундаментах предполагаемого устроить для помещения Городской думы и словесного суда» [5, 29]. Інженер М. Іконніков виконав проект споруди в формах характерних для пізнього класицизму з «сухо и лестко прорисованными деталями» [5, 29]. Завдяки плану Чигирина 1844 р., дізнаємося, що будівля Городового магістрату була зведена напроти першої соборної площі [1].

У 1844 р. прибуток міста становив 3684 крб. сріблом [30, 133].

В середині 40-х рр. ХІХ ст. Чигирин вважався одним з найбідніших міст Київської губернії. Наприкінці 1845 р., з метою покращення соціально-економічного розвитку Чигирина, Міністерство внутрішніх справ видало розпорядження, згідно із яким у місті протягом року повинні були проводитись три ярмарки [6, 208]. Зважаючи на те, що повітовий центр крім сусідства з «безлесним краєм» [6, 208] знаходився поряд з Дніпровською пристанню Бужин, яка давала змогу торгувати з Кримом, Доном, а також із Одесою, Кременчуком, уряд вирішив поповнити бюджет Чигирина завдяки торгівлі.

В цей час у Чигиринському повіті стрімко розвивалася мануфактурна промисловість, вироби якої користувалися попитом і в інших губерніях [6, 208].

У 1845 р. в Чигирині проживало 5 663 жителі [12, 133]. 300 міщан займалися чумацьким промислом [12, 135]. У місті було магазинів – 15, «питейних будинків» – 16, одна лікарня та тюрма [12, 123].

Вже у 1848 р. кількість жителів збільшилася до 5 921 чоловік [14, 206]. З них: духівництво чорне – 58, духівництво біле – 70, дворяни – 211, купці 3-ї гільдії – 12, міщани – 4 925, дворові люди – 34, громадяни з польської шляхти – 204, відставники нижчих чинів – 44, почесні громадяни – 5. Із їх числа: православних – 4 399, католиків – 58, розкольників – 1, іудеїв – 1 365. Місту Чигирину належало 4 450 десятин землі. На ній розмістилося 673 будинки, один кам'яний, решта дерев'яні. З них: 616 будинків належали міщанам, чиновникам – 44, купцям – 6, духівництву – 3, місту і казні – 1. В ці роки в місті не було жодних промислових підприємств. В основному у мануфактурному виробництві працювали ремісники – до 65 чоловік, зокрема 48 чоботарів [14, 207]. Міщани займалися землеробством, чумацтвом, торгували зерном та рибою. За рік вони заробляли 6 000 крб. Чигиринські євреї мали свої лавки, перепродували зерно та ліс. Їх торговий обіг становив 10 000 крб. Каменоломні надавали місту 3 700 крб. річного прибутку. У 1848 р. бюджет Чигирина складав 6 443 крб., з них використано було 5 532 крб. [14, 208].

Надії уряду що завдяки торгівлі Чигирин стане одним із найрозвиненіших міст Київської губернії, на жаль, не справдилися. Як і десять років тому, основні доходи до бюджету міста надходили від орендарів

каменоломні. 15 квітня 1850 р. розглядом справи про оренду Замкової гори займалися в сенаті. Вже у 1855 р. торгові перегони перейшли на рівень губернії. Так як до часу проведення контрактної процедури Міська дума не могла утримувати каменоломні на своєму балансі, вона тимчасово передала кар'єр Чигиринським купцям – Ю. Заславському та Н. Білостоцькому. Згідно із угодою про оренду, працювати в артілях могли різного звання жителі Чигирини та сторонні, котрі повинні були мати законні письмові види [30, 128]. Статистичні дані свідчать, що Чигиринські міщани майже не добували пісковик в каменоломнях. В основному гірниками працювали кріпосні селяни з Орловської та Московської губерній. До 18 лютого 1855 р., щомісячно, у міську казну орендарі вносили 358 крб. 33 коп. сріблом [30, 131]. У 1855 р. річний чистий прибуток міста від оренди каменоломні становив 2 126 крб. [30, 131].

Згідно із статистичними даними на 1855 р. в Чигирині нараховувалося 850 дерев'яних і 1-кам'яний будинків, а вже у 1856 р. їх стало 673. Кількість зменшилася за рахунок пожеж та «ветхости» [12, 125].

У 1856 р. Чигирину належало 4 450 десятин землі, на яких проживало 7118 чоловік [12, 185]. Серед них «потомственных» дворян – 102 [12, 197], купців (місцевих) – 225, міщан – 5 620, ремісників – 306, поміщицьких селян – 120. В 1855–56 рр. «Предводитель дворянства» в Чигирині був Лев Андрійович Бороздін, а городничих – Олександр Лаврентійович Афанасьєв [12, 199].

В цей період торгівлею в місті займалися, в основному, євреї. На ринках продавали фабричне і селянське сукно, льон, сушені фрукти, пеньку, мідь, віск, сало, млинове і жорнове каміння, вичинену шкіру та овчину [12, 124].

В 1856 р. в місті померло 255 осіб [12, 239].

У другій половині ХІХ ст. в повітовому центрі значно поліпшилась демографічна ситуація, завдяки цьому інтенсивно розвивалося виробництво. У 1857 р. в місті працювало ковалів – 12, «кожевников» – 8, «оружейников» – 3, «портных» – 45, чоботарів – 37, ткачів – 6, бондарів – 5, «шапошников» – 8, «переплетчиков» – 2, часовщиків – 2, стекольщиків – 6, «хлебников» – 12, м'ясників – 5, «печников» – 4, «трубочистов» – 1, «коновалов» – 1, «извозчиков» – 5 [13, 217].

У 1857 р. городничим в Чигирині став Петро Якович Марков, а «Предводителем дворянства» – Микола Васильович Давидов [13, 377].

У кінці 50-х рр. ХХ ст. в Чигирині було 995 будинків, 993 з них дерев'яні, і лише 2 кам'яні. В них проживало 9 606 жителів. З них православних – 7 255, розкольників – 31, римо-католиків – 25, іудеїв – 2 295 [28, 20]. Дворян: «потомственных – 28, личных – 227, дворян второго розряду – 24. Итого 279» [28, 21]. Духовенства – 139, купців – 319, міщан – 7 423, цехових людей – 332 [28, 29], державних селян – 17 та поміщицьких – 14, дворових людей – 16, військових – 190 [28, 31]. В 1859 р. вступили в шлюб – 101 пара, народилися – 312, померли – 90 [29].

Цього року в місті розпочала працювати фабрика по виготовленню виробів з тютюну. В повітовому центрі 207 ремісників були задіяні у

харчовому та мануфактурному виробництвах. Згідно із статистичними даними селяни тримали 6900 голів скоту. В цей рік у місті нараховувалося 25 лавок. Міський магістрат видав купцям 142 торгових свідоцтва [28, 96]. У 1859 р. до міського бюджету надійшло 309 299 крб., було використано 25 191 крб. На 1859 р. залишок із попередніх років становив – 411 814 крб.; на 1860 р. – 428 200 крб. [28, 154].

У 1859–1864 рр. Міським головою був купець 2 гільдії Григорій Гордієвич Тищенко, а функцію секретаря Губерського секретаріату виконував Вікентій Вікентійович Раковський [28, 217].

Указом імператора Олександра II від 18 травня 1860 р. було ліквідовано міське самоуправління в Україні. Тобто Чигиринський магістрат перестав існувати. Після переходу Правобережної України до Російської імперії його функції поступово обмежувалися. В подальшому ці питання вирішувалися в суді, але навіть у квітні 1860 р. Міський магістрат слухав справу про тимчасове утримання та розчистку гори купцями Білостоцьким і Заславським [30, 131]. У 1860 р. міський прибуток дорівнював 9 000 крб., а витрати становили 7 000 крб. [30, 123].

Друга половина XIX ст. стала епохою залізниці, яка однак оминула Чигирин. Зокрема до найближчої станції Олександрівки (Фундуклеївки), яка належала Фастівській залізній дорозі, потрібно було проїхати 30 верст [11, 5]. Подорожуючі з Черкас до Чигирини добиралися Поштовим шляхом, довжина якого становила 60 верст [11, 7]. Поштовий шлях пролягав по піщаному ґрунту, а останні 4 версти перед Чигирином був повністю встелений сипучим піском [11, 11].

У 1864 р. в Чигирині проживало православних – 4 710, римо-католиків – 16, євреїв – 1 615. Місту належало 4 450 десятин землі; в місті нараховувалося 850 будинків. Міський бюджет становив 5 000 крб. На 1864 р. «Запасной городской капитал простирается до 46 000 руб.» [26, 520]. В цьому ж році у повітовому місті заснували міський громадський банк з капіталом в 5 000 крб. [7, 702].

В цей час Міську думу очолював купець Григорій Тищенко, «Гласных» в думі нараховувалося 6 осіб [1, 70]. Від християн: О. Сніжко, В. Коробка, Є. Січовий, Д. Коваленко. Від євреїв: Мошко Леванец, Волько Любарський. Секретар Іван Єфимович Кошичевский [1, 70]. «Начальником команд внутренней стражи» служив поручик Демор [1, 91]. «Предводителем дворянства» був поручик М. Давидов, «Письмоводителем канцелярії» В. Й. Тарнавский [1, 68]. Посаду судді Чигиринського повітового суду обіймав ротмістр В. І. Стояновський. «Заседателями» були: Т. Д. Леничевич, І. А. Барабаш, Ф. Деревин, А. Равінський, В. Г. Рікман, А. С. Завадський, В. І. Роецький, І. В. Пшетоцький. Судовими слідчими були: О. А. Забелло, А. С. Хомицький [1, 69].

У 1865 р. Міським головою Чигирини став Іван Климентьєвич Євстратьєв [1, 86].

В жовтні 1865 р. губернське поліцейське управління визнало незаконною постанову вже неіснуючого магістрату про прибирання Замкової гори від дрібного каміння [30, 131].

Із 70-х рр. ХХ ст. Чигирин став містом мореплавців. Більше 75 % чоловічого населення міста їхало на заробітки на південь і навіть на Кавказ. З 16-17-річного віку молоді хлопці їхали до південних портів: Одеси, Миколаєва, Азова найматися на торгові судна матросами. До 20-22 років вони ставали досвідченими моряками [30, 134]. Перекази свідчать, що вони поверталися з моря до Чигирина усього на кілька місяців [24].

В 1878 р. в місті народилося 382 дитини, зокрема «незаконнородженних» – 29 [2, 27].

Згідно із статистичними даними у 1879 р. в місті налічувалось 4 774 жителі. Вступило в шлюб 53 пари. В цей рік народилося 197, а померло 164 людини.

В кінці 70-х рр. ХІХ ст. Чигирин займав друге місце в Київській губернії по кількості «незаконнородженних» [2, 28]. Головною причиною наявності незаконнороджених дітей становив малий відсоток чоловічого населення в місті. Зазвичай батьками «незаконнородженних» були гірники, які приїжджали з різних губерній Росії та роками працювали в повітовому центрі.

За 15 років функціонування Чигиринський громадський банк мав річний «оборот... кассы» 290 700 крб. [7, 702].

У 80-ті рр. ХІХ ст. вже місцеві чигиринці, а не робітники з губерній Росії, наймалися в кар'єр ламати та вивозити пісковик із Замкової гори. Крім того вони займалися землеробством. Місцеві євреї були ремісниками та торговцями. Фабрик і заводів в місті майже не було. Цілий рік на місцевому ярмарку торгівля велася, в основному зерном і лісом, а весною селяни з сусідніх сіл приганяли на продаж велику кількість скоту та коней [702].

В 1880 р. повітовому центру належало 4 560 десятин землі, зокрема орної – 1 610 десятини. На Чигиринщині кожний селянин «собственик» володів, в середньому, 1,9 десятиною землі, а кожний державний селянин обробляв ділянку орної землі 3,5 десятини [7, 702]. На ній селяни вирощували зернові культури та овочі, а надлишки продавали на Чигиринських ярмарках. У 1880 р. міський бюджет становив 32 470 крб. [7, 702].

У 1881 р. в Чигирині проживало 8 428 жителів. Серед них – 3 069 євреїв та 15 поляків. В цей рік у селах та в самому повітовому центрі панувала епідемія дифтерії. Згідно із статистичними даними ця хвороба забрала 36 житів у Чигирині [2, 26].

Згідно із планом Чигирин за 1840 р. «...за чертою проєкта» знаходилися три цвинтарі, зокрема православний, католицький та єврейський, але вже у другій половині 80-х рр. ХХ ст. єврейський кіркут розмістився на південно-західній частині Замкової гори [23, 1].

На початку 80-х рр. ХХ ст. у місті функціонували два заводи – цегельний та «костопальный» [11, 74], які виготовляли продукції на суму до 1 000 крб. на рік [11, 80].

Секретар «Кієвскаго Губернскаго Статистическаго Комитета» В. Мозговий в книзі «Личный состав правительственных и общественных учреждений и Алфавитный список населенных мест Кіевкой Губерніи» подає інформацію, що у 1885 р. очільником Чигиринської «Городської управи» [11, 98] був Іван Климентьевич Євстратьєв. Його замісником був Семен Антонович Радчевський. Члени міської управи: Микита Іванович Форий і Лейзор Фішпир, секретар – Фотій Федорович Щукін [11, 98]. Міська дума складалася з 56 гласних, зокрема: С. А. Радчевський, В. І. Обидовський, диякон А. Є. Щуровський, міщанин М. П. Рясик, А. В. Тищенко, Д. І. Рясик, В. Г. Коваленко, Л. І. Пироженко, С. К. Чуй, В. М. Коробка, Ф. І. Нечипоренко, А. П. Пироженко, І. З. Зінченко, В. Я. Коваленко, Л. Я. Коваленко, С. Я. Коваленко, Степан Коваленко, Самсон Коваленко, Т. З. Скачко, Ф. Ф. Щукін, Г. П. Розсохач, Т. Є. Червоноокий, П. Ф. Житницький, С. О. Чабаненко, І. О. Чабаненко, К. І. Удотов, Н. С. Удотов, Н. С. Дяченко, Ф. П. Близна, Я. К. Шалько, П. А. Митюк, М. І. Січевий, М. А. Белоус, В. А. Чабаненко, В. І. Соловійов, М. І. Форий (члени управи), С. Є. Рясик, Т. М. Фургало. Купці: Ш. Б. Країнський, Ф. Н. Заславський, М. І. Любарський, П. Я. Заславський, П. Я. Співаковський, Я. І. Школьніков. Міщани: М. Є. Співаковський, А. Авербух, Ш. М. Рабінович, Б. Л. Ямпельський, Л. Ш. Білостоцький, Л. І. Фішіл (член управи), Н. Г. Заславський, М. І. Бухан, Л. Х. Бердичевський, З. А. Ровінський, М. Ф. Фон-Лейба, Ю. М. Ліберман, М. З. Корсунський. У 1885 р. виконував обов'язки «Предводителя дворянства» А. А. Ващенко-Захарченко [9, 100], повітовим воїнським начальником призначили полковника О. Г. Шарівалю, а Чигиринським Міським старостою був М. М. Фоменко [9, 101]. Таким чином до Міської думи повітового центру входили представники усіх верств населення Чигирини.

У 1886 р. до Міської управи «Выборы еще не утверждены» [29, 89], а функцію Міщанського старости виконував М. М. Фоменко [91]. Повітовим «Предводителем дворянства» був той же А. А. Ващенко-Захарченко [29, 88]. Його «Письмоводитель» секретар І. І. Вірський [29, 88]. На посаді «Казначей» Чигиринського повіту був П. Д. Говоров [29, 89]. Бухгалтером повітового казначейства був О. А. Бедяновський, контора повітового податкового інспектора П. А. Скорупського знаходилася в м. Черкаси. Він приїздив до Чигирини у справах кілька разів на місяць [29, 89]. «Чигиринська ремеслянная управа» мала свого старосту В. Ф. Крюкова [29, 91].

«Сборник сведений по Кіевской губернии и Адрес-календарь на 1887 годъ» дає відомості, що у 1887 р. Міським головою став Микола Микитович Безродецький. Його замісником призначили Йосипа Степановича Легицького. Членами міської управи були С. Д. Лопата, Ш. Каць. Посаду секретаря Міської управи обіймав Ф. Ф. Щукін. Керував повітовим управлінням «Уездный исправник» Федір Якович Шабанов [29, 85].

Поліцейським «надзирателем» Чигирині служив Митрофан Васильович Мостицький [86].

У 1887 р. Міський громадський банк очолював Митрофан Рясик. Банкірами банку були: А. В. Тищенко, Ю. Д. Ліберман; бухгалтер – В. І. Долінський [29, 88].

В кінці 1889 р. у Чигирині проживало православних – 12 196 осіб, католиків – 4 особи, іудеїв – 5 600 [2, 16-17]. З них дворян – 191, міщан – 15 353, селян – 87, духовенства – 135 [2, 12-13].

Цього року в повітовому місті інтенсивно розвивалося скотарство, селяни тримали худобу, зокрема 590 корів, 310 кіз, 565 овець, 247 коней та 1 500 свиней [18].

90-ті рр. ХІХ ст. ввійшли в минувшину Чигирини як роки застою. В цей час у повітовому центрі функціонували лише установи. Місцеві християни з міщан в основному займалися вирощуванням зернових культур, чумацтвом видобуванням «...жернових каменів із чигиринської гори...» [8, 290] або торгували сіллю і в'яленою рибою, а євреї – хлібом та будівельним лісом. В Чигирині відбувалися ярмарки, на яких промисловці з сусідніх губерній скуповували худобу та хліб для ближніх винокурних заводів. «Ремесленне виробництво не представляє нічого, заслуговуючого уваги» [8, 290]. Чоловіки та жінки міста працювали у південних районах Російської імперії. Ранньої весни жіноцтво Чигирини наймалося на Пересипські огороди міста Одеси. Восени, заробивши собі на одяг і взуття, а як пощастить – то і на прикраси, жінки та молоді дівчата поверталися до рідного Чигирини [25].

В 90-ті роки ХІХ ст. посади міських голів обіймали Микола Безрадецький (1890–91) та Василь Обидовський (1893–1896).

З 1894 р. базари в Чигирині стали проводитися один раз на два тижні, по понеділках [17, 34].

У 1890 р. посаду Замісника міського голови в Міській управі обіймав М. Димнич. Членами управи були С. Лопата та Шама Каць. Секретарем був Ф. Щукін [15, 143]. Повітовий «Предворитель дворянства» – Д. Авсентьєв [15, 145]. Міщанський староста – М. Хоменко [15, 147]. У 1891 р. Міська дума нараховувала 54 «Гласных» [16, 178]. Серед них: М. Бухан, Х. Вроварський, П. Близна, М. Воролицький, І. Вірський, С. Вербовий, Я. Гороховський, М. Димнич, М. Єримбов, Ф. Заславський, П. Заславський, М. Замша, Т. Ковальчук, В. Коробка, М. Каць, Ш. Країнський, С. Кириченко, Г. Ковтуненко, Ш. Каць, Д. Коваленко, С. Лопата, Ю. Леберман, Н. Любарський, І. Любарський, П. Москаленко, В. Медовий, П. Нечипоренко, В. Обидовський, І. Пушкаренко, Д. Рясик, М. Рясик, Л. Рясик, Г. Росехач, М. Руденко, С. Рясик, М. Сніжко, Я. Сніжко, К. Сніжко, Я. Січовий, В. Соловійов, Я. Скрипиченко, Ф. Снечко, Т. Трегубов, І. Тукалевський, М. Тульчинський, М. Фоменко, Л. Фишель, Й. Чабаненко, Я. Школьніков, М. Шановаль, Б. Штейблат, Ф. Щукін [16, 178-179].

Директором міського банку був Митрофан Рясик, казначеєм А. Данилевський, повітовим військовим начальником В. М. Масарош, нотаріусом К. К. Ільчевич [16, 180].

«Памятная книжка Киевской губернии на 1894 год» подає відомості, що у 1892 р. в Чигирині була 2 431 будівля, зокрема «казенних» – 9, церковних і монастирських – 39, «общественных» – 10, «часных» – 2 391 [17, 124].

На 1892 р. у повітовому місті проживало 17 481 особа; священнослужителі благословили 67 шлюбів. В цей рік народилося – 446 дітей, померло – 256 осіб, новоприбулих в місті поселилося – 190 осіб [17, 82].

З приходом до влади Міського голови В. Обидовського Міський громадський банк очолив Василь Коробка, а повітове казначейство Микола Раєвський [17, 152]. У 1894 р. повітовим «Предводителем дворянства» став В. В. Цимбалевський [17, 142]. В цьому році знову змінився директор Міського банку – ним став Яків Січовий [17, 144] Очолював Чигиринське повітове поліцейське управління «Уездный исправник» Петро Братковський [17, 142], його замісником був П. П. Машуров, секретарем – О. Щеліян [143]. В середині 90-х рр. ХІХ ст. повітове місто Чигирин знаходилося «в заведывании одного полицейскаго надзирателя» Дмитра Клациніна [17, 143].

Відповідно до «Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года» у повітовому центрі Чигирин жило 9 872 особи. Серед них грамотних – 2 283 громадянина. За станами: дворян – 209, духовенства – 147, купців – 212, міщан – 8 701, селян – 630, іноземних підданих – 6, інших прошарків – 64. По віросповіданню: православних – 6 914, старообрядців – 8, римо-католиків – 23, протестантів різних сповідань – 3, магометів – 2, іудеїв – 2 923. Перепис проходив в один день (8 лютого 1897 р.) по всій Російській імперії, шляхом індивідуального опитування, тому вважається більш точним ніж статистика 90-х рр. ХІХ ст. Аналізуючи ці дані приходимо до висновку, що наприкінці ХІХ ст. в Чигирині проживало на 7 609 осіб менше ніж у 1892 р. Імовірно, кількість населення міста зменшилася тому, що на той час 22,2 % чоловіків були приписані на торгових судах Чорноморського флоту.

Чигирин межі ХІХ–ХХ ст. «...заброшенный, неблагоустроенный, в отдалении от железных дорог и Днепра, город не может стать наряду даже с многими соседними местечками, особенно с Смелой, притягивающей к себе, вместе с Кременчугом, население Чигиринскаго уезда, как в отношении Чигиринскаго уезда, как в отношении торгово-промышленном, так и культурном. Город не замощен, не имеет ни освещения, ни водоснабжения, ни канализации; обзавелся лишь телефоном, соединяющим некоторые пункты уезда, но для простых смертных недоступным» [4, 651]. Але вже на початку 20-х рр. ХХ ст. в повітовому центрі розвивається гончарство та місцева харчова, легка і деревообробна промисловість [4, 653].

В кінці 90-х рр. ХІХ ст. Міським головою Чигирини був обраний «потомственный почетный гражданин» Іван Андрійович Лінчевський [4, 223]. «Альбом городских голов Российской империи» повідомляє, що до цього часу він на державній службі не працював. Крім обов'язків Міського голови І. Лінчевський був членом Чигиринського відділення Єпархіальної училищної ради та Головою приймальної комісії, в функції якої входило постачання коней, котрих потрібно було мати на випадок мобілізації. Вже у 1904 р. його замінив Володимир Самійлович Навродський.

В цей час промисловість міста ледь жевріла – три шкіряні та один цегельний заводи, на яких працювало всього 24 робітники [19, 132].

У 1905 р. «Предводителем Дворянства» став Д. Л. Давидов, який проживав в селі Вербівка Чигиринського повіту [19, 233]. «Письмоводителем канцелярії» був В. А. Хребтов [19, 233]. Обов'язки директора Міського громадського банку виконував Стефан Сніжко, бухгалтером банку був Сергій Зубчевський.

Чигиринське казначейство очолював Василь Себен, управу воїнського начальства – полковник Олександр Фургасов, Чигиринську тюрму – Петро Морозов [19, 235].

В 1908 р. в Міській управі працювали: Міський голова В. С. Навродський, члени управи Є. П. Нечипоренко, П. А. Удотов, секретар Н. Н. Бритковський [20, 207]. «Податной Инспектор» Чигиринщини цього часу – Н. А. Папортний [20, 208]. Повітовим воїнським начальником служив полковник О. Громов, «Уездным Исправником» Чигиринського повіту – М. М. Трунов [20, 207].

«Памятная Книжка Киевской губернии на 1909 г.» інформує, що цього року функцію Міського голови виконував підполковник, українофіл Василь Іванович Подгородецькій [10, 59]. Він «построїв заходами» на північно-західному боці гори пожежну вежу-каланчу та встановив Хрест-пам'ятник, а на сході Замкової гори створив тераси з алеями [10, 59-60]. Ймовірно, з його ініціативи розпочалося будівництво сходів на Замкову гору із Софіївської вулиці. Члени Чигиринської Міської думи не змінювалися два останні роки. У 1909 р. Чигиринська Міська Управа нараховувала 19 гласних, зокрема: Г. І. Венгаренко, М. М. Каць, К. С. Коваленко, Г. О. Коробка, В. А. Котляренко, Вл. Котляренко, Г. І. Кучеренко, І. А. Лінчевський, Н. С. Лопата, М. П. Лисенко, О. М. Макарський, Є. П. Нечипоренко, І. Є. Сіницин, А. К. Січевой, Х. А. Січевой, П. Є. Скрипніченко, О. В. Тукалевський, П. А. Удотов, В. М. Шаповал. Повітові: «Предворитель дворянства» камер-юнкер Д. Л. Давидов, нотаріус А. Школьний, казначей В. В. Себов, начальник тюрми О. Ф. Горокескул [20, 207]. З 1909 р. повітовим воїнським начальником був полковник Василь Олександрович Панкратьєв. Родина Панкратьєвих проживала за адресою: вулиця Міліонна, № 49 (нині вулиця Б. Хмельницького № 56 – прим. авторів) [3, 4].

На початку ХХ ст. в повітовому центрі відбувалися два ярмарки на рік. Зокрема, на 4-й день Воскресіння Господнього та «3-х дневная с 8 сентябрю» [21, 208]; базари ж були кожного понеділка.

В Чигиринському повіті нараховувалося понад 800 гончарів, які продавали свою продукцію на місцевих ярмарках та базарах. У 1912 р. на черговому засіданні Чигиринської міської думи відмічалося, що в Чигирині та «його околицях ремісничя і кустарна промисловість слабо розвинута, а ...місцеве населення з кожним роком все більше і більше потребує досвідчених і таких, що знають свою справу, майстрів по столярних, ковальських, токарних ремеслах. У місті Чигирин великих підприємств немає, а існує 6 шкіряних заводів, три парові млини та три канатних

підприємства. З кустарних виробництв у місті є: бондарна, столярна, токарня, слюсарня і кузня. Ремесла ці розвинуті погано...» [30, 133].

Згідно із статистичними даними у 1909 р. в Чигирині працювало 50 столярів, які виготовляли різний сільськогосподарський реманент, але серед них були столярі-червонодеревники. Саме вони знали і використовували технології виготовлення та покриття скринь фарбами різних кольорів. Проживали вони в Чигирині за Замковою горою, а їх вироби користувалися попитом у міщан та селян ближніх сіл [25].

У 1913 р. місту належало 400 десятин землі. В Чигирині проживало 15 372 особи. Із них православних – 10 697, євреїв – 4 629. Міську думу очолював Міський голова М. С. Лопата. «Гласними» управи були: Безродецький О. Г., Белоус Й. М., Венгеренко Г. І., Вербовий С. М., Вуков Є. І., Джулай Р. Г., Каць М. М., Коробка Г. Н., Котляренко В. А., Кучеренко Г. І., Лопата Є. С., Нечипоренко Є. Ф., Сичевий А. К., Скленський П. А., Тукалевський О. В., Шаповал В. М., секретар Братковський І. І. [4, 652]. «Предводителем дворянства» Чигиринського повіту – П. В. Давидов [22, 206], старостою Міщанської управи Олексій Михайлович Макарьський. Завідував Чигиринським лісництвом молодший лісничий ревізор О. Г. Кудрицький, повітовим нотаріусом був Школьний А. Ф., начальником тюрми – Дружинович А. С. «Арестный дом», що знаходився у повітовій управі мав наглядча Г. С. Радчевського [4, 652]. В Чигирині працювали Судейський слідчий Скробанський М. Г., Мировий суддя Івакін Н. І., «Судебный пристав» – Гуртовий К. А. [4, 652].

В січні 1913 р. в Чигирині помер повітовий воїнський начальник В. О. Панкратьєв. Його відспівували у Свято-Казанському храмі повітового центру та поховали на міському цвинтарі. Світлини Чигирини початку ХХ ст. зберігаються в родинному архіві Панкратьєвих в Москві [3, 6].

«Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерніям» констатує, що в другому десятилітті ХХ ст. в повітовому центрі були різноманітні культурні заклади та установи: громадська бібліотека, клуб, сінематограф, дві типографії та фотографії. Працювали страхові товариства та банківські установи: громадський банк, товариство взаємного кредиту, І-ше «ссудо-сберегательное общество», каса взаємодопомоги, Хмельницьке «ссудо-сберегательное т-во» [4, 653]. Було 3 готелі: «Златопольская», «Коммерческая», «Центральная» [4, 653]. Працювали аптеки, аптечні товари та бані «Єврейскія» [4, 653]. В місті була значна кількість торгівельних закладів – магазини: музичних інструментів, зброї, шкіряних товарів, залізно-скоб'яних товарів, золотих і срібних виробів, швейних товарів, 3 «книжныя и писчебумажныя торговли»; винні лавки № 867, 868, 870, одна – «Винно-гастрономическ. товары»; 22 бакалійні лавки та один бакалійний оптовий склад, рибна та фруктова лавки, 3 «конфетныя и пряничн. завед.»; 15 лавок, які торгували борошном; 9 галантерейних лавок, 16 мануфактурних, зокрема 5 з «оптово-розн.» торгівлею [4, 653]. Працювали підприємства харчової промисловості: 4 – маслобійні заводи, 2 – млини. Підприємства легкої та лісової промисловості: «Кожевенные заводы» – 9,

канатний завод – 1, майстерня по виготовленню багетів і рам для картин і дзеркал, фабрика зошитів – 1, склад сільсько-господарських машин – 1, лісні склади – 6, лісопильний завод – 1 [4, 652].

Аналізуючи архівні та історичні джерела, світлини, а також спогади старожилів приходимо до висновку, що протягом ХІХ – початку ХХ ст. Чигирин був провінційним повітовим центром Київської губернії з малорозвиненою промисловістю та інфраструктурою.

1. Адрес-календарь лицъ въ Киевской губернии, по гражданскому, военному, ученому и духовному, ведомствамъ. – К.: Въ типографіи губернскаго управления, 1864. – С. 68-91.

2. Адресъ-Календарь лицъ служащихъ въ правительственныхъ и общественныхъ учрежденіяхъ Киевской губернии на 1886 годъ. Изданія Киевскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. – К.: Типографія Губернскаго Правленія, 1886. – С. 12-91.

3. Архів родини Панкратьєвих.

4. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – К.: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1115 с.

5. Махрин В., Лебедев Г., Вечерский В. Научные рекомендации к опорному плану г. Чигирин Черкасской области. – К., 1987. – С. 29.

6. Военно-статистическое обозрение Россійской имперіи. Том 1. Часть 1. Санктпетербург, 1848. – С. 206-209.

7. Географическо-Статическій Словарь Россійской имперіи. Том V. – Санктперербургъ: Тип. В. Безобразова и Комп., 1885. – С. 701-702.

8. Живописная Россія Отечество наше въ его земельномъ, историческомъ, племенномъ, экономическомъ и бытовомъ значеніи. Томъ пятый Малороссія, Подолія и Волынь. Часть первая. – С-Петербург, М.: Изданіе Товарищества М. О. Вольфъ., 1897. – С. 290.

9. Киевская губернія. Личный составъ правительственныхъ и общественныхъ учреждений и Алфавитный списокъ населенныхъ местъ Киевской губернии. – К.: Въ губернской типографіи, 1885. – С. 100-101.

10. Кривенко С. Розрита могила // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – № 2. – С. 59-60.

11. Мозговаго В. Г. Очеркъ Киевской губернии. – К.: Въ типографіи губернскаго управления, 1881. – С. 5-80.

12. Памятная Книжка Киевской губернии на 1856 годъ. – К.: Въ Губернской Типографіи, 1856. – С. 124-199.

13. Памятна книжка Киевской губернии на 1857. – К.: Въ Губернской Типографіи, 1857. – С. 127-377.

14. Памятная книжка Киевской губернии на 1858. – К.: Въ Губернской Типографіи, 1858. – С. 124-239.

15. Памятная Книжка Киевской Губернии на 1890 годъ. – К.: Изданіе Киевскаго Губернскаго Статистическаго Комитета, Киевская Губернская Типографія, 1890. – С. 143-147.

16. Памятная Книжка Киевской Губерніи на 1891 годъ. – К. : Изданіе Киевскаго Губерскаго Статистическаго Комитета, Киевская Губернская Типографія, 1891. – С. 178-180.

17. Памятная книжка Киевской губерніи на 1894 годъ. – К. : Изданіе Киевскаго Губерскаго Статистическаго Комитета. Типографія Петра Барстита, Крещатик, соб.домъ №10, 1894. – С. 24-144.

18. Памятная Книжка Киевской Губерніи на 1902 годъ. – К. : Изданія Киевскаго Губерскаго статистическаго Комитета, Типо-Литографія Губернскаго Правленія, Софійск.пл.ак. Присут. мествъ, 1901. – С. 223.

19. Памятная книжка Киевской губерніи. На 1905 годъ. – Изданіе Киевскаго Губернскаго статистическаго Комитета. – С. 233-235.

20. Памятная Книжка Киевской Губерніи на 1908 годъ Съ приложеніемъ Адресъ-календаря губерніи. – К. : Изданіе Киевскаго Губерскаго статистическаго Комитета, Типо-Литографія Губернскаго Правленія, Софійск. пл. ак. Присут. мествъ, 1908. – С. 207-307.

21. Памятная Книжка Киевской Губерніи на 1911 г. Съ приложеніемъ Адресъ-календаря губерніи. К. : Изданіе Киевскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. Типо-Литографія Губернскаго Правленія, Софійск.пл. зд. Прист. мествъ, 1911. – С. 203-208.

22. Памятная Книжка Киевской губерніи на 1913 г. Съ приложеніемъ Адресъ-Календаря губерніи. – К. : Изданіе Киевскаго Губернскаго статистическаго Комитета, Типо Литографія Губернскаго Правленія, Софійск. пл. зд. Прист. мести, 1913. – С. 206.

23. Планъ Киевской губерніи Города Чигирина. Въ проэктномъ виде. – С. 1.

24. Матеріали польових досліджень Перепелиці А. І. – Записано від Козленко Т. В., 1963 р. н., м. Чигирин.

25. Матеріали польових досліджень Перепелиці А. І. – Записано від Руденко О. К., 1910 р. н., с. Вершаці.

26. Похилевич Л. Сказания о населенныхъ местностяхъ Киевской губернии. – Біла Церква : Вид. Олександр Пшонківський, 2005. – 520 с.

27. Самков О. Плани і карти міста Чигирина // Чигиринщина : історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 12-13 листопада 2015 р. – Черкаси : Вертикаль, 2016. – С. 48.

28. Сборникъ Сведеній по Киевской губерніи и Адресъ-Календаръ на 1887 годъ. – К. : Типографія Губернскаго Правленія, 1887. – С. 88-91.

29. Солодар О. Нарис історії Чигиринщини. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – С. 123-135.

30. Тарасенко І. Ю. Два невідомі описи Чигирина // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали V Науково-практичної конференції. 12-13 листопада 2015 р. – Черкаси : Вертикаль, 2016. – С. 45-49.

31. Юго-Западному Отделенію Россійской Экспортной Палаты, редакціи и контроль изданія «Весь Юго-Западній Край». – К. : Тарасовская б. – С. 651-653.

Верпета Крістіна,
*учениця 10-Б класу Чигиринського навчально-виховного комплексу
«спеціалізований заклад загальної середньої освіти I-III ступенів № 2 –
заклад дошкільної освіти» Чигиринської міської ради Черкаської області*

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 РОКУ І ЧИГИРИНЩИНА

Історія нашого народу є дуже героїчною та досить трагічною. Це ми можемо побачити в творах українських письменників-класиків, а особливо в творах нашого генія України найвідомішого Тараса Григоровича Шевченка, адже він, будучи кріпаком, писав радикальні твори, по яких ми можемо побачити життя тих часів [3]. Після поразки в Кримській війні 1853–1856 років Російська імперія шукала причину поразки, і однією з них було кріпацтво, адже це гальмувало розвиток ринкових відносин та не давало розвиватися країні до європейського рівня. Влада розуміла, що зберегти кріпацтво було неможливо, та ще й воно розпалювало селянські повстанські настрої. І щоб наблизитися до рівня інших країн, 19 лютого 1861 року вийшов «Маніфест» про скасування кріпосного права та «Положення про селян, які виходили з кріпосної залежності», що оголосив російський імператор Олександр II в місті Петербург [4]. За цим маніфестом селяни отримали особисту свободу, звільнилися від кріпосної залежності та могли вільно хазяйнувати над своїм майном. Землі залишалися поміщикам, також вони були зобов'язані надавати притулок та тимчасові ділянки для своїх колишніх кріпаків. З дозволу поміщика селянин будь-коли міг викупити присадибну ділянку. За отриману землю селяни мали відробляти панщину або платити оброк протягом 9 років. Кріпаки отримали право купувати приватну власність та нерухоме майно, торгувати, укладати угоди та брати участь у сільських зборах [2].

Реформа про скасування кріпосної повинності принесла зміни й в Чигиринщину. Почала зростати кількість населення. На 1897 рік в Чигирині проживало 9 872 особи. Почалося будівництво дрібних підприємств та з'явилися напівкустарні майстерні. В них виготовляли полив'яний посуд та сільськогосподарський реманент, такий, як вози, вила та граблі. Більшість населення займалося сільським господарством. Досить популярною була торгівля. Коли було відмінено кріпацтво, 16 серпня 1863 року по царському указу державних селян села Боровиці перевели до категорії селян-власників, також їх було змушено викупити свої частки землі. По Чигиринщині поширювалися революційні настрої через шахрайство панів, які неправильно розподіляли земельні платежі, що підвищилися аж на 40 %. В такому революційному настрої народники намагалися підняти селянський бунт. Ними було створено організацію під назвою «Таємна дружина» в 1877 році, але згодом її закрили. А в селі Медведівка після реформи селяни не тільки не отримали обіцяної землі, а й були позбавлені тієї, яку мали. Деякі землі були викуплені в поміщиків цукрозаводчиком Терещенком. Жителі села намагалися боротися, але в 1861 році київським генерал-губернатором було

надіслано загін з 200 чоловік, щоб втихомирити та покарати селян – бунтівників. Розвивалась також промисловість, адже в 1866 році поміщиком Фундуклеєм в цьому селі було споруджено млин, на якому, окрім того, що мололи зерно, займалися також валянням сукна. В селі Мельники після реформи селянам краще не стало, адже земель було мало передано та ще й вони мали сплатити великий викуп. Через все це селяни перебиралися в Таврію та Крим на заробітки, та, зазвичай, там і залишалися. В селі Суботів більш заможні жителі забирали землі в бідних. В селі прискорився розвиток ринку, і вже в 1866 році Суботів отримує статус волосного центру. Також вагомим фактом є реставрація Іллінської церкви, було збудовано галерею та дзвіницю [1, 137-146]. Наслідками реформи є соціальна диференціація селян, втрата ними земель, якими користувалися. Поміщики залишалися власниками земель, а селяни тимчасово залежні.

Отже, дослідивши та проаналізувавши Селянську реформу 1861 року на Чигиринщині, ми можемо сміливо стверджувати, що після реформи боротьба селян за землю тільки посилилася. Селяни продовжували платити податки та були тимчасово зобов'язані. Поміщики почали шахраювати, що призводило до бунтів та створенню таємних організацій. Але були і позитивні сторони, адже почався активний розвиток промисловості, почалося технічне переоснащення сільського господарства та скоротилося поміщицьке землеволодіння. Тож ми можемо сказати, що селянська реформа була не повністю реалізована, але принесла користь.

1. Лазуренко В. М. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення)*. – Черкаси : Ваш дім. – 2004. – 456 с.

2. *Розкрийте зміст селянської реформи 1861 р. Особливості її впровадження на Українських землях [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <https://studfiles.net/preview/5461489>

3. *Селянська реформа 1861 року: свобода, свобода яку нам довелося відробляти [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <https://www.radiosvoboda.org/amp>

4. *Селянська реформа 1861 [Електронний ресурс]* – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Selianska_reforma_1861

Назаренко Юлія,

*учениця 10-Б класу Чигиринського навчально-виховного комплексу
«спеціалізований заклад загальної середньої освіти I-III ступенів № 2 –
заклад дошкільної освіти» Чигиринської міської ради Черкаської області*

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ НА ЧИГИРИНЩИНІ ХІХ ст. (ЧИГИРИНСЬКА ЗМОВА 1877 р.)

ХІХ ст. запам'яталося в Україні початком розвитку національного руху, створенням різноманітних організацій, які цим займалися. Але звичайні селяни в той період також намагалися боротися за свої права, або скоріше за свою землю. Реформа 1861 року з її спірними нормами наділення селян землею, статусом тимчасовозобов'язаних для селян до викупу ними землі, чутками про нові реформи, що їх нібито планував уряд Олександра II, створила в селянському середовищі Російської імперії передумови для постійного напруження. На підставі реформи за державними селянами, які перейшли тепер в розряд селян-власників, були закріплені земельні наділи, хоча і дещо більші, ніж у поміщицьких селян, але все ж до кінця не усунули проблеми малоземелля. Крім того, при панівній в даній місцевості подвірною частковою системою селянського землекористування основна кількість зручних земель було захоплено заможними селянами. Положення селянської бідноти ускладнювалося ще й тим, що, попри чинний дільничний спосіб наділу землі, подушне подати й інші збори з селян стягувалися по душовій розкладці, і платежі були досить обтяжливими. Тому селянська біднота була зацікавлена в переході від дільничного до подушного землеволодіння [4]. Активний селянський рух в Чигиринському повіті почався у зв'язку з проведенням в кінці 60-х – початку 70-х років ХІХ ст. нових люстрацій (переобліку) земель колишніх державних селян. Таким способом царський уряд намагався впорядкувати викупні платежі й податки. Саме в цей період і народилося основна вимога селянської маси про те, щоб переділити всі землі виходячи з цифри 5 десятин на душу. Про причини селянського руху на початку 1870-х рр. збереглися свідчення жандармського генерала В. Д. Новицького, який служив тоді в Києві. Він зазначав: «пока крестьяне, по определению прежней люстрационной комиссии платили оброк соразмерно достоинству и пространству отведённых им участков земли, до тех пор они довольствовались своим положением, исправно платили оброк и другие государственные повинности... большая часть населения, наделённая малыми наделами пространством от 1 до 6 десятин на двор, пополняли эти платежи доходами от значительных заработков в Херсонской губернии, где при душевом наделе по 5 десятин земли, весьма плодородной, в имениях помещиков ощущается постоянный недостаток в рабочих руках... В таком положении крестьянство пребывало до 1867 г. вплоть до издания высочайшего указа о переведении крестьян государственных имуществ на выкуп, а 28 мая 1870 г. последовал указ, в силу которого было разрешено перевести крестьян означенной местности на

общинное пользование землею, но уже без всякой прирезки, а только предоставлением им права передела всей вообще земли между собою, причём требовалось ещё, чтобы в определённый срок крестьяне составили письменный договор с поименованием в нём каждого хозяина, изъявляющего согласие уступить свой участок обществу, для раздела между его членами, чтобы означенный передел был совершён ими полюбовно и без всякого содействия со стороны правительства» [5, 256]. Такой поворот справи селян Київської губернії, що не що співчуває зовсім общинному володінню як абсолютно для них чужого і незрозумілого, – на думку В. Д. Новицького, – до крайності їх спантеличив, тим більше, що, домагаючись, наділу до 5 десятин на душу, навіть ті селяни, які володіли найбільшими ділянками, що доходять до 18 десятин на двір, очікували збільшення свого добробуту.» Рух за душевий передел землі почався з виступу селян с. Суботова, які заявили на сільському сході начальнику люстраційної комісії, «що цар дасть селянам таку кількість землі, а якщо неможливо буде за браком землі, то відбере землю у поміщиків і роздасть селянам» [3, 95]. Вимоги Чигиринських селян підтримали й колишні державні селяни ще ряду прилеглих повітів – Черкаського і Васильківського. Незабаром рух набуває масового характеру, охоплюючи все нові території, але ідеологічний центр руху стійко зберігається в Чигиринському повіті.

В ході заворушень з середовища селянства висуваються і його ідейні керівники. Особливою популярністю та авторитетом серед селян користувався житель с. Сагунівка Ломоватської волості Черкаського повіту Хома (Фома) Денисович Прядко, ходив по селах Чигиринського повіту і закликав селян домагатися переділу по душам. Незабаром ім'я його обростає легендами. Аж до прізвища Прядко (від слова хованки, через те, що, невловимий для влади). За відомостями нелегальної газети революціонерів-народників «Початок» відставний солдат Ф. Прядко був: «Людиною сімейною і досить багатим ... У середовищі селян Фома мав славу гарним господарем, розумним, чесним і грамотним мужиком і тому користувався повагою не тільки у своїх селян, а й далеко в околицях» [1, 167]. Безіменний автор статті «Перша Чигиринська справа» писав: «Довго чекав він «переділу землі» і нарешті зважився переконати своїх селян, а також селян сусідніх волостей послати виборних до царя, щоб повідомити йому про тяжке становище народу, просити про негайне розмежування земель і пристрій селянського побуту на общинних засадах» [9]. В результаті його ініціатива була підтримана, і селяни обрали 6 прохачів до царя, серед яких був і Х. Прядко. Їх забезпечили громадським вироком і грошима і направили в столицю з клопотанням про наділення селян землею по 5 десятин на душу. Однак в Петербурзі селянам нічого добитися не вдалося. Селянські заступники були заарештовані та перепроваджені до Києва, а звідти до місця проживання під нагляд поліції [3, 96]. Слідом за цим на рубежі 1873–1874 рр. в селах Чигиринського повіту починаються масові арешти активних учасників руху. спробували влади заарештувати й Х. Прядко, але селяни не дали цього зробити, і він переходить фактично на нелегальне становище.

Можливо, такий сильний вплив Х. Прядко на селян пояснювалося ще й тим, що він став певним носієм легенди про підтримку царем селянських вимог. У тій же газеті «Початок» безіменний кореспондент переказує її наступним чином. Після прибуття в столицю Х. Прядко написав три прохання на ім'я царя. Одне подав через військового міністра, інше прямо на височайше ім'я і третє через принца Ольденбургського. Перші два не досягнули свого адресата. Принц же особисто прийняв від нього прохання і, видавши розписку в отриманні, обіцяв доставити царю. При цьому принц Ольденбургський розрізав записку навпіл і одну половину дав йому (На підтвердження Хома показував своїм землякам якийсь папір з печаткою), а іншу залишив у себе, щоб представити разом з проханням царя. Далі автор викладає наступну версію подій: «У призначений день Фома захопивши з собою розписку, дану йому принцом Ольденбургським вирушив до палацу. Цар прийняв його ласкаво, напоїв чаєм, довго розпитував про життя-буття селянське і нарікав, що не може зарадити їхньому горю, тому, що пани сильні й не допускають його зробити що-небудь для них. Зрештою Хома радив селянам від імені государя, силою домагатися поділу земель і общинного землеволодіння»[3, 96]. Природно, озброївшись такою легендою, Х. Прядко мав величезний вплив на селян, і аграрні хвилювання тривали.

Другий пік селянських виступів починається навесні 1875 року, коли були отримані затверджені в вищих інстанціях люстраційні акти з нарахованими викупними платежами. У цих виступах Х. Прядко грає керівну роль. Так в Чаплинській волості селяни припинили всякі платежі державі й, розігнавши сільські та волосні органи влади, створили свій орган управління з 18 осіб на чолі з Х. Прядко. Колишні державні селяни деяких волостей Черкаського і Чигиринського повітів, не бажаючи приймати відведених їм люстраційним актам земель, відмовляються приймати люстраційні акти, вносити викупні за землю платежі, надають явний опір розпорядженням сільської влади та світових посередників, проти деяких сільських урядників і волосних старшин, а так само і членів своїх громад вжили насильство, взагалі виробляють заворушення, вимагаючи розділу земель порівну, по числу ревізьких душ в суспільстві, і що хвилювання охопило 19 волостей з населенням до 40 000 душ, для вжиття заходів до припинення заворушень на місце події вирушив київський губернатор, зажадав військової сили [6]. Однак влада, навіть бачачи власні прорахунки, зробила ставку на голе насильство, до якого вдавалися вже при губернаторському об'їзді. Я. Стефанович, характеризуючи цю інспекцію, писав, що «це була воістину «башібузукська розправа». Губернатор кликав кожного і запитував, чи згоден він підписатися на дільничний надів; після відмови наказував валити на землю і сікти. Двох засікли до смерті. перші побиття були так чутливі, що багато похитнулися і поступилися, але більшість встояло»[3, 97]. У багатьох селах селяни, самовільно збираючись на сільські сходи, брали вироки про те, що вони не визнають люстраційних актів, а вимагають переділу земель по душам. Селяни Чигиринського повіту не тільки відмовлялися підписувати люстраційні акти й платити викупні платежі і податки, а й почали ділити між

собою землі куркулів. Як заходи впливу активно використовувалися тілесні покарання. Робляться і спроби розшуку призвідників. Однак Х. Прядко був невловимий, ніж ще більш посилював його харизматичний вплив на селян. В результаті влада призначила за його голову грошову нагороду в 100 рублів [2] і, як пише далі невідомий автор, «довго не перебував мисливець, який зумів би та зважився підняти руку на таку улюблену і впливову людину серед селян. Все літо гуляв Хома переходячи з хати в хату і підтримуючи енергію протесту... Восени місцевим жида з жидів, який сильно спокусився пропонованої нагородою, вдалося схилити одного з селян знайомого з Хоמוю, на злочинну справу. Селянин цей обіцявся жиду дати знати, коли прийде до нього Хома. Випадок до цього скоро представився і Хома був узятий» [1, 137]. Зовнішня канва подій описана невідомим автором не зовсім вірно. Х. Прядко був заарештований в ніч з 7 на 8 листопада 1875 року в с. Сагунівці Черкаського повіту при відвідуванні своєї сім'ї. Під час арешту Х. Прядко зі своєю сім'єю чинили опір, побивши волосного старшину і писаря. 17 червня 1877 р Київської з'єднаної палатою було розглянуто кримінальну справу по обвинуваченню 326 колишніх державних селян деяких волостей Чигиринського повіту в опорі урядовим розпорядженням. Примітно, що навіть представники влади відзначали, що «Економічне становище казенних селян і умови сформованого їх матеріального побуту, що складається в повній залежності від земельного наділу, – були головними причинами, що викликали організацію в середовищі селян таємного товариства» [6, 103]. За вироком з'єднаної палати 74 людини були засуджені на різні терміни тюремного ув'язнення, а решта 262 людини виправдані. Ватажок руху Х. Д. Прядко був позбавлений всіх прав стану і довічно засланий на поселення у віддалені місця Сибіру.

Однак хотілося б звернути увагу на той факт, що при розгляді судової справи про «Чигиринську змову», влаштовану «Південними бунтарями» в 1877 р., навіть царське правосуддя вбачало серйозний вплив на ці події попередньої діяльності Х. Прядко і його сподвижників. Не будемо забувати й того факту, що частина селян, що вступили пізніше в «Таємну дружину», організовану Я. Стефановичем, Л. Дейчем і І. Бохановським, вже мала досвід антиурядової боротьби, отриманий в період з 1873 по 1875 р. Наприклад, Лазар Тененик, що перебував під вартою у справі про заворушення 1875 року в Києві. за свідченням В. Д. Новицького в Києві «з ним познайомився Я. Стефанович і зробив його своїм співником по зносінах з чигиринцями» [5, 222]. Надалі Л. Тененик став одним з найактивніших членів «Таємної дружини». Саме він, за свідченнями селянина А. Леухіна, «на початку 1877 р їздив до Києва і привіз звідти з собою Євангеліє, хрест і підписану Государем Імператором папір про те, що селяни незабаром отримають землю за душевого наділу; для отримання наділу необхідно скласти вирок від імені 250 селян, про згоду їх виконувати все те, що викладено в привезеній Тенеником папері, на підставі якої бажає душевого наділу повинні, перш за все виконувати присягу в тому, що будуть зберігати справу це в таємниці,

потім зобов'язуються обрати власних своїх урядників і заготовляти піки і сокири » [3, 98].

У судовому висновку у справі про «Чигиринську змову», яка слухалася з 8 по 10 червня 1879 р. все в тій же Київській з'єднаній палаті зазначалося: «Загальний характер дій селян, які взяли участь в цих останніх подіях, висловлює прагнення примусити уряд або залишити земельний устрій в колишньому вигляді або виконати вимоги про наділення 5 десятин на душу. Ще до розгляду судом згаданої справи, на тому ж ґрунті, але в більш вузьких географічних межах, і в цей раз за сприяння нового фактора – революційної пропаганди виникло новий злочин, з більш небезпечним характером, яке послужило предметом справжньої справи » [3, 98].

Отже, провівши дане дослідження, ми дійшли до висновку, що наприкінці XIX ст. на Чигиринщині селянський рух набув масового поширення. Багато народників та селянських повстанців створювали організації для боротьби за свої соціальні права та права на гідне життя. Однією із наймасовіших повстань даного періоду стала «Чигиринська змова» 1877 р., яка хоч і зазнала поразки, але показала та дала шанс на те, що варто боротися за свої права та за свою землю, землю наших предків. Під час чигиринських подій на практиці знову проявилась утопічність поглядів революціонерів-народників, помилковість їхньої тактики. Але створення масової революційної організації серед селянства, звичайно, було певним успіхом. Революційна агітація народників посилювала незадоволення селян своїм злиденним становищем. Окремі учасники «Таємної дружини» під впливом революціонерів-народників в наступні роки продовжували антиурядову агітацію серед односельчан.

1. Бушин М. І., Лазуренко В. М. *Витоки державності. Чигиринщина*. – Черкаси, 2005. – 342 с.

2. Дейч Л. Г. *Чигиринська справа*. – Харків, 1929. – 56 с.

3. *К вопросу об истоках «Чигиринского заговора»; Крестьянское движение в Чигиринском уезде Киевской губернии в начале 70-х гг. XIX в.* / С. А. Терехова.

4. Лазуренко В. М. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодні)*. Навчальний посібник. – Черкаси : Ваш дім, 2004. – 456 с.

5. Новицкий В. Д. *Из записок жандарма*. – М. : Изд- во МГУ, 1991. – 254 с.

6. Стефанович Я. С. *Чигиринское дело // Памятники агитационной литературы // Чёрный передел*. – М. ; Пг. : Госиздат, 1923. – Т. 1.

Мальована Альона,

*учениця 10-Б класу Чигиринського навчально-виховного комплексу
«спеціалізований заклад загальної середньої освіти I-III ступенів № 2 –
заклад дошкільної освіти» Чигиринської міської ради Черкаської області*

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА НА ЧИГИРИНЩИНІ

На даний час Чигиринщина переживає не найкращі свої часи. В своєму минулому Чигиринщина пережила дуже багато подій. Чигирин був першою козацькою столицею, переніс селянську реформу 1861 року, революційні виступи 1905–1907 років, тому і Столипінська аграрна реформа не оминула колишню козацьку столицю. Придушивши революційний рух, царат розпочав реформи з метою повернути країну на еволюційний шлях розвитку. Причинами реформи стало саме подолання кризи в сільському господарстві Російської імперії, а також відвернути увагу селян від боротьби за поміщицькі землі, сприяти розвитку капіталізму і створити соціальну базу на селі в особі куркульства. Програма реформи, запропонована прем'єр-міністром Російської імперії Петром Аркадійовичем Столипіним, була спрямована на соціально-економічне зростання через товаризацію господарства, зокрема селянського, зміцнення приватної власності та змінення самодержавства в конституційну монархію. Столипінська аграрна реформа передбачала перебудову місцевого судочинства, введення страхування робітників, піднесення продуктивності сільського господарства за рахунок ферментації, запровадження загальної середньої освіти. Аграрна реформа передбачала здійснення трьох груп законів: зруйнування общин й закріплення за селянами землі в приватну власність, насадження на селі хутірського і відрубного господарства, переселення селян.

Суть реформи полягала в тому, що створювалися земельні фонди і передача з нього землі, це призвело б до того, що поруч з людиною з'явився заможний селян з власною землею. Указом царя від 9 листопада 1906 року селянам дозволялося виходити з селянської общини на хутори і відрубати, брати кредити для організації фермерського господарства на своїй землі. Під час реформи Столипін зустрів сильний опір з боку тих, хто не бажав зменшувати соціальну напругу серед селянства, селяни, в свою чергу, боячись розорення, теж опиралися реформі. Але, як наслідком, стало те, що община втратила значну частину своїх членів, за 1906–1910 роки поміщики втратили значну кількість десятин землі. Розширення посівів, концентрація землі, застосування нових технологій, підсилили продуктивність та товарність сільського господарства. Збір зернових збільшився, збільшився експорт сільгосппродуктів. Велика кількість населення, отримавши землю у власність та продавши її, масово виїжджали до Азії. Протягом 1906–1913 років з України виїхало майже 1 мільйон людей. Щоправда багато селян поверталися, не знайшовши відповідних умов для життя. Проводячи нову політику, уряд зберігав у цілості всі поміщицькі землі та створював умови для збирання в руках куркульства селянських земель, тому що значна

частина селян, отримавши в особисту власність землю, не могла вести на ній господарство і була змушена продавати її куркулям. По семи губерніях, окрім Волині та Поділля, з 1906 року з общини вийшли 4 686 тисяч дворів. Внаслідок цього на Правобережжі і Полтавщині общинне володіння зникло майже зовсім.

Аграрна реформа привела до позитивних наслідків у розвитку торгівлі та транспорту. Збільшилася активність селян щодо покращення свого економічного становища, селяни шукали всі можливі варіанти для збуту своєї сільгосппродукції. Проте загалом аграрна реформа не дала очікуваних результатів і тому суперечності між селянством і поміщиками загострювалися, продуктивність праці залишалася низькою, економічне становище селянства залишалось низьким. Багато пунктів реформи не було реалізовано, вони так і залишилися не використаними, адже реформа виявилася не дієвою. Через це до Сибіру з України було переселено близько 1 мільйона селян, більша частина з них утратила у дорозі рештки свого майна, вимушені були повернутися на батьківщину.

Під час Столипінської аграрної реформи багато збіднілих селян Чигиринського повіту були вимушені продати свої наділи та виїхати шукати кращого життя на Кубань та до Середньої Азії. Так і вчинила більшість населення села Боровиці. У період аграрної реформи економічне становище селян, що залишилися на своїй землі, було вкрай тяжким. Маючи зовсім мало землі, багатьом сільським сім'ям не вистачало харчів, навіть щоб прогодувати свою родину. Багато родин покидало село і йшли в найми, адже більше не бачили ніякого кращого виходу із ситуації. Так, кількість селянських господарств в різних селах Чигиринщини щороку зменшувалось, а населення вирушало на пошуки кращого життя. Після Столипінської аграрної реформи багато селян Трушівець, потерпаючи від безземелля, переселялися до Сибіру, шукали заробітків у Таврії, на Кубані, наймалися працювати на попівський двір та в економію Терещенків. За даними на 1912 рік у Чигиринському повіті структура селянських господарств мала такий вигляд: бідняцькі господарства і середняцькі. Загалом Столипінська аграрна реформа була спрямована на зростання соціально-економічного життя українців, піднесення рівня життя. Для цього вони надали більше прав і можливостей селянству. Проте реформа не виправдала тих надій на які сподівалася влада. Через Столипінську аграрну реформу селянству Чигиринщини стало жити гірше, адже люди вимушені йти в найми, працювати на чужій землі, виконували важку роботу для того щоб їм було чим хоча б прогодувати сім'ю. Отже, намагання Столипіна покращити життя селянства, зробити селянство заможним завершилося лише частковим успіхом. Більш успішною реформа була саме на Україні, хоч Столипіну і не вдалося досягнути своєї мети, тому що його було вбито, і завершити його реформу ніхто не міг, але можна сказати, що реформа Столипіна дала і позитивні наслідки, майже половина селян змогли вийти із общин і у них покращилося життя, але соціальна напруга на селі не зменшилася. Було в Столипінській аграрній реформі і багато негативних моментів, адже велика кількість населення

навпаки – збідніла та багато сімей виїжджало за кордон у пошуках кращого життя.

1. Лазуренко В. М. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів і до сьогодні)* : навчальний посібник. – Черкаси : Ваш дім. – 456 с. С. 160-161.

2. *Столипінська аграрна реформа*. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=.

3. *Столипінська аграрна реформа в Україні та її наслідки*. https://pidruchniki.com/76039/istoriya/stolipinska_agrarna_reforma_ukrayini_naslidki.

4. *Столипінська аграрна реформа в Україні та її наслідки*. <http://studies.in.ua/shpora-hukr/4236-stolipnska-agrarna-reforma-v-ukrayin-ta-yiyi-naslidki.html>.

5. *Столипінська аграрна реформа*. <https://buklib.net/books/32097/>.

Встров Олександр,
почесний краєзнавець України,
м. Кам'янка (Черкаська область)

АНТИЄВРЕЙСЬКИЙ ПОГРОМНИЙ РУХ НА ЧЕРКАЩИНІ

У період Української революції 1917–1922 рр., при світлі революційного бунту в крові українського селянина неначе спалахнули традиції минулого. З попелу, що покрив історичну Україну відродилися прийоми козацтва запорізької січі і вільної, але жорстокої гайдамаччини. «Горіть степи пожежами! Прийшла пора міняти кожух на жупан» – з такими примітивними лозунгами в XVIII ст. почалася «Коліївщина» проти поляків-поміщиків. А на ділі реально соціальний рух звівся переважно до того, що повсталі розсіялися по Україні «з ножом у халяві жидів кінчать» як співає у своїй поемі про гайдамацьке повстання Т. Шевченко, або «жидів шаблями хрестити», за висловом українського народного епосу. Українська інтифада 20-х років ХХ ст., як і війна Хмельницького (Натан Ганновер), як і гайдамаччина (уманська різанина!), великою мірою теж мала антиєврейський характер.

Практично повна невивченість цієї проблеми в Черкаській області і маловивченість в цілому в Україні. Саме ця невизначеність і спонукала автора до праці над темою антиєврейських погромних рухів на Черкащині, як форми етнічного насилля періоду Української революції 1917–1922 рр.

Мета статті: підійти до розуміння психосоціального клімату Української революції і селянського повстанства і тим самим вияснити витoki появи погромного насилля 1917–1922 рр., так як характерною рисою погромів цього періоду, у відмінності від ХІХ ст., є їх переважно сільський характер.

Американський дослідник Мартін Бейкер радив зосередитися саме на регіональних аспектах дослідження. Тож пропонуване дослідження дозволить ліквідувати значну «білу пляму» з історії Черкащини в добу 1917–1922 рр.

Земельний голод малоземельного українського селянства революція 1917 р. задовольнила. Але слідом за цим почався ще більш серйозний, приховуючий серйозні наслідки, голод товарний. Слід враховувати культурну відсталість українського селянства і ненаситну ненависть села до міста, де головну, активну роль у торгово-промисловому житті відігравали євреї. Аналізуючи багаточисельні джерела, можна зробити висновок, що значну роль у психології селянства, у його походах проти євреїв, зіграли економічні мотиви. Життя, потреби і прийоми задоволення стали примітивними до первісності.

У березні 1917 р. у Звенигородському повіті стихійно виникає «Вільне козацтво» на зразок народної міліції, яке застосовувалося проти банд дезертирів та мародерів, хлинувших із Південно-Західного фронту після провалу червеного наступу. Ставлення до нього в керівних лівих єврейських колах було спочатку цілком довірливе. Про безумовну користь його писав орган «Об'єднаних єврейських соціалістів» і офіціоз єврейського міністерства [«Naie Zait», від 14 жовтня 1917 р., ст. про «Вільне козацтво»]. За нього стояло саме єврейське міністерство, навіть висуваючи козацтво замість єврейської самооборони. Покликані охороняти населення, «вільні козаки», спочатку подекуди, дійсно перешкодили погромним ексцесам (наприклад, у Черкасах, у Звенигородському повіті), але скоро вони показали своє справжнє обличчя. «Вільні козаки» набувають репутацію учасників і навіть призвідників погромних ексцесів. Євреї Канева скаржаться в міністерство, що місцеві громили «перейменовували себе у «Вільне козацтво» і що їх головні вимоги – «перехід всієї влади, як міської, так і повітової в їх руки, і вони намітили начальником повіту головного громилу» [1].

Як показує глибше вивчення документів того часу, незважаючи на прогресивний характер «Вільного козацтва», до складу його загонів, потрапляло чимало сумнівних елементів, які використовували патріотичний бренд «Вільне козацтво» для злочинної діяльності [2, 19].

Скарги на безчинства «Вільних козаків» надходять із Таращі, Кам'янки, Нових-Прилук та інших пунктів [3, 105]. Сам ініціатор цієї організації, солдат Гризло, згодом, у 1919–1920 рр., стане одним із видних погромних отаманів у Звенигородському повіті, де ним була вчинена різанина євреїв у Мокрій Калигірці і в деяких інших місцях [4]. Погром із людськими жертвами був учинений солдатами в Монастирищі, Київської губернії, де 19 листопада було вбито 3 єврея [5].

У деяких місцях, де виникали ексцеси, місцева військова або цивільна влада і міліція вживали заходів і легко запобігали погромам. Так було в Каневі. Там, наприклад, солдати, які громили євреїв, мало не розправилися «самосудом» із повітовим комісаром, що перешкоджав їм [6]. Взагалі, у тих

місцях, де була пущена в хід збройна сила, погром негайно припинявся. Так було, наприклад, у Жашкові і ін. [7].

Ставлення єврейської провінції, вірніше її політичних організацій, до III Універсалу було в дуже багатьох місцях привітне. Так, наприклад, у м. Городище, на великому єврейському масовому зібранні була прийнята резолюція про те, що «Універсал здійснює не тільки найзаповітніші прагнення кращих синів України, але також і прагнення єврейської демократії і наші права на національну автономію» [8].

Серйозні для того часу ексцеси сталися 26 листопада в Умані. Начальник Уманського гарнізону в телеграмі до генерального секретаріату по військовим справам пише: «У 7 годин вечора почався погром. Солдати розграбували збройові магазини. Будинки горять. Солдати грабують місто. У місті стрілянина. З околиць прибувають селяни і беруть участь в розграбуванні магазинів. Положення трагічне. Немає ніякої охорони. Просимо негайно надіслати дисциплінований військовий загін. Завтра ми чекаємо захоплення банку і казначейства» [9].

У зверненні до єврейського міністерства євреї м. Ротмистрівки, «енергійно протестують» проти виключення з Вільного Козацтва записаних євреїв і повідомляють, що у них виникло навіть питання «про організацію спеціального єврейського вільного козацтва», але вони знайшли це недоцільним [10].

У Тальному, у день ярмарку, 12 грудня, були розгромлені майже всі єврейські крамниці, причому участь у погромі прийняв і місцевий гарнізон. Євреї-солдати зорганізувалися і хотіли перешкодити погрому, але гарнізон відмовив у видачі їм зброї [11]. Аналогічне повідомлення про ексцеси в ярмаркові дні було отримано з Канева та ін. За даними преси того періоду і архіву міністерства по єврейських справах погромні ексцеси від вересня до кінця грудня 1917 р. відбулися в: Жашкові – 20 жовтня, Корсуні – 6 листопада, Монастирищі – 19 листопада, Умані – 25 листопада, Тальному – 12 грудня. Цей список далеко не повний, так як не всі погроми були зареєстровані [12, 206].

У м. Кам'янка, Чигиринського повіту, 5 січня 1918 р., під час пошуку «кулеметів і бомб», солдатська секція місцевої Ради робочих і солдатських депутатів із навколишніми селянами і «вільними козаками» проводять повальні обшуки в євреїв, з конфіскацією товарів у лавках і відбиранням продуктів в їх будинках [13]. Коли євреї прийшли до волості скаржитися, їм відповіли, що збори солдатів окружних сіл винесли постанову про цю реквізицію. Взяті в євреїв товари розподілять між кооперативами цих сіл [14, 63].

Хоча єврейське міністерство діяло як урядовий орган, воно фактично стало в ролі заступника, і його звернення не завжди увінчувалися успіхом. Однак, на його вимогу в ряді місць були послані військові загони (в Умань, Канівський повіт і ін.). У деякі пункти були послані спеціальні слідчі комісії, за участю його представника. Так було в Каневі, а також у Черкасах і деяких інших пунктах, прокуратурою, завдяки цим комісіям, розпочато було

слідство. Ставлення органів місцевої влади до звернень єврейського міністерства було не завжди однаковим, найчастіше були випадки повного ігнорування [15, 95].

Хвиля погромів, що почалася з поверненням українських військ до столиці і досягла найвищого прояву в тих київських подіях, не зупинилася в березні-квітні і торкнулася рядів пунктів у Київській губернії. 1 березня в м. Корсунь з'явився загін українців, на чолі з якимсь Кириченком. Назвавши себе «комісаром Центральної Ради», він розброїв містечкову охоронну дружину і під загрозою «вирізати всіх жидів» зажадав від єврейського населення контрибуції [16].

Паралельно з ексцесами української армії відбувається ряд інших погромів, де головними учасниками являються селяни. Це – друга, і більш серйозна, активна сила в погромного русі. В описуваний нами період погроми, учинені селянами, зустрічаються, однак, порівняно рано і спорадично. Антисемітизм селян виражається в більш пасивних формах. І тільки пізніше, у червні-серпні 1918 р., коли, у зв'язку з загостренням революційного бродіння, спалахує селянський бунт проти німецько-германського панування, рух селян у повстанських районах обрушується і на євреїв. Систематичний – же похід села проти євреїв відноситься до 1919 р., коли повстанський рух приймає широкі розміри.

Антисемітський струмінь, який принесла з собою українська армія, влився в село, як вода на колесо водяного млина, давши новий імпульс і офіційну санкцію погромним почуттям. Село виявилось надзвичайно сприйнятливим до погромних ідей і завжди охоче йшло слідом за безчинствующим гайдамакою з порожнім мішком забирати єврейське добро. Але воно часто залишалося досить байдужим до позитивних моментів українського національного руху.

На Всеукраїнському хліборобському з'їзді в Києві 29 квітня 1918 р. стався переворот проти Центральної Ради. Павла Скоропадського обрали гетьманом України. Період семи з половиною місяців гетьманщини і німецької окупації являвся порівняно самим спокійним в сенсі погромних виступів. Пояснюється це, передусім, тими суворими порядками, які німці взагалі намагалися встановити, а головне – відсутністю військових дій. У цей час було ліквідовано колишнє національне-українське військо і «Вільне козацтво». Залишилося тільки кілька українських полків, які відігравали роль гетьманської гвардії, а також «Державна варта», тобто, державна міліція для охорони. Однак, навіть і в цей період затишшя було порівняно відносним.

Австро-німецьким командуванням у різних місцях був випущений ряд відозв і розпоряджень, спеціально спрямованих проти євреїв. Окружна комендатура в Смілі, випустила, за підписом підполковника Шерера, оголошення для населення, у якому йшлося: «Встановлено, що ворожі агенти, здебільшого євреї, у містах і селищах поширюють неправдиві і дратівливі чутки про німців; вони хочуть цим підірвати честь Німецької Держави і Вас позбавити довіри до німців, які охороняють Вас проти

розбійників і банд». За поширення подібних чуток оголошення загрожувало ув'язненням і навіть смертною карою [17].

Через деякий час тим же підполковником Шерером було випущено ще одне оголошення (німецькою, українською та російською мовами) про те, що «ватажками банд і агентами поширюються чутки про майбутнє відкликання німецьких військ з України» і потім – величезним жирним шрифтом: «Особливо знову євреї розносять такі чутки» (*Hauptsachlich sind es wiederum Juden, welche dieses Gerucht unter die Leute tragen*). Оголошення попереджало «мирних і працюючих громадян і селян» проти євреїв, які розносять такі чутки, і загрожувало останнім тими-ж, що і раніше, карами [18].

Більш серйозними і жорстокими стали погроми другого типу, які виникли і органічно пов'язані зі спалахнувшем революційним рухом села проти влади – панування німців і гетьмана. Тож вони не можуть бути віднесені на їх рахунок. Це був перший повстанський рух селян на Україні після революції, який підготував падіння гетьманщини і кінець німецької окупації кілька місяців по тому.

Бурління в українському селі виникли влітку і до серпня набрали серйозного загрозливого характеру. Німці і гетьман, який повернув до влади поміщиків і зазіхаючи на землю, яка фактично вже перейшла в руки селян, не врахували тих величезних запасів революційної енергії, далеко ще не витрачених, якими володіло село. У попередній період Центральна Рада, яка спиралася, головним чином, на українське село, вела політику радикального вирішення земельного питання на користь селян.

Четвертий універсал виразно підтвердив положення про «передачу землі трудовому народові без викупу», прийнявши за основу «скасування власності і соціалізацію землі». Цією постановою Центральна Рада по суті тільки санкціонувала фактичне захоплення землі селянами. Остаточний закон про соціалізацію землі було видано Радою вже в березні 1918 р, при німцях. Саме він більше всього спонукав великих землевласників до того, щоб заволодіти, за допомогою німців, владою, хоча Рада пізніше і відступила від початкового принципу, прийнявши постанову про збереження земельних ділянок до 30-ти десятин за їх власниками.

Гетьман, який намагався спочатку спертися на дрібних і середніх «хліборобів», пізніше відкрито став на бік крупних землевласників. Збурення в селі було також викликано продовольчої політикою німецько-австрійських військових властей, які намагалися викачати з села побільше продуктів, не зупиняючись перед найжорстокішими заходами. Німці прийшли в Україну за хлібом і брали його, як могли. До Ц. К. Всеукраїнської Селянської спілки прибували делегації, сотнями приходили вироки сільських товариств з усіх повітів України з проханням звільнити селянство від біди, «яку найстаріші люди не пам'ятають». Німці і поміщики – ці два явища злилися в уяві селян в єдиний образ лютого ворога [19, 59]. Загалом можна сказати, що німці окуповують лише великі міста, у яких вони тримають значні гарнізони. Вся інша країна перебуває на вулкані, який часто небуденно спалахує [20].

Свій початок повстання мало в Звенигородському повіті. «Незабаром після розгону селянського з'їзду, – писав орган українських соціал-революціонерів «Боротьба» (№ 2, вересень 1918 г.) – у Звенигородському повіті почалося перше повстання. Скоро воно охопило майже весь повіт і поступово перекинулося на всю Київщину і Уманщину». Організованим центром повстання в районі була Лисянка. З Лисянки воно перейшло до Звенигородки, Богуслава, Корсуня і далі.

І тут же проявляється нерозривний, майже органічний зв'язок між повстанством в Україні і погромами. Одночасно з першими спалахами селянських повстань народжується і шалений рух села проти єврейського населення. Зв'язок між цими двома явищами видно хоча б із того, що велика частина єврейських погромів цього періоду має місце в селах і містечках Тарашанського та Звенигородського повітів Київської губернії, які якраз і стали колыскою селянської революції та партизанщини.

Звичайна картина погромів цього типу така: наліт навколишніх партизанських груп із села на містечко, виміщення на євреях злоби проти німців і гетьманської влади, похатній терор на протязі тижнів, іноді місяців, часті випадки жорстоких вбивств, полювання на навколишніх шляхах на євреїв, що рятуються, пограбування і вимагання контрибуції під загрозою смерті. Останній прийом застосовується з особливою наполегливістю та послідовністю, і фактично створюється становище, що селянський повстанський рух цих районів харчується забраними в євреїв грошима [21, 174-175].

Одним із перших постраждалих пунктів була м. Лисянка, Звенигородського повіту. «Весь район, Звенигородський, Тарашанський і сусідні повіти, – доносять представники цього містечка, – живуть як на вулкані, який готовий щохвилини вибухнути» [22, 175]. «На ґрунті негараздів під час розподілу землі і невдоволення німцями, – йдеться в іншому донесенні, – в середовищі селян Звенигородського повіту почалися великі хвилювання. 5 червня багатотисячний натовп селян з навколишніх сіл увірвалася в м.Лисянку і піддали розгрому і розоренню всі єврейські будинки і магазини. За розгромом пішла кривава розправа з єврейським населенням». «Тероризоване єврейське населення сховалося в льоху, але нещасні жертви в одних випадках були витягнуті і вбиті, причому поглумилися над трупами, у інших – їх поховали під розвалинами, кидаючи бомби в льохи. Так заживо поховані були в одному льосі 7 осіб» [23, 175-176]. Всього вбито було близько 40 євреїв (крім утікачів, убитих по навколишніх дорогах), 50 євреїв отримали важкі поранення. Припинившись зі вступом у містечко німців, погром тричі поновлювався після їх відходу.

Равин Лисянки повідомляє ряд приголомшливих епізодів погромних переживань містечка, затиснутого між піднявшимися селянами і німецькими каральними загонами. «Після того, як селяни, увірвавшись у містечко, вчинили різанину єврейського населення, на мене ліг обов'язок їздити відшукувати в околицях трупи вбитих євреїв, щоб віддати їх землі». «Потім я звернувся в сусідні єврейські громади з закликом про допомогу, і отримав від

них таку багату підтримку продуктами, що місяць міг утримувати все єврейське населення Лисянки. Я не відмовляв також християнам (селянам), які зверталися до мене за допомогою»...

Прогнавши німців і заклавши всі виходи з міста, селяни здійснили ще ряд вбивств євреїв. Особливим звірством відрізнялося вбивство адвоката Ерліхмана, котрого знайшли з виколотими очима, відрізаними вухами і порізаним на частини. Потім прибув великий загін німців, у кілька тисяч чоловік. «На похоронах Ерліхмана, – повідомляє равин, – я промовив поминальне слово ... і при цьому був присутній німецький комендант; всі навколо плакали, і навіть комендант плакав і став дорікати селян у звірстві. Це, очевидно, надзвичайно озлобило селян проти мене. Потім німці призначили військовий суд, судили вбивць і 40 осіб засудили до розстрілу. Вони змусили євреїв виступати свідками і викривати бандитів, і цим викликали навіки злість проти євреїв. Коли кілька днів по тому німці поїхали, залишивши нас без охорони, бандити знову увірвалися в містечко і знову вчинили різанину» [24].

В іншому документі про Лисянський події повідомляється такий епізод: коли повстанці, прогнавши німців з району, вирішили помститися євреям за те, що «вони привели німців», і влаштували різанину, то керівник повстанців, Артаменко, заявив, що він дасть краще себе вбити, ніж пролити кров невинну євреїв [25, 177].

Партизанський рух селян почався в сусідньому містечку Виноград, того ж Звенигородського повіту. «Уже 3 місяці, – пише уповноважений містечка в листі від 1 вересня, – ми живемо без ніякої влади, з огляду на повстання селян. Кожен раз приїжджають банди в 30-50 чоловік верхових, при повній бойовій амуніції, збирають всіх євреїв у синагогу, оточують будівлю і під загрозою розстрілу вимагають у короткочасний термін контрибуції, а поки їм сплячують, вони ходять по будинках і грабують». Повстанцями було по дорозі вбито 7 євреїв; коли дружини деяких убитих поїхали в село «випросити своїх чоловіків», їх теж убили. Крім цих було знайдено багато інших убитих по навколишніх дорогах. У м. Рижанівці, того ж повіту, повстанці вбили 7 євреїв [26, 176-177]. Детально про події у себе в містечку і у всьому описуваному нами районі повідомляє єврейська общинна рада в Жашкові. «Уже скоро 3 місяці, – йдеться в листі, – як наше містечко і сусідні – Лисянка, Петр, Ставище, Виноград та ін. перебувають у великій небезпеці». «Ми не встигаємо поховати один труп, як уже привозять другий і третій; нелюди знущаються над трупами, кидають їх по дорогах із відрубаними головами, зламаними руками, розпоротими животами. Життя зовсім завмерло... Ми блукаємо як живі тіні». У листі наводиться потім перелік кількох людей, убитих партизанами в самому Жашкові. «Німці часто проходять через містечко, тільки підливають масла в пожежу, що охопила район. Коли ми до них звертаємося за допомогою, вони відмовляють, що у них немає про це наказів зверху» [27, 178]. Містечку довелося після цього ще чимало пережити: уповноважений КОПЕ повідомляє, що вслід за цими подіями в Жашкові з'явився загін «червоноармійців» (очевидно

більшовицький партизанський загін), на чолі з Гребенко. «Гаслом загону було: проти української влади, проти гетьмана і вбивати багатих. Загоном було вбито до 10 євреїв» (До повідомлення додається список убитих) [28].

Гаслом – або приводом – погромів цього першого періоду повстанства є помста євреям за хазяйнування на Україні німців. «Євреї привели німців», кричали селяни під час погрому в Лисянці. У Рижанівці повстанці напередодні погрому розклеїли відозву із закликом «вигнати німців, перебити поміщиків і євреїв». Аналогічне явище спостерігалось і в цілому ряді інших пунктів [29].

З іншого боку німці звинувачували євреїв у зворотному. Оглядач подій у Корсуні повідомляє, що навколо міста відбувалися запеклі бої селян-повстанців із німцями; одного разу німцям довелося залишити місто. «Коли вони на завтра повернулися назад (на початку липня), вони вирішили вилити свою злість на євреїв, які нібито тепло приймали «більшовиків», як німці називали повстанців. Німці в'їхали в місто на броньовику і вистрілили прямо в групу євреїв, які мирно стояли на базарі; деякі були при цьому вбиті, деякі поранені і залишилися надовго каліками» [30]. Німецьке командування офіційно заявляло (в Білій Церкві), що «євреї – найшкідливіші агітатори проти німців». А повсталі проти німців селяни громили євреїв за те, що «євреї привели німців». Ці два взаємно виключаючі твердження повинні були служити прикриттям справжньої причини погромних почуттів, загострених до останньої межі в атмосфері нещадної громадянської війни і анархії в селянській Україні [31].

При зародженні повстання, рух села проти євреїв захопив невеликий район 2–3 повітів Київщини, але пізніше він розширюється на всю Правобережну Україну і далі, і приймає надзвичайно зловісний характер майже повальної епідемії серед українського села. Народилася ця епідемія разом із селянською революцією і на батьківщині цієї революції.

На початку квітня 1919 р., селянські загони, що зайняли м Златополь арештували членів ревкому та розігнали раду. Займалася повстанцями також Умань [32].

За повідомленнями інформзведень НКВС про становище в Київській губернії, на 25 квітня: «Відомості, що надходять з місць малюють важку картину. По всій губернії розвинутий бандитизм і селянське повстанство. Селяни збираються бандами і тероризують населення. Банди гарно озброєні гвинтівками, кулеметами і навіть гарматами. Вони руйнують телефонні і телеграфні дроти і псують шляхи... Широкою хвилею йде погромницька агітація» [33, 12, 16].

У кінці місяця «неспокійною» була ситуація в районі Чигирина, де повітова влада перейшла до опозиції «ставленики якої ... розганяють комбідни, ради і взагалі радянські установи. Коменданти на місцях творять контрреволюційні справи» (з доповіді Смілянського комітету КП(б)У 25 квітня) [34, 203-237], в районі Златополя знов вибухнуло селянське повстання під гаслом «Геть єврейське засилля!». Посилена «погромна агітація» відзначається по всій залізниці Київ – Ковель» [35, 17]. Виступи

відзначаються і в районі Канева, Богуслава, ділянки залізниці Біла Церква – Миронівка [36, 28].

Протягом березня, і особливо квітня, поряд зі швидким кількісним зростанням антиурядових виступів селянства, відбувається розвиток у напрямку більш радикальних та організованих форм опору, до відновлення і активізації отаманського руху. За наданою Х. Раковським оцінкою, більшість отаманів розпочали активну діяльність в першій половині квітня [37 5]. З цього часу діяльність великих повстанських озброєних формувань та їх лідерів – отаманів, стає одним з провідних чинників політичної ситуації на селі.

У травні в Україні підняв повстання отаман Н. Григор'єв. Також у травні зафіксований «наліт бандитів на Шполу і Лебедин (05.05; у цьому році в Лебедині загинуло понад 100 євреїв). А короточасне перебування «отамана» Сокола, полковника Нікольського і «колишнього борця» Стецура в Умані запам'яталися вбивством понад 200 євреїв, не кажучи вже про поранених [38, 32-33].

У м. Городище 12 травня 1919 р. вранці, стало відомо, що влада захоплена місцевими григор'євцями, на чолі загону став Грицай, колишній офіцер, який служив і був у містечку ще при Центральній Раді отаманом вільного козацтва, і Онищенко, колишній комісар у селі Мліїв (в семи верстах від Городища), при Директорії – делегат жителів Мліїва на Трудовий конгрес. У цей же день було внесено євреями Грицаю 25 тис. руб. і начальнику міліції 15 тис. руб., які повинні були приборкати і зменшити погром. Але ... погром не тільки продовжувався, але ще збільшився більше. Цікаво відзначити, що керівниками погрому була місцева купка вчителів і учнів гімназії та сільськогосподарської школи. Вони були не тільки керівниками і натхненниками, але самі активно грабували і вбивали.

Так тривало до 15 травня. 15 травня в містечко увійшли радянські війська. Підсумки погрому: 7 вбитих, 3 поранених, один з них смертельно, розгромлено 135 будинків, ще 25 сильно постраждали, спалено 2 лавки. Збитки близько 3 млн. руб. Після всіх цих жахів єврейському населенню довелося пережити вторинний погром. Грабували не тільки в будинках, але й роздягали на вулицях і в синагогах. Наліт був якраз учинений в суботу. Жертви були і в селах Хлистунівка і В'язівки неподалік Городища [39, 185-189].

Ротмістрівка важко постраждала від погромів 13-14 травня 1919 р. Близько 60 будинків і багато крамниць було спалено і розгромлено. Убито 45 осіб, багато тяжко поранених. Тут, як і в багатьох інших місцях, єврейське населення без розбору статі і віку було зібрано і замкнено в синагозі. Це робилося для того, щоб без зайвого клопоту можна було покінчити з єврейським населенням, а потім взятися за розграбування майна. Протягом довгих годин 1 200 замкнених в синагозі кричали і волали в шаленому відчаї про допомогу, задихаючись від нестачі повітря і чекаючи з хвилини на хвилину страшною неминучої загибелі. І тільки проста випадковість врятувала приречених від смерті [40, 54-56].

У цей час загони В. Чучупаки діяли у взаємодії з загонами григор'євців, зайнявши Черкаси. Кількість об'єднаних військ, що діяла в цьому напрямі, досягала 2,5 тис. чол. [41, 60]. На чолі партизанських загонів стояли командуючий групою черкаських військ, отаман Особливого загону Уваров, начальник штабу Абрамов, ад'ютант Федоровський. Цими частинами було здійснено єврейський погром у Черкасах 16 травня 1919 р. [42, 305]. Убитих зареєстровано 617 чол., поранених 100 чол. і зниклих безвісті 25. Розгромлено близько 2 500 квартир і всі магазини. Переважну більшість убитих становлять чоловіки у віці від 18 до 25 років. 70 з єврейських робітників, які вирушили на фронт і билися під Черкасами, були оточені і вбиті робітниками цукрового заводу [43].

Як демонструє випадок у Черкасах, також і робітники часто брали активну участь в масових вбивствах, відроджуючи «традиції» страйків у Донбасі, які ще до революції виливалися часто в кровопролитні погроми [44].

Відступивши від Черкас повстанці захопили Чигирин. І тут була створена Революційна Рада. До неї увійшов колишній представник радянської влади есер О. Дзигарь. Але через деякий час повстанські загони вимушені були покинути Чигирин. Вони перемістилися в Холодний Яр і їх чисельність досягла 3-х тис. чол. За свідченнями представників радянської влади відступ супроводжувався пограбуванням міста і єврейським погромом [45, 60], який відбувся 24 травня 1919 р. Чого-чого, «а трупів і крові» у травні 1919 р. було більш, ніж достатньо. Члени «Хевра Каддіша» (поховального братства) відвозили померлих на єврейський цвинтар [46, 240]. У Чигирині «побили багато єврейського населення, тисячі сімейств яких залишилися голі і голодні» [47, 123].

Розпочався другий етап погромів. Майже всі травневі погроми проходять під знаком григор'євщини, і вони надзвичайно рясні числом. Більшість погромів учинені самим отаманом і його помічниками: Уваровим, Тютюнником, Нечаєм та іншими. Меншість погромів вчинені не самими загонами Григор'єва, а місцевими «селянами» під впливом читання його «Універсалу». Хронологічно травневі погроми проходили в такому порядку: Ротмистрівка – 13-14-го, Сміла – 14-15-го, Олександрівка і Фундукліївка – 18-20-го, Черкаси – 16-21-го, Райгород – 20-го, Чигирин – 25-го. В цей же час проходили погроми в Медведівці, Кам'янці, Телепині, ст Бобринській та в інших місцях [48, 8]. У результаті цих григор'ївських погромів знищено євреїв у Черкасах біля 700 чол., у Фундукліївці де мешкало біля 500 євреїв – 170 чол., у Смілі – більше 80, у Кам'янці – 75 [49].

16-го травня 1919 р. серед білого дня григор'євська банда увірвалася в Смілу і почала вбивати і грабувати. Картини жахів і звірств досить монотонні, але відрізняються такими жорстокостями, перед якими бліднуть часи Хмельницького і гайдамаччини.

У Смілі п'яний матрос на чолі невеликого загону зганяє 38 євреїв, переважно літніх людей, на ст. Сміла у вагон, відвозить його на кілька верст від станції, а там прикладами виганяє крізь стрій стріляючих солдатів їх із вагона і всіх убиває. Загальна кількість єврейського населення обчислюється

в 10 тис. чол. Постраждало щонайменше 3 500 чол. Убитих 61 чол., Поранених – 20. Розграбовано більше 1 000 квартир і 300 ремісничих і торгових закладів. У Телепині ту ж історію повторює отаман Залізняка: забравши у них всю готівку і всі склади їх в місцевому товаристві [50, 33-34, 54-56]. Під час погрому в містечку Сміла було вбито 107 євреїв [51].

Серія григор'євських погромів, як їх називали на місцях, тривала в Черкасах і Смілі до ліквідації григор'євської авантюри; у дрібних пунктах [погроми] тривали дні, а в інших – навіть тижні. У всіх містечках дуже активну участь брала значна частина неєврейського населення. Не скрізь місцева влада була на належній висоті. Після відходу григор'євців і в залежності від вжитих ними заходів погроми припинялися або тривали.

Негайно по ліквідації погромів у всіх містечках були організовані обивательські єврейські комітети допомоги, які надавали допомогу з зібраних пожертв, а через кілька днів в декількох місцях ці комітети отримали субсидію з соцзабезів (Сміла) [52, 54-56].

15 травня від начальника народної міліції Чигиринщини на імя повітового комісара була надіслана телеграма за № 741: «Уночі з 13 на 14 травня в м. Медведівка проводилися великі грабежі, пограбовано більше 60 євреїв, 4 вбито, грабіжників було понад 100 осіб, грабежі проводилися навіть удень. У ніч з 14 на 15 травня в Медведівці грабіж бандитами все триває, награбоване – близько 8 підвід єврейського майна було грабіжниками відвезено до с. Мельників. Телефонний провід в м. Медведівка та м. Чигирин перерваний у декількох місцях грабіжниками. Міліція вся розбіглася по домівках, сторожа міліції хотіли повісити» [53, 32].

А 16 травня 1919 р. на ім'я Чигиринського ревкому з Медведівки від єврейської общини була отримана термінова телеграма: «Надішліть негайно допомогу. Принаймні осіб тридцять зграї бандитів грабують, убивають. Багато жертв» [54, 256].

У доповіді Центральній секції допомоги постраждалим від погромів Відділу допомоги жертвам контрреволюції НКСЗ УРСР про допомогу населенню після григор'євських погромів травня 1919 р., йшлося: «Після того, як прогнали григор'євців, погромщики сховалися в печері, що знаходиться поблизу Медведівки, влаштовували кожного дня наліт на містечко, грабували на протязі 6 тижнів, поки не примусили все населення тікати з містечка без грошей і без речей. Убитих у Медведівці – 62 чол., поранених – 6. З тієї кількості населення, що залишилася, 200 чол. утікло до Черкас, 50 – у Смілу, 900 в – [...] (слово не читається – вірогідно Зінов'євск – О. В.), 100 чол. – до Кременчука.

У даний час погромщики розбирають будинки в містечку. Коли кілька людей намагалося поїхати туди, щоб врятувати деякі речі, ці сміливці були вбиті. Бігле населення знаходиться в жахливих умовах. Значний відсоток населення, що втікло, захворіло туберкульозом, тифом. Необхідна екстрена допомога речова. Усе збігле населення не має жодної зміни білизни. У Черкасах медведівські біженці не ходять на пункт із-за відсутності взуття і одягу».

У Кам'янці всього єврейського населення – 3 тис.чол. Постраждало від погрому 2500. Погромлених будинків – 500, магазинів – 85. Убитих – 75 чол., поранених – 3. Населення Кам'янки переживає погроми досі: так як на місцях немає міцної влади, а неєврейське населення складається майже суцільно з погромщиків, то єврейське населення дуже часто піддається нападу. До сих пір населення Кам'янки не отримувало жодної допомоги. Тільки минулого тижня був організований нами в Кам'янці роздатковий продовольчий пункт і видані гроші на надання першої допомоги. У Кам'янці знаходиться більше 100 висипнотифозних хворих і немає ніякої медичної допомоги. Раніше допомоги не можна було там організувати, бо населення звідти бігло і недавно тільки повернулося [55, 54-56].

Багато чоловіків і юнаків-євреїв у с. Телепино, розстріляли григор'євці-підручні Уварова, у яру за дворичем нинішньої школи. Єврея Аптекмана М. Г., який мав аптеку, розстріляли на дворичі, вимагаючи золото, а саму аптеку спалили. Сільське населення кинулось допомагати євреям. Як могли, переховували, особливо юнаків. Неспокій запанував у селі. Розбігались у різні боки знайомі телепинцям євреї. Опустіло містечко [56, 6]. Хто в Смілу подався, хто – в Черкаси. Не стало в селі євреїв – і багато чого не стало. Зникла риба і раки в ставку. Не таким заможним було вже село. Адже євреї з їхньою культурою, торгівлею піднімали добробут села [57, 3].

31 травня 1919 р. сили отамана (Григор'єва – О. В.) були розбиті під Кам'янкою, де вони втратили 18 вагонів із снарядами і 5 гармат [58].

Значна частина погромів була здійснена частинами РСЧА. В українському селі відроджувалися гасла чорносотенних організацій, що за урядової підтримки широко розгортали свою діяльність в Україні до 1917 р. Погромницький рух, що не мав політичної перспективи і не впливав позитивно на становище селянства, тим не менш відвертав значні його сили і увагу [59, 185]. Грозою єврейських міст і містечок, завдяки своїм буйним погромним нахилам, був один із найкращих більшовицьких підрозділів – Богунський полк У Золотоноші він влаштував 23 травня погром, поставивши місцевий ревком «зі своїх» [60, 11, 18]. 13 червня 1919 р всеукраїнський Головний комітет Поалей Ціон направив радянським і партійним властям України... меморандум про становище єврейського населення в Україні і про антисемітські експеси в Червоній Армії... У меморандумі повідомлялося про погроми, здійснені частинами Червоної Армії в Умані, Черкасах, Христинівці, Калинівці і по залізничній лінії Погребище–Умань [61].

Влітку-восени 1919 р. на Україні діяло відразу кілька протиборчих сил: петлюрівці, Добровольча армія А. Денікіна, Червона армія, повстанські загони, селянські банди, анархісти на чолі з Н. Махно. Всі вони в більшій чи меншій мірі брали участь у погромах. У ряді випадків погром, розпочатий однією з воюючих сторін, продовжували війська іншої.

«Антисемітизм розвинутий настільки, що боротьба з ним стає немислимою» (доповідали в ЦК із Золотоноші в червні 1919 р.) [62, 7].

У червні 1919 р. військовим отаманом, керівником збройних сил Холодного Яру став кубанець Уваров, що підлягав Григор'єву. А Василь

Чучупак очолив цивільну владу в Медведівській волості [63]. Улітку 1919 р. повстанський рух набрав форм міжетнічного протистояння та боротьби «села» і «міста». «Місто» під проводом більшовиків з допомогою продзагонів і армії намагалось оружно вирвати із села хліб, «село» під проводом місцевих отаманів не тільки блокувало «похід пролетаріату на село», але й саме неодноразово намагалось організувати похід на місто за промисловими товарами.

7 липня 1919 р з'являється заклик («прохання», благання?) сільського виконкому єврейської колонії (Цвітнянська волость на Чигиринщині) про захист їх від погромів під час збирання хліба [64, 33]. У липні того ж року євреї медведівської общини просили: «повернути їм речі, узяті в них селянами під час заворушень» [65, 256].

Щільно населені єврейські пункти – Ротмістрівка, Білозір'я, Телепино, Медведівка, згодом і Городище, остаточно спорожніли. Населення єврейське переїхало в Смілу і Черкаси, і тільки невелика частина заможних емігрувала в інші міста. Становище біженців у цій місцевості було в перший час прямо жахливим [66, 33-34].

17–20 серпня в Черкасах відбувся перший денікінський єврейський погром – убито 129 чол., поранених – 202, зареєстровано в єврейському комітеті допомоги – згвалтованих 84 (за словами лікарів, число згвалтованих досягає 400), розгромлено 2 178 сімей з загальним числом осіб 9 862 [67, 76-76 об.]. Такими безчинствами відзначилася тут 1-ша Кавказька дивізія [68, 217].

17 вересня 1919 р. здійснив погромний наліт на м. Городище мліївський отаман Голий. Дізнавшись про наближення відомого розбійницького отамана до Городища, єврейське населення залишило весь свій статок напризволяще і пішло світ за очі. На жаль, не всім вдалося врятуватися. 112 євреїв, у тому числі багато жінок і дітей, було надзвичайно по-звірячому вбито. Руйнування і грабежі були доведені до останньої межі [69, 33-34].

О 5.30 ранку (7 серпня 1919 р. в середу) в м. Смілу зайшов передовий загін Вовчого дивізіону 1-ї Кавказької козачої дивізії армії Денікіна. О 10 год. біля церкви відбувся урочистий молебень (з промовами попів), гра і спів «Коль славен» і т. д. Після молебня почався загальний і страшний погром, який тривав 7, 8, 9, 10 і 11 серпня. Єврею більше не можна було показати носа на вулицю. Звідусіль лунали страшні роздираючі крики вбиваємих і насилуваних.

Громадський рабин м. Сміли Мень зважився і відправився в супроводі кількох євреїв (між ними аптекар Вертубській) до генерала начальника дивізії Маркевича. Рабин Мень звернув увагу генерала на жахи-вбивства (за цей час вже було зареєстровано 14 вбивств і згвалтувань). Особливо пан Мень наполягав на припиненні вакханалії згвалтувань. Відповідь генерала була: «Мої солдати озлоблені проти комуністів, а всі комуністи – євреї. Ми не можемо допустити жидівського царства в Росії».

У Смілі зібралися тепер майже всі жителі-євреї з найближчих містечок – Ротмістрівки, Білозір'я, Медведівки, Жаботина, Кам'янки та Фундукліївки.

Біженці живуть у жахливих антисанітарних умовах і потроху вимирають. З числа євреїв-жителів Ротмістрівки померло не менш 80 % [70, 25-26]. Помічником коменданта полку у місті був якийсь Ульянов – людина незвичайної жорстокості і порочності. Так як він був у верхів влади, то євреї ніяк не наважувались і боялися його викрити і все зносили. Витівки Ульянова були неймовірні. Так, призначений керівником охорони молитовного будинку по Львівській вулиці (Ротмістрівська клоїз), де містилися погромлені біженці навколишніх винищених містечок, [таких] як Ротмістрівка, Телепине, Медведівка, Кам'янка та ін., Ульянов смоктав з нещасних біженців останні соки. Щоночі він вимагав і оббирав їх на 5–7 і 10 тис. руб. (при вимаганнях погрожуючи їм присиланням козаків, винищенням і т. д.) [71, 30-32].

У грудні 1919 р. відбувся другий денікінський єврейський погром у Черкасах – убито 112 чол., спалено біля 80 магазинів і будинків [72, 76-76 об.].

«Особи, які прибули з Черкас, передають, що у зв'язку з наближенням Червоної Армії «добровольчі» частини залишили Черкаси і зупинилися по дорозі між Черкасами і Смілою. У той же день до міста увійшло кілька окремих загонів партизан» [73, 622; 200], у їх числі і Холодноярський полк Василя Чучупаки. Побувши в місті деякий час, партизани його покинули. Як влучно підмітив один із дослідників: «бо були прив'язані до рідної «стріхи» [74]. У складі полку Холодного Яру були й ненадійні елементи з числа злодіїв та схильних до спиртного. Саме вони, коли поверталися з Черкас, відірвалися від основної маси й розпочали в Медведівці єврейський погром [75, 48-53].

У покинутих же повстанцями Черкасах розгорнулися трагічні події... Денікінці, дізнавшись, що в Черкаси зайшли партизанські загоны, «повернулися назад у Черкаси і протягом всієї ночі і наступного дня вбивали і грабували євреїв і селян, бажаючи помститися останнім за їх підтримку партизанів. Наближення до міста Червоної Армії поклато кінець погрому. Після двогодинного бою на вулицях денікінці були вибиті з Черкас (бійцями 60-ї дивізії та 3-ї окремої кавалерійської бригади – О. В.). Число жертв величезне. У місті немає жодного вцілілого будинку» [76, 200]. У Черкасах кожен будинок грабували в середньому сім разів [77, 562-576]. Також треба враховувати і роль частини вояків-холодноярців Уварова, які після його загибелі приєдналися до денікінців та приймали участь у погромі Черкас вже під російським триколом [78, 305].

У довершення розгрому в лютому – після вигнання Тютюника в місто ввірвались партизани, які протягом однієї години вбили 28 євреїв і здійснили багаточисельні набіги на єврейські квартири. Завдяки вжитим місцевим військкомом заходам, погром був швидко припинений [79, 76-76 зв.].

Весною 1920 р. при відступі радянських військ (від поляків) останньої відходила Богунська дивізія, яка протягом кількох днів грабувала м. Богуслав [80, 46]. Богуславська самооборона брала активну участь у припиненні погрому, влаштованого отаманом Голим в м. Городище в серпні 1920 р.

У доповіді Рогового (мабуть, один з діячів богуславської охорони), спрямованій до Київської комісії Єврейського громадського комітету

допомоги потерпівшим від погромів, уточнюються подробиці вересневого погрому в м. Городище: «...У результаті старанної роботи бандитів налічується до 500 чол. убитих і 250 чол. поранених і згвалтованих. Дика злість озвірілого натовпу не щадила навіть і грудних дітей. У містечку спостерігаються трупи, понівечені, покалічені (бо жертви не розстрілювалися, а різалися ножами і кололися киями). Усі місцеві лікарні заповнені згвалтованими жінками, з яких багато хто вмирає ...

...Вулицями містечка валяються купи молодих жінок із розпоротими розпухлими животами від гвалтування. При збиранні трупів знаходять матерів, які тримають на руках зарізаних грудних дітей. Був знайдений труп старого, у котрого був відрізаний статевий орган і вкладений був йому в рот. У даний час містечко являє собою кладовище, усі будинки єврейські розграбовані, містечко тоне в пір'ї розірваних подушок і перин. Є випадки божевілья. Залишилося багато сиріт напризволяще. При цьому додаються знімки, що свідчать про нечувані жорстокості в містечку, які були зняті під обстрілом бандитів начальником богуславської охорони, його помічником і охоронцями, що ввірвалися першими в містечко. Ними було спіймано 15 бандитів, у числі яких перебувала і дружина бандита Голого» [81, 184-184 зв.].

На початку вересня 1920 р., після «визвольного» рейду банди Голого, на вулицях села Лебедин залишилося більше десятка єврейських трупів. Черкаський історик Ю. Маринівський вважає, що: «є всі підстави стверджувати, що частина контингенту дитячих будинків, комун і колоній, в тому числі і сама поява єврейських дитячих установ подібного типу на Черкащині на початку 1920 р. – це безпосередній результат кривавих погромів» [82, 33].

Показовим буде, на думку автора, привести витяг із документу-звіту отамана Гонти (Лютото-Лютенка), у якому між іншим йдеться: «...Раніше були випадки, що повстанці робили погроми і убійства, но тепер цього не зустрічається, хіба що тільки дійсні бандіти... то за це партізани не відповідають» [83, 28, 28 зв.].

Чи можна беззастережно довіряти трактуванням, спогадам, книгам і мемуарній літературі колишніх отаманів, чи іншим, які писали їх надто пізно, після завершення Української революції, «коли багато чого забулося або й деформувалося в пам'яті», а про багато що вони й не знали і не могли знати, як і нинішнім їх столичним популяризаторам, які некритично і однобічно висвітлюють селянські рухи епохи Української революції 1917–1922 рр.? Питання риторичне. Все це легко перевіряється архівними документами.

«У п'яти верстах від містечка Шполи, біля цукрового заводу працювало 50–60 єврейських жінок. У вівторок, 22 липня 1922 р. в 11 годин ранку, на поле наскочили 6 вершників із банди Чорного Ворона і викрали всіх працівниць у ліс. Деяким дівчатам (малого зросту) вдалося сховатися в житі і дістатися до містечка, де була піднята тривога. Негайно зібралася ... значна група охоронців, дали кілька залпів у повітря і попрямували до лісу. ...Бандити почувши постріли, злякалися, відпустили полонянок і втікли в глиб лісу» [84, 25-26 зв.].

«У Капітанівському лісі біля ст. Капітанівка оперує банда Загороднього в складі 20 чол. ... У середу, 2 серпня, пополудні, службовий потяг прямував із ст. Новомиргород. Поїзд зупинився на ст. Сердюківці. ... Бандити увійшли в поїзд і почали шукати комуністів і євреїв. Забрали 20 євреїв і 4 росіян. Росіян відпустили... відправилися з забраними євреями в найближчий Капітанівський ліс. З 20 євреїв – 8 встигли врятуватися. Решту знайшли в четвер 3 серпня вранці вбитими в лісі. Серед загиблих була однорічна дитина, яку бандити, убивши її батьків, кинули в колодязь» [85, 30].

Про те, що погромні ексцеси, як форма етнічного насилля мали місце і в подальшому на Черкащині, що заперечує у своєму звіті отаман Гонта (Лютий-Лютенко), свідчить той факт, що тут залишені були формування єврейської самоохорони, які в інших місцевостях України були розформовані.

Згідно протоколу № 19 засідання Київської губернської військової наради про самооборону від 5 грудня 1922 р. в Київській губернії було залишено такі формування і їх кількість (по Черкащині і ті що входили до Чигиринського повіту – О. В.): Корсунь – 30, Стеблів – 30, Шендерівка – 15, Канів – 30, Степанці – 20, Звенигородка – 50, Шпола – 30, Ольшани – 25, Кальниболото (Катеринопіль) – 25, Виноград – 25, Лисянка – 25, Рижанівка – 25, Мокра Калигірка – 25, Тальне – 35, Кам'янка – 25, Олександрівка – 20, Городище – 30, Сміла – 30, Златопіль – 30, Китайгород – 25, Монастирище – 25 [86, 15-15 зв.].

Згідно підрахунків одного з збирачів «архівів погромів» Н.Гергеля (Відділ допомоги погромленим при РОКК на Україні, потім Ostjudisches Historisches Archiv), 39,9 % від загального числа погромів припадало на війська Директорії, 24,8 % – на різні партизанські загони і банди, 17,2 % – на військові з'єднання Білої Армії, на Червону Армію – 8,6 % погромів, на загони отамана Григор'єва – 4,2 %, на Польську Армію – 2,6 %, на інших учасників – 2,7 % [87].

Серед невирішених проблем дослідження актуальними все ще залишаються необхідність уточнення кількості жертв погромів на Черкащині та конкретизація їхніх винуватців. Колись державний діяч періоду Української революції В. Винниченко писав: «Я не буду приводити тут опису всіх тих страхіть, які жахним кошмаром стояли над Україною впродовж кількох довгих місяців. Досить сказати, що рідко було якесь містечко або місто на території отаманщини, де жили євреї, щоб там не погуляла отаманська рука, де б не було грабіжу, мордування, катування й убивства беззбройних людей, починаючи з старих дідів і кінчаючи малими дітьми. Про це колись буде написано цілі томи з цього чорного, ганебного періоду нашої історії» [88].

1. *Архив еврейского министерства, доклад делегатов Каневской общины, вход. № 200, получ. 4 декабря 1917 г. Ч. 104-105.*

2. *Автор-упорядник: Митрофаненко Юрій Станіславович. Роки боротьби 1917–1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. 1917–1918 рр.*

Початок революційної стихії. Книга перша / Авт.-упоряд. Ю. С. Митрофаненко. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018.

3. Черіковер Е. Історія погромного руху на Україні в 1917–1921 рр. Том 1. Період Центральної Ради і гетьмана: антисемітизм і погроми 1917–1918 рр. – Берлін. 1923. Видання «Ostjudisches historisches archive».

4. Архив редакции (1919 г.), отчет о событиях в Мокрой Калигорке (Из материалов КОПЕ, дост.Херсонским). Е.Черіковер. Історія погромного руху на Україні в 1917–1921 рр. – Том 1. Період Центральної Ради і гетьмана: антисемітизм і погроми 1917–1918 рр. – Берлін. 1923. Видання «Ostjudisches historisches archive».

5. *Der Telegraf* (киевская газета), №20, от 11 декабря 1917 г.

6. «*Naie Zait*», №40, от 28 октября 1917 г.

7. Архив еврейского министерства, сообщения из этих мест. И. М. Черіковер. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. – Т. 1. Период Центральной Рады и Гетмана: Антисемитизм и погромы 1917–1918 гг. Стереотипное издание 1923 г. Direkt-ME-DIA. Москва-Берлин. 2015.

8. «*Naie Zait*», №56, от 17 ноября 1917 г.

9. *Der Telegraf* (киевская газета), № 10, от 28 ноября 1917 г.

10. Архив еврейского министерства, протокол постановления г. Ротмистровки, с 192 подписями, вход. № 240, от 8 декабря 1917 г. И. М. Черіковер. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. – Т. 1. Период Центральной Рады и Гетмана: Антисемитизм и погромы 1917–1918 гг. Стереотипное издание 1923 г. Direkt-MEDIA. – Москва-Берлин, 2015.

11. «*Naie Zait*», №80, от 18 ноября 1917 г.

12. Черіковер Е. Там же.

13. Архив еврейского министерства, донесение из м. Каменки, полученное 14 января 1918 г., вход. №702. См. Также Одеск. еженед. «Еврейская мысль», №9, 1918 г.

14. И. М. Черіковер. Там же.

15. Там же.

16. Архив еврейского министерства, донесения о событиях в Корсуни евреев-гласных волостного центра, вход. №1165 от 9 апреля 1918 г.

17. Архив редакции (отдел документов), «*Bekanntmachung*», помеченное Смелой, 6 октября 1918 г. Е.Черіковер. Історія погромного руху на Україні в 1917–1921 рр. Том 1. період Центральної Ради і гетьмана: антисемітизм і погроми 1917–1918 рр. – Берлін. 1923. Видання «Ostjudisches historisches archive».

18. Архив редакции (отдел документов), «*Bekanntmachung*», 18 октября 1918 г., Смела.

19. Черіковер Е. Історія погромного руху на Україні в 1917–1921 рр. Том 1. Період Центральної Ради і гетьмана: антисемітизм і погроми 1917–1918 рр. Берлін. 1923. Видання «Ostjudisches historisches archive».

20. П. Христюк. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. Прага, 1922. – Т. 3.

21. Газета «Россия» (Екатеринодар), №3, от 18 августа 1918 г., ст. «На Украине».

22. Черіковер Е. Там же.

23. Архив еврейского министерства, донесение о Лысянке, полученное 1-го июля 1918 г., за №2429 Е. Черіковер. Історія погромного руху на Україні в 1917–1921 рр. Том 1. Період Центральної Ради і гетьмана: антисемітизм і погроми 1917–1918 рр. – Берлін. 1923. Видання «Ostjudisches historisches archive».

24. Архив Киевской общины, донесение от еврейского населения Лысянки, полученное 7-го июля 1918 г. Е.Черіковер. Історія погромного руху на Україні в 1917–1921 рр. Том 1. Період Центральної Ради і гетьмана: антисемітизм і погроми 1917–1918 рр. – Берлін. 1923. Видання «Ostjudisches historisches archive».

25. Архив Киевского Центрального Комитета помощи погромленным, отдел городского комитета, письмо Лысянського раввина, полученное 30-го апреля 1919 г., вход. № 133.

26. См. Архив редакции, отчет уполномоченного КОПЕ: «Лысянка в 1918–1920 гг.».

27. Черіковер Е. Історія погромного руху на Україні в 1917–1921 рр. Том 1. Період Центральної Ради і гетьмана: антисемітизм і погроми 1917–1918 рр. – Берлін. 1923. Видання «Ostjudisches historisches archive».

28. Черіковер Е. Історія погромного руху на Україні в 1917–1921 рр. Том 1. Період Центральної Ради і гетьмана: антисемітизм і погроми 1917–1918 рр. – Берлін. 1923. Видання «Ost- judisches historisches archive».

29. Архив Киевской общины, донесение Жаишковского общинного совета, вход. №31 от 29 августа 1918 г. Е.Черіковер. Історія погромного руху на Україні в 1917–1921 рр. Том 1. Період Центральної Ради і гетьмана : антисемітизм і погроми 1917–1918 рр. – Берлін. 1923. Видання «Ostjudisches historisches archive».

30. Архив редакции (1919 г.), доклад уполномоченого КОПЕ, Х. Гофмана, о Жаишкове. Е.Черіковер. Історія погромного руху на Україні в 1917–1921 рр. Том 1. Період Центральної Ради і гетьмана : антисемітизм і погроми 1917–1918 рр. – Берлін. 1923. Видання «Ostjudisches historisches archive».

31. Е.Черіковер. Історія погромного руху на Україні в 1917–1921 рр. Том 1. Період Центральної Ради і гетьмана : антисемітизм і погроми 1917–1918 рр. – Берлін. 1923. Видання «Ostjudisches historisches archive».

32. Архив редакции (1919 г.), доклад о Корсуни, составлен А. Юдицким. Е.Черіковер.

33. Історія погромного руху на Україні в 1917–1921 рр. Том 1. Період Центральної Ради і гетьмана : антисемітизм і погроми 1917–1918 рр. – Берлін. 1923. Видання «Ostjudisches historisches archive».

34. Е.Черіковер. Історія погромного руху на Україні в 1917–1921 рр. Том 1. Період Центральної Ради і гетьмана : антисемітизм і погроми 1917–1918 рр. – Берлін. 1923. Видання «Ostjudisches historisches archive».

35. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДА-ВО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 252.
36. Там же.
37. Михайличенко Д. Ю. Політика "воєнного комунізму" і українське селянство, 1919 р. / Дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2002. – 237 арк.
38. ЦДАВО. Там же.
39. Там же. – Спр. 241.
40. Раковский Х. Борьба за освобождение деревни. – Х.: Изд. политотдела Укратруд-армии, 1920. – 60 с.
41. Мариновський Ю. Шофар. Документи и материалы по истории евреев на Черкасчине. Нач. XIX ст. – 1960-х годы. – Историко-краеведческий альманах. – «Вертикаль». – Черкассы, 2004.
42. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). – Ф. Р-1339. – Оп. 1. – Д. 417. Копия. Рукописный экземпляр.
43. Островский З. С. Еврейские погромы 1918-1921. – М.: Акц. общество «Школа и Книга», 1926. – 135 с.
44. Демартино А. П. Військово-політична ситуація на Київщині у першій половині 1919 р. // Журнал «Гілея». Вип. 34. Науковий вісник. Збірник наукових праць. – Київ, 2010.
45. Лунін С. «Холодний Яр» Юрія Горліса-Горського : джерелознавчий аналіз. / Юрій Горліс-Горський. Холодний Яр. Академічне видання. Клуб сімейного дозвілля. – Харків, 2017.
46. ГА РФ. – Ф. Р-1339. – Оп. 1. – Д. 417. – Л. 185-189. Копия. Рукописный экземпляр.
47. Про Одесу див.: ГА РФ, ф. 130, оп. 3, д. 419 (сводка 109, 31 июля 1919) и "Collectivisation": 447 автора. О Черкассах см.: Heifetz, Slaughter. 251. О погромных традициях городов и рабочих Донбасса см.: Wynn, Workers, Strikes and Pogroms. Описание классического превращения забастовок в погромы можно найти в замечательном романе Izrael Singer о царской Польше / fratelli Ashkenazy (Milano, 1970) : 382 и далее.
48. Демартино А. П. Там же.
49. Павлова Світлана, Перепелиця Алла. З історії єврейства на Чигиринщині (XVII–XXI ст.) // Залізнякові читання. Матеріали П'ятої науково краєзнавчої конференції. – 2014.
50. Мариновський Ю. Черкаська минувшина. 2001. Альманах. Док. № 19.
51. Гусев-Оренбургский С. И. «Багровая книга. Погромы 1919–20 гг. на Украине». – Нью-Йорк : Ладога, 1983.
52. Евреи Украины 1914-1920 гг. КЕЭ, том 8, кол. 1211–1228.
53. ГА РФ. – Ф. Р-1339. – Оп. 1. – Д. 438. – Л. 33-34. Копия.
54. КЕЭ, том: 9. Кол. :1157–1159. Издано : 1999.
55. ГА РФ. – Ф. Р-1339. – Оп. 1. – Д. 438. – Л. 33-34. Копия.
56. Мариновський Ю. Шофар. Документи и материалы по истории евреев на Черкасчине нач. XIX ст. – 1960-х годы. Историко-краеведческий альманах. – Черкассы: Вертикаль, 2004.

57. Там же.
58. ГА РФ. – Ф. Р-1339. – Оп. 1. – Д. 438. Копія.
59. Ольга Лень. Люди завжди шукали і шукатимуть своє коріння // *Аграрний край* № 24, 16 червня 2017 р.
60. Ольга Шевченко-Лень. Телепине – моїх дідів і прадідів земля // *Трудова слава* № 3, 17 січня 2014 р.
61. ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 4. – С. 104. – Арк. 303.
62. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919) : зб. документів і матеріалів. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 764 с.
63. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 39.
64. Севастьянов А. Н. Преступник номер один. Уинстон Черчилль перед судом истории. ООО «Яуза-пресс», 2017.
65. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Ч. 1. – Спр. 44.
66. Коваль Р. Начерк до історії Холодноярської організації 1917-1922 років.
67. Мариновський Ю. Шофар. Документы и материалы по истории евреев на Черкасчине нач. XIX ст.-1960-х годы. Историко-краеведческий альманах, – Черкасы : Вертикаль, 2004.
68. Там же.
69. ГА РФ. – Ф. Р-1339. – Оп. 1. – Д. 438. Копія.
70. Там же.
71. Шехтман И. Погромы Добровольческой армии на Украине (к истории антисемитизма на Украине в 1919–1920 гг.) – Берлин, 1932.
72. ГА РФ. – Ф. Р-1339. – Оп. 1. – Д. 438. Копія.
73. Там же.
74. Там же.
75. Там же.
76. Гражданская война на Украине. 1918–1920 : Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – Т. 2. – Киев., 1967; *Трудяці Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917–1920 рр.* : збірник документів і матеріалів. – Черкаси : Черк. обл. вид., 1957.
77. Солодар О. Як холодноярці на Черкаси ходили // Місто на [Ч]. – Режим доступу: <https://mistoche.blogspot.com/2016/05/70km-yak-kholodnoiartsi-na-Cherkasy-khodyly.html>
78. Поліщук М. Холодноярська республіка // *Історичні сторінки «Нової Доби»* № 46, 12 червня 2001 року; Бухальська М. А. Холодноярська республіка в літописі визвольної боротьби українського народу за свою незалежність (1918–1922 рр.) // *Гілея. Науковий вісник* : збірник наукових праць. – Випуск 11. – Київ, 2008.
79. *Трудяці Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917–1920 рр.* : збірник документів і матеріалів. – Черкаси: Черк. обл. вид., 1957.
80. КЕЭ, том 6. – 1992.

81. Лунін Сергій. Там же.
82. ГА РФ. – Ф. Р-1339. – Оп. 1. – Д. 438. Копія.
83. ГА РФ. – Ф. Р-1339. – Оп. 1. – Д. 417.
84. Там же.
85. Мариновський Ю. Там же.
86. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 210.
87. ГА РФ. – Ф. Р-1318. – Оп. 1. – Д. 761. Копія.
88. Там же. Подлинник.
89. Там же. – Д. 795. Заверенная копия.
90. Gergel N. *Di pogromen in Ukraine in di yorn 1918-1921 // Shriftn far Economic un statistic. – 1928. – № 1.*
91. Винниченко В. *Відродження нації. – Ч. 1–3. – К. – Відень, 1920 (репринтне вид.). – К., 1990.*

ЛАЗУРЕНКО Юрій,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету.

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ КОНЦЕПЦІЇ РОЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДОБИ НЕПУ

Мета статті – проаналізувати історіографію кінця 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХ ст. стосовно висвітлення проблеми розвитку продуктивних сил сільського господарства України в роки нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації.

В українській історіографії початку ХХІ століття інтерес до теоретичних і практичних аспектів функціонування кооперативної системи України та її продуктивності в 20-х рр. ХХ ст. не спадає. Теоретичні напрацювання зазначеної проблематики знайшли своє вираження в загальних дослідженнях з історії кооперації А. Пантелеймоненка, Л. Файна, Ю. Котляра [1]. Г. Капустян у дисертаційному дослідженні розкриває суть суспільно-політичних відносин в селі на конкретних прикладах з життя селян показує картину економічних відносин в селі та настрої населення стосовно нового економічного курсу і радянської влади [2]. Тимчасовість непу та допоміжну роль кооперації у зростанні продуктивності сільськогосподарського виробництва у контексті подальшого руху до колективізації підкреслює О. Сушко [3]. Таку ж позицію відстоює Ю. Котляр [4].

Проблеми кооперації доби непу відображені на сторінках часопису “Український селянин”, який друкується Науковим товариством істориків-аграрників та науково-дослідним інститутом селянства при Черкаському

національному університеті імені Богдана Хмельницького починаючи з 2000 р. Належну увагу потрібно звернути на студії А. Морозова, знаного історика-аграрника, який займається питаннями кооперативного будівництва вже багато десятків років. Аналізуючи політичні передумови розвитку селянських кооперативних об'єднань, дослідник продовжує та змістовно аргументує ключову думку більшості сучасних істориків стосовно тимчасового характеру непу і вказує на безперспективність розвитку самодіяльної селянської кооперації в 1920-х рр. [5]. У 1993 р. він захистив докторську дисертацію, в якій показав особливості функціонування та практичної роботи кредитної сільськогосподарської кооперації в період непу [6]. Також вчений досліджує виробничі функції кооперації українського села доби непу.

Російський дослідник “консервативної модернізації” А. Вишневський, аналізуючи полеміку Е. Преображенського і М. Бухаріна, говорить про розуміння Е. Преображенським необхідності поєднання двох економічних законів в радянській економіці, а саме ринкового закону вартості і “закону соціалістичного нагромадження”, в цьому ключі він бачить перспективи прогресивного розвитку [7, с. 49]. Оригінально автор оцінює роль В. Леніна, як “пророка модернізації”, але при цьому наголошує, що В. Ленін з допомогою нової економічної політики намагався “вистрибнути із підготовленої історією пастки і зберегти західні риси більшовицького проекту, але пастка уже була зачинена” [7, с. 35].

Є. Гімпельсон, досліджуючи радянську політичну систему та її становлення, певну увагу приділяє і кооперативному будівництву, а саме – відношенню політичної системи до інституту кооперації. Дослідник відслідковує принципову зміну поглядів Леніна на державне будівництво, а саме про його відмову від розуміння кооперації як державнокапіталістичної форми, натомість віднесення її до “ладу соціалізму” [8, с. 124]. Є. Гімпельсон виключив будь-яку альтернативу М. Бухаріна як шлях через ринок до соціалізму, натомість обстоював концепцію ринкової економіки, яка “функціонує в умовах демократичної політичної системи” [9]. Натомість протилежної думки Г. Шмельов, який говорить про безперспективність і оманливість руху до соціалізму через ті форми кооперації, які мали місце в 1920-х роках, адже вони були покликані зміцнювати приватну власність, недопустиму в умовах комуністичного суспільства [10, с. 131]. Так же критично вчений аналізує і статтю “Про кооперацію”, говорячи про її утопічний зміст і приреченість [10, с. 132].

У 2011 р. побачила світ ґрунтовна монографія В. Бутенко та К. Філіпова про історію сільськогосподарської кооперації українського села доби непу [11]. В зазначеній праці зроблено ґрунтовне дослідження сільськогосподарської кооперації періоду непу, як форми соціально-господарської самоорганізації селянських господарств, результатами якої стала побудова великого кооперованого сільськогосподарського виробництва. Важливі з точки зору дисертаційного дослідження перші три розділи монографії, які розкривають державну концепцію кооперації, її

становлення, розвиток та господарську діяльність. Сільськогосподарська кооперація, на переконання дослідників, “уявлялася головним і майже єдиним важелем держави, що мала вирішувати завдання піднесення продуктивності сільського господарства, до того ж у напрямку соціалістичного розвитку” [11, с. 22]. Такий стан справ, коли більшовики звернули увагу на кооперацію, був зумовлений загальною розрухою та безперервним розподілом землі, що мало місце в передісторії непу. Ці фактори “негативно впливали на піднесення продуктивності сільського господарства” [11, с. 42]. Введення непу було здійснено саме для зміцнення селянського господарства, проте класовий принцип продподатку, який передбачав прогресивність в системі оподаткування стримував заможні та середняцькі господарства на шляху до піднесення їх економічної потужності. Окремо В. Бутенко та К. Філіпов розкривають суть кооперативного підприємництва, зазначаючи, що воно “створювало безпосередню зацікавленість членів кооперативу в підвищенні продуктивності праці” [11, с. 45]. Роль кооперації науковці в першу чергу визначають як головну в контексті піднесення виробничих сил і осереднячування [11, с. 49]. Висновок про середняцький характер сільськогосподарської кооперації зробив і В. Калініченко [12, с. 42]. В. Калініченко, аналізуючи неп, говорить про перспективи кооперативного будівництва і в наш час. Спираючись на статистичні дані та власні висновки, він показав, що “роль сільськогосподарської кооперації в постачанні селянському господарству необхідних йому знарядь праці, товарів та матеріалів виробничого призначення з року в рік зростала” [12, с. 47]. “Таким чином, кооперація в доколгоспному селі – підсумовує В. Калініченко, – стала важливим чинником розвитку селянського господарства ... Кооперація могла б стати надійною противагою монополії державних структур, дієвою підмогою сільськогосподарського виробництва, рівня життя селянства” [12, с. 49-50]. Про бідняцько-середняцький характер сільськогосподарської кооперації в 1920-х рр. писав В. Марочко [13, с. 121-123]. Він актуалізує також багатокладність економіки сільського господарства і показує динаміку розвитку продуктивних сил останнього, та пропонує власне бачення перспектив кооперативного будівництва в Україні, як альтернативу колективним господарствам [14, с. 256-265].

В. Бутенко і К. Філіпов, аналізуючи кредитування сільського господарства, звертають увагу на те, що “на середину 20-х рр. основна сума кредитів все ще спрямовувалася на придбання робочої худоби”. Це було пов’язано з слабким розвитком продуктивних сил та відбудовою господарства після тяжких наслідків голоду 1921–1923 рр. Ця ситуація була змінена вже з другої половини 1920-х рр., коли селяни почали спрямовувати основну суму кредитів “на придбання техніки, ренаменту і машин” [11, с. 102-103]. Отже, сільськогосподарська кооперація безпосередньо займалася кредитуванням селян і з 1927 року повністю перебрала на себе цю функцію, витіснивши Укрсільбанк. Прослідкувавши динаміку зростання кредитування, науковці також показали, як кооперація налагоджувала роботу з підготовки

кваліфікованих кадрів для села [11, с.с. 105, 123]. Питання кредитування села порушували також Р. Гостов і Т. Дерев'янкін [15].

Важливе місце у дослідженні продуктивності заможних селянських господарств доби непу займають візії В. Паскаленка. Дослідник звертає увагу на роль заможного селянства України у розбудові та господарсько-економічній діяльності сільськогосподарської кооперації 1921–1929 рр. Проаналізувавши економічну політику більшовиків стосовно заможного селянства УСРР, динаміку його членства у складі сільськогосподарської кооперації, вчений систематизував і узагальнив характерні особливості участі дрібнокапіталістичних селянських господарств в кооперативних товариствах [16]. Про участь заможних селян у сільськогосподарській кооперації писав у третьому розділі монографії “Куркуль чи господар?” В. Лазуренко. Вчений проводить думку, що заможних селян залучали до кооперації насамперед для того, щоб найповніше використати наявні в них ресурси для розвитку системи кредитної кооперації, однак при цьому обмежували їх чисельний склад серед членів правлінь кооперативів, що позначалося на якості керівництва практичною роботою [17, с. 164,176]. Не зважаючи на це, заможні селянські господарства продовжували відігравати важливу роль в організації ефективного функціонування кооперації. До проблем універсальної та кредитної кооперації на селі в добу непу також звертався В. Паскаленко [18]. Він обґрунтовує, що заможні селянські господарства становили основу економіко-фінансової стабільності сільськогосподарської кредитної кооперації, адже вони забезпечували її ефективну роботу і вкладали в неї значні кошти. Кредити видавалися надійним господарства, які були в змозі їх повернути. Вони направлялися на закупівлю посівного матеріалу, тяглової сили, сільськогосподарської техніки. Ці заходи були направлені на піднесення продуктивних сил [18, с. 34-35]. У 2006 р. В. Паскаленко захистив кандидатську дисертацію “Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1929 рр.): соціально-економічний аспект” [19]. У третьому розділі дисертації вчений дослідив вплив заможних верств села на господарське життя та економічний розвиток сільськогосподарської кооперації. Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України в добу непу розкрив у дисертаційному дослідженні С. Биченко [20]. До проблем кооперування сільського господарства, та впливу кооперації на розвиток продуктивності сільського господарства зверталися і інші вчені [21].

Кооперативні організації в господарській системі України в період непу стали предметом історико-економічного дисертаційного дослідження Ю. Тимченко [22]. Проаналізувавши форми, становлення та розвиток кооперативних організацій, вчена прийшла до висновку, що сільськогосподарська кооперація вже на середину 1920-х рр. зайняла місце провідної господарської організації в українському селі, стала самостійним соціально-економічним інститутом [22, с. 13].

Виробнича діяльність споживчої та сільськогосподарської кооперації стала предметом дисертаційного дослідження О. Петасюк [23]. Натомість

історико-економічне дослідження торгівельної діяльності споживчої кооперації України в період непу Т. Оніпко вирізняється авторським підходом та повнотою викладу. [24]. В 2011 р. вчена захистила докторську дисертацію за темою “Господарська діяльність споживчої кооперації України в період нової економічної політики (1921–1928 рр.)” [25]. На сьогоднішній день це найбільш повне дослідження зазначеної проблематики. Важливою складовою кооперативного руху 1920-х рр. були національні райони УСРР. Ступінь залучення до кооперації, та рівень її розвитку у національних районах став предметом дисертаційного дослідження В. Мазур [26].

В кінці 1920-х рр. сільськогосподарська, як і всі інші види кооперації втратила свою самостійність. “Фактично державною структурою до кінця 1920-х років стає кооперація, – відмічають А. Петриков і М. Галас, – фінансова монополія держави жорстко регламентувала грошово-кредитні операції кооперативів, їх закупівельно-збутову діяльність. Структурою, яка обмежує діяльність кооперації, став Центральний сільськогосподарський банк” [27, с. 67]. Поступово кооперація була переведена на контрактацію. В цілому централізація господарського механізму, відмова від ринкових елементів в економіці і насильницьке загання селян у колективні господарства, означало відмову від “здорової” кооперації.

Отже, можна констатувати, що питання розвитку кооперації з отриманням Україною незалежності були поставлені на новий методологічний рівень. Поряд з аналізом розвитку і еволюції різних видів сільськогосподарської кооперації, у працях істориків все більш чітко простежується роль кооперативних організацій у піднесенні продуктивних сил сільського господарства. На ряду з цим уточнюються кількісні показники розвитку кооперативів та їх господарська діяльність. Проте, за деякими винятками, малодослідженою залишається специфіка сільськогосподарської кооперації в різних природно-економічних районах України. Крім того, сільськогосподарська кооперація 1920-х рр. в Україні не стала предметом спеціального комплексного дослідження, адже узагальнюючі праці відсутні. Малодослідженою залишається також державна концепція сільськогосподарської кооперації, різні етапи її здійснення. Значення та результати роботи сільськогосподарської кооперації також є недостатньо дослідженими. Тому подальше вивчення розвитку продуктивних сил українського села в роки непу в контексті кооперативного будівництва залишається актуальним завданням сучасної історичної науки.

1. Пантелеймоненко А. О. *Аграрна кооперація України: теорія і практика: монографія.* – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 347 с.; Файн Л. Е. *Нэповский “эксперимент” над российской кооперацией: О неудавшейся попытке большевиков возродить кооперацию в России через НЭП // Вопросы истории.* – 2001. – № 7. – С. 35-55; Котляр Ю. В. *Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.).* – Одеса : ТОВ ВІД, 2004. – 354 с.

2. Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років : Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01; Кременчуцький держ. політехнічний ун-т. – Кременчук, 2003. – 433 арк.
3. Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К. : Преса України, 2003. – 251 с.
4. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України : доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). – Одеса : ТОВ ВІД, 2004. – 354 с.
5. Морозов А. Г. Суспільно-політичні обставини діяльності селянських кооперативних організацій у добу непу // Український селянин. – Вип. 8. – Черкаси, 2004. – С. 230-235.
6. Морозов А. Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки НЕПу : Дис. ...д-ра іст. наук: 07.00.02 / АН України. – К., 1993. – 507 арк.
7. Вишне夫斯基 А. Г. Серп и рубль : Консервативная модернизация в СССР. – М. : ОГИ, 1998. – 432 с.
8. Гимпельсон Е. Г. Формирование советской политической системы 1917-1923 гг. – М. : Наука, 1995. – 232 с.
9. Гимпельсон Е. Г. НЭП и советская политическая система. 20-е годы. – М. : ИРИ РАН, 2000. – 440 с.
10. Шмелёв Г. И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке. – М. : Наука, 2000. – 255 с.
11. Бутенко В., Філіппов К. Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу / В. І. Бутенко. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 216 с.
12. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : Історико-економічне дослідження. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.
13. Марочко В. І. Українська селянська кооперація : Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 217 с.
14. Голод 1932–1933 років в Україні : Причини та наслідки / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 888 с.
15. Деревянкин Т. И., Толстов Р. Д. НЭП и рыночные отношения (на материалах Украины) : обзор. Информация. – К. : УкрНИИИТИ, 1991. – 48 с.
16. Паскаленко В. Є. Заможний селянин в добу непу: комуністична доктрина та економічні реалії // Український селянин. – Вип. 8. – Черкаси : ЧНУ, 2004. – С. 257-259; Паскаленко В. Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1929 рр.) : соціально-економічний аспект : автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.іст.н. : спец. 07.00.01; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.
17. Лазуренко В. М. Куркуль чи господар?: Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси : Ваш дім, 2005. – 220 с.
18. Паскаленко В. Є. Вплив заможного селянства на господарське життя та економічний розвиток сільськогосподарської кооперації / В. Є. Паскаленко. – Черкаси : АНТ, 2005. – 48 с.

19. Паскаленко В. Є. *Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1929 рр.) : соціально-економічний аспект : автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.ист.н. : спец. 07.00.01; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.*

20. Биченко С. М. *Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921–1929 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2010. – 20 с.*

21. Дулгерова О. М. *Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу НЕПу : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.; Філіппов К. В. Сільськогосподарська кооперація України в 20-і роки ХХ століття : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харківський держ. ун-т. – Х., 1998. – 229 арк.; Голець В. В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.). – Чернігів : Просвіта, 2006. – 244 с.*

22. Тимченко Ю. В. *Кооперативні організації в господарській системі України в період НЕПу : автореф. дис... канд. екон. наук : 08.00.01; Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана. – К., 2007. – 19 с.*

23. Петасюк О. І. *Виробнича діяльність споживчої та сільськогосподарської кооперації в УСРР (1921–1929 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук (07.00.02). – К., 1994. – 20 с.*

24. Онішко Т. В. *Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921–1928 рр.) : монографія. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. – 381 с.*

25. Онішко Т. В. *Господарська діяльність споживчої кооперації України в період нової економічної політики (1921–1928 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – 36 с.*

26. Мазур В. М. *Кооперативний рух у національних районах Української СРР (1921–1929 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2000. – 19 с.*

27. Петриков А. В., Галас М. Л. *Сельское хозяйство России в ХХ веке // Россия в окружающем мире : 2001 (Аналитический ежегодник). – М. : МНЭПУ, 2001. – С. 52-79.*

Кивгила Ігор,
кандидат історичних наук,
м. Кам'янка (Черкаська область)

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ЗАВДАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КРЕДИТУ У ПРАЦЯХ ВИЗНАНИХ СПЕЦІАЛІСТІВ АГРАРНОЇ СПРАВИ 1920-х РОКІВ – ЖЕРТВ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

Важливим для розуміння значення наукового доробку вчених-аграріїв 1920-х рр. у вивченні проблем сільськогосподарського кредиту є аналіз їх бачення щодо завдань, що стояли перед системою кооперативного кредиту в добу нової економічної політики, а також те, як змінювались погляди дослідників на це під впливом політичних та соціально-економічних обставин.

До піднятої нами проблеми у свій час, у ході проведення досліджень власних наукових тем, звертались Калініченко В. В., Кульчицький С. В., Морозов А. Г., Марочко В. І., Паскаленко В. Є., Лазуренко В. М. [1].

Мета статті – аналіз особливостей зміни поглядів на завдання і важливість сільськогосподарського кредитування у 20-х роках ХХ ст. у працях вчених-аграріїв доколгоспного періоду.

Вчені-аграрії у 20-х роках ХХ століття розуміли, що проблема кредитування селянських господарств, як жодна інша сторона діяльності сільськогосподарських кооперативних товариств була найтіснішим чином пов'язана із визначенням реального економічного стану селянського господарства. Адже з одного боку кредитне сільськогосподарське товариство було покликане сприяти економічному розвитку господарств своїх членів, зрозуміло, що кредитів, потребували, насамперед, господарства незаможників, а з другого дбати про їх вчасне повернення та про загальну економічну рентабельність фінансово-кредитної роботи, яка повинна була давати реальне прирощення виробництва сільськогосподарської продукції. Це формувало поле для широкого обговорення низки завдань, що стояли перед системою сільськогосподарського кредиту.

Один з провідних теоретиків сільськогосподарської кооперації П. Височанський, розглядаючи завдання сільськогосподарської кооперації та кредиту зокрема, підкреслював, що вони полягали не тільки в тому, щоб мобілізувати кошти населення, а також і втому, щоб найкраще їх розподілити [2, с. 221].

Вплив політичної кон'юнктури на висвітлення завдань сільськогосподарського кредиту особливо помітний у вивченні теми соціальних аспектів кооперативного кредиту, що почав яскраво проявлятися з 1927 р. Дослідження вчених, що вийшли в цей період намагалися, з одного боку підвести теоретичну базу під політичні реалії та зміни у державній політиці щодо системи сільськогосподарського кредиту, а з іншого, у них

провідні вчені намагалися відстояти необхідність збереження кооперативних принципів кредитування сільського господарства.

І. Подольський звертав увагу на нові завдання, які мусили стояти перед сільськогосподарською кооперацією в умовах, коли на середину 1920-х рр. вдалося досягти відродження сільського господарства в усіх основних галузях. Це змінювало та ускладнювало колишнє завдання сільськогосподарського кредиту, суть якого була переважно в активному сприянні процесам відродження у сільському господарстві [3, с. 86]. Перед системою сільськогосподарського кредиту поставало важливе завдання – заохочувати та сприяти розвитку експортних культур, що було органічно пов'язано із загальним підвищенням хліборобської культури й потребою широкого кооперування сільського господарства.

Вчений підкреслював, що інтереси побудови соціалізму у селянському господарстві вимагали не обмежуватись самим лише зменшенням розвитку заможного селянства, таке обмеження було б ніщо інше як рівняння на бідність, на нижчий господарський і культурний щабель. Натомість необхідно було проводити інтенсивну роботу, щоб піднести бідняцькі та середняцькі господарства на вищий господарський рівень [3, с. 165].

І. Подольський робить висновок, що сільськогосподарський кредит може бути використаний у селянських господарствах тим рентабельніше, що більше він сприятиме розвитку суспільної селянської продукції. Найбільш досконалою формою організації сільськогосподарського кредиту на селі буде така організація його, за якою позичальниками сільськогосподарських кредитових товариств будуть не стільки індивідуальні селянські господарства, скільки різні об'єднання селян: комуни, артілі, сільськогосподарські товариства по переробці та збуту продукції сільського господарства, машинні та тракторні товариства, масло виробничі артілі, товариства для громадського обробітку землі [3, с. 222].

Т. Німчинов подавав визначення поняття сільськогосподарського кредитового товариства, мети та завдань його роботи. Вчений підкреслював, що сільськогосподарське кредитове товариство в першу чергу – це господарська організація, яка провадить господарчу роботу, скеровану на задоволення господарчих потреб своїх членів – сільських господарів. Але завдання сільськогосподарського кредитового товариства є задоволення не всіх потреб селянського господарства, а лише тих, яких потребував сам процес виробництва сільського господарства, як, наприклад, купити насіння, придбати машину, знаряддя чи робочу худобу, допомагати вигідно продати продукт сільського господарства. Однак до цього кола не відносили задоволення споживчих потреб.

Також Т. Німчинов зазначав, що сільськогосподарське кредитове товариство є кооперативом, тобто добровільною спілкою сільських господарів, що об'єднуються для спільного задоволення потреб свого господарства. Тому однією з важливих підстав, на якій мало будувати свою роботу сільськогосподарське кредитове товариство, є взаємодопомога та співробітництво членів у своєму кооперативі [4, с. 5].

Вчений окреслює зміст роботи сільськогосподарського кредитового товариства. Це, зокрема, задоволення кредитами усіх членів, видаючи гроші на натуральні позички, постачає всім членам засоби виробництва (сільськогосподарські машини, знаряддя, насіння, будівельні матеріали), організовує збут продуктів господарства свої членів, влаштовує підприємства для переробки сільськогосподарських продуктів або для виробництва потрібного в господарстві членів приладдя, організовує й проводить господарства показового чи агрикультурного значення, проводить культурно-освітню роботу, допомагаючи членам зробитися «свідомими» кооператорами [4, с. 6].

Т. Німчинов, розмірковуючи над завданнями сільськогосподарського кредитового товариства, також звертав увагу на кілька важливих моментів. Передусім те, що дане товариство мало своїм завдання не лише обслуговувати виробничі процеси господарств своїх членів, але й впливати своєю роботою на ці процеси. Сільськогосподарське кредитове товариство також мало своїм завданням не лише втягнути до кооперативного товарообороту товарні лишки продукції селянських господарств свого району, але й збільшувати їх кількість, роблячи їх вар тіснішими, рентабельнішими. Крім того, сільськогосподарське кредитове товариство мало за завдання не лише постачати селянським господарствам свого району потрібні їм засоби виробництва, але й сприяти їх подальшому впливу на розвиток господарств своїх членів [4, с. 24].

Важливі аспекти кредитної кооперації піднімав у своїх працях О. Дідусенко. Вчений аналізував партійні та державні матеріали, що зачіпали питання сільськогосподарського кредитування та подає власне бачення завдань, що стояли перед системою кооперативного кредиту селянських господарств.

На думку О. Дідусенка у середині 1920-х рр. в результаті перетворення більшості універсальних сільськогосподарських союзів у кредит союзи було отримано мішану систему сільськогосподарського кредиту, яка включала в себе по лінії другої ланки між округові сіль банки, окрсільбанки, кредит союзи та філії, що ускладнювало керування системою, адже до кожного з цих видів кредитових установ не можна було підходити з однаковими вимогами. З іншого боку, майже половина установ другої ланки, а саме кредит союзи, підлягали організаційному керуванню по лінії системи сільськогосподарської кооперації, а тому що низова сітка сільськогосподарських кредитових товариств підлягала організаційному керуванню по тій же лінії і що, крім того, товариства та кредит союзи провадили різну торгівельну та виробничу діяльність, то це все руйнувало єдність сільськогосподарського кредиту, як фінансового та кредитового осередку в справі кредитування сільського господарства і перешкоджало взагалі зосередженню уваги на кредитовій роботі [5, с. 8].

На думку вченого, в складних господарчих умовах система сільськогосподарського кредиту в зв'язку з недоліками її організаційної структури виявила себе за недосить гнучку, а також недосить здатну підчас

переведення народногосподарських завдань, що покладалися на неї. У зв'язку з тим великим місцем, що займав сільськогосподарський кредит у системі засобів сільськогосподарської політики, питання про систему сільськогосподарського кредиту набуло значної ваги, у вирішенні якого взяли участь широкі кола радянської громадськості.

Погляд кооперативних кіл, у тому числі кооперативних банків, полягав в тому, що на їх думку, сільськогосподарський кредит за своїм обсягом та різноманіттям не міг бути повністю вкладений в систему сільськогосподарського кредиту і що справа сільськогосподарського кредиту вимагала координації роботи Держбанку, кооперативних банків та реорганізованої системи сільськогосподарського кредиту. Реорганізація ж системи намічалася у напрямку зосередження в системі лише довготермінового виробничого кредитування і відокремлення від нього короткотермінового, а також у загальному настановленні на кредит союзи, як на виключну форму другої ланки системи сільськогосподарського кредиту та інших банківських та сільськогосподарських кооперативних систем. Отже, на думку О. Дідусенка, подібна реорганізація не розв'язувала питання про систему взагалі, її єдність як системи, про зосередження в ній максимуму кредитування сільського господарства, а навпаки ця позиція залишила старий стан системи, а також в справі обмеження операцій системи лише довготерміновими кредитуванням погіршила та ускладнила його [5, с. 8].

Головні зауваження НКФ та Держбанку йшли по лініях відокремлення від системи фінансування збуто-постачальницьких операцій, а також фінансування контрактації та зосередження їх в Держбанкові і кооперативних банках, звуження чи навіть ліквідація ЦСГбанку, звуження оперативних функцій республіканських сільськогосподарських банків, зміцнення безпосереднього зв'язку Держбанку та кооперативних банків, а також НКФ з другою ланкою системи і взагалі звуження функцій системи сільськогосподарського кредиту до функцій довготермінового кредиту [5, с. 9].

Така позиція, якщо її довести до кінця, на думку дослідника, визначила б кінець системи сільськогосподарського кредиту, як суцільної банківської системи, що має завдання фінансувати певну галузь народного господарства. Безпосередній зв'язок інших банків з нижчими ланками системи, зосередження в цих банках короткотермінового кредитування нижчих ланок системи, зокрема фінансування ними контрактації, звуження оперативних функцій вищих ланок системи – все це руйнувало б суцільність системи, її єдність, бо не можна було б в таких умовах навіть ставити питання про існування системи сільськогосподарського кредиту, тому що окремі ланки системи підлягали б оперативному керуванню з боку інших установ, тим більше, що ці установи провадили б з нижчими ланками системи найжвавіші операції – це з короткотермінового кредитування [5, с. 9].

Заплутувало ситуацію і те, що реорганізація та раціоналізація системи сільськогосподарського кредиту затягувалась. Постанова ЦВК та РНК СРСР від 13 лютого 1929 р. про систему сільськогосподарського кредиту покладала фінансування постачальних та збутових операцій сільського господарства на

Держбанк і кооперативні банки, що проводитимуть ці операції на основі генеральної угоди із сільськогосподарськими банками республік шляхом безпосереднього кредитування другої ланки системи. Контрактацію сільськогосподарської продукції було виключено зовсім із постанови, хоча навколо питання про залишення контрактації в системі сільськогосподарського кредиту йшла велика дискусія. Розподіл коштів із центру (бюджетових та кредитів Держбанку) проводився безпосередньо Держбанком та НКФ за розпорядженням вищих ланок системи сільськогосподарського кредиту. Роль ЦСГБанку та республіканських сільськогосподарських банків відповідно до постанови лишалася як «плануюча, скеровуюча та контролююча діяльність системи органу», а не оперативного центру системи.

Вчений зазначав, що зміцнення по вищих ланках функцій планування, регулювання та контролю важливе, але таке зміцнення давалося ціною втрати частини оперативних функцій [5, с. 9].

О. Дідусенко вважав, що питання про систему сільськогосподарського кредиту лишалося на кінець 1920-х рр. нерозв'язаним, і його вирішення слід було шукати в тому напрямку, який був намічений на початку існування системи – у напрямку комбінації державного та кооперативного принципу в структурі системи та спеціалізації кредитових функцій і утворення єдності системи незалежно від кооперативної або державної форми її окремих ланок [5, с. 10].

Головними завданнями народногосподарського змісту, що покладалося на систему сільськогосподарського кредиту були: організація дешевого кредиту для селян не лиш з погляду розвитку сільського господарства, а також щоб покрити недостачі у селян в обігових коштах, надати їм можливість поліпшувати продукти свого виробництва. Також важливим було те, що це сприяло відбудові сільського господарства та обслуговуванні потреб селянського населення, надаючи йому найдешевший в тих умовах кредит [5, с. 10].

Отже, на думку О. Дідусенка, сприяння відбудові та зміцненню сільського господарства через надання йому кредитної допомоги було центральною ідеєю в роботі системи сільськогосподарського кредиту. Цим робота всієї системи сільськогосподарського кредиту була міцно зв'язана з загальним державним планом сприяння сільському господарству [5, с. 10].

Вчений підкреслював, що система сільськогосподарського кредиту повинна перетворитися у потужний фактор впливу з боку держави на виробничі процеси дрібних селянських господарств у напрямку їх технічної реконструкції та усупільнення [5, с. 10]. Це завдання вимагало певних форм системи сільськогосподарського кредиту: єдності системи та єдності керування окремими ланками системи, спеціалізації кредитово-банкових функцій по окремих кредитових установах системи та її ланках [5, с. 11].

Політична кон'юнктура проявилася у дослідженні О. Дідусенка у скерованості здійсненого аналізу роботи низових кооперативних осередків та

їх взаємозв'язків з селянськими господарствами у бік посилення уваги до соціальних аспектів [5, с. 13].

Вчений-аграрій О. Макаровський у своїх дослідженнях значне місце відводив аналізу соціальної спрямованості сільськогосподарського кредиту та його ефективності, змінам у функціонуванні кредитної кооперації, які відбулися після XV з'їзду ВКП(б) та її перебудови на шляху до колективізації. О. Макаровський звертав увагу на відмінності у визначенні мети та завдань сільськогосподарського кредиту у державних декретах 1924 та 1927 років. Зокрема, вчений вказував, що декрет «Положення про кооперативний кредит» в основу роботи кредитових товариств та їх союзів покладав кредитову роботу, що ставало основною та обов'язковою роботою товариств за двома формами: грошового кредитування виробничих потреб села та мобілізації засобів цього села для збільшення кредитування селянського господарства. Іншою важливою галуззю діяльності цих організацій були операції постачання та збуту. Як зазначав вчений, у декреті постачання обмежувалося лише речами, потрібними для виробничих потреб селянського господарства. Натомість не згадувалось ні про організацію спільного ведення виробництва, ні про організацію окремих виробництв і агрикультурних заходів. Крім того, заборонялося, на відміну від декрету 1924 р., проводити кредитові операції з селянами, які не були членами товариств [6, с. 8].

О. Макаровський називав сільськогосподарське кредитове товариство основною формою сільськогосподарської кооперації [6, с. 7]. Значення його роботи важко переоцінити, адже вчений подає вичерпну інформацію як має організовуватися сільськогосподарське кредитове товариство, детально пояснюючи як зареєструвати статут такого товариства, проводити загальні збори, якими були права та обов'язки членів товариств.

Вчений-аграрій О. Макаровський наголошував на значенні правильної організації коштів товариств, що було запорукою його нормальної господарчої діяльності. У цьому плані вчений відмічав важливість наявності власних капіталів товариств, а також довготермінових кредитів. «Що більше товариство забезпечене довготерміновими власними і чужими капіталами та позичками, то його фінансовий стан міцніший», – писав дослідник [6, с. 56].

Вчений доводив значення залучення оборотних коштів для успішного функціонування сільськогосподарських кредитових товариств. Аналізуючи їх стан, О. Макаровський зазначав, що відповідно до даних балансу сільськогосподарських кредитових товариств на 1 господарство припадало на кредитову роботу 25,8 крб., тоді як лише на задоволення потреб господарства у реманенті потрібно було не менше 102,2 крб. Але якщо брати до уваги потреби населення у робочій худобі, розвитку скотарства, земле впровадженні, розведенні інтенсивних культур, то складалась така ситуація, за якою наявні кошти сільськогосподарської кооперації на піднесення селянського господарства становили лише 2 % від потрібних. Таким чином, вчений робив висновок про велике значення залучення інших коштів для обігу у товаристві [6, с. 85].

О. Макаровський також вказував з яких джерел мали формуватися оборотні кошти: вкладів, авансів на торгівельно-посередницькі операції, позики місцевих райвиконкомів. Оборотні кошти також мали мобілізуватись шляхом залучення грошових короткотермінових та довготермінових позик по лінії банків, грошових короткотермінових позик по лінії союзів, товарних кредитів по лінії союзів та держустанов [6, с. 85].

Як вказував О. Макаровський, важливим питанням було уміння товариства правильно налагодити кредитування членів, контроль за призначенням кредиту, щоб кредит надавався лише на виробничі цілі й лише тим групам, які господарювали. Результат цієї справи проявлявся у наявності прострочених чи відстрочених позичок [6, с. 85].

О. Макаровський називає вклади основним показником ефективності господарської та організаційної політики кожної низової організації кооперативного кредиту. Як зазначав вчений, у 1920-ті рр. спостерігався швидкий зріст вкладових операцій, хоча їх розміри порівняно з вкладовими операціями довоєнних кредитових товариств, були значно меншими. За підрахунками дослідника, у середньому у 1928 р. відсоток вкладів середнього товариства до його балансу становив 3,4 %, тоді як у 1914 р. – 55 %.

Звертаючи увагу на нестачу коштів для кредитової роботи у сільськогосподарській кредитній кооперації, а також неможливість збільшити їх за рахунок бюджетних коштів та вважаючи одним з основних завдань кредитно-кооперативної організації мобілізацію коштів за кооперативними методами, за рахунок самодіяльного населення, вчений відзначав, що в цій галузі сільськогосподарської кооперації було зроблено дуже мало і в цій частині її фінансової роботи відмічалася залежність від державного бюджету, тоді як мала посилюватись тенденція до скорочення розміру участі держави в її оборотах [6, с. 86].

Вчений наголошував на необхідності створити сприятливу атмосферу для найширшого залучення місцевих вкладів. О. Макаровський доводив, що для сільськогосподарського товариства правильна організація його позичкових операцій була основною запорукою здорового напрямку і господарського розвитку як самого товариства, так і господарств його членів. Тому не лише наявність одного кредиту, а, перш за все, вміле його використання були, на думку вченого, головною умовою для відновлення і розвинення селянського господарства. «Маючи кредит, але не вміючи правильно використати його, товариство не лише, може, не дасть ніякої користі для селянського господарства, а навіть може йому пошкодити й зруйнувати це господарство» [6, с. 173].

Тому вчений розглядав одним з основних завдань правлінь і рад точне встановлення, в кожному конкретному випадку, чи може дане господарство, що просить кредит, використати його з користю для себе, чи може утворити приріст у господарстві чи ні, і вказував, що від розумного і доцільного підходу правлінь і рад товариства залежала правильна постановка позичкових операцій та значення сільськогосподарського кредиту для відновлення й розвитку селянського господарства [6, с. 175].

О. Макаровський підкреслював, що якщо позичку брали лише для того, щоб прогудуватися, одягтися, тобто споживчого характеру, то така позичка не дасть ніякого приросту в господарстві, а також для її повернення господарство змушене буде продавати худобу чи інший реманент, після чого господарство ставало ще біднішим, ще більш неспроможним розвинути власне своє господарство [6, с. 176].

Іншою не менш важливою, ніж кредитна робота, стороною діяльності сільськогосподарського товариства О. Макаровський називав його торгівельно-посередницьку роботу, яку вчений поділяв на 3 види: постачання селянському господарству потрібних йому товарів для селянсько-господарського виробництва, збут продуктів, вироблених селянським господарством та контрактація окремих спеціальних культур [6, с. 206].

Висновки. Отже, як свідчать дослідження провідних вчених-економістів 20-х років ХХ століття, спроби балансувати між здійсненням завдань економічної ефективності та соціалістичного облаштування села зазнали невдачі, вихід же з протиріч непу був знайдений керівництвом країни у форсованій колективізації села, що означало злом притаманних непу господарських механізмів, у тому числі й інституту кооперативного кредиту.

Як вказували дослідники, 1921–1922 рр. стали періодом стихійного відродження кредитних товариств та союзів під виглядом сільськогосподарських та при керівництві цим процесом з боку старих кооперативних працівників. Однак, через дестабілізацію фінансової системи кооперативним об'єднанням широко розгорнути власне кредитові операції не вдалося, проте потреба в організації сільськогосподарського кредиту у державному масштабі лишалася нагальною, у зв'язку з чим виробленням концепції його розвитку зайнялися як кооператори, так і партійні керівники.

В результаті було створено таку модель сільськогосподарського кредиту, яка була побудована на державних началах, із застосуванням кооперативів лише в якості розпорядчиків бюджетних асигнувань. Протягом наступних років проходило будівництво основних ланок системи сільськогосподарського кредиту, що знайшло відображення у багатьох дослідженнях даного періоду. Вчені відмічали появу негативних та кризових явищ у системі, що змушувало партійно-державне керівництво шукати шляхи модернізації використання кооперації для фінансування селянства. Триланкова система сільськогосподарського кредиту – сільгоспбанк – товариства сільгоспкредиту – низові товариства – в яких кооперативи виявились позбавленими самостійності та самодіяльності, посилення партійного диктату, загострення відомчої боротьби систем сільськогосподарської кооперації та сільськогосподарського кредиту – все це дезорганізувало роботу по кредитуванню селянства, поглиблювало кризу сільськогосподарської кооперації та змушувало виводити проблему кооперативного руху на обговорення вищого партійного керівництва.

Розширення залучення сільськогосподарських союзів до кредитування селянства та посилення ролі Укрсільбанку у фінансуванні села не змогли кардинально раціоналізувати роботу системи фінансування села. Починаючи

з 1927 р. відбулося посилення адміністративно-командних методів у керівництві сільськогосподарським кредитом, звуження сфери застосування кооперативних принципів та посилення тенденції до одержавлення системи фінансування села. Це знайшло відображення у прагненні держави раціоналізувати кредитування селянства з допомогою численних відомчих інструкцій та вказівок. Тому, у дослідженнях другої половини 1920-х рр. можна побачити відбитки схематизму, однобічності, адже вони будувалися на принципах апологетики державної політики.

Фактично, протягом 1929–1930-х рр. була здійснена реорганізація всіх ланок апарату по фінансуванню села у механізм з обслуговування колективних форм землеробства.

З утвердженням тоталітаризму в СРСР у 1930-х рр. розробка тематики, будь-яким чином пов'язаної з товарно-ринковими відносинами в сільському господарстві та діяльністю кооперативних організацій селянства, була припинена. Це, в першу чергу, було продиктовано тим, що об'єктивні матеріали досліджень могли б серйозно дезавуювати хибні погляди керівників радянської держави щодо подальших перспектив розвитку сільського господарства виключно шляхом його суцільної колективізації. Саме тому наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. більшість вчених-аграрників була піддана гонінню та репресіям, а їхні імена й теорії були на довгий час забуті.

1. Калініченко В. В. Кооперативна діяльність земельної громади в українському до колгоспному селі 20-х років // Третій міжнародний конгрес українців. 1996. – Історія. – Х., 1996. – с. 96-101; Кульчицький С. В. Концепція «кооперативного соціалізму» // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 3-17; Морозов А. Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993. – 275 с.; Марочко В. І. Українська селянська кооперація : історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.; Паскаленко В. Є. Участь заможного селянства в роботі сільськогосподарських кооперативів доби непу // Український селянин. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 122-123; Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси: “Ваш Дім”, 2005. – 220 с.; Лазуренко В. М., Паскаленко В. Є. Український фермер в добу непу. – Черкаси: “Вертикаль”, 2011. – 346 с.; Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.). – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – 474 с.

2. Височанський П. Кооперативний кредит. – Х.: Книгоспілка, 1929. – 408 с.

3. Подольський І. М. Сільсько-господарський кредит. – Х.: Державне видавництво України, 1928. – 313 с.

4. Німчинов Т. Аналіз роботи сільсько-господарського кредитового товариства. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 148 с.

5. Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923–1928). – Х.: Радянський селянин, 1929. – 120 с.

б. Макаровський О. *Організація і практика сільсько-господарського кредитового товариства.* – Х.: Книгоспілка, 1929. – 280 с.

Мінська Оксана,
*екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

НОТАТКИ ДО КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ 1928–1932 рр. У ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ ОКРУЗІ

Колективізація сільського господарства 1928–1932 рр. стала переломним моментом в історії України. Вона остаточно зруйнувала сільську общину і примусово насадила на її місце колгосп – організацію, соціалістичну лише за назвою, що відіграла ключову роль у перетворенні села на культурну та економічну колонію комуністичної партії.

Колективізація на селі передбачала не тільки об'єднання селян у колгоспи, а й ліквідацію цілого класу хазяйновитих заможних господарів, яких комуністи називали куркулями. Ліквідацію куркульства як явища української історії і куркулів як класу зніщював сам Ленін: *«Жодні сумніви неможливі. Куркулі – скажений ворог радянської влади... І тому бій проти куркулів ми називаємо останнім, рішучим боєм. Куркулі – найзвірніші, найгрубіші, найдикіші експлуататори. Ці п'явки... Ці вампіри... Ці павуки... Безпощадна війна проти куркулів! Смерть їм! [1].* А втілювати цю ідею на практиці взялася компартія на чолі зі Сталіним. За Постановою ЦК ВКП (б) в кінці січня 1929 р. «Про заходи по ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» почалось розкуркулення заможних селян [1, 5].

Характерно, що під «розкуркулення» потрапляли не лише заможні господарства, а й ті, які не погоджувалися йти в колгоспи. Їх називали «підкуркульниками». Селян змушували відмовлятися від своєї власності та передавати її у власність новостворених господарств.

21 травня 1929 р. Раднарком СРСР видав постанову «Про ознаки господарств, на яких повинно прикладати Кодекс законів про працю», а 13 серпня 1929 р. аналогічну постанову ухвалив Раднарком України. У ній зазначалося, що «до куркульських господарств відносяться всі селянські господарства при наявності в господарстві одної з нижчеперелічених ознак: систематичного використання найманої праці; наявності млина, олійниці, круподерні, просорушки, вовночухральні, сушарні, цегельні; коли здає в найм сільгоспмашини або займається торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом, у тому числі служники релігійних культів» [3, 6]. Згідно з цими визначеннями можна було карати майже кожного селянина.

**З ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗВЕДЕННЯ НАРКОМЗЕМУ УСРР
ПРО КОЛГОСПНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ ТА СЕЛЯНСЬКИЙ ОПІР
КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ**

1 березня 1931 р.

У різних замаскованих формах маємо факти адміністративного натиску, факти перекручення директив партії. Найбільш яскраво це виявилось в окремих селах кол. Медведівського р-ну. Приміром, представник Чигиринського РВК (до якого приєднаний б. Медведівський р-н) Понисько в Мельнічанській сільраді заявляє: "Ми вважаємо за куркулів усіх тих, що мають на сьогодні власність". ЦДАЖР України, ф. 27, оп. 12, спр. 142, арк. 101-104, 108-116. Оригінал. Склограф. прим. [4].

З 1929 р. розпочалася активна масова колективізація і на Чигиринщині. У селах створювались штаби для організації колективного господарства, діяла постійна комісія, яка приймала від селян заяви на вступ у колгоспи, хто ж відмовлявся – розкуркулювали.

Було б помилково вважати, що списки «розкуркулених» склалися на сільських зборах і що ініціатива про їх виселення також належала селянам. Це спростовують такі документи:

«Терміново. Таємно. Особисто уповноваженому РПК по селу (назва села не вписана – Автор) тов. (прізвище уповноваженого не вписане. – Автор).

Приблизно з 19-20 числа цього місяця райвиконкомом вам буде сповіщено остаточний список виселяємих по Вашому селу, а також термін та місце, куди їх треба поставити...» .

17.02. 30 р. Секретар РПК Мітулінський. Олександрівка.

Терміново, таємно-нарочитим До уповноваженого РВК по селу _____

Постановою президії ОВК по В/селу стверджені до висилки такі глитаї з їх сім'ями _____

Крім вище перерахованих, по В/сільраді підлягає до висилки ще _____ глитаїв з сім'ями, а всього з переліченими вище глитаями з сім'ями _____. Негайно, як це умовлено на райнараді, оформити виселяємих через збори, зокрема, суворо перевірити їх по дворам.

Голова РВК Циганенко

ДАКО. – Ф. 1301. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.322 [5, 19].

Як видно, списки «глитаїв» та «ворожого елементу» на виселку затверджувалися і підписувалися «зверху» районним керівництвом.

У радянській історіографії тема колективізації висвітлювалась однобічно й перекручено, архівні матеріали переважно були закриті, щоб не дискредитувати діяльність Компартії та її вищого керівництва. Після здобуття Україною незалежності стали доступними нові джерела інформації.

Та найбільш точними, достовірними джерелами, які розкривають часом кричущу правду є розповіді жителів села, його старожилів, на очах яких проходив довгий і часом кривавий шлях створення колгоспів. Саме матеріали усної історії найкраще розкривають історичну дійсність.

Зі спогадів Шапошник Тетяни Арсенівна, 1914 р. н.: «До колгоспу мало хто хотів йти добровільно. Багато кого забирали силою до штабу, тримали там 3 дні. Наший батько подав заяву, потім забрав, потім знову подав. Відвів в колгосп конячину, віддав воза, плужок, борінку...» [6].

Зі спогадів Бевзенко Ганни Василівни, 1938 р. н.: «Батько – Довгий Василь Маркіянович, 1906 р.н. Під час колективізації відразу віддав у колгосп млин, двоє коней, за ставками землю (міщина Довгенкове). Мати вдома доглядала дітей, адже у сім'ї було восьмеро дітей. Четверо вмерло, як казали старі жінки, «завалки задавили» (ангіна – О.М.) [7].

Зі спогадів Довгенко Хотини Євдокимівни, 1927 р. н.: «Про те, як створювався колгосп, можу розповісти небагато. У мого батька був кінь. Місцевий активіст Головащенко Порфирій прийшов до нас додому і каже: «Віддай коня в колгосп. Не віддаси – матимеш проблеми. Крім того, платили податки у колгосп: яйця, м'ясо, кролі і т. ін. Якщо не виплатив податок в колгосп, активісти забирали худобу. Люди не боронились, боялись» [8].

Зі спогадів Соломоненко Одарки Іванівни, 1926 р. н.: «Батько нашій, Соломоненко Іван, помер ще до колективізації... Мати була богомільною і вважала, що вступити до колгоспу – значить переступити через Бога, отож не хотіла грішити, і скільки її не викликали, вона згоди не давала. Тому одного разу приїхали до двору підводи і забрали все. Найперше взяли корову, виловили курей. Потім розібрали повітку, перед тим вибравши з неї все те, що в ній було. Батько мав різні інструменти, бо був майстровитий. Отож свердла, долото, струганок перекочувало на підводу. Навіть решета взяли. Вигребли все з погребя – до картоплини, з кладочки – до зернини... Із жердки забрали рядна, кожухи, весь одяг, рушники, полотно вичистили із сундука. Залишились голі стіни і мати-горювальниця з чотирма дітьми...» [9, 88].

Активісти до селян, які відмовлялися ставати членами колгоспного господарства, застосовували різні форми знуцання, як лиття води за комір на морозі [10, 132]; в сильні морози господарів роздягали, змушували стрибати в ополонку, опускали в колодязь – «купали», чіпляли людям на спину плакати, каталися на «куркулях» верхи та били їх; дітей комуністи виводили на мороз, прив'язували до стовпа, вимагаючи, щоб ті зізналися, куди батько заховав хліб [10, 133]. Жителя Боровиці Чигиринського району Марка Супрягу розкуркулювали взимку. У нього три сини, дві дочки і баба хвора внизу біля печі. Усі з хати вийшли, тільки баба залишилася. Хвору бабу витяг з хати за ногу Дерев'янку Грицько і викинув у сніг [11, 260].

Помічниками та опорою влади на селі в ході колективізації ставали місцеві дрібні крадії, ледарі, п'яниці, тобто деградована частина сільського населення, яка відчула свій «зоряний час». Саме такі жителі «розкуркулювали» та відправляли у вигнання працьовиті селянські родини – колишні сусіди, а іноді й родичі. За виконання своєї «сумлінної роботи» від

влади т.зв. активісти отримували одяг, продукти харчування, інше майно, нажите багаторічною тяжкою працею «розкуркулених» односельців.

Розкуркулюючи у с. Галанівка родину Лисовинів, активісти забрали у них коні, воли дві чи три пари. Одну пару оддали моряку, члену комуни «Бідняк», Івану Єфремовичу. Дали йому воли. Він нагрузив сіна, поїхав у Чигирин. Продав і воли, і воза, і сіно. А був це 1930 чи 1931 р. Жінка й каже йому: «Треба прилить»... Зайшли вони з квартою горілки під дерев'яний міст, випили. Переломив Іван Єфремович батога і викинув у Тясмин: «Хай пливе собі» [11, 269].

Таємно До Шевченківського ОПК

На в/№53 сс на 6.03.30 р. про те, що голова Соснівської сільради при вилученні майна у куркуля Орлика В. присвоїв собі 10 ряден та 10 кож для кожухів. Після перевірки цього вияснилося, що цих ряден та кож головою сільської ради не присвоєно, а куплено родичами голови с/р Павловського Самуїла. Після перевірки зазначених фактів призначено термінове усунення голови с/р Павловського Самуїла та притягнення останнього до відповідальності.

22.03.1930 р. Секретар РПК Мітулінський Олександрівський.

ДАКО. – Ф. П. 430. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 26 [5; 27].

Крім нерухомого майна, навесні 1929 р. почали силоміць забирати і м'ясо, для чого місцева влада в примусовому порядку намагалася зробити перепис худоби, свиней, овець і т.д.

Зі спогадів Бевзенка Пилипа Сафоновича, 1918 р. н.: «Коли почали забирати худобу в колгосп, суботяни почали її різати та ховати, як могли. Так, мій сусід Бондаренко Павло, зарізав корову, і сім'я з'їла навіть шкіру в роки голодомору. А у нас за те, що мало здали зерна державі, активісти розібрали клуню і продали її ж нашому сельчанину Дону Тимошеві» [12].

ЗВЕДЕННЯ ІНФОРМГРУПИ НАРКОМЗЕМУ УСРР ПРО ТЯЖКІ УМОВИ УТРИМАННЯ ТА ЗАГИБЕЛЬ ХУДОБИ В СЕЛАХ

25 січня 1931 р.

Про хижсацьке нищення худоби

Численні факти, що ми їх маємо від районів, сигналізують, що хижсацьке нищення худоби за останній час не припиняється. Користуючись з недостатньої уваги до цього з боку частини сільрад та окремих районних організацій, куркуль ширить серед колгоспників та бідняків й середняків одноосібників провокаційні чутки: "Ріж та їж, бо контрактують та заберуть" ЦДАЖР України, ф. 27, оп. 12, спр. 141, арк. 48-49. Склограф, прим. Копія [4].

Підкомісія Політбюро ЦК ВКП (б) зі справ куркульства розбила куркулів на три категорії. До першої зарахували «контрреволюційний актив»,

що підлягав негайній ліквідації шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості СРСР. Ті, хто потрапляв до третьої категорії, залишалися на місці, але мусили розселятися за межами колгоспних масивів. Репресії за третього категорією покладалися на розгляд місцевих органів влади [13, 20].

Якщо наприкінці 20-х рр. з України депортували 33 тис., то в 1930-1931 рр. вже 64 тис. селянських господарств [3, 7].

...(нерозб.) лютого 1930 р. Терміново №789

До всіх сільрад Олександрівського району та уповноважених РВК.

Пропонується з одержанням цього негайно приступити до підготовчої роботи щодо виселення зазначених в списках родин з тим, аби без жодної затримки було переведено виселення їх в термін, про котрий буде повідомлено додатково. Зокрема пропонується:

1. Запропонувати висилаємим підготуватися до висилки, надавши їм право взяти з собою потрібну одіж (звичайну і теплу), найпотрібніші речі хатнього вжитку й деякі елементарні засоби виробництва, харчі за звичайною нормою на два місяці та грошей до 500 крб. на сім'ю.

2. Все інше майно, коли воно не конфісковане при ліквідації господарства, підлягає до конфіскації й передачі з відповідною оцінкою до колгоспів з покриттям боргу висилаємого [...].

3. Конфіскацію майна переводить уповноважений РВК за участю сільради, представника колгоспу та КНС. Конфісковане майно передається колгоспові за певними описами його. Ощадні книжки й облигації у висилаємих відібрати, видавши розписки про відібрання [...].

4. Непрацездатні за старістю члени родини висилаємих, коли вони бажають залишитися в районі, ... подають заяви, які з висновками сільської ради ... подають до РВК 21.02.1930 р. до 7 годин вечора.

5. На кожну висилаємо родину заповнити по 2 анкети за прикладаємою формою. Ще раз перевірити склад висилаємих, скласти на них списки й родати до РВК 21.02.1930 р. до 7 годин вечора.

Голова РВК Циганенко

Секретар Оношенко

ДАКО. – Ф. 1301. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 54 [5, 21-22].

Терміново, таємно. Особисто уповноваженому РПК по селу _____

РПК пропонує: всіх затверджених ОВК до виселення по Вашому селу куркулів з їх родинами, за винятком тих, яким РВК дозволив залишитися в районі, доставити на ст. Кам'янка на 10 год. ранку 28.02. 1930 р. Доставку перевести в тому порядку, як це умовлено було на райнарадї, а саме:

1. Сім'я висилаємого попереджається про час висилки напередодні вечором, цебто 27.02.1930 р. вечором.

2. Підводи рухаються з села 28.02.1930 р. ранком (о 6 год. ранку), щоб ні в якому разі не пізніше 10 год. того ж дня приїхати на ст. Кам'янка. Віддаленим селам дозволяється виїхати о 4 год. ранку, проте і їм рекомендовано якомога запобігти їхати затемно – слід краще запрягти по 3-х коней на підводу, щоб, виїхавши з села завидно, прибути в Кам'янку точно о 10 год. ранку.

3. 27.02.1930 р. вечором ще раз скликати бригади, які знов ретельно проінструктувати, а перед скликом – ще раз переглянути їх склад з погляду політичної надійності кожного бригадира. На інструктажі ще раз загострити увагу бригадирів на справі охорони підвід.

4. Цього ж таки 27.02.30 р. ранком, або дньом, скликати відчинені збори КНС в купі з активом та неорганізованою біднотою, на яких обговорити питання про перебіг колективізації і підготовки до посів кампанії на селі. В ході обговорення чітко загострити увагу маси на великому політичному, класовому значенні справи висилки куркулів для успіху колективізації, це б то для інтересів бідноти і середняків.

5. Протягом 25-26.02. 30 р. ще раз перевірити готовність виселяємих до висилки (одяг, харчі, струмент, гроші – коли вони є)...

6. На чолі сільської колони виселяємих обов'язково повинні стояти Ви персонально, як уповноважений.

7. 1-го березня не пізніше 12 год. дня надішліть в РПК верхівцем інформполітисти про політичні підсумки виселення.

8. Для керівництва при організації справи виселення надсилаємо таємну інструкцію ОДПУ, яку Вам належить під Вашу особисту партійну і судову відповідальність повернути в

РПК 1.03.30 р.

22.02.1930 р. Секретар РПК Мітулінський

Олександрівка

ДАКО. – Ф. П. 430. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 12 [5, 25-26].

Часто люди не чекали свого виселення, а тікали з села задалегідь.

У інформації про хід висилки за межі України по с. Вищі Верещаки уповноважений написав 28.02. 1930 року: «Із затверджених 11 сімей вислано лише 7 сімей, 4 сім'ї зникли невідомо куди. Підготовча робота по іззяття цих сімей була пророблена як слід. Настрій населення гарний, за винятком родичів, які співчують виселяємих. Виїхали рано о 5 годині» 23.

28.02.30 р. Уповноважений (підпис) [5, 36].

Зі спогадів Романенко Степана Нікіфоровича, 1915 р. н.: «Батько утік в м. Фрунзе, а нас з мамою схопили вночі і повезли на підводі до сільради. Маму посадили в холодний підвал, а нас відпустили. На другу ніч один добрий чоловік допоміг мамі втекти, вона забрала нас у діда Пилипа (свого

батька) і ми пішки пішли городами на ст. Райгород. Виїхали у м. Фрунзе до батька. Там нам не підійшов клімат, діти боліли. Ми блукали, були в Ханабаді (Узбекистан), в Ашхабаді (Туркменія), в м. Закатали (Азербайджан), нарешті приїхали в Маріуполь в 1933 р.» [14, 14].

Для багатьох депортованих дорога від рідного дому була останньою.

Зі спогадів Велько Надії, 1925 р. н.: «Як стали організовувати у селі колгосп, тих, хто не хотів туди вступати, вигонили з хат. Більшість наших односельців виселяли за межі села – на окраїни. Нашу сім'ю, яка складалася з батька, матері і брата Дмитра 1931 р. н., виселили на Вдовичин хутір. Забрали дві корови і коня. Жили «в сусідах» – пустили тамтешні люди до себе в сарай. Землю нам виділили в посадці, на якій посадили картоплю, квасолу, сочевицю...Малого Дмитрика там постійно заїдали комарі, і він просив їсти. Материного брата під час розкуркулення виселили з Суботова на хутір Херсонку і заборонили навіть підходити до села. Його батька Гретченка Івана вислали на Соловки, звідки він так і не повернувся [15].

«Куркулів» 3-ї категорії «розкуркулювали» та виселяли за межі сіл до іншого району чи округи, або за межі сільради, але у своєму районі на найнепридатніші земельні наділи т.зв. «виселки», визначивши для них єдиний тип житла – землянки, або курені.

Зі спогадів Гармидер Марфи Федотівни, 1926 р. н.: «Коли організовували колгосп, то з багатьох хат, що були вище нашої хати і ближче до бази колгоспу, повиселяли людей. Просто так повиселяли, ні за що. Тільки тому, що треба було розширювати базу колгоспу. Щоб ці люди не висловлювали супротив, активісти об'явили їх куркулями. Геть із села не виселили, а переселили в хати, що були далі від центру села [16].

Зі спогадів Бондаренко Ганни Семенівни, 1927 р. н.: «За те, що люди не хотіли йти в колгоспи, били, виселяли, арештовували. У Суботові людей виселяли жити в Глибоку (так називається яр далеко за селом). Там вони жили в землянках, залишки від яких повинні бути й зараз» [17].

*До Олександрівського РВК гром. с. Бовтишки
Секлети Амосовної Крюченко*

Заява

Чоловік мій Крюченко Олекса як син бувшого куркуля призначений до висилки, але Крюченко Олекса мав 3½ десятин землі огородом, 1 корову і 5 душ сім'ї. Зараз він перебуває в БУПРі, а я залишилася хвора в чужій хаті з трьома малими дітьми без усяких засобів до життя і до 10 квітня цього року повинна висилитися на відведений участок на чисте поле. Це рівнозначно самогубству. Прохаю РВК відстрочити висилку моєї сім'ї до прибуття чоловіка.

2.04.1930 р. Прохач Секлети Крюченко

ДАКО. – Ф. 1301. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 112 [5; 18].

То що ж такого селяни мали, за що їх називали куркулями ?

Олександрівка

АКТ

1930 року 29 січня

ми, нижче підписані члени комісії по прийому майна та збіжжя від ліквідації куркульського господарства – Дзюба Гр., Волошаненко М. І., Тищенко Кіндрат склали цього акта на майно Олефіренка Михайла:

- 1. Хата під залізом – 150 крб.*
 - 2. Сарай під залізом – 35 крб.*
 - 3. Сарай під соломою – 3 крб.*
 - 4. Клуня під соломою – 20 крб.*
 - 5. Саж – 2 крб.*
 - 6. Лава – 1 крб.*
 - 7. Солома пшенична – 1 крб.*
 - 8. Сіна 20 пуд. – 6 крб.*
 - 9. Солома просіяна – 3 крб.*
 - 10. Борошно пшеничне – 2 пуд. 37 ф.*
 - 11. Жито – 3 пуд.*
 - 12. Пионо – 1 пуд. 38 ф.*
 - 13. Борошно – 5 пуд.*
 - 14. Плуг – 5 крб.*
- Всього на суму 246 крб.*

Комісія підписи

ДАКО. – Ф. 1301. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 10 [5, 95-96].

Серед «розкуркулюваних» були ще й так звані «куркулі-експертники» – працюючі українські селяни, які здобули певних статків наполегливою працею впродовж 1923–1927 років, але яких з 1928 року обклали такими непосильними податками («планами»), що виконати їх, як би тяжко вони не працювали, не було ніякої змоги. «Експертами» у визначенні розміру податку виступали зазвичай представники сільської влади. За несплату податків «куркулів-експертників», яких ще називали «плановиками», штрафували і «розкуркулювали», заносючи до будь-якої «категорії». Чітких кордонів визначень між категоріями «куркулів» не існувало. Це спричинило величезні зловживання влади, неймовірну сваволю в ставленні перш за все до тих селян, які грамотно вели своє господарство [5, 7].

З ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗВЕДЕННЯ НАРКОМЗЕМУ УСРР ПРО КОЛГОСПНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ ТА СЕЛЯНСЬКИЙ ОПІР КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

1 березня 1931 р.

Уповноважений РВК по с. Лубенець під час зборів заявив буквально таке: "Хоч вам і не слідувало б сказати про цей секрет, але я скажу його - хіба для вас незрозуміло, що додаткова заготівля пшениці накладена на одноосібників, щоб скоріше пішли в колгосп. Не pomoже пшениця – дамо овечої вовни, не pomoже вовна – дамо ще столових буряків, яких у Лубенцях

нема". Цей же самий уповноважений заявив: "Як ви самі бачите індивідуальному секторові прийшов кінець і ми його поступово будемо ліквідувати. 19 твердоздатчиків буде постійно: сьогодні ліквідуємо одних, а завтра других 19 і так далі". ЦДАЖР України, ф. 27, оп. 12, спр. 142, арк. 101-104, 108-116. Оригінал. Склограф. Прим [4].

Ось неповний перелік «куркулів» III-ї категорії та «експертників» с. Суботів, долю яких понівечила колективізація:

Лебеденко Амбросій Мехтодійович, с. Суботів, Чигиринський район, куркуль, склад сім'ї – 8 осіб, має 4,75 десятини землі, коня, свиню, 3 вівці. Вороже ставиться до Радвлади. Виселений за постановою президії Шевченківського окрвиконкому від 24 березня 1930 р. за межі сіл Чигиринського району як куркуль III категорії.

Шевченко Олександр Хтодосійович, с. Суботів, Чигиринський район, куркуль, склад сім'ї – 5 осіб, має 9,6 десятини землі, коня, корову, теля. Перекупщик зернохліба. Вороже ставиться до колективізації. Виселений за постановою президії Шевченківського окрвиконкому від 24 березня 1930 р. за межі сіл Чигиринського району як куркуль III категорії.

Топчій Іван Семенів, с. Суботів, Чигиринський район, куркуль, склад сім'ї – 4 особи, має 6,9 десятини землі, 2 корови, теля, 2 свині. Перекупщик зерно хліба. Вороже ставиться до міроприємств Радвлади. Виселений за постановою президії Шевченківського окрвиконкому від 24 березня 1930 р. за межі сіл Чигиринського району як куркуль III категорії.

Коваленко Іван Оникіїв, с. Суботів, Чигиринський район, куркуль, експертник, склад сім'ї – 6 осіб, має 8 десятин землі, коня, корову, свиню, половину молотарки та двигуна. Виселений за постановою президії Шевченківського окрвиконкому від 24 березня 1930 р. за межі сіл Чигиринського району як куркуль III категорії.

Пушкар Корній Борисович, с. Суботів, Чигиринський район, куркуль, експертник, склад сім'ї – 4 особи, має 1,6 десятини землі, корову, теля, свиню, 7 вуликів. Податку платив 24 крб. 35 коп. Вороже ставиться до міроприємств Радвлади. Виселений за постановою президії Шевченківського окрвиконкому від 24 березня 1930 р. за межі сіл Чигиринського району як куркуль III категорії.

Гретченко Іван Лук'янів, с. Суботів, Чигиринський район, куркуль, експертник, склад сім'ї – 6 осіб, має 12,55 десятини землі, 2 коней, 2 корови, 2 свині, 43 вулики. Перекупщик зернохліба. Виселений за постановою президії Шевченківського окрвиконкому від 24 березня 1930 р. за межі сіл Чигиринського району як куркуль III категорії.

Коцуренко Андрій Іванів, с. Суботів, Чигиринський район, куркуль, експертник, склад сім'ї – 4 особи, має 1,9 десятини землі, вітряк, коня. Податку платив 31 крб. 60 коп. Вороже ставиться до міроприємств Радвлади.

Тютюнник Лука Степанів, с. Суботів, Чигиринський район, куркуль, експертник, склад сім'ї – 6 осіб, має 4 десятини землі, свиню, вітряк. Податку платить 102 крб. 83 коп.

Шуть Фадей Степанів, с. Суботів, Чигиринський район, куркуль, експертник, склад сім'ї – 9 осіб, має 4 десятини землі, коня, свиню, має власне виробництво. Податку платить 127 крб.

Пасічник Дмитро Титів, с. Суботів, Чигиринський район, куркуль, експертник, склад сім'ї – 6 осіб, має 4,6 десятини землі, половину молотарки та двигуна, 3 коней, свиню. Податку платить 35 крб.

Гретченко Олександр Іванович, с. Суботів, Чигиринський район, куркуль, експертник, склад сім'ї – 6 осіб. Податку платить 245 крб. Вороже ставиться до міроприємств Радвлади.

Гретченко Кирило Іванів, с. Суботів, Чигиринський район, куркуль, експертник, склад сім'ї – 4 особи. Податку платить 245 крб.

Вороже ставиться до міроприємств Радвлади [18, 187-188].

З метою тиску на людей, активісти приписували селянам майно, якого у них ніколи не було.

Зі спогадів Кириченка Ганни Федорівни, 1909 р. н.: «Федір Левкович Чепурний мав $\frac{3}{4}$ десятини землі на трьох чоловік, коли одружився. На заробітках заробив гроші – купив чотири десятини землі. Батько робив мости. Пріська Іванівна Назаренко (мати) мала корову-дві, один кінь. Купили $\frac{1}{3}$ косарки, $\frac{1}{4}$ сівалки, $\frac{1}{3}$ вітряка. Коли нас розкуркулювали, дописали у власність паровий млин, олійницю, двадцять волів, двадцять найманих робітників. Розкуркулювали після 1930 р.» [11,162].

Зі спогадів Гарбузенко Марії Іванівни, 1932 р. н.: «Розсошенці. Діда забрали в тюрму як куркуля. Написали, що в нього дві віялки, два сараї мазані і скількись гектарів землі у трьох місцях...» [11, 289].

Безумовно, що понівечені долі «куркулів», були трагічним прикладом для решти працюючих селян, які мали б залишили спроби опиратися процесу колективізації та бути абсолютно лояльними до злочинної за своєю суттю більшовицької влади.

Але через критичну нестачу продуктів харчування та голодування люди все ж таки змушені були йти в колгоспи.

Зі спогадів Каплоухої Зої Явдокимівни, 1927 р. н.: «Коли пройшла колективізація, відкрились колгоспи. Подаєш туди заяву, управління бере її, записує, що прийняли в колгосп. Йдеш на роботу і дадуть тобі там поїсти. Зубожілі люди змушені були йти в колгосп заради їжі, як і наша мати [19].

Зі спогадів Потапенка Федора Івановича, 1937 р. н.: «Моя сім'я разом зі мною складалася з 5 осіб: батько – Потапенко Іван Якович, 1900 р.н, мати – Потапенко Меланія Оникіївна, 1900 р. н., брат – Іван Іванович, 1935 р. н., сестра – Параска Іванівна, 1925 р. н. Батьки мої вступили в колгосп третього дня його заснування. Родина була великою, треба було якось виживати, а в колгоспі давали хоч щось поїсти, щоб не вмерти з голоду» [20].

Зі спогадів Кулик Ганни Макарівни, 1925 р. н.: «У колгосп йти хто хотів, а хто й ні. А заставляли всіх. Тим, хто вступив, давали їжу» [9, 76].

Досить не однозначним було ставлення сільського населення України до більшовицької політики «ліквідації куркульства як класу». Селяни усвідомлювали згубність радянської політики стосовно заможного селянства, адже воно було реальним свідком того, що ніякого куркульського засилля в українських селах наприкінці 20-х років минулого століття не існувало, що хоч і існувало господарство, яке підпадало під більшовицьке тлумачення його як «куркульського», воно було не більше ніж міцним, заможнішим від інших. Тому селянство обурювалося і, у більшості випадків, ставало на захист заможного господарника [21, 237].

Із документа Центрального державного архіву громадських об'єднань України в Києві щодо розкуркулення в Чигирині дізнаємось: «В селі Чигирині Чигиринського району, що на Шевченківщині, сільрада, аби куркулі не встигли переховати майна, розкуркулення проводила вночі. Майно передано до РВК. На загальних зборах селяни кричали: «Ми їм («куркулям») не давали, ми й не будемо в них відбирати і не будемо їх виселяти». З 200 присутніх на зборах селян за розкуркулення проголосувало лише 7 чоловік» [21, 240].

Зі спогадів Компанієць Марії Степанівни, 1938 р. н.: «У Суботіві не було «справжніх» куркулів, які визначалися за більшовицькими критеріями. Були селяни, які не лінувалися працювати, а тому і мали дещо більше, ніж інші» [22].

Зі спогадів Шевченка Федора Філоновича, 1911 р. н.: «Куркулі – ті, хто умів хазяйнувати» [11, 120].

Партійно-радянське керівництво не могло збагнути, чому ці дві категорії селянства не накрила хвиля заздрощів? Чому вони співчують заможним? Українські селяни, хоч і мали чітко виражений індивідуальний підхід до ведення господарства, та все ж звикли допомагати один одному у скрутні хвилини. Взаємодопомога була вкорінена у традиційний селянський світогляд, до того ж куркулі користувались авторитетом серед односельчан, вважалися значимими порадиниками та шанованими господарями.

Розпочався спротив політиці більшовицької влади на «колективізацію» та «розкуркулення». Він дістав назву «волинка», набрав характеру масової непокори владі та призвів до нетривалої в часі ліквідації ненависних колгоспів шляхом розбирання продуктивної та робочої худоби, реманенту, посівматеріалів, фізичними розправами над уповноваженими, активістами та представниками влади. Так, у Дробицькому повстанні на початку 1930-х років кількість повсталих досягла більш ніж 100 осіб. Повсталі селяни були озброєні гвинтівками, обрізами та револьверами – «наганями». Мали вони й холодну зброю. Під час збройного виступу було вбито 7 сільських активістів – комнезамів. Такі вияви непокори були не безпідставними, адже в людей забирали практично всі засоби виробництва, прогнати сім'ю було практично не можливо. Цікава поговорка часів колективізації: «Мати в СОЗі, батько в СОЗі – діти лаять по дорозі. Приїхало ГПУ, ховайтесь, діти, в кропиву», яка достатньо яскраво ілюструє ставлення селян до колективних господарств [23, 50].

*До Олександрівського РВК колгоспа с. Вищих Верещак
ім. Сталіна*

Рада означеного вище колгоспу цим повідомляє, що агітація куркуля та його прихвоснів до цього часу не припиняється, а набуває значних розмірів, які виявилися у формі цілого повстання та нападу на колгосп з метою розграбування його майна та розкласти роботу останнього, про що свідчить випадок 7.05. біля контори колгоспу, куди прибула група ворожих елементів під приводом членів колгоспу Сукача Луки, Сукача Івана, Заболотнього Івана, Кононенка Івана Якимовича, Лушная А., Корецького Івана, Лушная Кирила Як., де сказали правлінню, що все рівно худобу розберемо, хоч і самі постраждаємо, взиваючи раду колгоспу бандитами, голворізами і іншими словами, де навіть загрожували і вбивством голови колгоспу і голови СКНС, а також активістам, які боронили колгосп. Означені громадяни збирають різні гуртки, де підбурюють громадян до грабування колгоспного майна. Натиск цей було розбито, але на завтрашній день, цебто на 8.05. 1930 року, передбачається, що група ще збільшиться і більше набере розбишацького характеру, тому рада колгоспу просить вислати допомогу з вашого боку.

Підписи (три) членів ради колгоспу (нерозб.)

ДАКО. – Ф. 1301. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 413 [5, 156].

Спогади колишніх активістів, комунарів та членів новостворених колгоспів про ті лихі часи друкувались на шпальтах Чигиринської районної газети «Зоря комунізму»: «Куркульські блазні нашіптували проти Радянської влади: мовляв, більшовики хочуть зігнати всіх людей у комуні, відібрати гарніших жінок, дітей тримати в яслах, подібних до тих, де худобі дають корм; спати всі будуть у великих кімнатах, хворих і старих виведуть невідомо куди. Все це поверталось злістю частини населення до всіх, кого називали партійцем, комсомольцем, комнезамом. При зустрічі жахалися і хрестилися» [24, 4]; «З'явилася необхідність іти в бій проти класового ворога – куркульства. В комуні створили дві групи по 5 чоловік і направили їх в Боровицю та Шабельники, де були сутички між куркулями і біднотою... Вирують Шабельники. Гомоном поповнилась Боровиця... До комунарів дійшла звістка: в Новоселиці розброєно міліціонерів» [25, 4]; «Згряя Адама Вдовенка однієї ночі налетіла на волвиконком. Знищила всі документи. Хати... радянських активістів були оточені. У кривавій сутичці з бандитами загинув начальник міліції, полум'яний комуніст Романенко» [26, 3]; «Шабельники. Куркульня скаженіла, всіляко намагаючись перешкодити. Чорний наклеп кинуто в державні органи. І дехто з товаришів були заарештований. В їх числі й голова колгоспу... Весна 1930-го. Збори колгоспників обговорювали готовність до сівби, вирішували, чим сіяти. Багатії та їх прихвосні зчинили галас, задумали зірвати збори. Спробували спровокувати бійку» [27, 2].

З ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗВЕДЕННЯ НАРКОМЗЕМУ УСРР
ПРО КОЛГОСПНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ ТА СЕЛЯНСЬКИЙ ОПІР
КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

1 березня 1931 р.

Широко використовує куркульня школярів, як найбільш гнучкий матеріал, причому переважною формою роботи зі школярами є навчання співати протирадянські пісні, Кидається у вічі одна особливість: в різних протилежних кінцях України – пісні ці майже однакової форми і змісту. У був. Медведівському р-ні співають такі пісні:

"Вставай, Ленін,

Вставай з ями,

Плохо живе Сталін з нами"

"Тіло голе, ланці (старі, поношені речі домашнього вжитку (одяг, білизна); ганчірки – О.І.) в клетку

Виполняем п'ятилетку"

"Питається сніг морозу: -

"Чи є чоботи для СОЗу?"

"Нема чобіт, самі лапті,

Розлетівся СОЗ на клапті".

"Вставай, Ленін, подивися

Як працює комнезом.

С...а гола, спина гостра

Ледве вискочив з колгосту".

"Вставай, Ленін, дивись сам,

Як танцює комнезам".

"Не просить ви, діти, сала,

Бо совєцька власть забрала" [4].

Характерною рисою антиколгоспних виступів 1929–1930 рр. була масова участь жінок: «Повстали жінки. І оце як влетять в двір, де коні стоять, а коні були позамикані... так вони як улетять у двір, та як жахнуть ті двері, з ключків познімають. І кожна бере, в котрої коняка є, сідає верхи і їде додому... Так за один день розібрали коней, а зерно по добру, скільки в кого взяли, те зерно й віддали» [22, 50]. В першій половині 1930 р. у СРСР зареєстрували 32 % виступів, у яких більшість складали селянки, а в другій – їх частка зросла до 48 %. Приклади такої тенденції можна побачити і в тогочасному житті краю. Так, 18 березня 1930 р. у Чигирині розігнали натовп з 80 селянок, які прийшли до райвідділу міліції, вимагаючи звільнити заарештованих [28, 2]. Найбільший супротив колективізації, т.зв «волинка», на Чигиринщині, була організована мешканками с. Боровиця. Жінки, а також і окремі чоловіки кинулись до конюшень забирати коней, плуги, борони... За якусь мить 376 коней пішли по домівках. Зосталося в конюшні лише дві конячини. Одна – з куркульського господарства, друга – активіста... [29, 4].

У закритому листі до низових парторганізацій «Про завдання колгоспного руху у зв'язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії» від 2 квітня 1930 р. зазначалося: «У лютому міс. у Центральний Комітет надійшли відомості про масові виступи селян в ЦЧО, на Україні, в Казахстані, Сибіру, Московській обл. Ці відомості визначили стан, який не можна назвати інакше як загрозливий...» [13, 23].

«Волинка» у формі стихійних беззбройних селянських виступів проти влади та колгоспів відбувалася ледь не в кожному селі. Однак влада в цій боротьбі перемогла, до селян знову почали застосовувати численні арешти та продовжувалось заслання до Сибіру цілими сім'ями, звинувативши їх в «антирадянській роботі».

Отже, немає вже сумніву, що особливості примусової колективізації, ліквідації куркульства як класу та виснажливих зернозаготівель в Україні більшовицькою владою були направлені на фізичне знищення цілих поколінь українських мудрих землеробських господарників, яке й набуло масового характеру під час Голодомору 1932–1933 рр.

1. Куркулі. *За що радянська влада не любила працюючих українських господарів.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/152560>.

2. Кульчицький С. В. *1933 : трагедія голоду.* – К., 1989.

3. Марочко В. *Голодомор 1932–1933 рр.* – К., 2007. – 64 с.

4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-kolekt-1931.php>

5. Петренко І. Д. *Розкуркулення та інші суспільно-політичні процеси на Олександрівщині в 30-х роках ХХ ст. Документи свідчать.* – Кіровоград : Центрально-Українське видавництво. – 2011. – 280 с.

6. МПДА – Спогади Шапошник Тетяни Арсеніївни, мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.

7. МПДА – Спогади Бевзенко Ганни Василівни, мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.

8. МПДА – Спогади Довгенко Хотини Євдокимівни, мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.

9. Мінський Віктор. *Спогади Соломоненко Одарки Іванівни // Чигиринщина в історії України. Збірник 3. Голодомор 1932–1933 рр., репресії 30-х – 40-х рр. ХХ ст. та голод 1947 р. на Чигиринщині. Матеріали Третньої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка.*

10. Петренко І. *Фізичний та моральний терор більшовицької влади щодо селян Кіровоградщини під час здійснення «політики колективізації та ліквідації куркульства як класу».* Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. / Випуск III. – Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2009. – 206 с.

11. *З пам'яті народної (матеріали фольклорно-етнографічних експедицій) / О. Солодар.* – Черкаси : Видавець Ю. Чабаненко, 2016. – 414 с.

12. МПДА – Спогади Бевзенка Пилипа Сафоновича, мешканця с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.

13. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. – 1000 с.; іл.

14. Ветров О. В. Жнива смерті (Кам'яниця). – Жашків. Вид. С. І. Горошко за сприяння Кам'янської Агенції муніципального і Регіонального Розвитку, 2008. – 94 с.

15. МПДА – Спогади Велько Надії Іванівни, мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.

16. МПДА – Спогади Гармидер Марфи Федотівни, мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.

17. МПДА – Спогади Бевзенко Ганни Семенівни, мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.

18. Реабілітовані історією. Черкаська область. Книга дев'ята. – Черкаси, “ІнтролігаТОР”, 2016. – 640 с.

19. МПДА – Спогади Каплюхої Зої Явдокимівни, мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.

20. МПДА – Спогади Потапенка Федора Івановича, мешканця с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.

21. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальних посібник. – Черкаси: Ваш дім, 2004. – 456 с.

22. МПДА – Спогади Компанієць Марії Степанівни, мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.

23. Касян А. Драбівське повстання (на матеріалах усної історії // Залізнякаві читання: матеріали П'ятої наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 18 жовтня 2013 р. – Черкаси : вид. Чабаненко Ю., 2016.

24. Мельниківські комунари. «Зоря комунізму» № 48. 21 квітня 1966 р.

25. Мельниківські комунари. Ч. 2. «Зоря комунізму». № 49. 23 квітня 1966 р.

26. Боець залізного потоку. «Зоря комунізму». № 107, 8 вересня 1966 р.

27. Вставали над загравами світанки... «Зоря комунізму». № 143. 1 грудня 1966 р.

28. Компанієць О. В. Народний опір аграрній політиці радянської влади на зламі 1920–1930-х рр. (на прикладі Черкащини).

29. Боровиця. Ч. 1. «Зоря комунізму». № 105. 3 вересня 1966 р.

Тренкін Юрій,

кандидат історичних наук (м. Черкаси)

ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ ПЕРІОДУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ІСТОРИКАМИ-АГРАРНИКАМИ ЧЕРКАЩИНИ

Серед когорти відомих сучасників українських дослідників сільськогосподарської кооперації періоду нової економічної політики (1921 –

1929 рр.) помітне місце займають вчені-аграрники Черкащини, про фахові дослідження яких і піде мова в даній статті.

Серед корифеїв історичної науки Черкащини, які висвітлюють проблеми сільськогосподарської кооперації постаттю номер один виділяється доктор історичних наук, професор Анатолій Георгійович Морозов. На сьогодні це голова потужного в нашій державі Наукового товариства істориків-аграрників. Саме А. Г. Морозов ще у 1980-х роках розпочав досліджувати різні аспекти діяльності сільськогоспкооперації в добу недостатньо розвинутого товарного виробництва. У 1985 р. вчений захистив кандидатську дисертацію на тему “Сільськогосподарська кооперація в Україні. 1921–1929 рр.”, а у 1994 р. – докторську дисертацію на тему “Кредитна сільськогосподарська кооперація УРСР в роки непу”, мета якої полягала у розкритті ролі кредитної сільськогосподарської кооперації періоду непу [16]. На сьогодні професор А. Г. Морозов автор багатьох праць з проблем сільськогосподарської кооперації [15; 17; 19-20].

“Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу” – це одна із головних праць професора А. Г. Морозова, яка надрукована у 1993 р. [18]. Кредитна кооперація, на думку вченого, відігравала одну із найголовніших функцій на селі в добу непу, а саме – надавала селянам кошти виробничого призначення.

Професор А. Г. Морозов також ґрунтовно аналізує податкову політику радянської влади, соціальну градацію на селі, загальний стан та ступінь розвитку сільськогосподарського виробництва. Вчений важливе значення приділяє висвітленню діяльності системи сільськогосподарського кредиту та ролі державних коштів які виділялись для потреб розвитку сільського господарства. Окремо, як важливий елемент зацікавлення селян у результатах своєї праці і розвитку продуктивності сільськогосподарського виробництва дослідник виділяє контрактацію. Адже “укладаючи договір про контрактацію, – відмічає А. Морозов, – селянин брав на себе зобов’язання виконати цілу низку заходів, спрямованих на підвищення врожайності та якості продукції” [14, с. 36]. Дослідник приходиться до висновку, що в цілому продуктивність сільського господарства України в період непу мала

Засідання Наукового товариства істориків-аграрників

позитивне сальдо в бік зростання і тільки посилення адміністративного тиску тоталітарним режимом та реалізація сталінського бачення подальшого розвитку країни вплинули на нівелювання досягнень непу і здійснення суцільної колективізації.

Потужним етапним підсумком дослідницької роботи українських істориків-аграрників за перші п'ятнадцять років незалежності України стало двохтомне наукове видання "Нариси історії українського селянства". В пункті 3-му розділу 12-му другого тому професор А. Г. Морозова досить фахово трактує роль кредитної сільськогосподарської кооперації в роки непу [14, с. 31].

Помітний внесок у дослідження сільськогосподарської кооперації в роки непу зробив доктор історичних наук, професор Валентин Миколайович Лазуренко. З 1999 р. вчений досліджує проблему селянської заможності та становлення українського фермерства в українському селі в добу нової економічної політики (1921–1929 рр.). В. М. Лазуренко є автором ряду монографій по вищезазначеній проблемі: "Заможне селянство України в умовах НЕПу" (2003 р.), "Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу" (2004 р., сп.) [7-8], "Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія" (2005 р.) [9], "Український фермер в добу НЕПу" (2011 р., сп.) [10], "Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.)" (2013 р.) [11]. Не оминав В. М. Лазуренко у своїх дослідженнях і участь заможних селянських господарств фермерського типу непівського періоду у сільськогосподарській кооперації [8].

У третьому розділі монографії "Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія" В. М. Лазуренко детально зупинився на участі заможних селян у сільськогосподарській кооперації. Вчений проводить думку, що заможних селян залучали до кооперації насамперед для того, щоб найповніше використати наявні в них ресурси для розвитку системи кредитної кооперації, однак при цьому обмежували їх чисельний склад серед членів правлінь кооперативів, що позначалося на якості керівництва практичною роботою [9, с. 164, 176]. Не зважаючи на це, заможні селянські господарства продовжували відігравати важливу роль в організації ефективного функціонування кооперації.

До проблеми кооперування сільського господарства, та впливу кооперації на розвиток продуктивності сільського господарства зверталася черкаська дослідниця Ольга Миколаївна Дулгерова [4]. У 2006 р. вона захистила кандидатську дисертацію на тему "Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу НЕПу" [3]. Дисертацію присвячено дослідженню культурно-освітньої діяльності сільськогосподарської кооперації України у період непу (1921–1929 рр.). На основі всебічного аналізу широкого кола архівних матеріалів, статистичних джерел і наукових публікацій у дослідженні зроблено спробу комплексного вивчення становища сільського господарства України у період нової економічної політики, різнопланової роботи сільськогосподарської

кооперації з підвищення продуктивності селянського рослинництва і тваринництва, її діяльності у галузі видавництва і популяризації спеціалізованої сільськогосподарської преси і літератури, поширення на селі мережі книгозбірень, освітньої роботи. Зроблено висновок про те, що широко поставленою культурно-освітньою роботою сільськогосподарська кооперація зробила значний внесок у соціальний розвиток українського села 20-х рр. ХХ ст. [3, с. 18].

Важливе місце у дослідженні продуктивності заможних селянських господарств доби непу займають візії Владислава Євгеновича Паскаленка. Черкаський дослідник звертає увагу на роль заможного селянства України у розбудові та господарсько-економічній діяльності сільськогосподарської кооперації 1921–1929 рр. Проаналізувавши економічну політику більшовиків щодо заможного селянства Української СРР, динаміку його членства у складі сільськогосподарської кооперації, науковець систематизував і узагальнив характерні особливості участі дрібнокапіталістичних селянських господарств в кооперативних товариствах [22]. В. Паскаленко також займався розробкою проблем діяльності універсальної та кредитної кооперації на селі в добу непу [21]. Він обґрунтовує, що заможні селянські господарства становили основу економіко-фінансової стабільності сільськогосподарської кредитної кооперації, адже вони забезпечували її ефективну роботу і вкладали в неї значні кошти. Кредити видавалися надійним господарства, які були в змозі їх повернути. Вони направлялися на закупівлю посівного матеріалу, тяглової сили, сільськогосподарської техніки. Ці заходи були направлені на піднесення продуктивних сил [21, 34-35].

Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України в добу непу розкрито у дисертаційному дослідженні “Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921–1929 рр.)” черкаського вченого-аграрника Сергія Миколайовича Биченка [1]. Він розкриває питання, що стосуються ролі спеціалізованої сільськогосподарської кооперації у добу непу, як важливого фактора підвищення ефективності селянських господарств [2].

Чимало питань функціонування в українському селі в добу непу сільськогосподарської кооперації розкриває у своїх історіографічних дослідженнях Юрій Миколайович Лазуренко. В статтях дослідник розкриває такі питання, як: внесок сільськогосподарської кооперації в розвиток аграрного сектора економіки України 20-х років ХХ ст.; сучасний стан дослідження розвитку продуктивних сил сільського господарства доби непу в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації; кооперативна політика в українському селі доби непу: історіографічний аспект [12].

У своїй кандидатській дисертації “Розвиток продуктивних сил в українському селі в роки непу: історіографія проблеми”, у розділі 2.2 «Роль сільськогосподарської кооперації як вирішального чинника піднесення продуктивних сил сільського господарства України в історіографії доби непу» Ю. М. Лазуренком з’ясовано, що, незважаючи на адміністративний тиск, який особливо зріс наприкінці 1920-х рр., наукові публікації з питань

кооперативного життя на селі в період непу загалом достатньо широкі й багатоаспектні. Певним їх недоліком можна назвати лише недостатність джерел у деяких дослідженнях та часто, всупереч самому змісту викладу, заангажованість висновків щодо розуміння сутності природи кооперації та генезису, які обов'язково трактувалися як суто кооперативна форма ведення господарства.

Також Ю. М. Лазуренко аналізуючи історіографію кінця 1920-х – початку 1990-х рр. про розвиток продуктивних сил в сільському господарстві України в контексті кооперативного будівництва констатує, що вона досить одноманітна і політично заангажована. На жаль, радянські вчені, на відміну від зарубіжних науковців, – доводить дослідник, – досить мало уваги звертали на кооперацію в українському селі, висуваючи на перший план так звані “виробничі форми кооперації”. Тому історіографія 1920-х – початку 1950-х рр. взагалі оминала проблеми кооперації. З другої половини 1950-х рр., особливо після опублікування розвідок В. Данілова, науковий інтерес до сільськогосподарської кооперації пожвавився, але праці радянських вчених все ж перебували в ідеологічній замкнутості принципу “партійності”, тому не виходили за межі марксистського трактування історії [13, с. 255-256].

У 2017 р. була захищена цікава історіографічного спрямування дисертація черкаського дослідника Ігоря Григоровича Кивгили “Внесок економістів-аграрників у розбудову сільського господарства УСРР (1921–1929 рр.): історіографія” [6]. В своїй дисертаційній роботі та статтях [5] І.Г. Кивгила розглядає наступні питання, що стосуються сільськогосподарської кооперації доби непу: оцінка соціально-економічного значення сільськогосподарської кооперації у працях дослідників доби непу; аналіз ефективності та перспектив розвитку різних форм сільськогосподарської кооперації; відображення організаційного становлення системи сільськогосподарського кредиту у працях економістів-аграрників у 1920-ті рр.; аналіз досягнень та помилок радянської системи сільськогосподарського кредиту; трансформація поглядів на завдання сільськогосподарського кредиту у працях вчених-аграрників 1920-х рр.; агрокультурна роль сільськогосподарської кооперації в добу непу.

Як бачимо, на сьогодні на Черкащині сформована потужна школа істориків-аграрників, які фахово і системно досліджують різні аспекти функціонування в українському селі періоду непу сільськогосподарської кооперації.

1. Биченко С. М. *Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2010. – 20 с.*

2. Биченко С. М. *Діяльність спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації „Добробут” по підвищенню товарності селянських господарств у добу непу // Український селянин. – Вип. 9. – Черкаси, 2005. – С. 200-202 ; Биченко С. М. Спеціалізована сільськогосподарська кооперація – важливий фактор підвищення*

ефективності селянських господарств у добу непу // Український селянин. – Вип. 8. – Черкаси, 2004. – С. 235-237.

3. Дулгерова О. М. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу НЕПу : автореф. дис... канд. іст. наук / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.

4. Дулгерова О. М. Роль української кооперації у національно-культурному відродженні українського селянства // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції „Розвиток наукових досліджень 2005”. – Полтава, 2005. – С. 121-123 ; Дулгерова О. М. Роль культурно-освітньої роботи кооперації у піднесенні агрономічних знань селянства в період непу // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – Вип. 80. – Черкаси, 2006. – С. 94-99.

5. Кивгила І. Г. Відображення організаційного становлення системи сільськогосподарського кредиту у науковому доробку економістів-аграрників доби непу // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. – К. : Вид-во «Гілея», 2016. – Вип. 115 (№ 12). – С. 58-63 ; Кивгила І. Г. Трансформація поглядів на завдання сільськогосподарського кредиту у працях вчених-аграрників доколгоспного періоду (1921–1929 рр.) // Гуманітарний вісник : всеукр. зб. наук. пр. – Число 25. – Вип. 9. – Черкаси : ЧДТУ, 2016. – С. 107-117.

6. Кивгила І. Г. Внесок економістів-аграрників у розбудову сільського господарства УСРР (1921–1929 рр.) : історіографія : автореф. дис... канд. іст. наук / ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – 22 с.

7. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПу. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с. ; Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси : Ваш Дім, 2004. – 188 с.

8. Лазуренко В. М. Вплив заможного селянства України на діяльність сільськогосподарської кооперації у доколгоспний період (1921–1929 рр.) // Національний університет “Киево-Могилянська Академія”. Миколаївська філія : Наукові праці. – Т. 8. Історичні науки. – Миколаїв, 2000. – С. 104-107 ; Лазуренко В. М. Селянські господарства України заможного (фермерського) типу у системі радянської сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу // Український селянин. Випуск 12. – Черкаси, 2010. – С. 215-220 ; Лазуренко В. М. Роль сільськогосподарської кооперації у виробничому забезпеченні селянських господарств України (1922–1928 рр.) // Чорноморський літопис : Науковий журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. – Вип. 3. – С. 27-31; Лазуренко В. М. Вплив сільськогосподарської кооперації на рівень виробничого забезпечення українського селянства в першій половині 20-х рр. ХХ ст. // Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 24-25 листопада 2017 р., м. Дніпро. Частина II. – Дніпро : СПД “Охотнік”, 2017. – С. 110-114.

9. Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія / В. М. Лазуренко. – Черкаси : Ваш Дім, 2005. – 220 с.
10. Лазуренко В. М., Паскаленко В. Є. Український фермер в добу НЕПу. – Черкаси : Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2011. – 346 с.
11. Лазуренко В. М. Українське фермерство : злет і падіння (1921–1929 рр.). – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – 474 с.
12. Лазуренко Ю. М. Внесок сільськогосподарської кооперації в розвиток аграрного сектора економіки України 20-х років ХХ ст. : історіографія проблеми // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – Вип. 11. – С. 17-24; Лазуренко Ю. М. Сучасний стан дослідження розвитку продуктивних сил сільського господарства доби непу в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації // Гілея : науковий вісник. Зб. наук. праць. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 71 (№ 4). – С. 274-278.
13. Лазуренко Ю. М. Кооперативна політика в українському селі доби НЕПу : історіографічний аспект // Гілея : науковий вісник. Зб. наук. праць. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 70 (№ 3). – С. 252-256 .
14. Морозов А. Г. Відбудова сільського господарства // Історія українського селянства. Нариси. У 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 26-44.
15. Морозов А. Г. Діяльність сільськогосподарської кооперації УСРР по зміцненню колгоспів (1921–1929 рр.) // Український історичний журнал. – 1984. – № 2. – С. 74-82.
16. Морозов А. Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки НЕПу : дис ... д-ра іст. наук / Інститут історії України АН України. – К., 1993. – 507 арк.
17. Морозов А. Г. Развитие кооперации и проблемы личных подсобных хозяйств // Социально-политические науки. – 1988. – № 8. – С. 14-22 ; Морозов А. Г. Розвиток державно-кооперативної системи сільськогосподарського кредиту на Україні. – Донецьк. у-т., 1983. – Деп. в ІНІСН СРСР № 14357. – 48 с.
18. Морозов А. Г. Село і гроші : Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993. – 275 с.
19. Морозов А. Г. Сільськогосподарська кооперація як передумова соціально-економічних перетворень в доколгоспному селі. – Донецьк. у-т., 1983 : Деп. в ІНІСН СРСР № 14377. – 36 с.
20. Морозов А. Г. Суспільно-політичні обставини діяльності селянських кооперативних організацій у добу непу // Український селянин: Зб-к наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Вип. 8. – Черкаси : Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – С. 230-235.
21. Паскаленко В. Є. Вплив заможного селянства на господарське життя та економічний розвиток сільськогосподарської кооперації. – Черкаси : АНТ, 2005. – 48 с.
22. Паскаленко В. Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1929 рр.) : соціально-економічний аспект :

автореф. дис... канд. іст. наук / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.

Волошин Ігор,
*кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук
Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля*

СПОСОБИ ПІДВИЩЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТВАРИННИЦТВА В УКРАЇНІ 1920-х рр. КРИЗЬ ПРИЗМУ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ МЕРЕЖІ «ДОБРОБУТ»

В другій половині 1920-х рр. актуальним завданням економіки Української СРР була інтенсифікація тваринницького сектору. В цій площині перед галуззю стояв ряд завдань: підготовка племінного матеріалу в кількості, достатній для потреб народного господарства; вирішення кормової бази тваринництва; організація ветеринарно-санітарної справи; комплектування економічних районів відповідними породами худоби і законодавче оформлення цього процесу; підготовка кадрів та реорганізація вишів для потреб сільського господарства [4, с. 6].

Серед шести центрів спеціалізованої сільськогосподарської кооперації, які функціонували в Україні періоду нової економічної політики («Кооптах», «Добробут», «Плодоспілка», «Бурякоспілка», «Укрсільцукор» і «Товариство насінництва»), основне завдання досвідно-технічної роботи відділів «Добробуту» визначалося як «вишукування в умовах українського сільського господарства шляхів для підвищення продукції сільськогосподарських тварин, поліпшення якості продуктів та одночасно з цим зниження вартості виробництва» [12, с. 4].

Аналіз останніх досліджень. В сучасній українській історіографії конкретно і глибинно тема діяльності в доколгоспний період Всеукраїнської спілки скотарської і молочної кооперації «Добробут» не досліджувалась. Побіжно до функціонування в згаданий вище період м'ясо-молочної галузі в своїх дослідженнях звертались такі сучасні дослідники-аграрники як С. Биченко [2], О. Дулгерова [6], В. Лазуренко [8-9], В. Марочко [11], А. Морозов [13], В. Паскаленко [15], Ю. Раку [16].

Метою даної статті є аналіз заходів, які здійснювалися Всеукраїнською спілкою скотарської і молочної кооперації «Добробут» в роки нової економічної політики з метою подолання агрономічної та кооперативної необізнаності селянства, підвищення його агрокультури, зокрема культури скотарства.

Спілка «Добробут» була зареєстрована в липні й почала роботу в жовтні 1924 р. В її статуті зазначалося, що спілка ставить перед собою завдання поліпшення і розвитку м'ясомолочного тваринництва Шляхом організації племінної справи, збуту і переробки продуктів тваринництва, постачання членів спілки всім необхідним для успішного ведення господарства [7, с. 51].

Членами «Добробуту» могли бути союзи як спеціалізовані, так і універсальні й змішані, що вели подібну роботу. З метою найбільш повного залучення селянства до участі в роботі «Добробуту» статут дозволяв і безпосереднє членство в ньому великих спеціалізованих сільськогосподарських товариств, що налічували більше 250 членів. Ще один центр спеціалізованої сільськогосподарської кооперації почав роботу 13 серпня 1924 р. – Всеукраїнське спеціалізоване товариство збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах».

Система м'ясомолочної кооперації «Добробут» відзначалася кваліфікованим персоналом, виробничим досвідом, глибоким знанням сутності тих чи інших господарських проблем, організовуючи, таким чином, максимально продуктивне використання кредитних коштів кооперованих ними селянських господарств.

А. Г. Морозов наводить приклад, коли селянин, який був одночасно і членом скотарсько-молочного товариства, отримуючи в кредитному товаристві кошти для придбання корови, отримував від спеціального, скотарсько-молочного, товариства допомогу у придбанні дійсно племінної тварини, зоотехнічну, ветеринарну допомогу. До його господарства прикріплювався спеціальний технічний персонал у вигляді контроль-асистентів. Вони навчали найбільш раціональним прийомам утримання і догляду за худобою, допомагали сформувати правильні раціони, навчали правильній годівлі тварин. Нерідко скотарсько-молочні товариства ще до купівлі тварини аналізували перспективи її економічної рентабельності, слідкували за цим під час її утримання [13, с. 195].

Для подолання агрономічної та кооперативної необізнаності селянства, підвищення його агрокультури, в т.ч. культури скотарства, «Добробутом» здійснювалися такі заходи.

Організація досвідно-зоотехнічної роботи шляхом створення мережі станцій по аналогії з рільничими. Перші відділи скотарства виникли перед Першою світовою війною, однак були змушені згорнути свою роботу. Агрономами 1920-х рр. відзначається високоефективна робота Полтавської та Носівської досвідних станцій [20, с. 4].

Створення мережі кооперативних відгодівельних пунктів, спираючись на ресурс кооперативних цукрозаводів.

Страхування коней та великої рогатої худоби. Відзначаючи піонерський характер і перспективність такої практики, І. Личко доводив, що державне страхування, на відміну від «Добробутського», є вкрай недосконалим. Так, відшкодування, що видавалося Держстрахом у 1927 р., становило лише 1/7 від ринкової вартості тварини [10, с. 33]. Натомість, «Добробут» покривав повну вартість втраченої, внаслідок стихійного лиха, чи епізоотій, худоби при щорічному тарифі 12 крб. (напр. середня вартість коня становила 150 крб.).

Популяризація змагальності в тваринництві. Широке розповсюдження одержали різні конкурси й виставки. В системі «Добробуту» в ході таких конкурсів проводились показові годування, дойки, демонструвались

раціональні прийоми догляду за худобою і її утриманням. Для їх проведення виділялись значні кошти, що направлялись виключно на виробничі цілі. Так, за наслідками конкурсу маслоробів, проведеного Малинським молокозаводом в червні 1925 р., спеціалізовані сільськогосподарські товариства-переможці конкурсу буди премійовані 6 племінними биками [19, с. 42].

Сільськогосподарська просвіта. Організація курсів для підготовки молодшого агроперсоналу, маслоробів, сироварів, контроль-асистентів. Видавалась спеціальна література. Спеціального дослідження потребує питання наскільки сприйнятливим було селянство до таких заходів, адже, як показав В. М. Лазуренко, «Агрономічна пропаганда, за небагатьма винятками, носила характер вмовляння селянства у перевагах ведення господарства у відповідності з вимогами науки» [8, с. 273]. Цікавим є думка цього ж дослідника про те, що на перших кроках своєї діяльності радянська агрономія мало чим відрізнялася від земської [8, с. 273]. Причини цього зрозумілі: діяльність земств у цьому відношенні була відносно успішною, а немало її подвижників продовжили свою діяльність у якості вже радянських агрономів.

Розробка спеціалістами «Добробуту» норм годівлі та правил утримання худоби для колективних господарств.

Створення *кооперативних пасовищ* для хоча б часткового розв'язання проблеми кормової бази тваринництва (про це детальніше йтиметься далі).

Поширення практики *контрактації*. Стимулюючими факторами для цього стали рішення X з'їзду КП(б)У (листопад 1927 р.) і XV З'їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.) щодо поширення практики контрактації, а також ініціатива «Добробуту» перенести практику контрактації із рослинництва у тваринництво [17, с. 3]. Основними напрямками, у яких здійснювалася контрактація селянських господарств, стали: контрактація племінного зоотехнічного матеріалу; контрактація беконних свиней; контрактація відгодівлі великої рогатої худоби.

Організація мережі *злучних пунктів* з метою популяризації племінної справи та масового покращення тваринного поголів'я. В цьому контексті також здійснювалася контрактація племінного матеріалу свиней, корів та коней [17, с. 8]. Сума витрат на племінну справу лише по системі «Добробут» виросла з 60 тис. крб. в 1924/25 р. до 403 тис. крб. в 1926/27 р. [13, с. 240]. Для залучення до цього процесу бідняцьких господарств «Добробутом» було організовано пільгову програму, а контрактацийні аванси видавалися у збільшеному розмірі. Водночас до останніх висувалися більш суворі критерії: бідняцькі господарства, які підписувалися на контрактацію, забезпечувалися інструкторами, однак підлягали частим інспекціям [17, с. 7].

Ветеринарне обслуговування кооперативів співробітниками агрономічних дільниць при Всеукраїнському товаристві «Добробут».

З огляду на вищесказане, не можна погодитися з думкою Л. Грушевського, що «до цього часу (кінець 1929 р. – прим. авт.) у царині тваринництва провадилась робота головним чином у напрямку кількісного вибудовування...» [4, с. 4].

Ефективність вищеназваних заходів, ініційованих товариством «Добробут», підтверджується динамікою виробництва і експорту м'ясо-молочної продукції. За даними річних господарських звітів 1924–1927 рр., її обсяг зріс таким чином: переробка молока зросла на 333 %; масла – на 480 %; бекону – на 833 %; яєць – на 350 % [21, с. 3; 3; с. 7].

Аби уникнути односторонності, маємо констатувати ряд проблем, які в основному залишилися поза увагою «Добробуту», або не були якісно вирішені ним. По-перше, на низькому рівні залишалося обслуговування досвідними станціями конярства [12, 4], а відтак – неефективна робота щодо удосконалення порід коней. По-друге, зростання обсягів експорту молочної продукції, зокрема масла, випереджало науково-технічне забезпечення цієї галузі [12, с. 4]. По-третє, неналежна система кормопостачання скотарства, перегляд якої міг би, окрім іншого, створити перспективи для інтегрування бідняцьких господарств у систему кооперативного господарювання [21, с. 10]. Дописувачі журналу «Українське скотарство» одностайні у тому, що недоліки годівлі худоби спричинені браком поживних речовин у раціоні, відсутністю зелених і соковитих кормів, одноманітність годівлі з перевагою грубих кормів [21, с. 5].

Крім того, агрономами 1920-х рр. відзначається ряд несприятливих для розвитку українського скотарства факторів, які не залежали від товариства «Добробут», однак мали місце впродовж майже всього періоду непу. Сюди належать: недостатній обсяг вирощування кормових культур; бідність харчового раціону тварин, зокрема на білкові речовини, що погіршує ефективність міксування інших кормів; вивіз із республіки концентрованих кормів – макухи, висівки тощо; велика залежність тваринницького сектору від природних кормових площ, пасовищ, врожаїв сіна і ярих зернових; брак кормових резервів (наприклад, скотарство Російської імперії напередодні Першої світової війни передбачало дворічний запас корму); розв'язання зернової проблеми за рахунок розорювання природних кормових площ для скотарства [18, с. 12].

Отже, Всеукраїнська спілка м'ясо-молочної кооперації «Добробут», спираючись на міцний фундамент своїх постійно зростаючих доходів, розгорнула широку й багатосторонню роботу щодо інтенсифікації м'ясо-молочної галузі, залучаючи в цей процес бажаючі селянські господарства. Організаційно-господарські заходи, ініційовані «Добробутом», передбачали: організацію виробництва та постачання концентрованих кормів, контрактацію бугаїв, корів і свиней, закупівля за кордоном високопорідних плідників, пряме кредитування селянських господарств, у т.ч. в товарній формі – у вигляді молодняка худоби.

Іншим напрямком підвищення культури ведення скотарства селянами стало контрольно-асистентське обслуговування, облік і ведення продуктивних якостей потомства наявних плідників, організація виставок-конкурсів, курси годування і облаштування тваринницьких дворів і кооперативних приміщень, силосних ям тощо, конкурси на чистоту молока, республіканські та місцеві конкурси майстрів масло- і сировиробництва.

Широкого розмаху набула освітня діяльність «Добробуту». З цією метою організовувалися чисельні курси і школи для господарів дворів, курси контроль-асистентів, з'їзди по тваринництву, публікація інструкцій, плакатів, брошур тощо.

1. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – Харків : Книгоспілка, 1925. – 136 с.

2. Биченко С. М. Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921–1929 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2010. – 20 с.

3. Відчит Українського союзу с/г кооперації «Сільський господар» за 1926–1927 операційний рік. – Х., 1928. – 68 с.

4. Грушевський Л. Завдання та напрямок реконструкції скотарства на Україні // Українське скотарство. – № 11. – Листопад 1929. – С. 3-7.

5. Дешко Е. Кооперація на Україні. – Х., 1927. – 100 с.

6. Дулгерова О. М. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України в добу НЕПу : автореф. дис... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с.

7. Кооперація на Україні в 1925/26 році. – Х., 1929. – 79 с.

8. Лазуренко В. М. Українське фермерство : злет і падіння (1921–1929 рр.). – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – 474 с.

9. Лазуренко В. М., Паскаленко В. Є. Український фермер в добу НЕПу. – Черкаси : Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2016. – 346 с.

10. Личко І. Кооперативне страхування с.-г. худоби // Українське скотарство. – № 7. – Липень 1927. – С. 32-36.

11. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929). – К. : М. Р. Kots Publishin, 1995. – 216 с.

12. Машура С. Новим шляхом // Українське скотарство. – № 8-9. – Серпень-вересень 1928. – С. 3-5.

13. Морозов А. Г. Сільськогосподарська кредитна кооперація в Україні (1921–1929). – Черкаси : Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2016. – 362 с.

14. Огій Я. Нова організаційна побудова та виробничі завдання скотарської кооперації // Українське скотарство. – № 12. – Грудень 1929. – С. 8-12.

15. Паскаленко В. С. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1924 рр.) : соціально-економічний аспект : автореф. дис... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с.

16. Раку Ю. Г. Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу // Український селянин : збірник наукових праць. – Випуск 11. – Черкаси, 2008. – С. 262-265.

17. Сващенко П. Контрактація в галузі скотарства та її роль в усуспільненні с.-г. виробництва // Українське скотарство. – № 7. – Липень 1928. – С. 3-8.

18. Селицький Е. Стан скотарства України за даними весняного опиту 1929 року та заходи до його відновлення // Українське скотарство. – № 11. – Листопад 1929. – С. 8-17.

19. Сільський господар. – 1925. – № 15/16. – С. 42.

20. Уман Ю. Наші підсумки // Українське скотарство. – № 1. – Січень 1928. – С. 3-7.

21. Уман Ю. Шляхи колективізації селянського скотарства // Українське скотарство. – № 4. – Квітень 1928. – С. 3-7.

22. Шліхтер О. П'ятирічний план розвитку сільського господарства України та його завдання // Українське скотарство. – № 5. – Травень 1929. – С. 1-8.

Тренкін Юрій,
кандидат історичних наук (м. Черкаси)

**УЧАСТЬ ЗАМОЖНОГО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
В ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ
ДОБИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В НАУКОВИХ ВІЗІЯХ
ПРОФЕСОРА ВАЛЕНТИНА ЛАЗУРЕНКА**

До висвітлення в українській новітній історіографії окремих питань функціонування в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) в українському селі сільськогосподарської кооперації зверталось чимало дослідників. Серед них і уродженець Чигиринщини, історик і краєзнавець Валентин Миколайович Лазуренко.

Кілька слів про науковця. В. М. Лазуренко народився 13 вересня 1976 р. в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області в селянській сім'ї [9, с. 113]. Трудову діяльність розпочав у 1998 р. учителем історії та народознавства в Суботівській середній загальноосвітній школі Чигиринського району Черкаської області [8, с. 366]. У 2001 р. закінчив аспірантуру Черкаського державного технологічного університету (ЧДТУ). У 2001 р. захистив кандидатську дисертацію на тему “Заможне селянство України в умовах НЕПу” та присуджено науковий ступінь кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України [3]. У 2012 р. захистив дисертацію на тему “Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921 – 1929 рр.)” на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук [11].

Із 2002 р. В. М. Лазуренко працює на викладацькій роботі в Черкаському державному технологічному університеті. Викладає історію України, політичну історію, політологію, історичне краєзнавство, основи наукових досліджень. Проводить активну громадську роботу. З червня 2002 р. є членом Черкаського регіонального відділення Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олесья Гончара; з 2003 р. є заступником голови Ради Наукового товариства істориків-аграрників; заступник головного редактора краєзнавчого журналу

Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців “Краєзнавство Черкащини”; з 2003 р. – заступник голови правління Черкаської обласної Національної спілки краєзнавців України; з 2005 р. – віце-президент громадської організації “Товариство істориків Черкащини імені І. О. Гуржія”; з 2005 р. – член Осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Черкасах. Член Національної спілки журналістів України (2003 р.). З 2007 р. дійсний член Українського товариства істориків науки (м. Київ). У 2005 р. присвоєно вчене звання доцента. У 2014 р. – присвоєно вчене звання професора. Значну роботу проводить по роботі з обдарованою молоддю Черкащини. З 2008 р.– член експертної ради (журі) Черкаського обласного центру еколого-натуралістичної творчості „Мала академія наук учнівської молоді” по секції “історичне краєзнавство” [1, с. 186-187]. У 2013 р. обраний академіком Національної академії наук вищої освіти України.

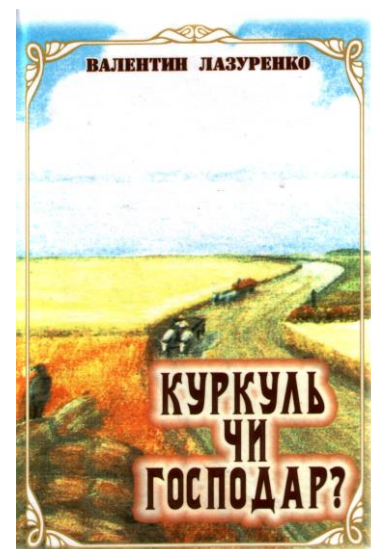
В. М. Лазуренко проводить плідну роботу по дослідженню історії Черкащини та проводить значну просвітницьку роботу. Лауреат обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича (2005 р.); Лауреат обласної журналістської премії “Прометей” (2006 р.) [2, с. 15-17].

У своїх наукових працях вчений першим в українській історіографії (з 1999 р.) почав досліджувати проблему селянської заможності в українському селі в добу непу та проблему становлення українського фермерства в доколгоспний період. В. М. Лазуренко є автором ряду монографій по вищезазначеній проблемі: “Заможне селянство України в умовах НЕПу” (2003 р.), “Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу” (2004 р., сп.) [5], “Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія” (2005 р.) [6], “Український фермер в добу НЕПу” (2011 р., сп.), “Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.)” [10].

Не оминав В. М. Лазуренко у своїх дослідженнях і участь заможних селянських господарств фермерського типу непівського періоду у сільськогосподарській кооперації [4].

У третьому розділі монографії “Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія” В. М. Лазуренко детально зупинився на участі заможних селян у сільськогосподарській кооперації.

В. М. Лазуренко констатує наступне. “В роки непу з новою силою розгорнулася плідна робота сільськогосподарської кооперації. Особливе місце у процесі відновлення її активної діяльності відводилося заможному селянству. Господарсько-економічні успіхи сільськогосподарської кооперації у дуже значній мірі визначала участь у її роботі саме заможного селянства. В ряді випадків, як наприклад, при розвитку мережі кредитної сільськогосподарської кооперації, завданням якої було акумулювати грошові

кошти селянства, його роль з економічної точки зору, була вирішальною. Об'єктивно, заможні селянські господарства, які були зорієнтовані на виробництво ринкової продукції, прагнули до активної участі в роботі сільськогосподарської кооперації. Насамперед вони тяжіли до товариств фахової кооперації” [6, с. 157].

Вчений проводить думку, що заможних селян залучали до кооперації насамперед для того, щоб найповніше використати наявні в них ресурси для розвитку системи кредитної кооперації, однак при цьому обмежували їх чисельний склад серед членів правлінь кооперативів, що позначалося на якості керівництва практичною роботою [6, с. 164, 176]. Не зважаючи на це, заможні селянські господарства продовжували відігравати важливу роль в організації ефективного функціонування кооперації.

В. Лазуренко переконливо наголошує на тому, що “більшовики не ігнорували заможні господарства, коли йшлося про джерела фінансових надходжень до бюджету, хоч політично вони всіляко підтримували бідняцькі господарства. “Наше завдання – перетворить куркульський капітал із лихварського і державі непідконтрольного, в капітал банківський і підконтрольний”, – зазначалося в обіжнику ЦК КП(б) України. Партійні директиви всіляко наголошували, що: “перед низовим кооперативно-кредитним осередком стоїть двозначне завдання: по-перше, (залучити куркульські капітали для кредитування переважно середняків) і по-друге (доцільно використовувати державні цільові капітали для кредитування біднішого селянства...)” [6, с. 160].

На переконання В. М. Лазуренка, особливе місце у процесі відновлення активної діяльності сільськогосподарської кооперації відводилося заможному селянству. Кооперативні сільськогосподарські товариства, незважаючи на організаційно-політичні обмеження, були об'єднанням дрібних товаровиробників, економічні та господарські засади яких визначали в основному заможні селянські групи. Вони були основними виробниками товарної продукції, зосереджували в себе основні засоби виробництва, а відтак, незважаючи на відносну не чисельність, їх роль у сільськогосподарській кооперації, з економічної точки зору, була вирішальною [6, с. 157-158].

Вчений констатує, що в середовищі заможних шарів села на початку та в середині 1920-х рр. діяльність сільськогосподарської кооперації зустрічала загальне схвалення. Невдоволення ходом кооперативного будівництва практично не зустрічалось. Проте в другій половині 1920-х рр. ситуація почала суттєво змінюватися. На фоні цілеспрямованого загострення владою соціально-економічної напруги на селі, заможні групи селянства мали реальні причини бути незадоволеними діяльністю сільгоспооперації, яка все більш активно залучалась до невластивих їй суспільно-політичних кампаній [6, с. 172].

Переконливою є думка В. М. Лазуренка про те, що заможні селянські господарства років непу відігравали важливу роль в організації ефективного функціонування сільськогосподарської кооперації України. Їх активна участь

в роботі сільськогосподарської кооперації переконливо свідчила про її економічну доцільність, що було самим кращим засобом агітації та популяризації кооперативної роботи на селі [6, с. 176].

В. М. Лазуренком з'ясовано і введено як довершений факт в історичну науку України наступне. “Найбільш активно заможне селянство залучалось до участі в роботі сільськогосподарської кооперації протягом 1924–1926 рр. Їх залучали насамперед для того, щоб найповніше використати наявні в них ресурси для розвитку системи кредитної кооперації. На 1 червня 1925 р. на Україні успішно діяли 5,5 тис. сільськогосподарських кооперативних товариств. Заможні селяни складали в них 5,8 %. У 1926 р. різними видами сільськогосподарської кооперації було охоплено майже 50 % від загальної кількості існуючих на той час заможних селянських господарств. За даними на 1926/27 операційний рік воно приймало активну участь у всіх видах сільськогосподарських кооперативних товариств: сільськогосподарських кредитових, молочарських, скотарських, садово-городніх, виноградних, пасічницьких, бурякових, хмелярських, насінневих, меліоративних, машинно-тракторних. Загалом разом взяте міцне та вищесереднє, а відповідно заможне селянство, становило у всіх видах сільськогосподарських кооптовариств у 1927 р. – 18,5 %. 1927 р. став для заможного селянства початком поступового зменшення його участі в роботі спеціальних (фахових) сільськогосподарських товариств. Також зменшився його відсоток і в складі членів сільськогосподарських кредитних товариств” [3, с. 16].

В. М. Лазуренком з'ясовано, що “...курс радянської влади на залучення заможного селянина до сільськогосподарської кооперації, в той же час передбачав недопущення його до її керівних органів: правлінь, наглядових

Валентин Лазуренко презентує монографію
“Українське фермерство: злет і падіння
(1921–1929 рр.)”

рад, ревізійних комісій. Напередодні суцільної колективізації відбувалось тотальне усунення заможних селян від керівництва кооперацією” [3, с. 16].

У 2011 р. побачила світ монографія “Український фермер в добу непу”, автори якої В. Лазуренко і В. Паскаленко переконливо доводять, що “формально відкинувши ідею про підпорядкування сільськогосподарської кооперації споживчій, значна частина нового радянського чиновництва України, спираючись на приховано-прихильне відношення кремлівського керівництва до неї, спробувало нав'язати селянству

таку організаційну форму кооперативної роботи, яка б тепер вже не в центрі, а на місцях, безпосередньо в селах, поставила сільськогосподарські товариства у фінансово-економічну залежність від більш економічно потужних товариств споживчої кооперації” [7, с. 212].

У 2013 р. з-під пера професора В. М. Лазуренка побачила ґрунтована наукова монографія “Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.)” [10]. У підрозділі монографії “Вплив сільськогосподарської кооперації на рівень виробничого забезпечення селянства” науковцем розкривається роль сільськогосподарської кооперації у розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства в роки непу.

Як бачимо, уродженець Чигиринщини В. М. Лазуренко зробив вагомий внесок у вивчення та функціонування в українському селі періоду непу сільськогосподарської кооперації, а саме, співпраці з нею заможного селянства фермерського типу.

1. Бушин М. І. *Учені Черкаського державного технологічного університету*. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2010. – 480 с.

2. Вовкотруб Ю. М., Стрижак Є. М. *Призваний історією, покликаний майбутнім. Валентин Лазуренко : науковець, історик, краєзнавець, людина. Біобібліографічний довідник*. – Черкаси : Вертикаль, 2006. – 144 с.

3. Лазуренко В. М. *Заможне селянство України в умовах непу. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України / Донецький національний університет*. – Донецьк, 2001. – 21 с.

4. Лазуренко В. М. *Вплив заможного селянства України на діяльність сільськогосподарської кооперації у доколгоспний період (1921–1929 рр.) // Національний університет “Києво-Могилянська Академія”. Миколаївська філія : наукові праці. Т. 8. Історичні науки*. – Миколаїв, 2000. – С. 104-107 ; Лазуренко В. М. *Селянські господарства України заможного (фермерського) типу у системі радянської сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу // Український селянин*. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 215-220 ; Лазуренко В. М. *Роль сільськогосподарської кооперації у виробничому забезпеченні селянських господарств України (1922–1928 рр.) // Чорноморський літопис : Науковий журнал*. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. – Вип. 3. – С. 27-31 ; Лазуренко В. М., Лазуренко Ю. М. *Теоретична та практична діяльність діячів кооперативного руху в розбудові сільськогосподарської кооперації України в добу непу // Слов’янський вісник : збірник наукових праць. Серія: Історичні та політичні науки*. – Вип. 16. – Рівне, 2013. – С. 22-26 ; Лазуренко В. М. *Вплив сільськогосподарської кооперації на рівень виробничого забезпечення українського селянства в першій половині 20-х рр. ХХ ст. // Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 24-25 листопада 2017 р., м. Дніпро. Частина II. / наук. ред. О. Ю. Висоцький*. – Дніпро : СПД «Охотнік», 2017. – С. 110-114 ; Лазуренко В. М., Тренкін Ю. В. *Фінансова роль сільськогосподарської кооперації у машинопостачанні*

українського села в період розквіту НЕПУ // Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23-24 березня 2018 р.). – Львів: ГО “Львівська фундація суспільних наук”, 2018. – С. 65-70; Тренкін Ю. В., Лазуренко В. М. Особливості функціонування прокатних пунктів сільськогосподарських кооперативних товариств в другій половині 20-х років ХХ століття // Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у ХХІ ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 6-7 квітня 2018 року). – К.: Київська наукова суспільнознавча організація, 2018. – С. 27-30.

5. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПу / Лазуренко В. М. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.; Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 188 с.

6. Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси: Ваш Дім, 2005. – 220 с.

7. Лазуренко В. М., Паскаленко В. Є. Український фермер в добу НЕПу. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2011. – 346 с.

8. Стрижак Є. М., Фрей Л. В. Почесний громадянин сіл Суботів та Новоселиця Чигиринського району // Чигиринщина: історія і сьогодення: матеріали науково-практичної конференції 30 вересня – 1 жовтня 2010 р. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 365-371.

9. Українські історики ХХ ст. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 113-114.

10. Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.). – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – 474 с.

11. Лазуренко В. М. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921–1929 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. докт. істор. наук за спец. 07.00.01 – Історія України. – ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 44 с.

**ТРАГІЗМ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ
ВІДНОСНО СЕЛЯНСТВА.
РОЗВИТОК ЧИГИРИНЩИНИ У
30-х – 50-х рр. ХХ ст.**

Абашіна Людмила,
старший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ЧИГИРИНЩИНІ

У 1941 р. німецькі війська швидко просувалися територією України. У серпні 1941 р. виходять один за одним накази, розпорядження, директиви Адольфа Гітлера про новий порядок життя.

Так 20 серпня 1941 року було видано наказ, який засвідчував утворення із захоплених земель Української РСР рейхскомісаріату "Україна" та призначення Е. Коха рейхскомісаром [1, с. 30]. В документі зазначалось, що: "Зовнішні кордони рейхскомісаріату "Україна" я визначатиму відповідно до ходу бойових дій, а в певний час визначу остаточно час введення цивільного управління в рейхскомісаріаті "Україна" або його окремих частинах я вкажу окремо... Рейхскомісаром України призначаю гауляйтера і оберпрезидента Еріха Коха. Його резиденція тимчасово знаходиться в Ровно" [2, с. 31].

У цьому ж місяці виходить директива про адміністративний поділ окупованих областей України. В документі зазначено, що "західна частина рейхскомісаріату Україна поділяється на округи. Їх 7. Територія Миколаївської і Кіровоградської областей ввійшли до генеральної округи Миколаїв. Ця округа в свою чергу складалась з 14 округ [3, с. 36].

5 серпня 1941 р. вийшов наказ рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга про обов'язкове запровадження трудової повинності. В ньому зазначалося, що "всі жителі східних областей віком від 18 до 45 років підлягають відповідно до їх працездатності загальній трудовій повинності" [4, с. 28].

На окупованих територіях встановили комендантську годину, колгоспні господарства перейменовувались у громадські двори. По селах обирали старост, які підпорядковувались комендантам районних управ.

Країна-загарбниця видавала все нові розпорядження, тим самим регулюючи умови проживання на окупованій території, в свою чергу з усіх спогадів опитаних респондентів зрозуміло, що сільське населення залишилось сам-на-сам з ворогом. Як доводилось виживати, пристосовуватися до умов що склалися дізнаємося зі спогадів тих, кому довелося жити під час окупації, або чути про це від своїх батьків.

Гончаренко Ганна Іванівна розповідала, що її "батько Канюка Іван Тихонович, 1910 р. н. ще до війни отримав права на управління трактором і грузовим автомобілем. З початком війни був мобілізований для вивезення та евакуації техніки вглиб Росії. В районі було сформовано колону техніки та ВРХ. Ця процесія просувалася до Дніпра, але коли дійшли до переправи, побачили, що мости зірвані. Всі попали під бомбардування, колона роз'єдналася. Все начальство десь поділось, людей німці забрали в полон, скот був уже нікому не потрібний. В полон повезли в Кіровоград, певний час

тримали, а потім почали фільтрацію. Жінок одпустили, а чоловіків німецький офіцер з перекладачем приймали по одному. Батько підійшов, дав документи на шофера і тракториста. Німець подивився "О, спеціаліст, на хауз, арбайтен". Прийшовши додому, працював у громадському дворі до листопада 1943 р." [5, с. 57].

Глаговська Анастасія Анатоліївна 1921 р. н., на момент окупації проживала в с. Тарасівка (Тіньки), розповідала про своє життя у час окупації таке: "Після школи закінчила курси трактористів і працювала в колгоспі, в бригаді дівчат-трактористок. До війни працювала і в сусідніх Шабельниках у колгоспі ім.Сталіна та Щорса. В червні 1941 р. бригада виїхала на роботи в Шабельники, а на вихідний всі приходили додому. Оголосили про війну, а я не вірила, було страшно дивитися як чоловіки виїжджали з села, а з нашої вулиці пішло на фронт 12 молодих хлопців і жоден не повернувся.

Жінок мобілізували в Чорнявку копати протитанкові окопи. Тракторами тягали стовпи і дріт, а вже потім до тракторів чіпляли прицепи і везли людей в Шабельники. Потім було оголошено евакуацію в Боровицю. Всі тікали паромом, трактори заривали в пісок, але в евакуації було не довго. Пішки йшли назад. В Бужині чули як горіла баржа і почулись крики дітей і жінок, багато врятувалось людей, а баржа згоріла... німецький фронт стояв у Тарасівці 6 міс., було важко: тут стояв фронт, а через Дніпро були наші війська.

Коли в селі стояли німці, то навіть платки знімали і дивились чи є коси, чи відрізані, якщо відрізані, то значить комуністка. Було старшно і важко жити. Я підлягала вивезенню до Німеччини і сестра теж... Щоб не потрапити в рабство, сестра ховалась в очерет, а я обкладала ноги травою хенін, яка дає опухоль, були забрали в комендатуру, але побачивши поранення навіть вигнали з приміщення.

12 грудня 1943 р. вступили червоні в село, форсували Дніпро, поранені замерзали у воді, і люди з села вже після визволення вирубали з льоду 26 осіб, потім викопали братську могилу, кожен зносив з дому по дощечці, оббивали ту яму і заховали (похоронили – авт.) цих солдатів.

Німці в селі заставляли рити окопи, а якщо хтось відмовлявся – смерть. А з іншого боку Дніпра солдати радянської армії в рупор кричали:

– Дівочки – дамочки,
Не копайте ямочки,
Бо прийдуть наші таночки,
Загорнуть ваші ямочки.

В війну залишились самі жінки і косили врожай косами, а тоді ще й саночками возили... Після звільнення села, дівчата знову сідали працювати на трактори – орали землю, сіяли, косили [56, с. 8-9].

Про риття окопів згадували й інші респонденти. Ось, наприклад, спогади Каплоухої Ганни Василівни. "Жителі Чигиринщини копали окопи, цивільні копали від Мудрівки (Топилівки) до Калантаєва, багато копали протитанкових окопів (глибина 2 метри, ширина – 2,5 м). Жінки й дівчата одкидали землю від окопів, а хто жив далеко, спали в сараях на сіні,

продукти везли з сіл. Окопи такі робили, що танк може переїхати рів, а назад не може повернутись, а як німці прийшли, назад окопи закидали. Копали ще раз, коли прийшли червоноармійці. Потім місцеві жителі переписували всіх, хто працював. Так сестра Ганни Василівни, Надя, переписала людей, прийшла в штаб, а її мобілізували на фронт. Забирали тоді всіх, навіть тих, кому було більше 50 років [7; с. 10].

Таценко Варвара Афанасіївна теж згадувала про початок окупації таке: "Коли німці наступали, ми копали окопи від Чорнявки до Мудрівки. А потім відправили під Калантаїв, то пішла ночувати додому (в Шабельники – авт.), а на ранок німці були в селі [8; с. 1].

Яким було ставлення до людей в окупантів теж можемо скласти уявлення з розповідей респондентів.

"Німці перший год нікого не трогали. В Германію з села ніхто не поїхав крім тих, що з патронату їх загітували і поїхали та чоловіків, яких німці захоплювали при відступі. Сусід був поліцей, Бондаренко Василь, і казав: "Дівчата, слухайте, як я свисну, то ховайтеся". Ховалися по очеретах. Один раз я зосталася в хаті, у жовтні, бо застудилася і опухла нога. Відкрили хату, сказали збиратися, на підводу речі. То поліцей (не сільський) подивився на хвору ногу, вилаявся та й пішов. Сказав: "Що я, на собі її тягтиму". Коли підводу супроводжували свої, то казали: "На степ вийдемо і тікайте"...

Перед відступом німців, осінню, з Полтавської області в Шабельники прислали на лодці партизани уквітчану, як молоду, лентами козу із підписом: "Посилаємо вам молоду, а свадьбу будем гулять по льоду" [9, с. 2].

Варто відмітити, що робота в громадських дворах не дуже відрізнялась від тієї, що була в колгоспах. В деяких аспектах прослідковується навіть гуманніша поведінка німецького керівництва до населення, ніж у радянської влади.

"Німці за роботу в громадському дворі платили зерном, давали достатньо, щоб люди мололи і пекли свій хліб. У колгоспі до війни і після неї давали значно менше. Суворо заборонялося красти, за вкрадене били різками. Ті, хто робив, не були нужденними" [10, с. 58].

Квак Микола Іванович згадував розповідь свого батька Квака Івана Артемовича, 1910 р. н.: "Працювали на степу, збирали і молотили зерно, а потім відвозили на станцію Фундукліївка, де його грузили в вагони і вивозили в Німеччину. Ми нагрузили 2 підводи запряжені волами і вирушили в дорогу. Доїхали до с. Стара Осота і побачили, що через річку немає звичного містка, що був там завжди. Рушили вброд, але посередині важкі вози загрузли, наші воли їх не витягли, як не намагались їх підгонити. Били волів батогами, аж тут дивимось, зі сторони Нової Осоти їде мотоцикл. Два німці встали і біжать до нас. Вирвали з рук батогом та й почали бити нас. Ми, як обпечені, схватились за вози, стали їх підпихати і були бігом на другому березі, ярмо волів аж на роги вискочило. Німець через перекладача сказав (переклав авт.): "Чого худобу не жалієш, допоможи, як їй тяжко" [11, с. 59].

Зі спогадів стає зрозуміло, що на території Чигиринського району проходили тиліві німецькі частини. Солдатами були чехи, угорці, італійці,

поляки. Вони ставились до людей на окупованій території навіть зі співчуттям, розумінням. Зі спогадів Канюки Христини Арсентіївни, 1912 р. н.: "Сусіди втекли в ліс, а німці зарізали їхню свиню. Бачу, йде німець у двір і просить посуду. Я показала казани, він вибрав потрібного розміру. Увечері солдат приніс казан із смальцем і жєстами показав щоб не боялись, бо цей солдат мав матір польку і батька чєха. Говорив, що війни не хочемо, а як сильні бої, себе "пух" через мокру тряпку і в госпіталь. Говорив ламаною польською, російською і українською мовами" [12, с.57]. Ще розповідала й про такий випадок: "У жінки, Зленко Анастасії Іванівни, у 1942 році почались пологи. На допомогу їй прийшов німецький лікар, народилась дівчинка. При цьому лікар побачив у породіллі якусь виразку на нозі. Йому пояснили, що вона не заживає довгий час. Німець дістав із саквояжа мазь, помазав один раз і наступного дня виразки як і не було" [13, с.57].

Виокремимо інформацію про бургомистра Чигирина та старост сіл, методи відбору кандидатур. Німці обирали на керівні посади або тих, хто був прихильником німецького уряду чи володів німецькою мовою, або ж мав німецьке походження. Зокрема, "в Чигирині бургомистром (міським головою – авт.) був колишній перукар, німець за походженням Герман Петрович Молікер" [14, с. 24].

"У с. Зам'ятниця старостою обрали Канюку Каленика Олексійовича, 1894 р. н. Був учасником Першої Світової війни, потрапив у полон, перебував на території Австрії, там вивчив розмовну німецьку мову. Повернувся додому живим. Коли розпочалась війна, у селі зібрали сходку, на якій був присутній комендант Бах. Він запитав хто знає німецьку мову і селяни вказали на Канюку Каленика. Комендант їздив у село і давав розпорядження старості. Примітно, що коли почалося вивезення молоді до Німеччини, з Зам'ятниці не поїхав жоден. Староста попереджав усіх і люди тікали до Тясмину в очерета або у ліс.

У сусідньому селі Деменці старостою призначили Іщенка Тимофія. Був прихильником німецької влади. Старанно виконував накази коменданта. На роботу до Німеччини відправив навіть свою доньку. Був розстріляний партизанами" [15, с. 58].

"Староста Розсошенець Юрченко Михайло Самсонович допомагав у селі, щоб людей не забрали у Німеччину. З Розсошенець відправили 7 дітей-сиріт, що жили в колгоспі. Але всерівно відсидів 10 років тюрми" [16, с. 7].

"Староста Тарасівки, Костенко Іван Павлович у своєму будинку мав яму, де переховувались 3 військових льотчики, з-під будинку можна було вийти підземним ходом" [17, с. 9].

Чим ближче підходив фронт, тим страшніше ставало жити в селах. Взагалі, був великий ризик вціліти і вижити. Атмосферу днів перед звільненням с. Мельники описав у своєму щоденнику Мироненко Арсей Іванович, 1884 року народження. Цитати подаються з дотриманням стилістики автора.

"1 січня 1944 року. На фронті стрілянина. Антін пішов у ліс кінчати землянку і забирати сім'ю. З півдня з'явилися танки на Глинищах та піхотний

цеп з Чучупаківського Яру. З Беркотівки (куток у Мельниках – авт.) почали стріляти по селу з кулеметів і гвинтівок. Ми з дітьми просиділи в погребі годин п'ять. У Ліди і Мотрі запалили хату, а Ліду і Вітірпалку погнали до Піскового провалля, а тоді пустили додому.

2 січня 1944 року. Неділя. На фронті стрілянина. Антін та Іван з сім'ями (і Дуню взяли) вибралися до лісу. Чуть розвиднилося як на глинищах знову з'явилися танки і машини, відкрилася стрілянина по лісі з кулеметів, мінометів і гармат, аж ліс тріщить та потягли на ліс через Кресельці і від Жаботина весь день били гармати і кулемети. Потім оточили монастир і багато людей побили, особливо чоловіків. Микиту, Купріяна, жінок з дітьми забрали і гнали через Кириківку на Зам'ятницю, а кричали так, що сумно слухать, а слідом череду гнали. Тоді ішли танки, машини і піхота, до нас, правда, не зайшли. Ми ще так перетрусилися, що і кінця немає, увесь день не їли і їсти не хотілося, дивлячись на людські страждання від культурних батій. Що переживаємо тяжко описати.

3 січня 1944 року. Рано прийшли з лісу Іван та Христя, корови покидали в лісі напроізвол. Учора ми були перелякані. Продовжувалась стрілянина по лісі, але було менше. Вночі заходив Євген, розказав, що снаряди рвалися коло Бойкового Яру, де землянки, що з Медведівки заїхали німці, палили леваду і Пашину хату спалено і Михайлову Пилипасеву. Забрали бабу Трутиху, сіно, хліб, все спустошили. У монастирі, в підвалі, подушили людей димом, корпуси напихали соломною і палили з людьми, з монастиря збили верх, а всередині облили і запалили, людей забрали: і попа, і монашок, і погнали.

4 січня 1944 року. Стрілянина в лісі. Від Жаботина німці чуть світ стали підступать танками до партизанського табору і почалася стрільба з трьох кінців: Жаботина, Лубенець і Зам'ятниці. Гармати поставили біля Вірки, увесь день була велика війна. Казали, що убито 8 партизанів, а німців ніхто не рахував, бо їх підбирали. Пізно увечері притихло.

5 січня 1944 року. Антін і Іван з своїми сім'ями з Бойкового Яру через... (нерозбірливо) і Холодний Яр пізно увечері з'явилися всі дуже стомлені, були під вогнем, перелякані. А потім і Христя з Іваном з'явилися.

6 січня 1944 року. Зранку долі і скрізь повна хатка. Чергуємо, виглядаємо у всі кінці. Велика гарматна і кулеметна стрілянина. Удень спокійно. В село приїздили німці і набирали продукції для харчування коней. Поїли кутю. Іван з Христею пішли і привели з лісу корів, бо в лісі стало трудно після розгрому партизанського табору.

7 січня 1944 року. П'ятниця. Різдво. Стрілянина в напрямі Деменець і Зам'ятниці. Вночі був великий шум. Кажуть, що партизани перейшли фронт до Червоної Армії і люди, що переживали в лісі теж перейшли. Вечером випалили з орудій від Медведівки на ліс до монастиря, бо снаряди вили прямо через нашу хату. У Зам'ятниці горять хати.

9 січня 1944 року. Неділя. Вночі приходила радянська розвідка. Вдень було спокійно після всіх погромів. Люди почали повертатися до своїх хат...

Сьогодні люди почали закопувати убитих, які лежали уже 2 тижні попід тинами...

10 січня 1944 року.

Сьогодні хоронили побитих і попалених в монастирі людей і дітей, більше тижня лежали замерзлі як корчі. Багато людей ідуть у ліс по здобич, люди тікали і покидали.

12 січня 1944 року. Живемо вільно, не ховаємося по ямах. Увечері були збори перші після визволення. На зборах оголосили, що завтра мобілізація народжених з 1892 по 1927 рр.

15 січня 1944 року.

...Повертається стара влада, перше – хлібні податки, арешти і суди над бувшими старостами, охороною та підозрілих.

20 січня 1944 року.

Два рази одвіз хліб до сільмагу, здано 86 кг жита, 46 кг проса, 58 кг насіння і 18 кг гороху. Все віддай, а сам з голоду пропадай...

22 січня 1944 року. Люди копають хліб. Я одвіз 54 кг кукурудзи, 60 кг ячменю, 36 кг жита та насіння 56 кг. Оддав і те, що на огороді надбали. Ще винен остався 86 кг насіння і кажу, що давати нема чого, бо всі мірочки витрусив...

19 квітня 1944 року.

Усі працюють на колгоспних ланах, сіють ячмінь, зносять корінці, очищають після соняшників пеньки. Дівчата співають, бо вже забули за те, що було в Пилипівку, а що зараз робиться то далеко і тієї крові не видно.

6 червня 1944 року. Почалася косовиця сіна. Дівкам і жінкам відведено по півгектара... Чоловікам скосити сіна по гектару, але чоловіків мало"[18, с. 26-44].

На сторінках районної газети "За Сталінський урожай" від 2 серпня 1945 року є повідомлення, що ілюструє цей щоденниковий запис: "Кращим косарем в Медведівській артіль "Серп і молот" є Антоніна Строгецька, яка щоденно виконує по півтори-дві норми... Серед косарів Івківської артілі ім. Горького більшість жінок колгоспниць. Всі вони показують добрий приклад у роботі. Дружина військовослужбовця Онися Коробка кожного дня виконує дві норми" [19, с. 1].

Звільнення сіл супроводжувалось мобілізацією чоловіків на фронт, постійною роботою в колгоспах, потрібно було розбирати домашні згарища і будувати житла, держава ще вимагала давати "робочі руки" з колгоспів відбудовувати промисловість країни. Зібрати і відправити людей на такі роботи було вкрай важко. Як ці рознарядки виконувалися в селах, теж знаходимо у спогадах-записах Мироненка Арсея Івановича.

"16 червня 1944 року.

Проходить мобілізація у Кривий Ріг, а люди не хочуть їхати...

20 жовтня 1944 року. Відправили трохи людей на Донбас, а трохи розбіглися, не хочуть їхати. Скрізь треба людей, а їх не вистачає. Залишилися в селі старі й каліки.

22 жовтня 1944 року.

Облавою наловили людей і відправили на Донбас, в т. ч. Федьку Романовича і Олену, бо їх дочки поховалися.

15 листопада 1944 року.

Всю ніч хватали дівчат на Донбас і протримали весь день.

16 листопада 1944 року.

Відправили 14 осіб на Чигирин для Донбасу...

9 травня 1945 року.

День Перемоги. Був у Головківці на базарі і там головківський секретар сказав, що німці склали зброю. На базарі був мітинг, принесли стола і говорили про нашу перемогу, хвалили великого маршала Сталіна.

18 травня 1945 року. Ярина ще не досіяна, а начальство вже дало звіти, що все посіяно. Люди копають лопатами. Нараховують план здачі хліба [20, с. 43-44].

Підвести підсумок роботи і взагалі життя в роки війни 1941–45 рр. теж хочеться записом з щоденника датованим 31 грудня 1945 р.

"Рік був тяжкий для всього народу. Весна холодна, суха. Нічого не заробили за перші 7 місяців, дали по 300 г на трудовень, за останні – нічого. А робити треба, бо до суду. Ще із огордів вимагають, що той мужик переносить, за що страждає".

1. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів.* – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 487 с. – С. 30.

2. *Там само.* – С. 31.

3. *Там само.* – С. 35.

4. *Там само.* – С. 28.

5. *Матеріали польових досліджень автора (МПДА – далі).* – Записано від Гончаренко Ганни Іванівни, 1946 р. н., с. *Зам'ятниця Чигиринського р-ну.* – С. 57.

6. МПДА. – Записано від Глаговської Анастасії Анатоліївни, 1921 р. н., народилась в с. Тарасівка (Тіньки) Чигиринського р-ну, проживала в м. Чигирин. – С. 8-9.

7. МПДА. – Записано від Каплоухої Ганни Василівни, 1923 р. н., с. Суботів Чигиринського р-ну. – С. 10а.

8. МПД.– Діденко Яніни Леонідівни. – Записано від Таценко Варвари Афанасіївни, 1922 р. н., народилась в с. Боровиця, в 1941–1945 рр. проживала в с. Шабельники. Чигирин, 2005 – С. 1.

9. *Там само.* – С. 2.

10. МПДА. – Записано від Квак Ганни Луківни, 1934 р. н., с. *Зам'ятниця Чигиринського р-ну.* – С. 58.

11. МПДА. – Записано від Квака Миколи Івановича, 1934 р. н., с. *Зам'ятниця Чигиринського р-ну.* – С. 59.

12. МПДА. – Записано від Гончаренко Ганни Іванівни, 1946 р. н., с. *Зам'ятниця Чигиринського р-ну.* – С. 59.

13. *Там само.* – С. 57.

14. МПДА. – Записано від Хоменка Володимира Григоровича, 1922 р. н., м. Чигирин. – С. 24.

15. МПДА. – Записано від Гончаренко Ганни Іванівни, 1946 р. н., с. Зам'ятниця Чигиринського р-ну. – С. 58.

16. Записано від Орленко Марії Хомівни, 1923 р. н., народилась в с. Розсошенці Чигиринського р-ну, м. Чигирин. – С. 7.

17. МПДА. – Записано від Глаговської Анастасії Анатоліївни, 1921 р. н., народилась в с. Тарасівка (Тіньки) Чигиринського р-ну, проживала в м. Чигирин. – С. 9.

18. МПДА. – Щоденникові записи жителя с. Мельники Мироненка Арсея Івановича, 1884 р. н. – С. 26-42.

19. За Сталінський урожай. – 2 серпня 1945 р. – Арк. 1.

20. МПДА. – Щоденникові записи жителя с. Мельники Мироненка Арсея Івановича, 1884 р. н. – С. 43-44.

Москальова Яна,

учениця 10-Б класу Чигиринського навчально-виховного комплексу «спеціалізований заклад загальної середньої освіти I-III ступенів № 2 – заклад дошкільної освіти» Чигиринської міської ради Черкаської області

Кравченко Олег,

науковий керівник, вчитель історії та основ правознавства Чигиринського навчально-виховного комплексу «спеціалізований заклад загальної середньої освіти I-III ступенів № 2 – заклад дошкільної освіти» Чигиринської міської ради Черкаської області

ГОЛОДОМОР НА ЧИГИРИНЩИНІ У 1932-1933 РОКАХ

*Голодомор є класичним прикладом радянського геноциду,
найдовшого й наймасштабнішого експерименту з русифікації,
а саме – винищення української нації!
Рафал Лемкін*

Сьогодні, коли ми розмовляємо із людьми старшого покоління про Голодомор 1932–1933 років, вони з болем відповідають на ці питання. Злочинна політика тодішніх керівників призвела до того, що у 1932–1933 роках люди не мали продуктів харчування, в тому числі й хліба. У відчаї перед загрозою голодної смерті харчувались хто чим міг і корою дерев, подрібненими серцевинами облужаних качанів кукурудзи, цвітом акації, паростками лісових та болотних трав. Були навіть випадки людодства.

Кожного дня 1933 року всюди – на вулицях, у дворах та інших місцях лежали трупи померлих від голоду людей, часто було таке, що нікому було їх і похоронити. Населення сіл в пошуках порятунку залишали свої домівки, йшли в інші села та міста, і тому залишалось багато покинутих помешкань.

Хутір Скельки біля Голоківки майже повністю спустів – це було єдине село, в якому загинуло майже всі мешканці. Люди старших років згадують про ті страшні роки і з болем розповідають про муки, які їм довелося пережити.

Голодомор 1932–1933 років вважається геноцидом українського народу. Українців винищували голодом не лише на території УСРР, а й на всіх її етнічних територіях. У 1920-х роках українців почали відкрито грабувати. Причинами Голодомору можна вважати посуху 1921 року, економічні наслідки Першої світової та громадянської воєн. Але найголовнішими чинниками стали крах сільськогосподарської практики тодішнього режиму, скорочення посівних площ у колишніх хлібородних районах. Голод 1932–1933 років був не випадковим явищем, а наслідком цілеспрямовано застосованого тоталітарною владою терору, тобто геноцидом.

Масові репресії та грабунок почалися 7 серпня 1932 року. Тоді було видано, так званий документ, «Закон про п'ять колосків», повна назва якого «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мета закону дуже проста: за розорення колгоспної власності винні каралися довготривалими строками в'язниці. А було навіть і таке, що закон передбачав розстріл. Мільйони людей були притягнуті до кримінальної відповідальності щодо цього закону.

Голод убивав людину фізично, він зламаував її морально. Голод позбавляв людей їхньої подобі. Точної кількості жертв голодомору на Чигиринщині не відомо, але можлива кількість коливається в межах близько 10 тисяч осіб. Ніякої державної допомоги голодуючим не було. Найбільше людей вимирало, як почало достигати жито. Про цей жахливий період, а саме на Чигиринщині, розповідають свідки тих подій.

Як згадує житель села Галаганівка – Руденко Іван Федорович, 1928 р. н.: « Сам я 33-й рік пам'ятаю погано, бо малий ще був, але пам'ятаю розповіді моїх батьків – Федора Олексійовича та Марфи Данилівни та старших односельців. Батьки розповідали, що до колективізації жили не бідно: мали в господарстві корову, коня, плуг і борону, мали чималий по тих мірках земельний наділ на степу в Паламеревому яру. У 1928 році в село прийшла колективізація. Бідняки села об'єдналися в колгосп «Бідняк». Першим головою колгоспу був Устенко Михайло Климович. У 1929 році організувався ще один колгосп ім. Т. Г. Шевченка. Після з'їзду колгоспників-ударників ці два колгоспи об'єдналися в один, який назвали «Більшовицький сигнал». У батьків з двору забирали коня й інвентар до колгоспу. Мати пішла і забрала коня назад, але по дорозі додому її наздогнали і відняли. Таким чином більшість заможних односельчан зробили колгоспниками.

У 1932–1933 роках не урожаю не було не те, що після війни. Урожай забирала влада, а тим що вирощували вдома, люди змушені були платити податки, доведені до кожного двору. Все вирощене в полі, на городі відбирали держава та місцеві «активісти». Вони приходили, брали те, що їм треба, а документів ніяких у них ніхто не питав. До колгоспів бідняки йшли самі, а ті, в кого спочатку справи йшли добре, відразу не йшли. А заможних людей змушували, забираючи худобу, інвентар, продовольство. Крім того,

влада допомагала колгоспникам харчами і технікою, того народ і йшов. Вижити зуміли ті, хто десь робив і получав харчі, в кого було золото, хто зумів щось приховати».

Жителька села Івківці – Сопільняк Марія Данилівна, 1922 р. н. розповідає: «Урожай в 1932 р. був не багатим, але до весни запасів мало вистачити. Хоч потрібно було економити, та голоду все ж не передбачалося. А почався він із-за того, що врожай забрала влада. Тому доводилося ховати огородину куди подальші, бо як знайдуть, то ще й покарають. А ховали так: викопували яму в садку, на городі навіть в курнику та в сінях, хто де міг, потім клали туди мішки із зерном. Мало не щодня приходили поліцейські і відбирали всю городину, худобу, матерію. Якщо відмовлялися віддавати, то жорстоко били. Тих, хто заступався за дітьми або якимось боровся з поліцейськими – розстрілювали, або кудись забирали. Після цього людину ніхто не бачив.

Нас у сім'ї було четверо: я – найстарша дочка, середня – Саня, найменша – Ліза і наша мати Ганна. Вона пішла до колгоспу, надіючись, що так зможе врятувати нас від голодної смерті. Працювала тяжко, а годували дуже погано: варили щось схоже на суп із напівгнилої картоплі та гороху, їли сирі буряки, від них почали випадати зуби. Мати і з того, що їла, все старалася нам дати. Від того вона стала спочатку дуже худю, видно було всі кістки, шкіра так і світилася. Пізніше її тіло стало пухнути, ноги налилися, тріскалися і з них сочилася жовтувата рідина. Щоб вижити їли практично все: самі половили миші в хаті і поїли, у сараї крис, де який був птах – зловили і з'їли. Рили корінці, черви – також варили і їли. Легше стало весною: появилася деяка рослинність, більше птахів. У матері стали стухати ноги, загоїлися рани.

На полі не можна було збирати колоски, а на городі залишки городини. Якщо когось піймають, то битимуть або взагалі вб'ють. Та все ж уночі ми бігали на поле, збирали ті колоски, а як бачили здалеку сторожа, то бігли стрімголов, хто падав, того не чекали, бо разом з ним сторож битиме всіх. Так і виживали, а хто боявся іти на поле або хто нічого ніде не заховав, то той помирав з голоду. Спочатку жертв голодомору було небагато, потім все більше і більше. Спочатку їх хоронили в труні по одному на одну яму. Потім тіла просто загортали у рядно і клали в одну яму. До нашого часу багато могил жертв голодомору навіть і не збереглося. А за деякими ще і досі доглядають. Похоронених людей згадують, поминають на «Проводи», «Гробки», «Зелені свята». Ми часто відвідуємо могили батька і матері, вони померли не від голоду, після тих страшних часів батько прожив ще декілька років, а мати померла в 1997 році, не дожила до 100 років 1 місяця».

Розповідав житель м. Чигирин (народився у с. Стецівка) Рожко Федір Павлович, 1924 р. н.: « Народився в простій селянській родині. Був єдиною дитиною в сім'ї. У 1933 році було 9 років. Добре пам'ятаю цей важкий рік. Кукурудзяні качани товкли в ступі, сіяли на решето і пекли. Чорні, «страшні», але це були оладки. Оладки з жолудів, з сухої акації, зашірка... Але вижили. Під час Голодомору продукти харчування відбирали

активісти, «комнезівці», не завжди совісні люди, прізвищ не пам'ятаю. Продукти відбирали насильно, документів ніхто не пред'являв, та й ніхто їх не вимагав. До людей застосовували покарання, висилали, так званих, «ворогів народу». В полі та на городині ми збирали колоски, але «львину» долю віддавали в колгосп. Були такі люди, що і не голодували. Здебільшого ті, хто пішов в колгосп. Там отримували гарячий кандьор, зашірку, і нам, дітям інколи вдавалося отримувати якусь ложку «похльобки». Найбільше за ці роки 1932–1933 мені запам'яталися «мертві» села, виснажені люди, не чутно було сміху, один тільки плач».

Своїми спогадами з нами поділилася жителька села Новоселиця Калюжна Марина Тимофіївна, 1925 р. н.: « У 1932–1933 роках пам'ятаю, що був голодомор. Заходили до людей в хати та забирали їжу і худобу. По нашому селі ходило 4 чоловіки поліцаї (комуністи). Одного із них звали Йосип Кудря. Вони забирали їжу та били людей. В ті часи були дуже великі податки, забирали урожаї. Робили це комуністи та комісари. Було коли сусід донесе владі, то за це його не винагороджували, а могли навіть побити і забрати кудись (арештувати). Вони не показували ніяких документів. Били за непокору, коли не віддавали зерно. Було навіть таке, що вбивали. Більшість людей нічого не робили і не боролися. Але дехто міг оборонятися. Мій дід було заривав картоплю на стежці, а за ніч діти її втоптали і коли ходили поліцаї, вони її не знаходили, так можна було щось заховати. Вони ходили штрикали палицями по землі. Шукали в печах, в сараях, дивилися, щоб ніхто нічого не заховав. До нас приходило по 4-5 чоловік. Хліба видавали дуже мало 100 грам на 4 людей. Купити не можна було нічого, бо не було магазинів. Помирало в ті часи дуже багато людей. Хоронили у себе в дворах, бо не було сили вивезти людину на кладовище».

Голодомор 1932–1933 років став наслідком терористичної діяльності комуністичного режиму, що штучно створив умови існування, несумісні із життям, тому влада СРСР, а зокрема соціально-економічна політика тих років мала виразні ознаки геноциду. Примусові хлібозаготівлі, «червоні толоки», «чорні дошки», натуральні штрафи позбавлення житла, присадибної землі, унеможливлення пересування та інші форма терору розкривають далеко не повний перелік репресивних дій зі свідомою мотивацією масового вбивства великої кількості людей.

Історико-мистецький центр «Подих часу» протягом багатьох років займався пошуковою роботою щодо свідчень про Голодомор 1932–1933 років. У архіві центру зберігається близько 150 свідчень, фото та інших матеріалів, що свідчать про голод саме у нашому регіоні.

Голодне лихо 1933-го – це не просто історичне минуле, а фізична та духовна рана українського народу, що не загоюється. Вона пекучим болем пронизує пам'ять багатьох поколінь. Сьогодні потрібно говорити про минуле задля майбутнього, бо безпам'ятність породжує бездушність, яка перекреслює історію та культуру нації, паплюжить її традиції і руйнує самобутність народу.

1. Лазуренко В. М. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодні)*. Навчальний посібник. – Черкаси: Ваш дім, 2004. – 456 с.
2. *Матеріали польових досліджень. Історико-мистецький центр «Подих часу»*. – Калюжна Марина Тимофіївна, с. Новоселиця, 1925 р. н.
3. МПД. *Історико-мистецький центр «Подих часу»*. – Рожко Федір Павлович, м. Чигирин, 1924 р. н.
4. МПД. *Історико-мистецький центр «Подих часу»*. – Руденко Іван Федорович, с. Галаганівка, 1928 р. н.
5. МПД. *Історико-мистецький центр «Подих часу»*. – Сопільняк Марія Данилівна, с. Івківці, 1922 р. н.;
6. *Чигиринські вісті*, 25 листопада 2006 року, «Гори, незгасна поминальна свічко, за тих, хто в смерчі голоду зотлів...», автор Н. Лебедеко.
7. *Чигиринські вісті*, 2 листопада 2007 року, «Свідчать люди, свідчить історія»
8. *Чигиринські вісті*, 20 листопада 2007 року, «Очевидці пам'ятають ті страшні муки», автор О. Руденко

Іващенко Тетяна,
учениця 9 класу Чигиринського закладу загальної середньої освіти І-ІІІ ст. №1 імені Богдана Хмельницького Черкаської області

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ У СВДЧЕННЯХ ЧИГИРИНЦІВ

Чигиринщина – святе місце для українців. А ще – це край з родючими ґрунтами, лісами, річками, де є все, щоб добре і заможно жилося її роботящим людям.

Але, як ми знаємо, аграрна політика радянської влади призвела до трагічних результатів – Голодомору, який визнано геноцидом українського народу. Не оминула ця трагедія і наш край.

За неповними статистичними даними на Черкащині протягом 1932–1933 років загинуло близько 300 тисяч людей. З них на Чигиринщині – понад 8 тисяч.

Професор Валентин Миколайович Лазуренко в своїй книзі «Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодні)» констатує: «Скільки людей загинуло від голоду на Чигиринщині на сьогодні сказати складно. Якщо виходити з того, що за переписом населення УРСР у 1926 році у межах тодішнього Чигиринського району проживало 95,4 тисяч чоловік, а вже за попередніми даними наступного, так званого «репресивного» перепису населення, який був проведений на початку 1937 року, на Чигиринщині проживало 76,1 тисяч чоловік, то, можливо, кількість жителів Чигиринщини, які стали жертвами голодомору може (якщо припустити) коливатися в межах близько 10 тисяч осіб» [1, 242].

Найбільше постраждали села Головківка (близько 500 осіб), Трушівці (близько 480 осіб), Мельники (близько 300 осіб), Медведівка (понад 200 осіб). Місто Чигирин (близько 4500 осіб).

Селяни залякані, доведені до відчаю, отупілі від голоду не чинили ніякого опору: якщо хтось і спробував, його швидко втихомирювали. Ось як згадувала про це Калюжна Федора Онисифорівна, що проживала в селі Новоселиця Чигиринського району: «Непокірних висилали... Приходили зі зброєю і погрожували, якщо хтось відмовлявся здавати продукти харчування. Шукали і вдень, і вночі «енкаведисти» озброєні, злі, вороже настроєні проти селян» [2]. А на запитання: «Чи пред'являли якісь документи, коли приходили в двір», багато свідків Голодомору відповідають, що ніхто не міг навіть спитати, хто вони такі, не те, щоб перевірити документи.

Як і по всій Україні, голод на Чигиринщині розпочався восени 1932 року, а свого піку досяг навесні 1933 року. Ось деякі архівні дані: «Записка по прямому проводу Київського обласного відділу ДПУ голові ДПУ УРСР про кількість голодуючих районів та населених пунктів області та надання продовольчої допомоги населенню.

Не раніше 1 березня 1933 р.:

Чигиринський район

Кількість (голодуючих) населених пунктів – 25.

Кількість голодуючих сімей – 429.

Голодуючих дорослих (душ) – 660.

Голодуючих дітей – 1050.

Кількість опухлих – 283» [3].

Селяни, вичерпавши останні запаси продовольства, стали вживати як їжу все, що можна і не можна було їсти. Одним із наслідків голоду стало труподство і канібалізм. У більшості випадків за останнє людей карали, але були такі села, де на це вже або не звертали уваги, або не було вже кого карати.

Ховати мертвих не було сили, тому за свідченнями очевидців, хоронили своїх рідних у саду, на подвір'ї, а то їздив візничий і забирав на підводу мертвих і напівживих людей, щоб другий раз не їхати. Наприклад, мешканці Чигирини згадують, що по місту збирав мертвих на підводу Саламашка, тобто Саламашенко. На цвинтарі була викопана спільна яма, яку інколи наповнювали за день і засипали. На цих могилах не ставили ні хрестів, ні знаків. Хто з людей залишився живим та пам'ятав, де його рідні поховані, то поминав на проводи. Влада ж приховувала ці місця масового захоронення [4].

Безпосереднім свідченням голоду є статистичні відомості про природний рух населення, його смертність, книги метричних записів. Але не всі державні службовці і лікарі знаходили в собі мужність констатувати причину смерті – «з голоду». Тим паче, що навесні 1933 року була розіслана таємна інструкція з заборонаю реєструвати голодні смерті. І все-таки знаходилися ті, що не дотримувалися цих нелюдських вказівок. Прикладом цього є свідчення і документи жителя м. Чигирин Кирмана Григорія Купріяновича, уродженця села Янич (нині Іванівка), в сім'ї якого збереглася

довідка про смерть його старшого брата Данила, де чітко вказана причина смерті «з голоду». Це було 22 червня 1933 року [5]. А у сусідньому селі Матвіївка вимерло не менше третини села, хоч за даними Державного архіву станом на 2000-ий рік сказано, що 45 осіб. Це далеко неповні дані. Колишній учитель Кримський А.І., що пізніше проживав у своєму рідному селі Триліси у спогадах вказує ще й на випадки самогубства під час голодомору [6].

Найбільше постраждали від голоду діти. За архівними документами майже третина дітей шкільного віку не сіли за парти першого вересня 1933 року, а скільки вимерло дітей дошкільного віку – невідомо. Вимирали цілі родини, особливо багатодітні.

Деякі батьки залишали своїх дітей на станціях, біля дверей лікарень, старшеньких здавали в найми в заможніші сім'ї в місті, найчастіше всього в єврейські. Але за це держава притягувала до відповідальності. 6 травня 1933 року ЦК КП(б)У прийняв Постанову про боротьбу з дитячою безпритульністю.

Отже, свідчення наших земляків відображають моторошні картини 1932–1933 років на Чигиринщині і спростовують твердження про те, що причинами голоду були засуха та неврожай або безгосподарність селян-бідняків. Трагедія не оминула жодної родини. Ті, хто пережив Голодомор говорять, що «одному Богу відомо, як ми вижили».

Досліджуючи спогади респондентів, ми дійшли висновків, що на кількість жертв голодомору у селах нашого району вплинув і людський фактор. По-різному вели себе уповноважені при обшуках селянських осель. Деякі могли пожаліти дітей, які дивилися голодними очима на них, а деякі видирали з рук останній вузлик пшона чи пшениці, знищували запаси, які селяни заготовили на зиму, наприклад, «перевертали діжки з квашеними буряками, капустою та іншими овочами, що були в льохах» [7].

У окремих колгоспах варили на обід якусь їжу і годували працюючих. Наприклад, у селі Розсошинці дуже мало, хто помер від голоду, в основному ті, що не були в колгоспі. Вразило ще й те, що керівники державних та партійних органів, зокрема у Чигирині у той час добре харчувалися. Наприклад, Пироженко В. М. розповідав, що його батько працював в райкомі партії, то його мати мала з чого пекти «гарні, запашні хлібини» і як могла, потай від батька, підхарчувувала свої родичів» [8]. Це є ще одним доказом, що голод був штучним. Саме таким способом влада придушила опір українських селян, які споконвіків мріяли господарювати вільно на своїй землі. Після 1933 року на Чигиринщині майже не залишилося одноосібних господарств. Заможних селян було «розкуркулено», виселено далеко за межі України, а бідняки та середняки, що залишилися живими, всі перебували в колгоспах. А попереду була війна і знову голод 1946–1947 років. Ще довго у селян не зникав страх голоду, бо це неможливо викреслити з пам'яті.

1. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів і до сьогодення). Навчальний посібник. – Черкаси: Ваш дім, 2004. – 456 с.

2. МПД автора. – Записано від Калюжної Ф. О., 1923 р. н. с. Новоселиця у 2008 р.
3. Матеріали Державного архіву Чигиринської районної держадміністрації.
4. МПД автора. – Записано від Коваленка О. І., 1940 р. н., м. Чигирин.
5. МПД автора. – Записано від Кирмана О. Г., 1957 р. н., м. Чигирин.
6. Кримський А. А. Реабілітований історією.
7. МПД автора. – Записано від Хмельовської І. М., 1972 р. н., м. Чигирин.
8. МПД автора. – Записано від Дяченко Г. В., 1961 р. н., м. Чигирин.

Ткаченко Світлана,
учениця 8 класу Рацівської
загальноосвітньої школи I – III ступенів
Чигиринської районної ради Черкаської області

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР ЖИТЕЛІВ СЕЛА РАЦЕВЕ

Із квітня 1932 по листопад 1933 рр. (за 19 місяців) в Україні офіційно загинуло п'ять мільйонів людей. Пік голодомору прийшов на весну 1933 року. В Україні тоді від голоду помирало 17 людей щохвилини, 1000 – щогодини, майже 25 тисяч – щодня... Кожні два тижні бригади активістів робили повні офіційні обшуки. Врешті у селян забирали навіть горох, картоплю та буряки. Наявність цих продуктів викликала підозріння, що сім'я ще не голодує. Тоді активісти влаштовували особливо дбайливий обшук, припускаючи приховування якоїсь їжі [2].

Найбільше постраждали від голоду колишні Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Житомирська, Київська). На них припадає 52,8 % загиблих.

Однією з причин голодомору в Україні був неврожай. Проте на Черкащині урожай зернових та овочевих культур був значно вищий, ніж у 1930–1931 роках. Неабияку роль відіграли і надмірні плани хлібозаготівель. План був настільки великим, що у селян зерно, а й іншу сільськогосподарську продукцію. Для контролю в кожній області додатково було створено не менше ніж 5–10 роз'їздних судових груп [1, 36].

У 1932–1933 роках Чигиринським краєм прокотився голодомор. Дуже багато людей вмирало у селах Чигиринщини. Чимало людей ходило попід хатами і просили їсти.

Жителі села згадують: «Узимку 1932–1933 років на село довели план додаткового збору зерна та сільськогосподарських продуктів. Щодня до нас приїжджали уповноважені райвиконкому та райпарткому, під керівництвом яких на кожному кутку були створені спеціальні комісії в складі десяти осіб, які ходили по хатах. Вони робили старанний обшук на горищах, по коморах, клунях, повітках, де міг бути схований хліб, і забирали зерно, квасолу, картоплю, буряки. Деякі члени цих комісій брутально поводитися під час

обшуків: перекидали горщики з їжею в печі, перевертали діжки з квашеною капустою та огірками в погребях. Із насінням весняної посівної 1933 року почався масовий голод... Вимирали цілими сім'ями і насамперед – чоловіки та діти...».

Спогади Смаги Ганни Олександрівни, 1931 р. н.

Смага Ганна Олександрівна, народилася 26 листопада 1931. Голодомору вона не пам'ятає, бо була ще зовсім маленькою. Але її мама, Лекеря Олександрівна, багато розповідала про той страшний час. Врожай був того року не поганий, але власті забирали все у людей: пшеницю, молоко, яйця. Люди їли усе, що було більш-менш їстівним: листя товкли і жарили оладки, качани з кукурудзи їли. Ганна Олександрівна опухла з голоду, думали, що вона помре. Але вона вижила і часто згадує про голодомор.

Спогади Коваленко Катерини Захарівни, 1928 р. н.

Коли Катерина Захарівна була дитиною, то вона і її сім'я харчувалися макоржениками, які готувала її сестра. Вона товкла листя лободи з качанами кукурудзи і кислим молоком. На той час у них була корова, яка їх і прогодувала.

А мати Катерини Захарівни ходила пішки до Херсону, щоб виміняти голодним дітям хліба. Хліб ділили на малесенькі шматочки і чекали батька з роботи, щоб сісти всією родиною і з'їсти той хліб, як у свято.

Спогади Постригань Любові Кузьмівни, 1935 р. н.

«Мої батьки, Постригань Хтодора Устимівна (1895–2001), Постригань Кузьма Сидорович (1897–1976) розповідали, що мої три брати і сестра не дожили три тижні, щоб можна було зварити жито, яке почало половіти. Померли від голоду. Мама пішла пішки у Тарасогригорівку (близько 50 км), щоб виміняти за подушку щось поїсти. На третій день насилу дійшла додому, ноги попухли, а четверо дітей померли. Дітей допомогли закопати на грядці сусіди – хто подужав. Пізніше їх пере захоронили. Люди лежали прямо на вулиці мертві. Спасалися від голоду – варили кропиву, а коли пощастить – їжака.

Прізвища, імена моїх братів і сестрички, які померли від голоду:

1. Постригань Галина Кузьмівна (1920–1933 рр.);
2. Постригань Степан Кузьмович (1918–1933 рр.);
3. Постригань Семен Кузьмович (1916–1933 рр.);
4. Постригань Афанасій Кузьмович (1914–1933 рр.)».

Спогади Савченка Івана Іванович, 1923 р. н.

«Було це восени 1933 року. Мені було 10 років. Я гуляв у сусіда свого ровесника. В цій сім'ї недавно помер від голоду хазяїн. Залишилася дружина і троє дітей 8–12 років. Раптом заходять до хати двоє, один з них був найактивніший на той час комсомолец Павло, а другий – здоровий з батогом. Комсомолец сказав, що він заготовляє зерно в державу, і ця сім'я повинна здати все зерно, яке в них є.

Настали страшні часи. Люди почали масово вмирати. Вимирали цілими сім'ями. Пустими стояли хати. Були випадки, що їли дітей. Члени комісії були свої люди, які жорстко знущалися із своїх же селян. Були випадки, що

забирали і те, що варили в печі. Не звертали уваги ні на що. Кінець 1932 та початок 33 років (аж до весни) забрав майже 2500 людей. І старих, і малих. В двоє кладовищ... на обох хоронили людей голодомору».

Спогади Пироженко Хтодори Олексіївни, 1914 р. н.

«Влітку ми їли товчені качани з кукурудзи, а взимку тягали з берега рогіз. Хто дійде по кучугурах до берега та назад, ті і приносили рогіз та їли його, а були й такі, що не доходили, а падали на півдороги та вмирили». Народилася Хтодра Олексіївна 4 серпня 1914 року. Під час голодомору померли її батько, мати та два брати. Ще перед смертю батько Хтодори Олексіївни відвіз її у Донбас, де вона й вижила.

«В роки голодомору була велика крадіжка, – розповідає Хтодора Олексіївна, – ходили попід хатами так звані «активісти» і відбирали хліб, зерно, що люди ховали, і гроші. Зерно ховали в казани, а казани потім ставили в піч, але «активісти» і те знаходили та відбирали. Багато людей закопували зерно під землю, проте, навіть ті схованки розкривалися, адже ті самі, так звані «активісти», ходили з ковінками і штрикали ними в землю, шукаючи і відбираючи всі збереження і запаси у людей».

З розповідей Хтодори Олексіївни можна зрозуміти, якими жахливими були роки голодомору. Голод убивав фізично, він зламував її морально, руйнуючи тисячоліттями вистраждані моральні принципи і заборони. Голод позбавляв людину її людської подоби. Покійним не було спокою і після смерті. Свіжі могили розкопувалися. Мертві годували живих.

Біль пережитого відображається у народній творчості.

В тому році все забрали,
Лиш не взяли воду,
Бо так сказав батько-Сталін
Вождь усіх народів.

Людським трупом закидали
Яри та байраки.
Кістки їхні обгризали
Вовки та собаки

Треба було будувати
Фабрики й заводи,
Ото ж їх будували
На кістках народу.
А народ вмирав, як мухи,
У краю родючім –
Активісти все забрали –
Виродки смердючі,

Під тинами, по канавах
Умирили люди –
Хіба ж про те лихо
Вкраїна забуде!
Хати ж стали зовсім чорні,
Колись були білі,
А в тих хатах тихенько
Батьки дітей їли.

Ще живих людей у ями
Гарбами возили.
І ще довго ворушились
Ті живі могили.

Не забудьте земля – мати
Згублених мільйонів.
Не забудьте й катів своїх,
Й звіриних законів!

1. Командири великого голоду : Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001. – С. 36.

2. Семенко Ю. Голод 1933 року в Україні. – Дніпропетровськ–Мюнхен, 1933 р.

3. МПДА Коваленко К. З.

4. МПДА Пироженко Х. О.

5. МПДА Постригань Л. К.

6. МПДА Савченко І. І.

7. МПДА Смага Г. О.

Жук Ростислав,

учень 8 класу Вершацької ЗОШ I–III ступенів Черкаської області

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ В СЕЛІ ВЕРШАЦІ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ

Черкащина займає 3 відсотки території України, але в роки Другої світової війни тут відбулися події, в яких проявилися найвищі якості національного характеру народу України – стійкість, мужність, самопожертва в ім'я визволення рідної землі. Ці якості розкрилися одразу, щойно стало відомо про початок війни. Перші підрозділи окупаційних військ з'явилися на теренах Черкащини в середині липня 1941 р., тобто менше, ніж за місяць після початку агресії.

Нацистська окупаційна політика щодо нашої держави зводилась до того, що планувалось виселити, винищити або поневолити українців, залюднити територію України представниками німецької нації. Гітлерівці захопили продовольчі ресурси громадського фонду, грабували індивідуальні господарства селян, яким було заборонено різати худобу та продавати сільськогосподарські продукти на базарах. Нацистська Німеччина катастрофічно підірвала економіку Черкащини [12, 118]. Уся продукція харчової промисловості області надходила в розпорядження німецького командування.

Мирний спокій Чигиринщини був перерваний 5 серпня 1941 року. Чигиринці активно піднялися на боротьбу з ворогом. З перших днів війни значна частина сільського населення, зокрема, найбільш працездатна – чоловіки-колгоспники, по мобілізації й добровільно пішли в армію й зі зброєю в руках стали на захист рідної землі.

З липня 1941 року село Вершаці було захоплене фашистами. Житель села Вершаці Горбенко Микола Григорович згадує: «Війна залишила по собі страшні наслідки, зруйновані села відновилися, а в моїй душі все вкарбувалося болючим спогадом. Народився я в 1939 році. Мені запам'яталося, як я ще маленьким хлопчиком сидів на призьбі, а танки йшли по хуторі, аж земля двигтіла. Колонами їхали на мотоциклах, велосипедах та й пішки йшли. Заходили в двори забирали харчі, скотину, свині, кури, все що

можна було вживати. Хлопці старші пасли і переховували корів у лісі, бо німці дуже боялися йти в ліс, тому що там партизани були. Жінки вночі носили партизанам харчі молоко, хліб і іншу поживну їжу. Але часто їх здавали, навіть їхні односельці. Одного разу в нашу хату зайшли троє німців, а в нас в колисці маленька дитина була, то вони дивились і насміхалися, що мов маленька і беззахисна, але нас не чіпали, тільки їжу вимагали, говорили: «Давай млеко!» [8].

Горбенко Марія Максимівна розповідає: «Я народилася в селі Вершаці в 1940 році. Про війну знаю із розповіді моєї мами. Напроти нашого двору жила старенька бабуся, але вона вже на той час виїхала до сестри в інше місто, а в неї в дворі залишилося поросятко, то німці, як почули крик поросяти, в ту ж хвилину забігли в двір, підв'язали за ніжку і потягли. На пагорбі в селі стояли дерев'яні млини, вони їх підпалили, дим чорний так і валував, млини погоріли швидко, тому що були дерев'яні. В народі в нас ходила приказка про німців «Пийте німці яйка й млеко, бо вже красні не далеко!» [7].

Кошман Галина Сергіївна ділиться своїми спогадами про окупацію села Вершаці: «Було мені тоді 7 років. Я йшла до своєї рідної тітки Басараб Марії Ільківни на хутір Талагареву (Чигиринівка). Коли перебувала у неї, прокинувшись вранці, почула, що жителі хутора отримали таку звістку: «Німці окупували село». Тоді вигнали всіх людей на вигін, і дітей, і старих – усіх. Наставивши зброю і зарядивши гармату, сказали, що постріляють всіх людей, якщо ті не скажуть, де переховуються партизани, і хто їм готує їжу, і носить у ліс. Всі люди знали, що Басараб Ганна пекла хліб, але всі мовчали, тому що знали, що їх очікує за те, що вони скажуть німцям. Аж ось із Вершаць приїхав поліцай на коні, щось сказав тим німцям, що погрожували людям, серед них був і перекладач, який переклав їм, і сказав, щоб усі йшли по своїх домівках, але щоб протягом трьох днів ті дізналися, де переховуються партизани, і хто їм готує і носить їжу. А ще трапилася така подія, яка назавжди залишила по собі спомин. Мої батьки та багато односельчан переховувалися від німців у погрібах. І от одного разу у їх погріб натрапив німець. Коли він побачив там людей, наказав людям негайно виходити. Коли всі почали виходити з погребя, німець помітив, що там є чоловіки і малий хлопчик. Чоловікам звеліли ставати під стіною сараю, навели на них зброю, жінки всі почали кричати, плакати, і так трапилося, що між ними була вчителька німецької мови. Вона підійшла до німця і щось йому тривалий час говорила, і той їх несподівано відпустив» [9].

«Мені було 2 роки, як розпочалася війна. В сім'ї було 4 особи: мати – Сіренко Пріська, батько – Сіренко Михайло, сестра – Сіренко Галина. Батька вбили ще на початку війни. Так і залишилися ми з матір'ю та сестрою самі. Я була найменшою у сім'ї. Коли почалася війна, то мені було 2 роки. Того дня, коли на наше село плинула велика чорна хмара німців, ми зрозуміли, що настала кровопролитна війна. На село налетіло багато літаків, приїхало повно мотоциклів. Люди тікали, плакали, кричали. Але не могли нікуди подітися. Була ніч, на село почали кидати снаряди. Моя тітка Одарка посадила мене в

мішок, бо ж я була маленька, взяла за руку Галю, і ми почали тікати. Всі бігли, куди очі дивилися, тільки б втекти. Тоді всі бігли за ліс, в Чигиринівку. Моя тітка не могла швидко йти, бо було важко мене нести. Вона весь час плакала. Коли ми добралися до лісу, пішли в Заломи, там були будинки, в яких усі ховалися. В кожному будинку було по 36 осіб і більше. Коли почують, що літак наближається, то всі вибігають, а коли пустять снаряд, то всі тікають. Коли трошки все вщухло, ми повернулися додому, але не впізнали своєї рідної домівки. Німці зробили в нашому дворіщі німецькій штаб, забрали все господарство, повибивали вікна, люди їх позатуляли подушками. Німці нищили все, що їм ставало на шляху, знущалися. А люди терпіли ті знущання, переживання, болі. І небо і земля отримали біль. В моїх очах і досі проходять ті обличчя, які знущалися та нищили все на своєму шляху!!!», – згадує Вовченко Пелагея Михайлівна [6].

Навічно вривався період окупації в пам'ять жительки села Вершаці Стежка Параски Панасівни: «Коли німці прийшли, то відразу ж розселилися по хатах, в наш двір заїхало шість машин. В нашому дворіщі жили німці, в одній кімнаті – я з батьком та матір'ю, а в іншій – вони. В них була жінка-перекладач. Вони самі готували собі їжу, дуже любили деруни. В те літо дуже гарно в колгоспі вродили кавуни, німці клали їх в кошики і спускали в колодязь, щоб були холодними, а потім їли. Коли німець заходив у хату, то забрав собі все, що хотів. В нас ріс великий кабан, то німці забрали його і повезли до сільської ради, там зарізали і з'їли. Часто ходили на пасовище, вибирали собі найкращу телицю і забирали для їжі. В селі було встановлено комендантську годину. Після заходу сонця в селі не можна з'являтися, інакше вб'ють. Німці вбивали молодих хлопців, бо боялися, щоб ті не пішли в партизани. Партизани ховалися в лісі, а вночі приходили по їжу. Часто відбувалися сутички німців з партизанами, всіх наших вбитих односельців хоронили на сільському кладовищі, а німців в спеціально відведеному місці на одній із садиб. Серед партизанів пам'ятаю Гаменка Пилипа, Іващенко Івана. Але серед жителів села було багато і поліцаїв: Прищеп Левко, Гринцов Трохим, Гончар Мусій. Поліцаї полювали на партизанів, проводячи братовбивчу війну. В нас в сараї було сховище, яма з підземним ходом. Саме там ми і ховалися, коли німці забирали людей до Германії. Мати моя ходила до старости Прищепи Левка з проханням вберегти мене від вивезення. Він наказав ховати мене. Коли німці прийшли і не знайшли мене, то забрали в Чигирин батька, переказали, що випустять тільки тоді, коли я прийду. Але батько наказав мовчати. Старі люди їм були не потрібні, тому батька скоро випустили, а я так і залишилася в селі. Одного разу німець прийшов до батька, приніс хлібину, консерви, сказав, що будуть відступати. Запам'ятала, що серед німців був громадянин Чехословаччини, коли він сідав писати листа додому, то завжди дуже плакав, а німці з нього насміхалися. Ми дізналися, що в нього була жінка і четверо дітей, він плакав, бо знав, що ніколи не вернеться живим і не побачить їх» [11].

У повсякденному житті багатьох селянських сімей звичним явищем стало напівголодне, а з похолоданням напівхолодне існування. Усе це

відбувалося на фоні постійних невтішних повідомлень з фронту, надходження звісток про загибель рідних та односельців. Для здійснення окупаційної політики в українському селі нацисти використовували створені ними структури місцевої влади. Від початку окупації владні функції в селі здійснювала сільська управа, яка була найнижчим органом створеної і контрольованої окупантами української адміністрації [10]. Сільуправі підпорядковувалися сільські поліцаї. Сільська управа забезпечувала проведення сільськогосподарських робіт, вилучення в населення одягу для потреб Вермахту, зброї, боєприпасів, організацію прибирання вулиць.

Житель села Вершаці – Кукса Василь Федотович розповідав: «Мені в війну було 13 років. Німці колгоспів не розігнали, а перетворили їх на господарські двори. Я і мої однолітки теж ходили на роботу, носили воду жатницям. За найменший непослух німці били. Вони ходили по хатах і вбивали коней, щоб їх не забрали партизани. Перед визволенням села ми з матір'ю переховувались на болоті в землянці, бо в селі було багато німців і поліцаїв, а батько забрався в ясла до корови і його не помітили» [3].

Страшною трагедією для українського народу стало і масове примусове вивезення українців на каторжні роботи до Німеччини. Усього, за неповними даними, в роки окупації з Черкащини було вивезено до Німеччини 83 293 оstarбайтери, з Чигиринського району було вивезено 1 161 оstarбайтер, з села Вершаці – 39 осіб (з них 9 осіб були закатовані), з хутора Чигиринівка – 10 осіб [4, 271]. На окупованих територіях гітлерівці проводили мобілізацію чоловіків і жінок від 18 до 45 років. Поширювалися газети, листівки, плакати з закликами записуватися добровольцями для «евакуації» до Німеччини.

Кучеренко Василина 1924 року народження розповідала: «Народилася я 14 січня 1924 року. Моя мама була інвалідом 3 групи, також в мене було дві сестрички і один братик, але мій брат ще маленьким помер, бо дуже захворів. Тому я з сестричками піклувалися про маму. В 1943 році була заслана в Германію. Коли до нас приходили німці, я весь час ховалася від них і на горищі, і в лісі, щоб вони мене не забирали. Було мати побачать німців, та й обв'язують мене очеретом, так і стою, поки вони не підуть. Але одного разу голова сільської ради мене визвав, і сказав, що мене не будуть забирати в Германію. Але я в це не вірила. Біля мене жив мій сусід, він був поліцаєм, я з його дружиною добре товаришувала. І от одного разу він мені сказав, щоб я більше не ховалася, а коли прийдуть мене забирати, то щоб я взяла мамині документи і туди поїхала, там вони подивляться, що моя мама хвора, що я її єдина доглядальниця, то і пришлють мене назад додому. Я так, як він сказав, зробила. Але забрали мене разом з усіма» [10].

5 грудня 1943 р. село Вершаці, одним із перших на Чигиринщині, було визволено від німців. Спогади Вербової Меланії Йосипівни 1920 р. народження: «В жовтні – листопаді 1943 р. йшли запеклі бої за визволення села, орудували в нашій місцевості німці. Вони вбивали всіх підряд, нікого не щадили, навіть якщо то була молодь, дитина чи похила людина. Були неодноразові випадки, що німці безжалісно знищували повністю родини.

7 грудня 1943 р. карателі розстріляли двох 15-річних юнаків – Івана Замшу та Сергія Чабанюка. Всю молодь, яка залишилась на той час у селі, погнали на станцію Фундуклеївка для відправки до Німеччини» [5].

Минуло вже чимало років, та час не владний стерти із пам'яті народної сторінки великого героїзму і самопожертви тих, хто здобував Перемогу ціною власних життів. Жителі села Вершаці згадують, що з початком війни селяни віддали фронту найкращих коней та багато возів, це негативно вплинуло на забезпечення сільського господарства тяговою робочою силою. Погіршилось постачання сільського господарства паливом, запасними частинами для тракторів, автомобілів та іншої техніки. У розпал збиральних робіт сільське працездатне населення та транспортні засоби колгоспів залучались на будівництво оборонних споруд. Все це створювало неймовірно важкі умови для виконання сільськогосподарських робіт, вимагало максимальної мобілізації наявних матеріально технічних та людських ресурсів. Винятково велике значення мала заміна механізаторів, які пішли на фронт, оскільки від цього залежало використання на жнивях та інших роботах тракторів. Проблема була розв'язана за рахунок залучення до роботи жінок, які мали спеціальності механізаторів і раніше працювали на тракторі чи машині, та масового оволодіння сільськогосподарською технікою жінками-селянками, дівчатами та підлітками. Водночас у свою чергу колгоспи і колгоспники продовжували сплачувати державі податки й здійснювати обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції згідно з визначеними у довоєнний період обсягами по майже символічних цінах, що доценту виснажувало й так збіднілі сім'ї колгоспників.

Унаслідок мобілізації до лав Червоної армії значної частини сільських медичних працівників суттєво зменшилися можливості одержувати кваліфіковану, а нерідко й елементарну медичну допомогу. З перебоями працювали пошта, телефонна мережа, згортали роботу сільські культурно-освітні заклади освіти: школярів широко залучали до сільськогосподарських робіт, у школах не вистачало вчителів та підручників, а в учнів – одягу та взуття. З настанням холодів багато шкіл не працювали через відсутність палива.

Особливо згубно відбилася війна на народній освіті. В умовах окупації тисячі шкільних приміщень було спалено, пограбовано, перетворено на склади, госпіталі, казарми. Гітлерівці не мали наміру їх відбудувати. В 1942–1943 роках Вершацька школа не працювала. Освіта населення не входила в плани німецьких загарбників. 5 січня 1944 р. Чигиринське райвно сповістило про початок навчання дітей у Чигиринській школі № 1, № 3, № 4, Гуцівській, Галаганівській, Вітівській, Вершацькій, Кожарській, Рацівській та ін. школах району. А от у сусідньому селі Янич (нині Іванівка) навчання не розпочато, тому що це село знаходилось у прифронтовій полосі [2; 176]. В 1943–1944 рр. в Чигиринському районі працювала 41 школа, з них 4 міських та 37 сільських. Налагодження шкільної справи після вигнання гітлерівців наштовхувалося на величезні труднощі. Не було наочних посібників, лабораторних приладів, зошитів, підручників, карт, класних дошок, посуду та

реактивів для лабораторних робіт. Десятки тисяч учителів воювали на фронтах. За спогадами колишніх учнів, з шкільних предметів не викладали російську мову і літературу та Конституцію України. В навчанні використовувались радянські підручники довоєнного випуску, відчувалася нестача паперу, старі запаси швидко скінчилися, а нових ніхто не давав, не було де купити. Взимку в класних приміщеннях було холодно. Село Вершаці було звільнено від німецьких окупантів в грудні 1943 року, а вже в січні 1944 року було відновлено навчання і Вершацькій школі. В 1945 році вчитель видавав одне перо і одну таблетку для приготування чорнила. Ручок теж не було, тому перо доводилось прив'язувати до палички. Учні школи писали на газетах, зошитів не вистачало. Чорнило робили з бузини або грифелів хімічних олівців. Зі спогадів однієї учениці того часу, для неї було радістю, коли батьки купили їй зошит за 30 карбованців, що був тільки один на 41 учня в класі [3]. Постало завдання в стислі роки відбудувати школи й охопити навчанням усіх дітей шкільного віку. В той час вчителям доводилось робити чималу виховну роботу серед дітей по попередженню травматизму, оскільки на території села діти знаходили і гралися різноманітними видами боєприпасів, як радянського походження, так і німецького. Важливу роль в організації післякупаційного навчально періоду відіграли прийняті правила про перегляд навчальних програм з урахуванням досягнень науки і техніки, розширення виробництва наочності, покращення якості підручників, методичних посібників для вчителів [1, 215]. Навчання дітей розпочиналося з 7-річного віку. Для тих, хто не закінчив школу, а вже працював, була відкрита вечірня школа.

Українському селу, його матеріальним і людським ресурсам судилося відіграти надзвичайно важливу роль у Другій світовій війні. Адже доля цієї війни вирішувалася не лише на полях битв, але й на хлібних полях та тваринницьких фермах, повсякденною тяжкою працею мільйонів сільських трудівників. Хоч давалося це надзвичайно важко, жителі Вершаць зробили величезний внесок у зміцнення обороноздатності країни і забезпечення потреб фронту і тилу продовольчими ресурсами. Це був небувалий прояв високих моральних якостей народу, масового героїзму і самопожертвування в ім'я свободи і незалежності.

1. Абашіна Л. Діяльність освітніх установ на Чигиринщині в 1943–1945 рр. // *Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції.* – Черкаси, 2006. – С. 215-220.

2. *Духовна спадщина Черкаського краю: Хрестоматія з історії культури Черкащини / упоряд. А. І. Кузьмінський.* – Ч., 1997. – 320 с.

3. *Записи від старожилів с. Вершаці // Матеріали краєзнавчого музею Вершацької ЗОШ I-III ступенів.*

4. *Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник.* – Черкаси : Ваш дім, 2004. – С. 271-272.

5. *Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА) – записано від Вербової Меланії Йосипівни (1920 р. н.), яка проживала в селі Вершаці Черкаської області. Серпень 2011 р.*

6. *МПДА – Записано від Вовченко Пелагеї Михайлівни (1940 р. н.), яка проживала в селі Вершаці Черкаської області. Грудень 2013 р.*

7. *МПДА – Записано від Горбенко Марії Максимівни (1940 р. н.), яка проживає в селі Вершаці Черкаської області. Листопад 2013 р.*

8. *МПДА – Записано від Горбенка Миколи Григоровича (1939 р. н.), який проживає в селі Вершаці Черкаської області. Листопад 2013 р.*

9. *МПДА – Записано від Кошман Галини Сергіївни (1934 р. н.), яка проживає в селі Вершаці Черкаської області. Лютий 2012 р.*

10. *МПДА – Записано від Кучеренко Василюки Лук'янівни (1924 р. н.), яка проживала в селі Вершаці Черкаської обл. Листопад 2013р.*

11. *МПДА – Записано від Стежко Параски Панасівни (1925 р. н.), яка проживала в селі Вершаці Черкаської обл. Грудень 2011 р.*

12. *Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр. : економічне та соціальне становище : монографія / НАН України. – Черкаси, 2011. – 668 с.*

Яшан Оксана,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету*

ПРОПАГАНДА РАДЯНСЬКОГО ЗРАЗКА В ПЕРШІ РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Напередодні війни з нацистською Німеччиною, радянська пропаганда декілька разів зазнавала кардинальних змін, які відкарбувалися в свідомості населення. Так, до серпня 1939 р. радянська пропаганда мала антигітлерівський зміст. У обов'язковій для загального вивчення книзі «Історія ВКП(б). Краткий курс» (1938 р.) ідеологія і практика нацистського режиму були піддані різкій критиці, а Німеччина характеризувалася як одна з агресивних держав, яка готувалась до розв'язання нової світової війни [1, с. 316-317]. Ця теза була підтверджена на XVIII з'їзді ВКП(б) в березні 1939 р. В антинацистську кампанію включилися періодика, книговидання, кіно і театр. Репортажі І. Еренбурга та М. Кольцова з Іспанії стимулювали обурення зухвалими діями німецьких нацистів і італійських фашистів, те ж враження справляла кінохроніка Р. Кармена і Б. Макасеєва. На основі знятого ними матеріалу режисером Е. Шубом у 1939 р. було створено документальний фільм «Іспанія». Ставилися п'єси і кінокартини, де викривався нацистський режим, сценарії для яких були написані німецькими емігрантами, з-поміж таких картин можна виділити: «Професор Мамлок» і «Боротьба продовжується» (драматург і сценарист Ф. Вольф), «Сім'я Оппенгейм» (за Л. Фейхтвангеру) та ін. [2, с. 164]. Створювались антинацистські пропагандистські стрічки, сюжетну основу яких складало

майбутнє зіткнення з Німеччиною. 23 лютого 1938 р., до чергової річниці Червоної армії, на екрани країни вийшли стрічки «Глибокий рейд» та «Якщо завтра війна», в основу сюжету яких покладено військовий конфлікт із Німеччиною, який закінчується перемогою Червоної армії. Навіювалася думка, що Радянський Союз військово переважає потенційного супротивника і тому у випадку війни ворога буде відкинуто Червоною армією та розгромлено «малою кров'ю» на чужій території.

З серпня 1939 р. до весни 1941 р. зміст радянської пропаганди докорінно змінюється в бік відвертого захоплення гітлерівською Німеччиною. Повністю замовчувались факти, що розкривали суть нацистської політики, було зупинено антинацистську пропаганду. На початку вересня 1939 р. німецький посол у Москві Ф.В. фон Шуленбург повідомляв в імперське міністерство закордонних справ, що несподівана зміна політики радянського керівництва після декількох років активної антинімецької пропаганди погано сприймалася в СРСР. Він зазначав, що «Пресу як підмінили. Не тільки припинилися всі випадки проти Німеччини, але й події зовнішньої політики, які доводяться до населення, ґрунтуються в переважній більшості на німецьких повідомленнях, а антинімецька література вилучається з книжкового продажу...». Радянський уряд, – за словами посла, – завжди майстерно впливав на своє населення і після заключення пакту з Німеччиною «також не скупився на необхідну пропаганду» [2, с. 165]. Після пакту про ненапад посольство Німеччини в Москві й імперське міністерство закордонних справ шукали можливість звинуватити СРСР у «нелояльності», тому з початком Другої світової війни, коли йшлося про міжнародні події, радянські газети розміщували зведення бойових дій у такій формі, яка б не зачепила офіційний Берлін. Про німецьких нацистів почали писати тільки як про членів націонал-соціалістської робочої партії Німеччини, а слово «фашист» зникло зі сторінок радянського друку. Якщо до серпневого 1939 р. пакту радянським людям упродовж багатьох років належало засуджувати жахи нацизму і кожним написаним словом клясти Гітлера, то після підписання вищезгаданого документа рік і вісім місяців доводилося вірити в те, що Німеччина зазнала більше несправедливості, ніж творить сама. М. Пришвін 5 жовтня 1939 р. записав в щоденнику: «Відкривається політика, схожа на боротьбу двох звірів. Підступність надзвичайна, але дипломатичні, військові та мисливські хитрощі, – явище звичайне між тваринами» [2, с. 167].

Щоправда, починаючи з весни 1941 р., радянська пропаганда, хоч і дуже обережно, але знову починає проводити певні кроки щодо агітації проти нацистської Німеччини та її союзників. Так, 5 травня 1941 р. під час виступу в Кремлі перед випускниками військових академій після урочистої частини Й. Сталін сказав: «Зараз,... коли ми стали сильними – необхідно перейти від оборони до наступу. Проводячи оборону нашої країни, ми зобов'язані діяти наступальним чином. Від оборони перейти до військової політики наступальних дій. Нам необхідно перебудувати наше виховання, нашу пропаганду, нашу агітацію, наш друк у наступальному дусі» [3, с. 162].

Проте розпочата підготовка до перебудови спрямованості пропаганди і агітації, не вийшла із ембріонального стану. Навпаки для широкого загалу за тиждень до 22 червня, 14 червня 1941 р. в газеті «Правда» було надруковано заяву ТАРС, де наголошувалось, що Німеччина й СРСР дотримуються умов пакту про ненапад, тому чутки про імовірну війну між ними є брехливими та провокаційними [3, с. 361].

Таким чином, радянська пропаганда, сама того не бажаючи, напередодні нападу нацистської Німеччини на СРСР, дезорієнтувала радянське населення.

1. *История ВКП(б). Краткий курс / Под ред. Комиссии ЦКВКП(б) – М., 1938. – 351 с.*

2. *Невежин В.А. Метаморфозы советской пропаганды в 1939-1941 годах // Вопросы истории. – 1994. №8. – С.164-171.*

3. *1941 год: В 2 кн. Кн. 2 / [Сост. Л.Е. Решин и др.; Под ред.. В.П. Наумова; Вступ. Ст.. акад.. А.Н. Яковлева]. – М.: Междунар. Фонд «Демократия», 1998. – 752 с.*

Рогоза Віта,

учениця 7 класу Вершацької ЗОШ I-III ступенів Черкаської області

ТРУДНОЩІ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ В СЕЛІ ВЕРШАЦІ у II пол. 40-х – на поч. 50-х рр

Вершаці – село Чигиринського району Черкаської області – розташоване на річці Ірклій за 18 км на південь від районного центру – міста Чигирин та за 90 км від обласного центру – міста Черкаси. До середини 17 століття було українським селом Нестерівка, а потім отримало назву Вершаці. В різні періоди своєї історії населений пункт входив до різних адміністративно-територіальних одиниць: до Новоросійської губернії, згодом до Херсонської губернії, до Олександрійської округи Глинського району Катеринославщини, до Херсонської області; з 1939 р. – до Кіровоградської області [10].

Трагічною сторічною в життєписі села була Друга світова війна. З липня 1941 р. по грудень 1943 р. с. Вершаці було окуповане нацистами. Внаслідок господарювання гітлерівців економічний стан сіл Чигиринщини прийшов у повний занепад. Нацистами було спалено 844 жилих приміщення, знищено садів на суму 1 млн 68 тис., лісових насаджень на 4 млн 616 тис. Загальна сума збитків – 563 млн 760 тис. крб. [1, 221].

Повоєнні роки – це час, коли перед Україною постало основне важливе завдання – відбудова економіки і, зокрема, відбудова зруйнованого сільського господарства. Чигиринщина не стала винятком. Перемога над

окупантами породила у народі сподівання на краще майбутнє покращення життя. «Війна відкинула сільське господарство майже на 20 років назад. Доводилось починати майже з нуля. Особливо гостро відчувалася нестача техніки, тяглової сили. В перші повоєнні роки хлібороби нерідко використовували як тяглову силу корів, а подекуди впрягалися і самі жінки-колгоспниці як основна сила землеробства. Багато земель за часи війни були занедбані. Сільське господарство мало розвиватися, спираючись виключно на власні ресурси. У повоєнному селі увесь основний тягар відбудовчих робіт в колгоспах взяли на себе жінки і діти віком від 10 років, оскільки багато чоловіків загинули на фронті або прийшли додому каліками. Нормованого робочого дня не існувало, працювали повний світловий день – від сходу та до заходу сонця. Більшість сільськогосподарських робіт виконувалося вручну. Через брак робочої сили, техніки, худоби значна частина робіт виконувалась із запізненням» [6].

Після звільнення села розпочинається період повоєнної відбудови. Всі рішення та постанови про відбудову краю, відновлення адміністративних приміщень, відродження сільськогосподарської галузі, культури приймав і надсилав виконком Кіровоградської обласної ради. Звільнення від окупантів повернуло людей до 6 видів податків (позика, сільськогосподарський податок, страховка, військовий, самообкладання, холостяцький). З 1944 року в селі почав відновлюватися радіо-телеграфний зв'язок.

В повоєнні роки в населених пунктах, які входили до Вершацької сільської ради, більшість населення становили жінки і діти. Переважали великі сім'ї, інколи до 8 осіб. Однак, незважаючи на розруху та виснаженість, відразу після звільнення нашої землі від загарбників, почали відновлювати свою роботу сільськогосподарські артілі (колгоспи), які було створено на території села ще в 30-40-х рр.: «Широкий лан», «Колгосп ім. Будьонного», «Новий господар», «Червона Рута» та «Колгосп ім. Сталіна» в селі Тарасо-Григорівка [4]. Основним напрямком діяльності колгоспів було вирощування зернових культур. Урожайність зерна в ті роки була невисокою, через нестачу посівного матеріалу, через відсутність техніки, господарського інвентаря, брак робочої сили. Працювати в зруйнованих господарствах було важко, особливо, якщо не вистачало коней. Бажаючих придбати худобу було багато, але ціни на робочих коней були високі. Залежно від віку коня встановлювалась їх закупівельна ціна: від 1 тис. крб за 2-річного і до 10-12 тис. крб за тварину віком 8-11 р. [1, 224]. Досить високим був і розмір податку на коней. За одного коня – 500 крб., а кожного наступного – 800 крб.

За 1945 р. урожайність озимої пшениці по колгоспах становила від 7 до 10, подекуди по 15 ц/га, але особливо неврожайним був 1946 рік: з 1 га було зібрано всього від 4 до 6, подекуди 7 ц/га. Крім вирощування зернових культур в колгоспах займалися ще й вирощуванням овочевих культур та птахівництвом. Обсяг тваринництва в колгоспах був незначний.

«Основною робочою силою були жінки, люди похилого віку та підлітки. Чоловіків майже не було, адже війна іще тривала. З наступного 1945 р. кількість чоловіків в колгоспах починає збільшуватися. Проте декого з них

почали направляти на відбудову промисловості Донбасу, на бурякозаготівельні роботи в Одеську область. Їхати на роботу у навчатися в школах ФЗО люди не дуже хотіли. Трохи людей відправляли, дехто тікав. Люди і в своєму селі були потрібні, молоді не вистачало. В селі Самбросівка залишилися лише німці і каліки» [7].

Завдяки наполегливості колгоспників та використанню їхньої худоби як тяглової сили, вдалося виконати план весняно-польових робіт та достроково провести хлібоздачу державі в 1945 р. Практично не маючи зиску колгоспної праці, селянин жив переважно з свого присадибного господарства, яке було основним джерелом доходів колгоспників. За підрахунками вчених, воно давало грошових доходів – 70 %, м'яса – 80 %, картоплі – 90 %, яєць – 96 %. Проте існуючі на той час податки перекривали і це джерело доходів. Крім податку на землю держава встановила натуральні податки у вигляді молока, м'яса, яєць тощо. Діяли навіть податки на плодово-ягідні дерева, кущі. Важким тягарем для жителів села Вершаці в післякупаційний період була податкова і заготівельна політика держави. Середньорічна норма постачання для колгоспного двору складала 40 кг м'яса, 50-100 яєць, 280-300 л молока [8].

Біди повоєнного села були наслідком не тільки лихоліття війни, а й неправильною політикою щодо села пануючої в країні адміністративно-командної системи, правлячої Комуністичної партії. У колгоспах для селях була встановлена система виробітку та оплати праці, яка вимірювалася в одиницях так званих «трудоднях», які зазвичай не відповідали відпрацьованим робочим дням в колгоспі. Радянська влада вживала репресивні та адміністративні заходи щодо колгоспників, які не могли виконати встановлену владою кількість трудоднів. Трудодні обраховували за виконання різних категорій праці (їх було від 7 до 9): колгоспникові, який виконав денну норму найпростішої праці, записували 0,5 трудодня, за працю 9 категорії – 4-5 трудодні. Вартість трудодня в колгоспах встановлювалася в кінці сільськогосподарського року, коли суму продуктів і грошей, які залишилися для розподілу в колгоспі, ділили на число трудоднів усіх колгоспників за рік, і кожний колгоспник одержував відповідно до числа відроблених трудоднів. Для колгоспників Кіровоградської області (в д.п. 40-х років с. Вершаці входило до Кіровоградської області) постановою виконкому обласної ради депутатів трудящих від 28.04.1944 р. встановлювалися обов'язкові мінімуми трудоднів у таких кількостях та в такі строки: до 15 червня виробити не менше 35 трудоднів, з 15 червня по 15 серпня – 30 трудоднів, з 15 серпня по 15 жовтня – 40 трудоднів. Підписав цей документ голова облвиконкому Іщенко. На один трудодень нараховували зерно: 400–500 гр. Найменша оплата праці зерном на трудодні припадала в Олександрійському районі – в середньому 183 грами на один трудодень та у Підвисоцькому – 132 грами, в деяких господарствах Олександрівського району – 70 грам зерна [11, 254].

Без сумніву, такі розрахунки з колгоспниками на трудодні спричинили масове й хронічне недоїдання в їх сім'ях та голод в зиму-весну 1946–1947 рр.

Форма оплати праці колгоспників у трудовнях призвела до того, що селянин працював фактично задарма, а якість і кількість його роботи не була пов'язана з матеріальним станом працюючого. Всі колгоспники надзвичайно бідували. У селі був поширений такий вірш:

*«Трудодень, трудодень,
Трудоодиниця.
Ходить дядько без штанів,
Тітка – без спідниці!
Сидить баба на рядні
Та й рахує трудодні.
- Трудодень, трудодень,
- Дайте хліба хоч на день.
Працювала вісім день,
Заробила трудодень.
А від того трудовня
Голодую я щодня» [3].*

Перша повоєнна зима виявилася малосніжною, а весна і початок літа – найпосушливішими за кілька останніх десятиліть. Процес відбудови в селі Вершаці значно ускладнився голодом 1946–1947 рр., який був викликаний як засухою, так і антинародною продовольчою політикою. Під виглядом заготівель із села вилучалися фактично всі добровольчі ресурси. На початок 1946 р. 43 % колгоспників не мали корів, а понад 20 % – жодної худоби взагалі, навіть птиці. Колгоспам нічим було оплачувати трудодні колгоспникам. Люди змушені були збирати мерзлу картоплю, буряки, що лишилися на колгоспних полях після збирання, їли кропиву, лободу, листя та кору дерев, дрібних гризунів, котів та собак, горобців, падаць, цвіт акації та ін. З'явилося багато хворих на дистрофію, поширювались тиф, малярія. Трагічне становище селян в ті часи відбилося в їхніх спогадах: «Важко тоді жилося. Приходить весна, картоплі нема, хліба нема і нічим сіяти, працювали в колгоспі, а нічого не отримували, не знали, як далі жити. Суворо каралися ті, хто намагався вкрати щось із колгоспного поля» [7]. Саме тоді, коли люди ходили опухлі від голоду, їхній хліб радянська влада вивозила до Європи. Цим комуністичні правителі намагались продемонструвати перед усім світом, що населення в Радянському Союзі не тільки не голодує, а навпаки СРСР має можливість врятувати від цього лиха Європу.

Зберігалось встановлене ще до війни обмеження у пересуванні колгоспників, на них не поширювалося пенсійне забезпечення та виплати за тимчасовою непрацездатністю. На роботу в інші галузі народного господарства селянин міг влаштуватися лише з дозволу, на основі відпускнуї довідки колгоспу. Таке закріпачення продовжувалося аж до загальної паспортизації села в 60-ті роки. Справжньою бідою було знищення на селі економічної мотивації виробника до праці внаслідок нехтування владою принципу матеріальної зацікавленості. Колгоспи змушені були здавати вироблену продукцію за надзвичайно низькими заготівельними цінами, які навіть не покривали транспортних витрат на доставку продукції до

заготівельних пунктів. Коли в колгоспах почали розраховувати собівартість продукції, то з'ясувалося, що більшість із видів представлених на Всесоюзній сільськогосподарській виставці, є збитковими. Тодішні ціни часто не відшкодовували й десятої частини витрат. Так, ціни на картоплю не відшкодовували навіть витрат на її постачання на заготівельні пункти. По суті, держава, здійснюючи нееквівалентний обмін із селом, грабувала його. Програма подолання занепаду сільського господарства, прийнята ще на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС, передбачала збільшення закупівельних цін на продукти сільського господарства і зменшення норми обов'язкових поставок колгоспної продукції державі. З 1 січня 1958 р. поставки державі всіх сільськогосподарських продуктів господарствами колгоспників повністю скасовувались. Також на пленумі було ухвалено рішення про зниження розміру податку з особистих підсобних господарств, і вже в 1959 р. його розмір зменшився майже у 2,5 рази. Так, наприклад, жителька села Стежко П. А. зазначала: «До 1953 року дуже великі були податки на худобу, на все, навіть на фруктові дерева. Це був важкий період, а з вересня 1953 р. відмінили ці податки, бо почали люди знищувати фруктові дерева» [9].

Держава, як і раніше домагалася адміністративно-командними, а то й репресивними методами інтенсифікації праці в господарствах. Вівся державний нагляд за особами, які «злісно ухиляються» від трудової діяльності в сільському господарстві. Проводились загальні збори колгоспників, де відбувалися обговорення тих, хто не виробив мінімум трудоднів. На зборах ухвалювалися громадські вироки, жертви яких підлягали депортації до Сибіру. Декілька колгоспників було засуджено як саботажників та підричників соціалістичного господарювання на селі. Це було нечуване свавілля влади щодо селянства, жертвами якого часто ставали хворі, вдови, інваліди війни, люди похилого віку.

Незважаючи на труднощі і негаразди, відбудова краю в основному завершилася на кінець 40-х рр. В 50-х рр. відбувалися позитивні зміни у повсякденному житті мешканців краю. Матеріально-технічний стан колгоспів дещо покращується: значно збільшується кількість сільськогосподарських машин і знарядь, кількість великої рогатої худоби, свиней, коней. Поступово став покращуватися і матеріальний стан селян. В колгоспах люди починають масово будуватися, про що свідчать питання, які розглядалися на засіданнях колгоспу: про надання земельних ділянок під забудову, виділення будівельних матеріалів, тощо. Хоча оплата праці в колгоспах була надзвичайно низькою. Оплата праці селян (особливо її грошова частка) на поч. 50-х рр. залишалася нижчою, ніж у 1940 р. Колгоспники отримували за свою продукцію в середньому лише 16, 4 крб. на місяць, тобто майже в 4 рази менше, ніж робітники і службовці. У другій половині 50-х рр. грошова виплата на трудовень на працездатного колгоспника порівняно з 1953 р. зросла в 3,8 рази. Дещо збільшилася видача зерна на трудовень. Однак оплата праці колгоспників залишилася надто низькою.

В період формування Черкаської області у 1954 р. село Вершаці, разом із іншими населеними пунктами Чигиринського району, ввійшло до її складу.

Послаблення морального стимулювання праці колгоспників, недостатність, а в деяких колгоспах відсутність сільськогосподарської техніки, значною мірою викликали різке падіння темпів виробництва тваринницької продукції і продукції рослинництва. В колгоспах активізувалася ідеологічна робота, часто виступали спеціально закріплені лектори, працівники райкому партії. Приїжджали агітколлективи. Передовиків возили до Москви на ВДНГ. В 1955 р. жителі села Вершаці були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві. На цій виставці представлено досягнення великого, високомеханізованого соціалістичного сільськогосподарського виробництва і сільськогосподарської науки, вона служила школою передачі досвіду в організації і застосування найбільш досконалої технології в окремих галузях колгоспів і радгоспів.

Відразу після звільнення території Чигиринщини від окупантів, відновлюється навчання для учнів. Ще 5 січня 1944 р. Чигиринське райвно сповістило про початок навчання дітей у Чигиринських школах № 1, № 3, № 4, у Гуцівській, Галаганівській, Вітівській, Вершацькій, Кожарській, Рацівській та ін. школах району. А от у сусідньому селі Яничі (нині Іванівка) навчання не розпочалося тому, що це село знаходилося у прифронтівій полосі [2, 176]. Налагодження шкільної справи після вигнання гітлерівців наштовхнулося на величезні труднощі. Не було наочних посібників, лабораторних приладів, зошитів, підручників, карт, класних дошок, посуду та реактивів для лабораторних робіт. В 1948–1949 рр. у Вершацькій семирічній школі було 3 перших класи, в яких навчалося 72 учні, 2 других класи з 58 учнями, 4 третіх класи з загальною кількістю 99 учнів, 3 четвертих класи з 72 учнями [5].

Отже, незважаючи на всі труднощі післявоєнного села, у жителів зберігалася надія на відродження. Хоч це відбувалося екстенсивними методами, економічне становище села повільно покращувалося. У короткий час Черкащина постала з попелу і руїн, повернула свою життєдайну силу. Здійснено це неймовірними зусиллями, розумом і талантом колишніх воїнів-фронтівиків і трудівників тилу. Наш народ є нацією землеробів, хліборобів, і як би важко не було (мабуть, складно знайти народ, який би пережив за свою історію стільки скільки ми), якщо наші діди, батьки пережили таке лихоліття як голод, війна та післявоєнна розруха, ми вистоїмо і зараз, бо ми здатні і обробляти землю, і захищати її.

1. *Абашіна Л. Діяльність освітніх установ на Чигиринщині в 1943–1945 рр. // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції. – Черкаси, 2006. – С. 215-220.*

2. *Духовна спадщина Черкаського краю: Хрестоматія з історії культури Черкащини / упоряд. А. І. Кузьмінський. – Ч., 1997. – 320 с.*

3. *Записи від старожилів с. Вершаці // Матеріали краєзнавчого музею Вершацької ЗОШ I-III ступенів.*

4. *Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА) – Записано з матеріалів Вершацької сільської ради. Квітень 2019 р.*
5. *МПДА – записано від Вербової Меланії Йосипівни (1920 р. н.), яка проживала в селі Вершаці Черкаської області. Серпень 2011 р.*
6. *МПДА – Записано від Довженко Ганни Агеївни (1928 р. н.), яка проживала в селі Вершаці Черкаської області. Лютий 2012 р.*
7. *МПДА – Записано від Сича Василя Олександровича (1932 р. н.). Квітень 2019 р.*
8. *МПДА – Записано від Стежко Варвари Карпівни (1924 р. н.), яка проживала в селі Вершаці Черкаської обл. Жовтень 1999 р.*
9. *МПДА – Записано від Стежко Параски Панасівни (1925 р. н.), яка проживала в селі Вершаці Черкаської обл. Грудень 2011 р.*
10. *Мінаєв М. М. Історія Вершацької школи. – Вершаці, 2005. – 80 с.*
11. *Петренко І. Д. Розрахунки по трудоводнях в колгоспах Кіровоградщини у 1946 р. // Сумський історико-архівний журнал. – № 10-11. – 2010. – С. 253-258.*

Чепурда Ганна,
*доктор історичних наук, професор,
завідувачка кафедри туризму та готельно-ресторанної справи
Черкаського державного технологічного університету*

ЕКОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ПОЛЕЗАХИСНИХ ЛІСОСМУГ В УКРАЇНІ ВІДПОВІДНО ДО “ВЕЛИКОГО ПЛАНУ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ”

На сучасному етапі розвитку Української держави проблема охорони природи і екологічної безпеки перебувають у центрі уваги суспільства, що зумовлено не лише гостротою екологічної ситуації в Україні останніх десятиліть, але й планетарними масштабами проблеми в цілому. Особливо актуальними є такі її аспекти, як техногенне навантаження на навколишнє середовище, боротьба із посухою, суховіями та іншими негативними природно-кліматичними явищами. Наслідки непередуманого втручання людини у природне середовище призвели до того, що сучасне суспільство балансує на критичному порозі екостабільності, а Україна з багатьох позицій нині займає чільне місце у світовому процесі антропогенної загрози довкіллю.

У цьому контексті особливого значення набуває всебічне дослідження і переосмислення на нових методологічних засадах українського виміру історії розроблення і реалізації масштабних проєктів «перетворення природи» та їх соціально-екологічних наслідків. Важливою складовою таких досліджень є аналіз теоретичних і практичних напрацювань минулого щодо пом'якшення мікроклімату, в тому числі й України.

Передусім актуалізується всебічне вивчення «Великого плану перетворення природи» – безпрецедентної за своїми масштабами комплексної програми регулювання природи, яка мала за мету змінити кліматичні умови на великих територіях Радянського Союзу і завдяки цьому домогтися підвищення продуктивності сільського господарства. Прикметно, що вагомий внесок у цю справу зробили українські вчені й господарники-практики дорадянського періоду.

Основу плану складало насадження лісових смуг, які за задумом його розробників мали перегородити дорогу суховіям і змінити клімат на великих площах. Розрахований орієнтовно на два десятиліття, план перетворення природи, реалізація якого почалася в 1948 р., передбачав створення ряду великих державних лісосмуг і розгалуженої мережі місцевих лісосмуг як у степовій, так і в лісостеповій зонах. З метою запобігання посух, піщаних і пилових бур планувалося також будівництво численних місцевих водойм, насамперед ставків, посадка захисних лісонасаджень на невдобах, крутосхилах, ярах та балках, впроваджувалися травопільні сівозміни в південних районах. План передбачав також значний обсяг меліоративних робіт із осушення та зрошення земель, регулювання річок і поверхневого стоку вод, закріплення пісків і ярів тощо. Під «Великим планом перетворення природи» розуміється не тільки (і не стільки) постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р., а передусім закладена в ній концепція тотального втручання в природне середовище з метою його «перетворення», що набула розвитку в комплексі наступних директивних документів. В Україні масштабною складовою частиною таких заходів стало спорудження каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі, негативні наслідки яких значно перевищили позитивні.

Багатоплановість і значною мірою суперечливість положень «Великого плану перетворення природи», його соціально-економічних, екологічних, а також соціогуманітарних наслідків для України останнім часом привертають до себе увагу не тільки представників природничих і технічних галузей науки, а й істориків. Однак історичні аспекти дослідження носять поки що фрагментарний характер, і на сьогодні немає комплексної праці, яка б відтворювала історію розроблення, зміст та хід реалізації плану, а відтак проблема залишається далеко не вичерпаною.

Територія Центральної та Південно-Східної України на сьогоднішній день фактично повністю антропогенно перетворена. Процес дискретизації ландшафтів, тривалий час розвивався у відносно сповільненому темпі, сягнувши апогею вже лише у радянські роки. Для колгоспно-радгоспної системи були характерні гігантоманія та монокультурність величезних площ агроландшафтів. Всякі проміжні перехідні смуги, ділянки почали розглядатися як зайві, непотрібні і попросту знищувались. Це швидко порушило традиційний український сільськогосподарський ландшафт, який відзначався різноманітністю сільськогосподарських угідь – полів, пасовищ, пасків, садків, городів, сінокосів, ставків – і їх мозаїчним переплетінням,

взаємопроникненням полів і ділянок лісу, природних луків, річкових заплав. Саме ці риси визначали його національну характеристику.

Прямим наслідком подібної уніфікації стало те, що на кінець ХХ ст. країна зіткнулась із проблемою порушення стійкості агроландшафтів, тобто здатності до самовідновлення і само підтримки природних систем.

Мета статті: вивчити екологічні наслідки створення системи полезахисних лісових смуг на теренах України відповідно до “Великого плану перетворення природи”.

Непослідовністю характеризується й реалізація планів щодо створення системи полезахисних лісонасаджень. Розкривались усе нові приписки, кричуща невідповідність та незацікавленість, відсутність техніки та наукових рекомендацій. З 1948 по 1953 рік у країні посадили лісу у 2,5 рази більше, ніж за попередні 25 років. Проте вижили ледве 4 відсотки дерев [2, 35].

Про справжнє ставлення до полезахисних лісових смуг свідчать ще й такі факти. В Полтавській області облвиконком за рекомендацією першого секретаря обкому компартії Ф. Т. Моргуна заборонив ставити скирти соломи, складувати мінеральні та органічні добрива на полях. Дозволялося розміщувати їх лише в лісосмугах, де спеціально для цього вирубували дерева. Виконуючи це розпорядження, колгоспи та радгоспи влаштували в лісосмугах розриви довжиною 60–200 м через кожні 500–800 м. Природа таких порушень і помилок не прощає. Розриви у лісосмугах перетворилися в аеродинамічні труби, які сприяли видуванню землі та посівів, знижували урожайність сільськогосподарських культур. Лише в Полтавському, Карлівському, Машівському районах такі розриви позбавили захисту 3600 га ланів [1, с. 490].

Натомість саме життя переконувало у корисності системи полезахисних лісосмуг. Так, у 1984 р. на всі південно-східні райони України поширилася сильна посуха. В радгоспі ім. Литвинова (Славяно-Сербський район, Луганська область), на полях якого ще у 1950-х рр. була створена повна мережа полезахисних лісових смуг, озимі посіви на площі 1340 га збереглися повністю. Поряд же, в колгоспі ім. Калінія, де площа щільних лісосмуг становила 1,1 %, було пошкоджено 84,9 % посівів озимих [1, с. 496].

Однак найбільшу користь давали лісосмуги тоді, коли створена повна їх мережа на значній території, а не лише в окремому господарстві. Територія одного колгоспу чи радгоспу з системою лісосмуг – була лише острівцем у безлісому морі, який не міг затримати океан сухого повітря і повністю приборкати стихію.

Натомість поодинокі та щільні лісосмуги не могли стримати наступу стихії та врятувати посіви від загибелі. Недоглянуті лісосмуги “крали” сніг на полях. Вони були нагромаджувачами снігу, який довго не танув і затримував проведення весняних сільськогосподарських робіт. Під час пилових бурь у них та поряд з ними збиралася величезна кількість дрібнозему. На розвезення його на поля витрачається багато праці та коштів [1, с. 497].

Після згортання реалізації планів по масштабному лісонасадженню тривалість та повторюваність пилових бурь продовжувала збільшуватись, бо внаслідок багаторазового обробітку ґрунт все більше й більше розпиллювався і втрачав структуру. Так, в приазовських степах України за 1952–1977 рр. 16 були з пиловими бурями, і кожна така буря, за даними науково-дослідних установ республіки виносила з гектара ріллі в середньому до 350 т родючого ґрунту. Характерно, що найсильніші пилові бурі спостерігалися найчастіше в одних і тих же південних районах, де знаходиться майже 15 млн га ріллі. В цілому зона вітрової ерозії охоплювала 40 % всіх орних земель республіки з найродючішими ґрунтами [1, с. 472].

Найбільшої шкоди пилові бурі завдавали сільськогосподарським угіддям Запорізької, Кримської, Херсонської та деяких інших областей, де розораність території становила 60–70, а в деяких місцях і навіть більше відсотків. На виконання постанов лісгоспзагами Херсонського міжобласного управління було здійснено обстеження та облік еродованих земель на території Держлісофонду. В результаті було виявлено понад 57 тис. га земель, які зазнали вітрової ерозії та 5808 га – водної ерозії [3].

У 1960 р. під час пилової бурі, яка охопила 10 південних областей республіки, було пошкоджено майже 1 млн га озимих посівів, з яких повністю загинуло і пересіяно 600 тис. га. Ця буря завдала збитків на суму понад 100 млн. крб. (в цінах 1960 р.) [1, с. 473].

У 1965 р. через пилові бурі в Приморському районі Запорізької області зернові культури пересівали чотири рази. Чорні бурі виникали у безсніжні зими з морозами, коли земля суха, або весною, коли поля ще не захищені рослинністю. Ліс міг би пом'якшити це, але в степу його було ще мало. В таких умовах вітер не зустрічаючи на своєму шляху перешкод, відривав частки землі, піднімав їх у повітря і переносив на віддалі [1, с. 472].

Взимку 1969 р. під час чорної бурі, яка охопила вісім степових та лісостепових областей республіки, величезна кількість пилу була занесена в райони Полісся і навіть Білорусі та Прибалтики. В перший період після початку бурі в повітрі носився чорний пил. Це значить, що вітер підіймав у повітря багаті на гумус верхні шари ґрунту. Потім пил став сірим і нарешті жовтим. Тобто в деяких господарствах вітер, зруйнувавши верхні родючі шари землі, почав видувати нижні безплідні горизонти. У багатьох місцях незахищений ґрунт видуло на 5 – 12 см. Це при тому, що для утворення 3 см ґрунту природі в сприятливих умовах потрібно 250–300 років. За даними науково-дослідних установ України, при видуванні 1 см верхнього шару ґрунту на кожному гектарі врачається азоту 30 кг, фосфору 22 і калію 300 кг. Після бурі 1969 р. запаси гумусу в ґрунті значно зменшилися. Після кількох таких бурь незахищений родючий шар ґрунту на значних площах міг бути втрачений повністю [1, с. 472]. Під час чорної бурі навіть вдень доводилось вмикати світло через хмари пилу, який суцільною пеленою носився у повітрі. Дихати було важко, багато людей захворіли пиловою пневмонією. Внаслідок бурі землею засипало велику кількість каналів, шляхів і поодиноких щільних лісових смуг [1, с. 473].

У 1960 та 1969 р. в епіцентрі чорних бурь на полях, не захищених лісосмугами, ураганний вітер видував слаборозвинуті і заносив дрібноземом добре розвинуті посіви озимих. Ці приклади свідчать, яких збитків завдали ґрунтам і посівам України лише ці дві чорні бурі.

У середині 1960-х рр. після катастрофічної за наслідками пилової бурі 1960 р. і наступних посух стало очевидно, що ці явища, а також поширення водної і вітрової ерозії набувають характеру всенародного лиха і що заходів, які вживалися органами влади, було вкрай недостатньо.

У 1967 р. уряд УРСР змушений був прийняти нову постанову “Про невідкладні заходи по захисту ґрунтів від ерозії”, яка на деякий час дещо змінила ставлення до захисного лісорозведення. В Україні було організовано 32 лісомеліоративні станції і кілька десятків лісомеліоративних дільниць, які за рахунок бюджетних коштів створювали лісосмуги та лісонасадження на ярах, пісках і по берегах річок і водойм. Лісомеліоративні станції й інші лісогосподарські підприємства одержали значну кількість техніки та кошти на капітальне будівництво. Відповідно до цієї постанови інститут “Укрземпроект” та його органи на місцях склали Генеральну схему протиерозійних заходів, у якій було передбачено довести площу полезахисних лісосмуг до 494,3 тис. га, тобто посадити на 368 тис. га менше, ніж передбачалося планом перетворення природи, прийнятим у 1948 р. [4, с. 138].

Після пилової бурі 1969 р. уряд УРСР вирішив прискорити створення повної системи лісосмуг. 23 січня 1970 р. було прийнято постанову “Про створення закінченої системи захисних лісонасаджень”, яка передбачала збільшення обсягів лісомеліоративних робіт. За 1971–1975 рр. в Україні було посаджено 82,2 тис. га полезахисних лісосмуг, за 1976–1980 рр. – 32,6 тис. га, за 1981–1985 рр. – 18 тис. га, за 1986–1990 рр. – 21,7 тис. га [4, с. 139]. Однак ці обсяги робіт не могли забезпечити завершення створення системи полезахисного лісонасадження та за масштабами поступалися “Великому плану перетворення природи”.

Після 1985 р. щорічно саджали лише 2–2,5 тис. га лісосмуг, але останніми роками їх практично не створювали. Тому на сьогоднішній день на полях України не має закінченої системи полезахисних лісосмуг. Їх нараховується лише 440 тис. га [4, с. 139].

Після 1995 року вона коливалася на рівні близько 2 тис. га, а в 2007 році склала 0,3 тис. га. Створені лісосмуги заростають чагарником і втрачають свої захисні властивості. Значна їх частина немає щільну конструкцію, а орієнтовно 1/3 знаходиться в незадовільному стані. Ці лісопосадки потрібно розкурочувати і на їх місці створювати нові. Також, через безгосподарності, лісонасадження стали вирубувати.

Таким чином, на жаль, і сам “Великий план перетворення природи”, і (ще в більшій мірі) його практичне виконання, мали суттєві недоліки, викликані головним чином недостатнім урахуванням і розумінням особливостей степових екосистем. Уявлення про те, що залісення гарантує стабільність степового ландшафту, виявилось по суті помилковим. Екологія ж була недостатньо розвинута на той момент і не могла серйозно вплинути

на впровадження плану в життя. Негативну роль зіграло і те, що розроблений в основному для європейських степів план реалізовувався без особливих змін по усій степовій зоні, тобто в інших умовах.

Підсумком стала певна стабілізація екологічної обстановки, але це не змогло зупинити зсуву всієї степової екосистеми на “нижчий щабель”. Попередньої родючості ґрунтів, наприклад, так і не вдалось відновити. Інакше кажучи, степова природа стала функціонувати на нижчому рівні, який не дає можливості одержувати такої щедрої, як раніше, продукції.

Серйозне антропогенне втручання в природне середовище Дніпровського басейну призвело до широкого спектру змін – від незначних перетворень до повного знищення екологічних систем не тільки річки та її приток, але й поймненних територій, а також прибережних земельних угідь. Комплексна оцінка екологічного стану водосховищ дозволила виявити його головні негативні фактори: антропогенне забруднення, зарегульованість Дніпра та її приток, повторне забруднення. Перераховані фактори були тісно взаємопов’язані та обумовлювали один одного.

В цілому вплив гідробудівництва на природне середовище басейну був складним та багатогранним процесом. Всі встановлені наслідки у багатьох випадках ведуть до погіршення умов господарської діяльності людини та зниження якості її життя. Деградація екологічної ситуації у водосховищах Дніпровського каскаду та на прилеглих територіях є наслідком нерационального природокористування, у тому числі реалізація комплексної концепції освоєння водних ресурсів. Один з головних показників неблагополучного стану природного середовища – погана якість води на багатьох ділянках водосховищ та зниження якості та кількості їх біологічної продуктивності.

1. Вакулюк П. Г. *Нариси з історії лісів України*. – Ф.: Поліфраст, 2000. – 624 с.

2. *Вестник Академии наук СССР*. – 1958. – № 3.

3. Джамаль В. А., Шемякін М. М., Білолицький В. О. *Захист ґрунтів від ерозії*. В. А. Джамаль. – К. : Урожай, 1986. – 240 с.

4. Вакулюк П. Г., Самоплавський В. Л. *Лісовідновлення та лісорозведення в Україні*. – Х.: Прапор, 2006. – 383 с.

**АГРАРНИЙ РОЗВИТОК ЧИГИРИНЩИНИ
У II ПОЛОВИНІ ХХ СТ.**

Чигирик Наталія,
*екскурсовод Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича*

ЗНИКЛІ СЕЛА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ: БУЖИН

З давніх-давен Дніпро використовувався як важливий водотранспортний шлях. На Чигиринщині на березі Дніпра знаходилося село Бужин зі зручною однойменною пристанню. Проіснувала ця пристань до кінця 50-х рр. ХХ ст., оскільки під час будівництва Кременчуцької ГЕС всю придніпровську заплаву в середній течії Дніпра було відведено під водоймище. Натомість, на березі Кременчуцького водосховища було збудовано новий річковий порт з назвою «Адамівка». Його було розташовано на території між старими селами Тіньки і Адамівка, це була межа, тому і назву обрали «Адамівка».

Населений пункт Бужин згадується в історичних документах ще ХVІІ ст., хоча заселена ця місцевість була набагато раніше. Так, в кінці 50-х рр. ХХ ст., під час підготовки чаші Кременчуцького водосховища, біля с. Бужин були частково проведені археологічні дослідження. Вченими було відкрито поселення раннього періоду бронзового віку II–I тис. до н. е. та знайдено окремі речі слов'ян VI–VII ст. та мідну пряжку XII ст. [2, 14].

Місцевий краєзнавець М. Мінаєв зазначає, що за часів Київської Русі від Бужина до Сули по той бік Дніпра проходив кордон Переяславського князівства з Диким полем. Для захисту від набігів кочівників тут закладали міста-фортеці: Воїнь, Дрютеск, Жовнин. Саме тоді міг з'явитися і Бужин. На початку ХІІІ ст. укріплення Бужина були зруйновані монголо-татарами [12, 3]. Існує також легенда, що пов'язує появу Бужина з навалюю Чингізхана, який, ідучи понад Дніпром, знищував і палив все навколо і назвав «Бузулук» одне із поселень. Можливо це і було на місці майбутнього Бужина [10].

Автор книги «Тіньки» Олександр Солодар вказує ще одну версію про появу поселення: «Наприкінці ХІХ ст., складаючи археологічну карту Київської губернії, Володимир Антонович вказує, що «в трьох верстах від села, біля затоки Дніпра, що називається Лозовата, знаходиться трикутне городище площею 0,5 десятини, дещо зруйноване водою». На жаль, він не датує вказане поселення. Однак, дещо раніше, у 1847 р. на території цього ж городища був знайдений скарб, золоті та срібні прикраси. Використовуючи замальовки цього скарбу, зроблені Де ля Флізом, дослідники датують його VI–IX століттями. Отож, досить ймовірно, що саме це городище було споруджене бужанами і було першим Бужином на Дніпрі» [15, 8].

Інший краєзнавець, М. Пономаренко, вказує на те, що поява містечка пов'язана з подіями кінця ХVІ – початку ХVІІ ст. В ХVІІ ст. Бужин був одним із центрів реєстрового козацтва та важливим стратегічним пунктом у боротьбі за Чигирин. Він заперечує те, що Бужин виник ще в часи Київської Русі і був знищений монголо-татарами. «В 1952 р. я обстежив місцевість між Ломоватим і Воронівкою і не виявив там жодних слідів не тільки міста, а й

села. Двоє великих кладовищ вимитих дніпровими водами навесні 1820 р., та виявлення 1860 р. великого мурованого фундаменту, у яких Л. Похилевич убачав рештки великого міста не мають ніякого відношення до Бужина. Більше того: за Русі Бужин не існував. Вивчаючи його територію, я встановив відсутність там городищ IX–XIII ст.». М. Пономаренко також зазначає, що район Бужина було залюднено з сивої давнини, а сам Бужин виник на зламі XVI–XVII ст. Один польський документ називає Бузову слобідку біля м. Вороники (1609 р.). Тут маємо переплутані Бужин і Воронівку.

Бужин на початку XVII ст. разом з Воронівкою та іншими населеними пунктами належав Никопольському монастирю. Софія Данилович, руська воєводина і корсунська, чигиринська та кирилівська старостина, скаржилася, що ченці Київського Микола-Пустинського монастиря та їхній ігумен Сарафим Белзський, діставши дозвіл кирилівського городничого Семена Кременчука-Довбні, привласнили ґрунти Чигиринського і Крилівського староства, а пізніше, 1629 р. цей же ігумен, порадившись з гетьманом Тарасом Федоровичем (Трясилом) відняв «гвалтовно» від староств Корсунського, Чигиринського і Крилівського ще й «сіл двоє на урочищах Вороних Лозах, і Бужин, і переправу на річці Дніпрі під містом Криловим...» [13, 3].

У 1630 р. за право володіти Бужином ворогували церковні і світські феодалі. Згодом корсунський староста Станіслав Данилович (1631–1636 рр.), вважаючи, що Бужин було засновано на державних землях, наїхав на містечко і вигнав монастирських урядників. Монастир пробував судитися, але, зрештою, уряд Речі Посполитої таки відібрав Бужин у монастиря і прилучив його до державних маєтностей Корсунського староства. У 1639 р. містечко було надане Станіславу Потоцькому, заслуженому полковнику коронної служби на Україні. В цей період у Бужині існував замок. На кресленні Гійома де Боппана його позначено як укріплене місто. Розвиткові міста неабияк сприяло його розташування на Бужинській переправі через Дніпро [5, 395].

Містечко перебувало в центрі подій національно-визвольної війни. Під час походу Б. Хмельницького до Білої Церкви, українське військо, рухаючись до Корсуня в травні 1648 р. заволоділо Бужином і відтоді він увійшов до складу Української козацької держави [5, 395]. В Бужині було споруджено велике укріплення і переправу через Дніпро, що мала велике стратегічне значення. Вона розташовувалася на шляху, що вів з-за Дніпра до Чигирини, тому у Бужині певний час стояв окремий Бужинський полк, що був відділком Чигиринського полку [5, 452]. У червні 1648 р., з перетворенням Чигиринського полку з суто військової на земсько-військову одиницю, у його складі було утворено Бужинську сотню, що нараховувала 168 чоловік. На чолі сотні стояв Лук'ян Сухиня (в 1650 р. Богдан Хмельницький призначив його на прилуцького полковника). До «Реєстру Війська Запорозького 1649 року» Лук'яна Івановича Сухиню було внесено як Бужинського сотника Чигиринського полку. Бужинська сотня мала особливе значення, оскільки

охороняла Бужинську переправу через Дніпро. Близькість Бужина до Чигирина разом з особливим значенням Бужинської сотні визначили наближеність Бужинського сотника до гетьмана Б. Хмельницького. Саме тому Лук'ян Сухиня користувався особливою довірою гетьмана [6, 369].

З Бужином також пов'язана діяльність Михайла Криси. Його прізвище було вписано у складі Військового товариства до «Реєстру Війська Запорозького 1649 року», що означало досить високе становище в тогочасній Українській державі [6, 210].

За часів Хмельниччини життя у Бужині було відносно спокійним тому що, військові дії відбувалися на великій віддалі від міста. Становище змінилося після 1660 р., з початком україно-московської війни 1660–76 рр. Під час походу 1662 р. Григорія Ромодановського на Чигирин відділок московського війська на чолі з воєводою Михайлом Приклонським спробував через Бужин підійти до Чигирина, але українське військо змусило його відступити.

Бойові дії біля Бужина тривали і під час повстання 1664–1665 рр., спрямованого проти уряду гетьмана Павла Тетері, який пішов на значні поступки Речі Посполитій в обмін на військову допомогу проти Московського царства. Останнє вирішило скористатися цим і знищити Українську державу. До Чигирина було вислано відділок московського війська (15 тисяч) на чолі з воєводою Григорієм Косаговим, який, з'єднавшись з запорожцями Івана Сірка, заволодів Бужином. Проте, до міста підійшло 35-тисячне українсько-польське військо гетьмана П. Тетері та київського воєводи Степана Чарнецького і почало облогу. Вона тривала з 17 по 23 квітня 1664 р. [5, 452]. Одночасно з цим розпочався похід Івана Брюховецького на Чигирин, тому українсько-польське військо відступило до Чигирина, а московське військо Григорія Косагова та запорожці Івана Сірка відійшли до Сміли.

Бужин також зазнав значних руйнувань під час походу 1674 р. Григорія Ромодановського на Чигирин. Гетьман Петро Дорошенко забрав мешканців Бужина під захист укріплень Чигирина, але Бужин був здобутий московським військом і спалений.

Після зречення гетьмана П. Дорошенка у вересні 1676 р. зруйнований і спорожнілий Бужин опинився у складі Турецького царства. А під час Чигиринських походів 1677 рр. та 1678 рр. містечко було остаточно знищено [14, 527].

Бужин відродився в 1793 р. (другий поділ Речі Посполитої), коли Чигиринщина ввійшла в склад Російської імперії. Згідно даних перепису 1808 р. тут було 44 двори, 423 жителі, а вже в 1860 р. – 80 дворів і 528 чоловік [14, 527].

У ХІХ ст. (1877 р.) с. Бужин входив в склад Шабельницької волості Чигиринського повіту Київської губернії [12, 3].

Цікаві описи про Бужин ХІХ ст. знаходимо в нотатках польського історика та письменника Францішека Равіти-Гавронського: «... Подорож до Чигирина незмірно стомлююча та важка. З Києва Дніпром потрібно їхати

пароплавом до Бужина годин 18, а повертатися, проти [течії] води – 23. В інших умовах подорож могла б бути тільки приємністю, але кораблями, курсуючими по Дніпру,... [це] страждання ... Насамперед переповнення кораблів неможливо велике. Кожна весна розпочинається мандрівками людної сільської до Лаври Печерської у Києві і взагалі по численних київських монастирях. Перша палуба кораблів зазвичай буває так щільно забита пасажирами цього роду ... Усе те душиться біля залізної огорожі машини парової ... Окрім того, що перша палуба є переповнена – і як наслідок, переповнення змушує тих бідних мучеників мандрувати по цілому кораблю з метою пошуку місця, і щоб зайняти палубу верхню. При такому методі поведіння пасажирів першого і другого класу, для яких власне верхня палуба призначена, немає жодної зручності, ані спокою, тому що постійно стикається [він] з натовпом брудних до неможливості робітників, які споживаючи свою рибу чи сало, кидають рештки не піклуючись про те[що] де впало. Каюти брудні і низькі ... посувалися дуже поволі, тому що щохвилини з'являлися побоювання зачепити міліну. Місця небезпечні в цьому відношенні щоправда позначені, але те не захищає від того щоб корабель сів на міліну. У кожному небезпечному місці робітник міряє призначеним для того ломом глибину води і голосно вигукує: 5 – 6 – 9 поділок мірки – глибоко! – По слову «глибоко», повтореному кількаразово, корабель рушає знову усією силою пари. Такий-то найпростіший корабель...» [3, 163-164].

У ХІХ ст. Бужин і надалі відігравав роль річкового порту, але поступово втрачав значення логістичного центру. У 1856 р. редактор «Київських губернських відомостей» М.Чернишов припускав, що розташування Чигирин «недалеко від Дніпровської пристані» в Бужині дозволить місту вести торгівлю з «Одесою, Кримом, Доном, Кременчуком і, можливо, зробить з часом одним із найкращих повітових міст Київської губернії». Однак, прогнози журналіста не виправдали себе. Друга половина ХІХ ст. стала епохою залізниці, однак, саме вони оминули повітовий центр. Пристань у Бужині втратила своє торгово-економічне значення. У 1912 р. агрономічний відділ Київської губернії Земської Управи відмічав, що в торгівлі Чигирин «більше тяжіє до ст.. Фундукліївка, ніж до Дніпра». На початку ХХ ст. через річкову пристань у селі Бужин щороку до Чигиринського повіту прибувало 32 тонни готового борошна і вивозилося зерно [15, 13].

На початку ХХ ст. у Бужині було 180–200 дворів, 800–1000 душ. Мешканці села займалися, переважно, землеробством, хоча на все село припадало лише 53 десятини орної землі. Більш заможні селяни чумакували. В Бужині було два вітряки. Під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. чоловіче населення Бужина брало активну участь у діяльності Білороського полку Холодноярської бригади Армії УНР [15,14].

Бойові дії на території Чигиринського повіту негативно вплинули на демографічний стан Бужина. Упродовж 1919–1921 рр. чисельність жителів населеного пункту скоротилася майже на 40 %. Цілком імовірно, що частина

жителів села (чоловіче населення) була мобілізована до війська, а частина виїхала в більш спокійні регіони [15, 15].

На початку ХХ ст. Бужин – це невелике село на березі Дніпра – пристань з однойменною назвою. До 40-х рр. ХХ ст. пристань використовувалася жителями Чигиринщини для транспортних і пасажирських перевезень. Навесні, коли рівень води у Дніпрі підіймався ходили великі, двоповерхові пароплави «Інтернаціонал», «Сталін». А коли вода спадала – менші – «Петровський», «Крупська». Жителі придніпровських сіл їздили на базар до Дніпропетровська торгувати картоплею та іншими огородніми культурами. Це приносило значні прибутки. Люди обжилися, навчилися господарювати, але почалася Велика Вітчизняна війна [7]. Після війни з'явилося більше автомашин, тому пристань Бужин переважно стали використовувати для транспортних перевезень. Баржами і кораблями транспортували зерно по Дніпру, що надходило від колгоспів Чигиринського району [8].

До початку переселення з чаші Кременчуцького водосховища Бужинська пристань знаходилася в тому місці, де Дніпро найближче підходив до села. Неподалік в Дніпро впадала річка Гречана. На самій воді знаходився дебакардер (з фр. «вивантажувати», «висаджувати на берег»). Це так званий плавучий річковий вокзал, у вигляді судна або понтона, стаціонарно встановленого і призначеного для стоянки вантажних і пасажирських суден. На самій пристані була їдальня [11].

За спогадами Жадан Тетяни Дмитрівни в 50-х рр. ХХ ст. село Бужин знаходилося в долині р. Дніпро і простягалось на декілька кілометрів. Люди будували хати там, де були кращі землі. Село складалось з кутків: Башликівка, Куликівка, Село, Паліївка та ін. В центрі села знаходилася сільська рада, клуб, 4-річна школа, мнин-вітряк. Через село проходило декілька боліт, а ближче до Дніпра – балки (Попова балка, Тукалова балка), урочища (урочище Різи та ін.), коси (Корнійова коса, Маркова коса), соснові бори, острови (Бистрів, Сибірок). Оскільки місцевість була болотиста для сполучення були побудовані мости. Через село, до пристані, проходила Кирилівська дорога та ґрунтова – із Шабельників на Тарасівку [11].

Жителька колишнього с. Бужин Комар Катерини Килинівни (1932 р. н.) згадує, що село було бідним, тому приєднано було до Тіньчанської сільської ради. Школа лише на 4-ри класи. Вона «розміщувалася в будинку схожому на сарай, крита очеретом. Коли стала валятися, то перевели в інше приміщення – «куркульська хата». Класи були комбіновані. Після закінчення четвертого класу багато дітей, здавши екзамени, йшли працювати в колгосп, бо навчатися не мали змоги. Навчання було безкоштовне, але потрібно було купити одяг, взуття, письмові приладдя. Деякі діти працювали в колгоспі і протягом навчального року: носили воду, доглядали за волами, коровами, свинями. Діти з багатших родин, після закінчення Бужинської 4-х річної школи, йшли навчатися в старші класи в Тіньківську школу» [9].

В 1951 р. почалося реформа з укрупнення колгоспів. Колгосп ім. Фрунзе (с. Бужин) об'єднався із колгоспом ім. Сталіна (с. Тіньки). В 1952 р. до тіньчанського колгоспу приєднався колгосп ім. Чапаєва (с. Тарасівка) і був

створений новий колгосп «Україна» із центром в Тіньках і стала одна сільська рада на три села [4, 26]. Поблизу Бужинської пристані знаходилися два приймальні пункти: «Заготзерно», «Заготсіно» та ферми колгоспу ім. Фрунзе. Дані будівлі в 1956 р. було перенесено на інше місце і відбудовано поблизу новоствореного порту «Адамівка». На ці цілі із земель сільськогосподарської артілі «Дніпро» с. Рацеве була відведена земельна ділянка площею 15 га [1, 56].

В 1957–1958 рр. почалося масове переселення на степ всіх придніпровських сіл і вже восени 1959 р. село Бужин з пристанню було затоплено водами Кременчуцького «моря». Жителів сіл Бужин, Тарасівка, Шабельники та Тіньки переселили до новоствореного села Тіньки [11].

-
1. *Архівний відділ Чигиринської РДА. – Ф. 4192, опис 1, спр. 492,*
 2. *Державний архів Черкаської області (Далі ДАЧО). – Ф. 4178, опис 1, спр. 556, арк. 14*
 3. *Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Наддніпрянська минушина XVIII–XX століття. – Черкаси, «Вертикаль», 2018. – 299 с.*
 4. *Країло А. Село Тіньки на карті Черкаської області // Матеріали краєзнавчої конференції 60-річний шлях Чигиринського району у складі Черкаської області. – Чигирин, 2014. – С. 26-27.*
 5. *Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького у 3-х томах. – Т. 3 – Київ : «Стікс-Ко», 2009. – 480 с.*
 6. *Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького у 3-х томах. – Т. 2 – Київ : «Стікс-Ко», 2008. – 480 с.*
 7. *Матеріали польових досліджень автора (далі МПДА) – записано від Таценко Варвари Афанасіївни (1921 р. н.), яка проживає в м. Чигирин Черкаської обл., грудень 2007 р.*
 8. *МПДА – Записано від Романенко Миколи Миколайовича (1947 р. н.), який проживає в м. Чигирин Черкаської обл., грудень 2009 р.*
 9. *МПДА – Записано від Комар Катерини Кирилівни (1932 р. н.), яка проживає в м. Чигирин Черкаської обл., жовтень 2008 р.*
 10. *МПДА – Записано від Капловухої Ганни Василівни (1923 р. н.), яка проживає в с. Суботів Черкаської обл., листопад 2010 р.*
 11. *МПДА – Записано від Жадан Тетяни Дмитрівни (1950 р. н.), яка проживає в с. Тіньки Черкаської обл., жовтень 2012 р.*
 12. *Мінаєв М. Таємниця Бужина // Зоря комунізму. – 1986. – 28 січня. – С. 3*
 13. *Пономаренко М. // Зоря комунізму. – 1986. – 1 квітня. – С. 3*
 14. *Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – Біла Церква : вид. О. В. Пионківський, 2005. – 642 с.*
 15. *Солодар О. Тіньки. – Черкаси : вид. Чабаненко Ю. А. – 2016. – 154 с.*

Курилович Анастасія,

учениця 10 класу

Рацівської загальноосвітньої школи I – III ступенів Черкаської області

ЗАГУБЛЕНІ СЕЛА ЧИГИРИНЩИНИ

Голодомори першої половини ХХ ст., Велика Вітчизняна війна, відбудова народного господарства після війни та голод 1947 року, п'ятирічки – це не всі випробування, які випали на долю жителів придніпровських сіл Чигиринщини. Їх ще спіткала трагедія примусового переселення з обжитих місць «на степ». Оскільки вся придніпровська долина відійшла під чашу водосховища.

На ХХ з'їзді КПРС було прийнято рішення побудувати Кременчуцьку гідроелектростанцію. Для функціонування 12 агрегатів ГЕС потрібно було збудувати штучне водосховище на Дніпрі, тобто затопити землі більше, ніж двох сотень населених пунктів Черкаської, Кіровоградської та Полтавської областей [4].

В ті часи накази «зверху» не обговорювалися, а приймалися до неухильного виконання. Інтереси простого, пересічного громадянина не враховувалися [6].

Було затоплено сотні тисяч гектарів землі з природними багатствами, мальовничими селами, людськими долями, історією, могилами пращурів, які обробляли і захищали ту землю. Тільки з території Чигиринського району під водоймище Кременчуцької гідроелектростанції і захисні лісові насадження було відведено 25 362,1 га землі [1]. Це територія таких придніпровських сіл: Адамівка, Бужин, Боровиця, Вітово, Калантаєво, Кожарки, Мудрівка, Рацеве, Стецівка, Тіньки, Тарасівка, Топилівка, Шабельники, Гушівка. Натомість побудовано лише чотири села: Топилівка, Боровиця, Тіньки, Рацеве. Близько четвертої частини району опинилося під водою. Жителі цих сіл приклали чимало зусиль і праці, щоб відбудувати свої і колгоспні господарства в тяжкі повоєнні роки. Ніхто тоді і не міг подумати, що все те прийдеться руйнувати [6].

У 1954–1956 роках були створені бригади лісозаготівельників, які розчищали дно майбутнього водосховища від лісів, дерев та чагарників. То була велика цінність, яку сьогодні не повернути. Луки, пасовища, сінокоси, розкішна природа принесені в жертву Кременчуцькій електростанції [3, 3].

У 1956 р. на степу вже були зроблені хати, а в 1957 р. почали селитися. В 1959 р. на степ вже виїхали всі. А в 1960 р. весною вже почала надходити вода і стало топити Адамівку [4].

Примушуючи жителів наддніпрянських сіл переселитися на землі, які чомусь тисячоліттями не обживалися, а тільки використовувалися, радянська держава вдалася до випробуваних «ефективних» методів: обману, шантажу, погроз, насильства, невиконаних обіцянок. Добре, що хоч масових репресій вже не відбувалося. За такого тиску десятки тисяч переселенців.

Кінець 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст. жителям придніпровських сіл запам'ятався великим переселенням. Вони ніколи вже не зможуть повернутися на свою малу батьківщину, батьківщину своїх прашурів. Спогади про «затоплені» села нині залишилися у пам'яті останніх їх мешканців і на старих, пожовклих фотографіях. В результаті створення Кременчуцького водосховища з карти Чигиринщини зникли такі населені пункти: Бужин, Шабельники, Кожарки, Калантаїв, Тарасівка, Адамівка, Мудрівка, Гуцівка. На щастя деякі назви «загублених сіл вживаються і зараз. Вони увічнілися у назвах вулиць так, в с. Рацеві це вулиці Адамівська, Калантаївська, Рацівська [5, 239-240]. Збереглася і традиція відзначати храмовий день. У Кожарки знайомі і родичі ходять «храмувати» на осіннього Михайла (21 листопада), Адамівський храм на Покрову (14 жовтня), а Рацівський – на другу Пречисту (21 вересня) [6]. На степу було збудовано чотири нових села з старими назвами: Боровицю, Топилівку, Тіньки, Рацеве. Село Рацеве утворене 1958 році із сіл Калантаєва, Кожарок, Рацева, Адамівки, частини Гуцівки і Вітова. У 1959 р. із переселених з чаші Кременчуцького водосховища населених пунктів Тарасівки, Бужина, Тіньок і Шабельників було утворене село Тіньки [5, 240].

По кількості дворів та населення придніпровські села значно поменшали. Оскільки в часи «пересилки» багато виїхало в інші населенні пункти та за межі Чигиринського району і навіть Черкаської області. Наприклад, з с. Боровиця виїхали мешканці 270 господарств.

За свідченням переселенців, в середині і наприкінці 60-х рр. ХХ ст. частина родин, що не прижилася на нових місцях, повернулися на Чигиринщину. Багато горя вони тоді пережили. Серед повоєнних нестатків нікому не було легко, а тут ще і «пересилка». Ті події значно змінили звичний порядок, що склався в житті і побуті колгоспників [6].

Там, на степу, були колгоспні лани в радянські часи. (Після затоплення місцевих сіл, саме землі степу лишились над водою Кременчуцького водосховища.) А на низьких землях пойми Дніпра давали наділи селянам, так як вони були незручні для колгоспу. Селянам це було зручно – дадуть, скажімо, 60 соток, а за цим наділом ще лишається 40 соток до струмка чи до болота. На цій землі можна було садити городину або випасати худобу [1].

Щоб «підсолодити» гірку пігулку трагедії, пов'язаної з переселенням на нові місця проживання, держава зобов'язалася компенсувати жителям придніпровських сіл і міст вартості їхніх пожитків грошима. Щоб визначити розміри компенсацій, створили оціночні комісії [2, 185].

Та, навіть отримавши наказ про примусове виселення, мешканці сіл довгий час виселитися фізично не могли, оскільки на новому місці не було для них жител, спорудити які вони повинні були самотужки.

Однак суми більшості компенсацій за житло і майно сягали лише половини вартості новозбудованого житла! Оскільки більшість переселенців будували житло власноруч, а не отримували його від держави, то для здешевлення будівництва старі будинки розбиралися і перевозилися на нові місця. Там, шляхом толоки, тобто колективно, а значить безкоштовно,

зводили нові помешкання. Занятість на побудові нового житла не звільняла переселенців від роботи в колгоспі. Тож толоки часто робили вечорами, або впродовж коротких літніх ночей, а вдень йшли на роботу. Для багатьох переселенців старого матеріалу на побудову нового житла часто не вистачало, його доводилося купувати [2, 197].

Селянству все ж до останнього не вірилося, що все те, що оточувало кожного з дитинства, зникне під товщами води раз і назавжди; мабуть, довго не зникали сподівання, що все якось узгодиться, що трагедія, яка загрозливо нависла над родинами зникне сама по собі. Тож всі відтягували час.

Людей розселяли не лише в степу понад Дніпром, а й по всій Україні. В деяких місцях людей селами переміщували в інші регіони. Зникали прадавні хутори й родові козацькі поселення. Родини переживали трагедію, адже на старому місці жили цілі покоління пращурів. Назавжди під воду йшли церкви, кладовища, луки й ліси. Із ними знищувалась частина людських душ.

В історичній пам'яті народу затоплення родючих й освоєних впродовж тисячоліть земель обабіч Дніпра, знищення сотень населених пунктів зафіксовані як трагедія національного масштабу, що зовсім не виправдовується кількістю виробленої «дешевої» електроенергії [2, 242].

На жаль, води Кременчуцького водосховища поглинули велику кількість культурно-історичного шару, остаточно так і не дослідженого. Зник унікальний природний комплекс дніпровських порогів – скелі, балки, острови.

Будівництво усіх ГЕС на Дніпрі, а не тільки Кременчуцької, нібито дозволило отримати дешеву електроенергію, однак, за висновком А. Г. Шапара – член-кореспондента НАН України, доктора технічних наук, професора, директора Інституту проблем природокористування та екології НАН України, утримання гідроелектростанцій та водосховища коштує країні в 6–30 разів дорожче, ніж вартість виробленої електроенергії [2, 341].

Отже, створення Кременчуцького водосховища 133 тис. осіб повністю змінило життя. В багатьох родинах переселення принесло великі трагедії, адже все потрібно було починати спочатку. Не кожна людина могла пережити розлуку з рідними місцями, з маленькою Батьківщиною, де жили діди-прадіди.

1. Адамівка (Чигиринський район). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/uk/7/7a/Адамівка-Кожарки.jpg>

2. Бабенко О. О. Нове наше море... Сторінками історії будівництва Кременчуцького гідровузла / О. Бабенко, І. Петренко. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. – 380 с. – («Архівні документи свідчать»).

3. Башлик М. Двічі народжене // Зоря комунізму. – 1990. – С. 3.

4. Курилович А. В. Соціально-економічне становище жителів придніпровських сіл (Адамівки, Кожарок, Рацева) Чигиринщини в роки будівництва Кременчуцького водосховища.

5. Чигирик Н. В. «Загублені» села: з історії переселення сіл Чигиринщини з чаші Кременчуцького водоймища / Н. В. Чигирик. – Черкаси : Вертикаль,

2008. – 292 с. – (Чигиринщина : історія і сьогодення. Матеріали науково-педагогічної конференції 30 вересня – 1 жовтня 2010 р.).

б. Чигирик Н. В. *Очима очевидців. Спогади про «загублені» села Чигиринщини та процес переселення з чаші Кременчуцького «моря».*

Кулинич Артем,
учень 11 класу

Тіньківської загальноосвітньої школи I-III ступенів Черкаської області

МОЄ СЕЛО В РОКИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ (1956 – 1958 рр.)

Йду завітчанним рідним краєм, де буйний травень справляє своє вічне свято. Одягнувши ніжно-смарагдові сукні, весело шепочуть з легкокрилим вітром рідні тополі. Он калина пишається дивною вродою. Радісний і щасливий йду нашою вулицею, матуся-верба ласкаво простягає мене тихою усмішкою і щедро сипле на голову білі пелюстки. Це моє рідне село, моя колиска.

У 1956 році керівництвом СРСР було прийнято рішення побудувати на річці Дніпро Кременчуцьку ГЕС.

Для роботи ГЕС потрібна була вода. Для накопичення необхідної кількості води вирішено було створити, штучне водосховище від Кременчука до Черкас і далі до Канева. У Каневі теж створено водосховище, яке доходить майже до Києва.

У чаші майбутнього водосховища знаходились наші села: Тарасівка, Бужин, Тіньки, Шабельники. До 1951 р. в селах були колгоспи і своє керівництво, сільські ради.

Мал. 1 і 2. Село Тіньки до переселення

У 1951 р. почалось укрупнення колгоспів. Колгосп імені Фрунзе (с. Бужин) об'єднався із колгоспом імені Сталіна (с. Тіньки). В 1952 р. до Тіньчанського колгоспу ім. Сталіна приєднався колгосп імені Чапаєва (с. Тарасівка) і був створений новий колгосп "Україна" із центром у селі Тіньки. Була створена одна сільрада на три села.

У с. Шабельники було два колгоспи: ім. Щорса та ім. Сталіна, а після об'єднання став один колгосп.

У серпні 1956 року пройшло друге укрупнення колгоспів. До колгоспу "Україна" в Тіньках приєднано було колгосп ім. Сталіна (с. Шабельники).

Таким чином до початку створення чаші водосховища Кременчуцької ГЕС у нас був уже один колгосп "Україна" із центром в Тіньках і дві сільради – Тіньківська і Шабелянська.

Почалося переселення на степ-рівнину всіх жителів на Правобережжі.

Держава відшкодувала мешканцям сіл вартість будівель, крім колодязів. За одержані гроші люди купували потрібні будівельні матеріали і будували хати, сараї, саджали фруктові дерева, ставили паркани.

Мал. 3. Алея в центрі с. Тіньки

Село забудовувалось за генеральним планом, якого чітко і суворо дотримувались. Багато людей, одержавши гроші, виїжджали в Кіровоградську, Херсонську, Миколаївську і Одеську області. Там купували собі житло або будувались та приживались на новому місці. Одночасно з переселенням людей, на "низу" розвалювали будівлі колгоспів і будували на степу нові господарські та тваринницькі будівлі.

Протягом 1956–1958 рр. була зроблена титанічна робота по переселенню. Під час переселення ні один гектар орної землі не "гуляв", земля оброблялась і врожаї збільшувались, підвищувалась продуктивність тваринництва. У зиму 1957–1958 рр. на степу в новому селі, яке будувалось, вже проживало три сім'ї. Для стареньких людей держава будувала двоквартирні будиночки, це по теперішніх вулицях Молодіжна, О. Смоляра, Набережна.

Спочатку держпланом передбачалось будівництво на новому місці трьох сіл (Бужина, Тарасівки, Тіньок), а жителів с. Шабельники мали переселяти в Кіровоградську область, на вільні землі. Основна маса жителів Шабельників не дала згоди на переселення в Кіровоградську область. Тоді було доплановано будівництво села від вул. Гоголя до вулиці Пушкіна, де й будували свої домівки жителі с. Шабельники. Через це центр села знаходиться в зоні новозбудованого села Тіньки, де були жителі Бужина, Тарасівки, Тіньок. Одночасно з будівництвом висаджувались дерева по всіх вулицях села і в дворах людей. Біля сільської ради посадили парк, перенесено було останки воїнів, які загинули при звільненні сіл від окупантів, старі кладовища теж було перенесено на степ.

По берегах Дніпра й на території колишніх сіл були ліси природного походження і для звільнення території "чаші" водосховища держава створила ліспромгосп, який займався вирубуванням лісу й вивезенням готової лісопродукції, частину якої продавали переселенцям на будівництво хат та господарських приміщень.

Колгоспу було виділено достатню кількість автомашин, як бортових, так і самоскидів для перевезення будматеріалів. Для будівництва колгоспних будівель заготовляли власноручно добротний ліс й привозили залізницею до Черкас. Камінь-ракушняк заготовляли в каменоломнях Керчі і Одеси й також привозили вагонами на станцію Черкаси, а звідти забирали додому в село своїм транспортом. Усі колгоспні приміщення побудовані із ракушняка.

Держава побудувала школу, сільраду, пошту, три магазини, бібліотеку, водонапірну башту і водогін по селу. За рахунок коштів колгоспу було побудовано спочатку малий клуб, а згодом і Будинок культури із спортзалом, за проектом Київського інституту.

Люди працювали з повною віддачею сил і енергії на будівництві осель і в колгоспі, домагаючись високих результатів праці.

Усі, без винятку, будинки в селі побудовані на фундаментах, камінь для цього заготовляли в кар'єрі Богданової гори Чигирини. Тепер там штучне озеро й посаджено ліс, створено затишний куточок відпочинку для людей.

Хати будували толокою. Усі будинки жителів нового села було радіофіковано й проведено електроенергію.

Мал. 4. Тіньківська школа

Мал. 5. Водонапірна башта

Держава виділяла за гроші ліс, шифер, скло, цвяхи, вугілля для опалення хат, саджанці фруктових дерев. Лісоруби, які працювали у ліспромгоспі в основному були приїжджі люди із західних областей України.

У 1956 р. були ліквідовані машино-тракторні станції. Вся техніка: трактори, комбайни, с/г інвентар стали власністю колгоспів. Держава надала кредити й було закуплено багато нових автомашин, тракторів, комбайнів. Ряди механізаторів, шоферів поповнились молодими людьми, які працювали раніше їздовими на конях, волах. Молодь пішла після школи вчитись в с/г технікуми, інститути, профтехучилища. На базі МТС діяли курси шоферів, трактористів. Люди почали жити новим життям, новими поняттями, запитами в побуті, культурі.

У цей важкий час, переселення сіл і колгоспу, всі люди працювали вдень і вночі. Треба було розвалити старі будівлі, перевезти все на нове місце будівництва, копати котловини, погребі, зводити хати, сараї, заготовляти камінь, цеглу, глину, пісок, все привозити, а також працювати в колгоспі, виконувати весь комплекс с/г виробництва в рільництві і тваринництві, не знижуючи виробничих показників минулих років, які зростали з кожним роком. Цеглу для будівництва водонапірної башти привозили із цегельних заводів, з-під Києва. Цеглу для будівництва інших споруд купували на цегельних заводах Чигирин і с. Іванівки, а дехто завозив із міста Кременчука.

Були випадки, коли деякі люди почали будувати хати на так званих "слупах" (стовпах), що головою колгоспу було категорично заборонено. Тоді таке будівництво силою припиняли, розвалювали і заставляли йти заготовляти каміння й будувати хату на фундаменті. В хатах стіни були, як топтані з глини, так і з дерева, а потім обкладали цеглою, щоб було тепліше. По центральній вулиці ім. Леніна посадили алею каштанів, яка прикрашає село.

Навесні 1959 року почалось затоплення чаші Кременчуцького водоймища водою, коли закінчили будівництво греблі і шлюзу Кременчуцької ГЕС біля міста Світловодська. Були поодинокі випадки, коли деякі люди не руйнували свої хати, не їхали на степ. Тоді вже, коли прибувала вода, бульдозером зносили хати і примусово вивозили людей та їхнє майно із затопленого місця.

Уся робота по будівництву греблі, шлюзу і ГЕС, а також очищення чаші водосховища, переселення й будівництва на новому місці, як з боку держави, керівництва згори і на місцях, була високоорганізованою, не було випадків травматизму, народжувались діти, люди жили й працювали. Працювали старі й малі, дуже низькою була смертність населення. Вільного часу не було.

Мал. 6. Дитячий садок

Уже після затоплення було побудовано два дитсадки, Будинок культури, стадіон, автопарк, дільничну лікарню, комори, свиновідгодівельний комплекс.

Усі роботи виконувались виключно вручну, лопатами, сокирами, молотками; не було погрузчиків, автокранів; був один бульдозер малопотужний, за все відповідали роботящі руки людей. Будуючи нове село і колгоспні будівлі, з "низу" на степ ходили пішки, ніхто нікого не возив. В кого було кому залишатись дома, ночували на степу, працюючи вдень у колгоспі, а вночі на будівництві хати. Почалось життя із вічною мрією на краще. В колишніх селах були вітряні млини, де люди мололи зерно. Шабельницькі два млини були на степу, а з інших сіл вони були перенесені на степ, але не спромоглись їх побудувати. Крім вітряних млинів, в Тарасівці було два водяних млини; ступник і зерновий, які стояли на ходовій течії Дніпра, де була швидка вода ("бистря"). На ступнику, в ступах, у воді товкли виткане саморобне сукно з овечої вовни, з якого шили свити замість пальт. В селах, Шабельники і Тарасівка, були добротні школи, збудовані з другої половині ХІХ ст. земством, одну з них перенесли на степ і була мала школа вже на степу, де вчилися діти молодших класів.

До переселення головами колгоспів були:

- Бужин, к-п ім. Фрунзе – Пилипай О. А. (2 бригади);
- Тіньки, к-п ім. Сталіна – Сіянко М. А. (3 бригади);
- Тарасівка, к-п ім. Чапаєва – Скринько Л. П. (4 бригади);
- Шабельники, к-п ім. Сталіна – Магденко П. М. (6 бригад);
- Шабельники, к-п ім. Щорса – Руденко М. І. (6 бригад).

При переселенні був уже один колгосп і головою колгоспу був Скринько Лука Петрович, один з кращих керівників колгоспного виробництва з економічною освітою. Він очолював колгосп з 1948 року по 1966 рік. А потім став Черненко Олексій Кирилович і працював теж 18 років.

У час переселення бригадами були колишні агрономи і агротехніки колишніх колгоспів та хороші організатори колгоспного виробництва. Бригадами тракторних бригад були керівники з Тарасівки, Бужина, Тіньок, Шабельників. Успіх у переселенні завдячується всім людям, які віддавали всі сили й уміння роботі, виконанню робіт по переселенню.

На такий колгосп агроном був один, їздив конем, а потім уже була пара коней і їздовий, а в 1961 р. придбана легкова автомашинка «Москвич-407». Зранку об'їжджав агроном своєю машиною всі три тракторні бригади, а потім кіньми цілий день по полях і луках. Виконуючи основну роботу, агроном ще й координував і організовував переселення, планував роботу тракторів, автомашин, людей і всілякої техніки, а також робив розбивку (вулиці, квартали, садиби по червоній лінії), закладку хат на будівництво згідно генплану забудови села. Всі трактористи, шофери працювали в дві зміни, трактори не виходили з борозни і таким чином робили в полі.

Мал. 7. Молочно-товарна ферма колгоспу «Україна» с. Тіньки

У час переселення було добре організоване громадське харчування, як в тракторних бригадах, так і на польових станах. У полі працюючим варили обід, а у час молотби готували їжу біля молотарок. Добре обслуговували людей працівники торгівлі, привозячи продукти і промтовари до людей на поле, на ферми, туди де проводилось будівництво хат і громадських приміщень. Організовано і фахово надавали допомогу працюючим медпрацівники, листоноші.

У час переселення був належний громадський порядок, рідкісним явищем було хуліганство.

Особливо важко було жінкам, яким доводилось виконувати хатню роботу, польові роботи по догляду за просапними рослинами (бо пололи виключно сапами), і мазати хати, настеляти стелю, доглядати тварин і виховувати та народжувати дітей.

Під час переселення першим на степу побудував хату агроном колгоспу Конопко Дмитро Юхимович. Будували найняті люди із Західної України. Дуже багато людей приходило дивитись, як треба будувати житловий дім на степу, хоч потім багато було побудовано кращих хат за його, бо першим завжди важко починати.

Ще не було доріг з твердим покриттям. Планом будівництва Кременчуцької ГЕС було передбачено будівництво дороги, починаючи від Стецівської дамби через усі новозбудовані села до Черкас і роботи були вже почались, робився насип, але Чигиринське районне керівництво припинило її будівництво і забрало усі асигновані кошти та техніку на будівництво дороги з Чигирини до Черкас, яку також недобудували через дострокове введення в експлуатацію Кременчуцької ГЕС. Виділені гроші були зняті і добудувати дорогу з Чигирини до Черкас довелось колгоспам за свої кошти.

Переселилося на степ 1400 сімей, було більше 4000 людей різного віку.

У центрі нового села спорудилиobelіск Слави з викарбуваними прізвищами жителів сіл – воїнів, які загинули на фронтах II світової війни, а в парку спорудили братську могилу визволителів сіл.

За час переселення до нас відійшли землі колишніх сіл Ключкового, Подорожнього, Коропівки Кіровоградської області. До 1954 р. Чигиринський р-н був у складі Кіровоградської області. В 1954 р. було створено Черкаську область і наш район ввійшов до її складу.

До переселення на степу, на орних землях, стояли вітрові двигуни, які качали воду з глибини 18 метрів, а як побудували водонапірну башту, воду брали з глибини 53 м, вітряки занедбали і їх не стало. В кожному тваринницькому дворі поставили башти, щоб було вдосталь води для тварин.

Мал. 8. Обеліск Слави

Дорогу з твердим покриттям із Тіньок до Рацева і на Боровицю колгосп будував за свої кошти. В 1985–1990 рр. за кошти колгоспу було заасфальтовано вулиці села та двори тваринницьких ферм.

Переселення сіл – титанічний труд – за два роки на "низу" все зняти, розвалити, перевезти й побудувати нове село із соціальною сферою та колгоспними будівлями. Треба було обробляти одночасно землю, доглядати тваринництво, заготовляти корми. Останню будівлю, яку розвалили - була школа в Шабельниках, бо в час переселення діти із нового села ходили туди в школу, бо на степу школа ще була не збудована. Ходили діти полем і далі Церковним узвозом у старе село.

Усіма загальноколгоспними роботами керували голова колгоспу Скринько Лука Петрович та агроном Конопко Дмитро Юхимович. Люди самовіддано трудилися.

Оскільки людям не відшкодували вартість колодязів, то і водонапірну башту і водопровід по селу держава побудувала за свої кошти, і на степу за використану воду не платили, бо затрати по забезпеченню водою держава колгоспу відшкодовувала до 2001 р.

Мал. 9. Братська могила визволителів сіл

Люди працювали, покращували свій добробут.

Прекрасна наша земля! Прекрасна своїм швидким Дніпром, лісовими насадженнями, створеними руками людини, безмежними полями, які щедро родять хліб, квітами, яблуневими садами...

Лазуренко Олена,
*кандидат історичних наук,
викладачка кафедри історії та культури України ДВНЗ
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»*

СТАН ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ В СЕЛАХ ЧЕРКАЩИНИ В ДОБУ ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ ЗА ДАНИМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Судова система Черкаської області в роки “хрущовської відлиги” функціонувала під знаком неодмінного виконання постанов і рішень партійно-радянського керівництва направлених на посилення боротьби із злочинністю та надання створеним на місцях органам громадського впливу певних правосудних функцій. У вітчизняній історії нині це трактується як лібералізація системи судочинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність в добу відлиги органів громадського впливу та їх роль у боротьбі із злочинністю широко представлено у розвідках початку-середини 1960-х років таких дослідників, як А. Варшавський [2], Г. Ліненбург та Н. Леонова [10], О. Лапай [8], О. Островський [12], І. Серeda, М. Магарін, Ю. Червоний [14], М. Чередніченко [16]. Правові основи діяльності товариських судів

досліджував у 1980-х роках А. Дзера [7]. Натомість в сучасній українській історіографії ця тема є малодослідженою, лише побіжно окремі елементи лібералізації системи судочинства згадуються у підручниках з історії держави і права, історії України. Окремі фрагменти піднятої нами проблеми згадуються у роботах В. Боковні [1], І. Леся [9], О. Махині [11].

Мета статті – поглянути з історичної точки зору на стан судової системи у Черкаській області, з акцентуванням особливої уваги на діяльність та співпрацю народних та товариських судів наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. (тобто в період лібералізації системи судочинства доби відлиги) за матеріалами виявленими в Державному архіві Черкаської області, та які вперше вводяться до наукового обігу.

На Черкащині, у загальному руслі тогочасної політичної системи, велась активна робота по виконанню рішень і настанов ХХІ з'їзду КПРС, постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 2 березня 1959 р., закритого листа ЦК КПРС від 5 листопада 1959 р., постанови ЦК КП України від 18 листопада 1959 р. та постанови ЦК КП України від 13 жовтня 1961 р. “Про заходи по посиленню боротьби з проявами злочинності в окремих районах і містах Української РСР” [5, с. 96; 3, арк. 10]. В даному контексті, суди Черкаської області посилили роботу із залучення громадськості до боротьби зі злочинністю і порушеннями громадського порядку. Ще 15 серпня 1961 р. Указом Президії Верховної Ради Української РСР було затверджене “Положення про товариські суди Української РСР” [13, с. 730-735]. Запровадження товариських судів, та широке залучення громадськості до їх роботи, стало суттєвою допомогою на місцях (підприємствах, організаціях, колгоспах, тощо) у боротьбі зі злочинними проявами і, безумовно, було досить позитивним елементом лібералізації системи судочинства.

Наприклад, у листі від 28 лютого 1962 р. на той час під грифом “таємно”, в.о. голови Черкаського обласного суду І. Тетері секретарю Черкаського обкому КП України Л. Найдеку Черкаський обласний суд, вивчивши практику народних судів області по застосуванню Указу Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 р. “Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя”, повідомлялось, що народні суди області проводили відповідну роботу направлену на боротьбу з “дармоїдами” і п'яницями. За період з 28 лютого 1961 р. по 01 лютого 1962 р. народними судами Черкаської області було розглянуто 89 матеріалів, по яких було притягнуто до відповідальності 90 осіб, в тому числі по ст. 1 Указу – 37 осіб, по ст. 2 Указу – 1 особа, по ст. 9 Указу – 53 особи [3, арк. 1].

Внаслідок перевірки законності притягнення до відповідальності по Указу від 12 червня 1961 р. встановлено, що з 90 осіб, притягнених до відповідальності 86 осіб було притягнуто цілком обґрунтовано, як таких, що вели паразитичний спосіб життя протягом тривалого часу, або систематично зловживали спиртними напоями [3, арк. 2].

На практиці виявлялись і недоліки Указу Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 р., про що у таємному порядку доповідалось у Черкаський

обком партії. Як недолік, відмічалось, що органи міліції інколи допускали порушення строків перевірки матеріалів на осіб, які притягалися до відповідальності по Указу, та передачі їх у народні суди. Так, наприклад, райвідділ міліції Чигиринського району виніс постанову про передачу до народного суду матеріалу на громадянина Григоренка 13 липня 1961 р., але в народний суд матеріал був направлений лише 3 серпня 1961 р. [3, арк. 3].

Щоправда, слід зазначити, що народні суди матеріали на осіб, притягнутих до відповідальності, як правило, розглядали в п'ятиденний термін, але випадки, коли народні суди ці терміни порушували траплялись доволі часто. Так, як наводиться у зазначеному вище листі в.о. голови Черкаського обласного суду І. Тетері секретарю Черкаського обкому КП України Л. Найдеку “з 89 матеріалів з порушеннями п'ятиденного терміну розглянуто 16” [3, арк. 3].

В ряді випадків народні судді неправильно застосовували законоположення про притягнення до відповідальності і “замість виселення, як дармоїдів, направляли на примусове лікування, як п'яниць”. Але внаслідок систематичного контролю за розглядом матеріалів народними судами по Указу від 12 червня 1961 р. з боку обласного суду, Президія Черкаського обласного суду вчасно виправляла ці недоліки [3, арк. 3].

З боку обласного суду був встановлений жорсткий контроль за виконанням положень зазначеного вище Указу і випадків його порушень. Так, у представленні голови Черкаського обласного суду С.Перекопського від 21 березня 1962 р. на ім'я секретаря Жашківського райкому КП К.Чайки зазначалось наступне: “Перевіркою роботи народного суду Жашківського району проведенною у грудні 1961 р. встановлено, що народний суддя тов. Бевз Д. Д. із року в рік допускає погіршення показників роботи народного суду, порушує трудову і державну дисципліну, не виконує зауважень ревізії роботи народного суду. Ревізією роботи відзначалось, що тов. Бевз не займається аналізом роботи суду, не узагальнює судової практики, дуже мало розглядає кримінальних справ у виїзних сесіях по місцю скоєння злочину, користується старим текстом звітної доповіді перед виборцями, до окремих розкрадачів радянської власності і хуліганів народний суд під головуванням тов. Бевза ставиться поблажливо і виносить надзвичайно м'які міри покарання” [3, арк. 5]. “Черкаський обласний суд просить заслухати питання про стан роботи народного суду на засіданні бюро РК КП України і прийняти у відношенні народного судді тов. Бевза відповідні заходи” [3, арк. 6].

При аналізі архівних даних активно проглядається те, що застосування Указу Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 р. систематично контролювалося та узагальнювалося обласним судом, а наслідки роботи товариських судів періодично обговорювались на міжвідомчих нарадах народних суддів, прокурорів та начальників міліції.

Особливо посилювався контроль з боку обласних правоохоронних органів за народними і товариськими судами та діючими на той час народними дружинами після виходу постанови ЦК КП України від 13 жовтня 1961 р.

“Про заходи по посиленню боротьби з проявами злочинності в окремих районах і містах Української РСР” [3, арк. 11]. Підтвердженням цього є розлога доповідна записка під грифом “таємно” “Про стан та заходи по посиленню боротьби із злочинністю” від 9 січня 1962 р. голови Черкаського обласного суду С. Перекопського направлена секретарю Черкаського обкому КП України Л. Найдеку в якій констатується наступне: “Судова колегія по кримінальним справам і президія обласного суду, направляючи увагу народних судів на посилення боротьби з особливо небезпечними злочинами, виправляє недоліки роботи народних судів. Відповідно до спільних заходів обласної прокуратури, суду і управління МВС періодично створюються групи із керівних працівників цих трьох органів, які здійснюють безпосередню допомогу районам, найбільш уражених злочинними проявами. Так, наприклад, виявивши, що в Звенигородському районі більше чим в інших районах здійснюється розтрата і розкрадання колгоспно-кооперативного майна, обласна прокуратура, обласний суд і обласне управління МВС направили туди групу керівних товаришів яка вияснила причини, які породжують такого роду злочини і стан боротьби з ними, обговорила це питання на міжвідомчій нараді оперативних працівників адміністративних органів району, представників РК КП України і райвиконкому, де вироблені конкретні заходи по ліквідації причин, які сприяють розкраданню державного і громадського майна” [3, арк. 11]. Аналогічна робота проводила і в інших районах області.

Значну роботу на початку 1960-х рр. мережа судів Черкаської області проводила по запобіганню проявам злочинності. Велику увагу приділяли народні судді в своїй роботі виїзним сесіям, як одній із форм профілактичної роботи по запобіганню злочинності. Так, наприклад, як свідчать архівні дані, за 1961 р. народними судьями Черкаської області було розглянуто на виїзних сесіях 886 найбільш актуальних кримінальних справ. Працівниками Черкаського обласного суду, районних народних судів і нотаріальних контор за 1961 р. було прочитано 1277 лекцій і проведено 309 вечорів запитань і відповідей [3, арк. 13].

На початку 1960-х рр. в Черкаській області було організовано роботу семи народних університетів правових знань [3, арк. 13].

Чільне місце у період “хрущовської відлиги” у боротьбі із дрібними правопорушеннями в Українській РСР належало органам громадського впливу. До таких органів належали товариські суди. Як ми вже зазначали вище, 15 серпня 1961 р. Указом Президії Верховної Ради Української РСР було затверджене “Положення про товариські суди Української РСР” [13, с. 730-735]. Слід зазначити, що прийняттям цього положення в Українській РСР на другу половину 1961 р. було повністю сформовано нову, за задумом, її ініціаторів, фактично альтернативну традиційній радянській системі підтримання громадського правопорядку, справді масову громадську структуру. Характерною рисою залучення громадськості до вирішення завдань перевиховання осіб, які вчинили злочини, стала практика передачі їх на поруки трудовим колективам [1, с. 268].

До компетенції товариських судів згідно цього положення відносились чимало справ, серед них: порушення трудової дисципліни, у тому числі прогул без поважних причин, запізнення чи передчасне залишення робочого місця, недоброякісне виконання виробничих завдань чи зумисний простій внаслідок недобросовісного ставлення робітника до своїх обов'язків; недотримання правил техніки безпеки та інших вимог організації праці, окрім випадків, за які передбачена кримінальна відповідальність; псування інвентарю, інструментів та матеріалів по недбалості; поява у нетверезому стані та негідна поведінку в громадських місцях і на роботі; нанесення образ, лихослів'я, розповсюдження у колективі неправдивих чуток, котрі соромили члена колективу, якщо ці вчинки скоєні вперше; псування жилих та нежилых приміщень та комунального обладнання, котре не призвело до значних збитків; про майнові спори між громадянами, які є членами одного і того ж колективу, на суму до 50 крб. при згоді учасників спору на розгляд справи у товариському суді; адміністративні чи інші малозначимі правопорушення, якщо органи міліції, прокуратури чи суду передадуть справу на розгляд товариського суду; інші антигромадські проступки, які не тягнуть за собою кримінальної відповідальності та інші [14, с. 63-64].

В основу створення товариських судів було покладено три основні засади: виробничо-територіальний принцип утворення, виборність, підзвітність членів судів [16, с. 37]. В організаційному відношенні відповідно до тих чи іншими особливостей вирізнялися два види товариських судів: виробничі, створені у трудових колективах за місцем роботи, і територіальні [12, с. 15].

Товариські суди, які формувалися за виробничим принципом створювалися на підприємствах. Такі суди створювалися на всіх підприємствах, де налічувалося не менше ста працівників та у великих цехах підприємств з числом робітників більше тисячі осіб. Згодом їх дозволили створювати і в колективах чисельністю не менше п'ятдесяти осіб [8, с. 13]. Товариський суд підприємства чи великого цеху був покликаний розглядати всі вищевказані антигромадські вчинки та дрібні правопорушення, здійснені працюючими на підприємстві чи в його окремому великому підрозділі [10, с. 15].

Товариські суди на Черкащині активно працювали і до прийняття Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 15 серпня 1961 р. На той час вони керувались у своїй роботі на той час діючим "Положенням про товариські суди на підприємствах і організаціях" затвердженим Радою Міністрів СРСР ще 14 липня 1951 р. [8, с. 9; 14, с. 5].

Питання діяльності таких органів громадського впливу як товариські суди активно розглядалися на засіданнях різних органів, і зокрема, профспілок Черкаської області. Так, на засіданні президії Черкаської обласної ради профспілок від 23 травня 1959 р. окремим питанням стояла доповідь про стан і заходи з покращення роботи товариських судів. В ній, зокрема, зазначалось, що "...товариські суди в останній час активізували свою діяльність. В області організовано 201 товариський суд, які відіграли

окрему роль в масово-виховній роботі серед трудящих області [4, арк. 9-10]. Однак, констатувалось і наступне: “наряду із деяким поживанням в роботі товариських судів...ще має місце цілий ряд недоліків в діяльності громадських організацій. Із 371 підприємств, де повинні бути створені товариські суди, станом на 1 квітня створено суди тільки на 201 підприємстві, в тому числі не створені товариські суди на 42 підприємствах м. Сміла і району, на 32 підприємствах міста Черкаси і на 15 підприємствах міста Умані” [4, арк. 10]. Виходячи з цього, було прийнято рішення “вважати за необхідне, щоб у всіх підприємствах і установах, де нараховується вище 100 працівників були створені товариські суди” та проводити постійний контроль за виконанням цього рішення [4, арк. 11]. Як бачимо, активна робота по створенню товариських судів проводилась і зі сторони профспілок. Як свідчать архівні дані, хоч і дещо повільніше ніж в містах, товариські суди створювались в цей час і в сільських районах Черкаської області. Цю роботу контролювали виконавчі комітети районних Ради депутатів трудящих. Так, наприклад, станом на грудень 1959 р. в Шполянському районі діяло вже 49 товариських судів, з них – 29 у колгоспах і 20 на підприємствах району [6, арк. 16], в Городищенському районі – 20 товариських судів, з них 16 у колгоспах, 4 – на підприємствах [6, арк. 54], в Уманському районі – 14 товариських судів [6, арк. 55], Канівському районі – 41 товариський суд [6, арк. 57], Звенигородському районі – 50 товариських судів [6, арк. 60], Лисянському – 30 товариських судів [6, арк. 61].

Справи, які розглядали товариські суди носили наступний характер: хуліганство, образа особи, дрібні крадіжки громадської та державної власності, сімейні суперечки, тощо.

Подальшим активним поштовхом по їх розбудові стало прийняття Президією Верховної Ради Української РСР 15 серпня 1961 р. згаданого нами вище “Положення про товариські суди Української РСР”. Як наслідок, станом на 9 січня 1962 р. на території Черкаської області діяв вже 1291 товариський суд, із яких: 570 – сільських, 414 – на промислових підприємствах, 307 – в організаціях, установах і вуличкомах, які об’єднували в своєму складі 9113 членів, із яких: сільських – 4535, на підприємствах – 2669, в організаціях, установах і вуличкомах – 1950 [3, арк. 14].

За 1961 р. товариські суди Черкаської області розглянули 6876 матеріалів, з яких – 1391 за розкрадання, 183 – за спекуляцію, 1959 за хуліганство, 114 за невиконання батьківських обов’язків [3, арк. 13].

Як зазначається у “Довідці про роботу товариських судів колгоспів, сіл, підприємств, установ, вуличкомів і домоуправлінь Черкаської області станом на 1 квітня 1962 р.” підготовленій 16 травня 1962 р. обласним судом на запит обкому партії, станом на 1 січня 1962 р. кількість товариських судів проти червня 1961 р. зменшилась на 23. Це пояснювалось об’єднанням деяких промислових підприємств місцевого значення, яке на той час проводилось в області. Тому, станом на 1 квітня 1962 р. товариських судів на території Черкаської області налічувалось 1301, в тому числі: сільських – 570; на

промислових підприємствах 418; в організаціях, установах, вуличних комітетах – 313 [3, арк. 16].

По районах Черкаської області мережа товариських судів виглядала наступним чином (див.: таблиця 1) [3, арк. 16].

Таблиця 1

Мережа товариських судів Черкаської області станом на 01 квітня 1962 р.

№ п/п	Назва району (міста)	Кількість товариських судів	В тому числі: сільських	на підприємствах	в установах, організаціях, вуличкомах
1.	Городищенський	57	28	16	13
2.	Гельмязівський	31	18	4	9
3.	Драбівський	49	29	4	16
4.	Жашківський	39	25	9	5
5.	Звенигородський	74	26	32	16
6.	Золотоніський	87	26	44	17
7.	Кам'янський	38	20	16	2
8.	Корсунь-Шевченківський	96	49	21	26
9.	Катеринопільський	48	25	22	1
10.	Канівський	55	42	11	2
11.	Лисянський	33	22	2	9
12.	Монастирищенський	53	34	11	8
13.	Маньківський	36	22	9	5
14.	м.Сміла	91	-	57	40
15.	Смілянський р-н	32	28	4	-
16.	Тальнівський	44	23	8	13
17.	м. Умань	53	-	20	33
18.	Уманський р-н	50	28	6	16
19.	Христинівський	59	25	23	11
20.	м.Черкаси	113	-	65	48
21.	Черкаський р-н	32	28	2	2
22.	Чорнобаївський	36	24	7	5
23.	Чигиринський	49	23	15	11
24.	Шполянський	46	25	16	5
	ВСЬОГО:	1301	570	418	313

Проте на далі кількість товариських судів продовжувала змінюватись. Станом на 1 липня 1962 р. на території Черкаської області діяло вже 1359 товариських судів, якими за перше півріччя 1962 р. розглянуто 3014 матеріалів [3, арк. 40].

Досвід роботи товариських судів показував, що ця відповідальна і почесна громадська діяльність давала хороший результат тільки тоді, коли в її основі лежала продумана, безкорисна, з бажанням виконувана робота, коли ця справа доручалась порядним, маючим життєвий досвід представникам громадськості, людям високої свідомості.

Станом на квітень 1961 р. в Черкаській області вже не було організацій з колективом більше 50 осіб, де у відповідності з положенням про товариський суд можна і потрібно було створювати товариський суд і такий не був створений” [3, арк. 18].

Однак, як свідчать об’єктивні архівні дані, далеко не всі товариські суди Черкащини на початку 1960-х рр. працювали, належним чином виправдовуючи покладені на них надії. Докором на адресу товариських судів, виконкомів сільських (міських) Рад, профспілкових комітетів звучать порівняльні дані про кількість розглянутих товариськими судами матеріалів у 1960 і 1961 рр. Якщо товариські суди Черкаської області в 1960 р. розглянули 12813 матеріалів, то в 1961 р. ними розглянуто всього 7760 матеріалів, тобто у два рази менше. В першому кварталі 1962 р. товариськими судами взагалі було розглянуто лише 1323 матеріали [3, арк. 18].

Які ж саме найбільш суттєві недоліки і порушення заважали роботі товариських судів Черкащини, які знижували авторитет цих визнаних органів громадського впливу на порушників в часи “хрущовської відлиги”. До них, як засвідчив своєю візою 16 травня 1962 р. під згаданю вже “Довідкою про роботу товариських судів колгоспів, сіл, підприємств, установ, вуличкомів і домоуправлінь Черкаської області станом на 1 квітня 1962 р.” голова Черкаського обласного суду С.Перекопський відносились наступні: не завжди товариські суди своєчасно і на високому рівні організовували розгляд справ. Так, наприклад, 11 липня 1961 р. народний суд Жашківського району направив товариському суду Жашківського цукрового заводу заяву на громадянку Г. Витрук, але тільки після неодноразових скарг потерпілої 10 лютого 1962 р. тобто через півроку матеріал був нарешті розглянутий товариським судом. В Черкаському машинобудівному заводі імені Петровського передані товариському суду матеріали також часто не розглядались місяцями [3, арк. 20].

Такий стан справ був можливим лише тому, що профспілкові комітети, сільські, міські Ради, а в належних випадках і народні судді не контролювали роботу товариських судів, не надавали допомоги в організації їх діяльності [3, арк. 20].

В практиці роботи товариських судів Черкаської області окресленого нами періоду були не зжиті й випадки розгляду ними матеріалів, які завідомо не входили до компетенції товариському суду, які містили кримінально-каранні діяння осіб, що притягувались до відповідальності. Це звісно не сприяло справі боротьби з правопорушеннями.

Аналіз матеріалів, які розглядались товариськими судами на Черкащині на початку 1960-х років, показує, що від 60 до 85 відсотків справ відкриваються за поданнями районних відділів міліції, народних судів і районних прокурорів. Це було свідченням того, що сільські, селищні, і міські Ради депутатів трудящих, правління колгоспів, керівники підприємств і установ недооцінювали діяльність товариських судів, як ефективної кращої форми громадського впливу, а самі товариські суди не проявляли ініціативи в цьому питанні. Тільки цим, констатував голова Черкаського обласного суду

С. Перекопський “можна пояснити, що товариські суди таких справ, як невиконання батьківських обов’язків розглянули всього 108, що складе 1,4 % від загального числа розглянутих справ” [3, арк. 21].

Серед присудів товариських судів Черкаської області траплялось чимало явно незаконних, ущемляючих права та інтереси окремих громадян рішень. Так, наприклад, товариський суд с. Сигнаївка Шполянського району у своєму рішенні від 28 березня 1961 р. по справі Прищепи П. про розділення майна вказав: “... заборонити Прищепі П. з’являтися в с. Сигнаївка, аби він не порушував спокій у сім’ї”. Прищепка разом зі своєю дружиною побудували будинок в с. Сигнаївка і заборона йому проживати в цьому селі була позбавлена будь-яких підстав. Крім того, по цій справі попередньо вже було винесено рішення народного суду і тому товариський суд не правомочний був переглядати його [3, арк. 21-22].

Всі ці недоліки можна пояснити тим, що з боку профспілок, місцевих Рад і особливо народних суддів не було постійної регулярної допомоги в організації роботи товариських судів. З приводу цього керівництво Черкаського обласного суду у своїх письмових зверненнях, доповідних записках та інших письмових документах на адресу Черкаського обласного комітету КП України наголошувало на тому, що необхідно як давно назріле питання, термінове проведення кущових нарад голів товариських судів та їх заступників з метою обговорення недоліків в їх роботі, узагальнення практики роботи, а отже поживлення роботи цих органів взагалі. Також у цих документах зазначалось, що було б добре, аби “міськрайвиконкоми своїми рішеннями поклали відповідальність за повсякденну допомогу в роботі товариських судів на народного суддю і секретаря виконкому і періодично на засіданнях виконкому заслуховувати їх про роботу товариських судів” [3, арк. 23].

Виконуючи вищезазначені рекомендації велику допомогу у налагодженні роботи товариських судів почали в подальшому надавати народні судді. Окрім систематичного проведення семінарських занять з головами і членами товариських судів, надання конкретної допомоги в організації їх засідань, народні судді періодично узагальнювали їх роботу і результати цих узагальнень виносили на обговорення на нарадах голів і членів товариських судів, де виробляли конкретні заходи по ліквідації виявлених в результаті узагальнень недоліків, піднімали актуальні питання функціонування товариських судів перед райкомами партії і райвиконкомами [3, арк. 14, 40].

Про це свідчать конкретні архівні факти. Так, наприклад, в Гельмязівському районі Черкаської області “Народним суддею Бутко разом з працівником обласного суду вивчені всі матеріали, які розглядались товариськими судами за 1961 р., узагальнена практика їх роботи і результати узагальнення обговорені на нараді голів товариських судів за участі працівників органів прокуратури і міліції” [3, арк. 14]. Це був непоодинокий факт. “Народний суддя Городищенського району П. Моця узагальнив роботу товариських судів і обговорив її наслідки на нараді голів товариських судів

та направив в райвиконком подання про недоліки в роботі товариських судів і керівництва ними зі сторони сільських Рад. Подання народного судді Моці було обговорено райвиконкомом на нараді голів сільських Рад і голів колгоспу району” [3, арк. 15].

Функціонували в період “хрущовської відлиги” на Черкащині і такі досить оригінальні форми громадського впливу як міські товариські суди батьківської честі. Як приклад може слугувати створення за поданням Ради старійшин при дитячій кімнаті Канівського міського відділу міліції 30 серпня 1963 р. виконкомом Канівської міської Ради Черкаської області Канівського міського товариського суду батьківської честі. Як зазначається у рішенні виконкому, за приклад був взятий досвід роботи таких судів у місті Дніпропетровську. Головою цього суду було затверджено заслуженого вчителя школи Української РСР, вчителя Канівської середньої школи ім. Франка Л. Дорошенка. У своїй роботі міський товариський суд батьківської честі мав керуватися положенням про товариські суди Української РСР [5, арк. 15, 23-24]. До членів суду ввійшли директори шкіл міста, знані педагогі-пенсіонери. Також було прийнято рішення просити постійну сесію районного народного суду “(тов. Шевченко В. О.) надавати практичну допомогу і здійснювати контроль за роботою міського товариського суду батьківської честі”) [5, арк. 24].

Висновки. Аналіз чисельних фактологічних матеріалів про особливості функціонування судової системи у Черкаській області в період загальної лібералізації системи судочинства в Українській РСР в добу “хрущовської відлиги” дає підстави зазначити, що радянська політична система кінця 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. почала активно поширювати, розвивати і контролювати діяльність органів громадського впливу. Не була осторонь цих процесів і новостворена (у 1954 р.) Черкаська область. Органи громадського впливу (товариські суди, товариські суди батьківської честі) в добу “хрущовської відлиги” відігравали важливу роль у профілактиці та боротьбі з правопорушеннями на підприємствах, установах, організаціях, колгоспах. В цілому це явище мало під собою досить здорову демократичну основу.

1. Боковня В. М. *Органи внутрішніх справ УРСР в 1956–1962 рр.* // *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць.* – Черкаси: ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 26-269.

2. Варшавський А. *Перед судом громадськості* // *Прапор комунізму.* – 1963. – 20 жовтня.

3. *Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО).* – Ф. 2634. – Оп. 2. – Спр. 21. *Доповідні записки обкому КП України про стан злочинності і судимості в області за 1962 р. Таємно.* 28 лютого 1962 р. – 2 листопада 1962 р. – 61 арк.

4. ДАЧО. – Ф. 2661. – Оп. 1. – Спр. 255. *Черкаська обласна рада профспілок. Протокол № 19 засідання президії Черкаської обласної ради профспілок від 23 травня 1959 р.* – 143 арк.

5. ДАЧО. – Ф. 3709. – Оп. 1. – Спр. 274. Виконком Канівської міської Ради депутатів трудящих Черкаської області. Протоколи засідань виконкому міської Ради трудящих. Книга 2. 31 червня 1963 р. – 25 грудня 1963 р. – 113 арк.

6. ДАЧО. – Ф. 4313. – Оп. 2. – Спр. 178. Виконавчий комітет Черкаської обласної Ради депутатів трудящих. Оргінструкторський відділ. Інформація райміськвиконкомів про обговорення проекту закону про підвищення ролі громадськості в боротьбі з порушенням законності, про роботу товариських судів, про пенсійне забезпечення колгоспників та інше за 1959 рік. – 103 арк.

7. Дзера А. В. Правовые основы деятельности товарищеских судов. – К.: Вища школа, 1986. – 63 с.

8. Лапай О. П. Товариський суд. – Сталіно: Книжкове видавництво Сталіно – Донбас, 1960. – 70 с.

9. Лесь І. О. Правові основи діяльності товариських судів та їх роль в укріпленні службової дисципліни працівників міліції Української РСР // Форум права. – 2014. – № 1. – С. 317-322.

10. Линенбург Г. А., Леонова Н. Н. Товарищеский суд на предприятии. – М.: Гос. изд-во. юрид. литературы, 1961. – 99 с.

11. Махиня О. М. Основні засади формування товариських судів (кінець 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.) // Гуржіївські історичні читання. – Вип. 4. – Черкаси, 2009. – С. 364-368.

12. Островський О. В., Фельдман А. М. Товариський суд в колгоспі. – К.: Державне вид-во с-г л-ри Української РСР, 1962. – 131 с.

13. Положення про товариські суди Української РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – №. 35. – С. 730-735.

14. Середя І., Магарин Н., Червоний Ю. Самый массовый, самый демократический. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1961. – 66 с.

15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1. – Оп. 24. – Спр. 5138. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991). – 248 арк.

16. Чередниченко М. П. Товариські суди Української РСР. – К.: Наукова думка, 1964. – 91 с.

Яковенко Олеся,
учениця 7 класу

Вершацької загальноосвітньої школи I-III ступенів Черкаської області

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛА ВЕРШАЦІ В 60-80-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Вершаці – невелике село в Чигиринському районі. Нині в селі проживає 614 осіб та налічується 396 дворів. Землі населеного пункту займають 6199,

6 га, в т. ч. сільськогосподарських угідь 4738,9 га, ріллі 3728,5 га [3]. Сільській раді підпорядковане село Тарасо-Григорівка та хутір Зелений Яр.

Сучасний період державного будівництва України супроводжується підвищенням інтересу до практики й досвіду минулих років. Вивчення і аналіз досвіду минулого може значно полегшити вирішення багатьох питань сьогодення, в тому числі проблем, пов'язаних із матеріально-технічним забезпеченням села. Аналіз позитивного і негативного досвіду в сільському господарстві України в 60–80-х роках ХХ ст. допоможе усвідомити всю складність аграрно-економічних відносин. Останнім часом науковці в своїх дослідженнях все частіше звертаються до питання повсякденного життя, намагаючись ставити в центр вивчення не історичну подію, а людину, її дії, настрої, середовище, в якому вона жила, систему харчування, рівень охорони здоров'я, адже саме повсякдення, що охоплює різні сфери існування, з його буденними проблемами, і є ключем для розуміння особливостей тієї чи іншої історичної епохи.

Ще в 30–40-х роках на території села було створено чотири колгоспи: «Широкий лан», до нього входила територія села, яка має місцевий топонім «Заміст», «Імені Будьонного» – хутір Зелений Яр, «Новий господар», «Червона Рута» (з 1944 року «Червона перемога»), на хуторах Московський та Чигиринівка та «Сталіна» в селі Тарасо-Григорівка та хутір Вербівка [2].

Зі спогадів жителів села вдалося відновити список осіб, які працювали головами колгоспів. Колгосп «Новий господар» очолював з 1946 р. Цирик Василь Федорович, а з 1951 р. Бондарець Андрій Варнавович. В 50-х роках головою колгоспу «Широкий лан» був Магльований Василь Омелянович. На початку 60-х років колгоспи були перейменовані в «Коммунар» (с. Вершаці) та «50 річчя Жовтня» (с. Тарасо – Григорівка та Кудашеве). З 1965 р. по 1979 р. головою колгоспу «Комунар» був Корж Петро Максимович. Перебуваючи на цій посаді майже 14 років, він робив все для того, щоб покращити добробут односельців, поліпшити соціально-побутові сфери села. Колгоспне життя в даний період починає стрімко зростати. У колгоспі з'явилася тваринницька ферма, теплиці. Механізатором та комбайнером з 1960 р. по 1992 р. працював Сич Василь Олександрович. Провідними комбайнерами були Вербовий Яків Кузьмович та Григораш Дмитро Іванович. За великі заслуги у зернозбиральній кампанії Вербовий Яків Кузьмович у 1972 р. нагороджений орденом Леніна. Був делегатом XXV з'їзду КПРС, що проходив у Москві з 24 лютого по 5 березня 1976 р. [7]. Селяни самовіддано та безкорисливо працювали на колгоспних ланах та фермах, завдяки їх праці зростали посівні площі, хоча й повільно, збільшувалися врожаї сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва. На низькому рівні залишалася організація відпочинку та оздоровлення колгоспників. Мало хто з них відпочивав у санаторіях.

У 60–80-ті роки ХХ століття на Чигиринщині досить активно проходив процес зростання та зміцнення сільськогосподарських колективних господарств. Наголос робився на максимальному розвитку виробничих сил колгоспів, активізації стимулів для їх економічного зростання. Принциповим

моментом необхідних змін визнавалися одночасний розвиток як суспільного господарства (колгоспів), так і особистого. Всі ці заходи, а також зміна ставлення держави до особистого підсобного господарства надали можливість селянам не лише збільшити власне виробництво продукції, але й підвищити свій добробут. Як наслідок, почала зростати матеріальна зацікавленість сільських жителів, збільшуватися їх купівельна спроможність та підвищуватися матеріальний добробут. Важливою складовою матеріального добробуту були прибутки сільських сімей. До них належали: прибуток від колгоспу (натуроплата, зарплата), прибуток від держави (пенсія), прибуток від особистого підсобного господарства. Селяни продовжували працювати в колгоспах за трудові. В середньому на рік потрібно було відробити 300 трудових днів. В кінці господарського року, коли збирали урожай, за відпрацьовані трудові дні отримували продовольство, переважно зерно. Грошовий еквівалент трудового дня залежав від економічного потенціалу колгоспу. Наприклад, в економічно сильних колгоспах за один трудовий день в кінці року колгоспнику видавали до 6 кг зерна, в слабких – до 2 кг. Були випадки, що колгосп міг заплатити селянину за один трудовий день лише 300 г, якщо було зібрано мало врожаю. Для кожної спеціалізації в колгоспі встановлювався свій коефіцієнт трудового дня, наприклад механізатори мали 1,3, доярки – 1,26. На початок 1960-х рр. в загальній сумі оплати праці колгоспників починає збільшуватись грошова частина і скорочуватись натуральна. Ще в 1957 р. почали запроваджувати грошову оплату праці щомісяця. Так, середньомісячна зарплата механізаторів та агрономів в кінці 1950-х рр. становила 80 крб., шоферів – 61 крб., трактористів і комбайнерів – 54 крб., доярок – 37 крб., а різноробочих – 38 крб. У повному вигляді нова система оплати праці в колгоспі була запроваджена з 1 липня 1966 р. Механізатори отримували заробітну платню у розмірі 100 крб., агрономи – 80 крб., трактористи – 70 крб., а різноробочі – 50 крб. В цілому здійснення курсу держави на розвиток особистих підсобних господарств призвів до збільшення виробництва в них м'яса та сала. Надходження від реалізації продукції особистого підсобного господарства становили 30–50 % грошового доходу сім'ї. Однак в 1960 р. їх доля зменшилася до рівня 1956 р. Це було пов'язано з адміністративним тиском на підсобні господарства селян і скороченням виробництва в них.

За рахунок прибутків колгоспу створювався спеціальний фонд – колгоспні каси, що займалися організацією допомоги непрацездатним колгоспникам. Одним із джерел сімейного бюджету для сільського населення були надходження з суспільних фондів споживання – пенсії від держави. Як і більшість соціальних виплат, нарахування пенсій залежало від економічного стану колгоспу. Їх визначали на загальних зборах колгоспників. Середні розміри пенсій були мізерними, вони становили в передових колгоспах 15,2 крб., в середніх – 14 крб., а в економічно слабких – 13,5 крб. на місяць. Слід зазначити, що державним забезпеченням у цей період користувалися інваліди війни. Незважаючи на систему державного соціального забезпечення, в досліджуваній період домінуючу роль в бюджеті колгоспної

сім'ї відігравали прибутки від продажу на ринку продукції особистого господарства. Держава ніяких заборон на торгівлю сільськогосподарськими продуктами для селян не вводила. Тому все, що міг селянин виростити у себе в господарстві, продавав: «Тримали свиней, курей, качок, гуси були, щоб продавати. Через центр села проходить вулиця Стежка, що носить прізвище першого голови селищної ради Карпа Стежка, по сільському ця вулиця зветься Базарною. Пам'ятаю, раніше на цій вулиці відбувався щоденний базар, на торгах якого були задіяні всі жителі села. Тут можна було придбати молочні продукти, насіння, квасолю, знаряддя праці та ін.» [7].

У 1960–1964 рр. темпи піднесення врожайності основних сільськогосподарських культур значно уповільнилися. Аналогічне становище склалося і в тваринництві. Через технологічну недосконалість і надто поширений технічний брак трактори, що задіяні на полях, були неспроможні забезпечити достатню інтенсифікацію виробництва. Держава в підходах до матеріально-технічного забезпечення села продовжувала виходити з нарощення кількісних показників. Однак і за таких умов парк сільськогосподарської техніки залишався неуккомплектованим. Колгоспам не вистачало не лише техніки, а й мінеральних добрив, незважаючи на розширення їх поставок селу. Ігнорування об'єктивних законів розвитку села, інтересів сільських жителів привело сільське господарство до критичної межі. Державна політика й екстенсивний розвиток сільського господарства країни підірвали економічні та соціальні підвалини села. Це все призвело до неможливості відвернути кризу. Якість, надійність та довговічність машин, що надходили в сільське господарство, були часто незадовільними, їхні конструкції – застарілі. Недостатньо висока якість збору механізмів вимагала від споживачів перед тим, як пустити техніку у виробництво, доводити її до робочого стану своїми силами в непристосованих для цього умовах, за відсутності відповідних спеціалістів. У результаті потенціал нових машин використовувався неповно, часто нове обладнання простоювало роками і ставало непридатним до експлуатації. Низька якість виготовлення та обслуговування техніки призводила до того, що частка важкої ручної праці в колгоспно-радгоспному виробництві залишалася ще високою. Основним гальмом у сільському господарстві були встановлені під час колективізації виробничі відносини.

Період 70-х років – один із найскладніших у сільському господарстві. З одного боку, це були роки напруженої праці селянства, з другого – період нагромадження нерозв'язаних проблем, що спричинили кризову ситуацію. Авторитарний механізм прагнув використати офіційну ідеологію як могутній фактор популяризації господарювання на селі. З цією метою традиційно проводилося соціалістичне змагання між республіками, областями, районами, колгоспами, радгоспами, а також серед господарств. За 1971–1980 рр. рівень механізації доїння корів підвищився від 55 до 89 %. Проте доїльні установки були низької якості, часто виходили з ладу, до них бракувало запасних частин та майстрів для їхнього ремонту. У більшості господарств сільськогосподарська техніка і транспорт використовувалися на

неналежному рівні. Значна кількість техніки і автомобілів через неполадки простоювала. Не вистачало запасних частин і кваліфікованих майстрів для їхнього ремонту. Система планування й управління сільським господарством визначалася згори. Органи управління впливали на структуру виробництва і закупівель не стільки економічними, скільки адміністративно-командними методами. Всупереч рішенням про розширення господарської самостійності колгоспів і радгоспів, які неодноразово приймалися, на практиці їхня діяльність жорстко регламентувалась до найдріб'язковіших питань, підкорялась диктату апарату. Низька ефективність сільського господарства 70-х років була пов'язана з великими втратами вирошеної продукції на всьому шляху від поля до споживача. Недостатність транспортних засобів, елеваторів, сховищ, тари, переробних підприємств, віддаленість їх від колгоспів і радгоспів, погані дороги – все це і багато інших чинників призвели до невиправданих втрат продукції.

Рівень прибутків селянських сімей значно зріс. Проте їх збільшення не означало автоматичного покращення рівня життя, адже важливе значення мала структура видаткової частини бюджету, рівень споживання селянами продуктів харчування і товарів промислового виробництва. Основну частину видатків колгоспної сім'ї становили витрати на виробничі потреби: купівля худоби, бджіл, домашньої птиці тощо. Щорічно на це виділялося 5–10 % сімейного бюджету. Особисте господарство задовольняло майже всі потреби сім'ї в картоплі, овочах, м'ясі, молоці, яйцях. В той же час, основним джерелом зернових залишалися колгоспи, в яких колгоспники отримували на трудодні 85–99 % їх річної потреби в зерні. На початок 1960-х рр. склад харчування селян був за багатьма складовими далеким від рекомендованих норм споживання продуктів. Найбільше споживалось молочних продуктів, картоплі й хлібних виробів. Не відповідало нормам і споживання овочів, цукру, рослинної олії. Проте відбулися зміни в селянському меню. В ньому з'явилися страви, запозичені з міської кухні. На зміну толокну, киселям з борошна з'явилися салати, вінегрет, котлети, рисова каша, макарони, какао, кава та ін. Але найпоширенішими стравами залишалися борщ, суп, локшина, смажена картопля, картопляне пюре, вареники, яйця варені, млинці, голубці, пиріжки, сир, сметана, сало, варення, компот. Цікаво зазначити, що сільські магазини пропонували великий асортимент продуктів харчування. Жителька села Стежка Варвара Карпівна розповідала, що на полицях магазинів було чимало продуктів, але селяни мало купували такі «делікатеси», адже гроші здебільшого витрачалися на придбання речей першої необхідності – сірники, мило, соду, одяг, взуття. Наприкінці 1960-х рр. селяни стали більше купувати товарів широкого вжитку (готовий одяг, взуття, тканини, предмети домашнього користування, меблі). Одяг, який носили селяни, залишався традиційним: куфайки, куртки, плащі, плюшки, тілогрійки, гумове та кирзове взуття. Проте в гардеробі сільських жителів з'явилися і нові види одягу: осінні та зимові пальта, костюми, шуби. Селяни вибирали костюми чорного і синього кольорів, коштували вони в середньому 50 крб. Одяг вітчизняного виробництва був однотипний, грубого крою, переважала бавовна, кольорова

гамма не відзначалася різноманіттям, а купити, наприклад, сукню з крепдешину чи шовку не було можливості [6]. У досліджуваний період у селян з'явилась можливість купувати товари довгострокового користування, а саме: велосипеди, мопеди, мотоцикли, телевізори, холодильники, радіоприймачі, швейні машини. На початку 1960-х років село було повністю електрифіковане і радіофіковане. Першим власником телевізора став голова колгоспу Корж Петро Максимович у 1965 р. Багато жителів села сходились дивитись телевізор, першим переглянутим фільмом був «Третій тайм».

Важливою складовою матеріального добробуту селян була система закладів охорони здоров'я. В кінці 50-х рр. вона хоч і розширювалася, але залишалася слабкою. Великою проблемою в досліджуваний період було забезпечення закладів охорони здоров'я медичними працівниками, відсутність достатньої кількості кваліфікованих медичних працівників негативно позначалась на стані охорони здоров'я на селі. Неукомплектованість лікарями не дозволяла в повному обсязі надавати ефективну медичну допомогу сільському населенню. Працювали лікарі, які не мали спеціальної освіти. Медсестрами та акушерами часто призначали практикантів, працівників без завершеної середньої медичної освіти. На початку 60-х років в селі було побудовано лікарню та амбулаторію, тут працювали фельдшери та лікарі: Домашевич Галина Харлампіївна, Одіжний Володимир Іванович, Воробйова Марія Семенівна. В кін. 70-х в село приїхав фельдшер Малетич Василь Васильович [5]. Серед найпоширеніших хвороб були: жіночі хвороби, травми, хвороби вуха, горла, органів кровообігу, хвороби нервової систем, інфекційні захворювання. Усе це свідчило, що в організації медичної допомоги накопичилося чимало проблем, які мали постійний характер. Незважаючи на значну роботу щодо відбудови і розвитку охорони здоров'я на селі, вона все ще значно відставала від потреб населення.

Увага приділялась і соціальній сфері. В центрі села відкрито 5 магазинів, чайну, клуб, бібліотеку, побут по пошиттю одягу. Функціонував клуб, який було відкрито ще у 1934 р. З 1968 по 1971 рр. при сільському будинку культури діяв духовий оркестр. Чимало учнів школи навчалися грати на духових інструментах при клубі. В цей період клуб очолював Мущенко Михайло Якимович, музичним керівником був Іванов Іван Якович. Кіномеханік Гончар Степан Кирилович почав транслювати перше кіно.

З'явилися нові підходи до організації освіти. В 1961–1962 рр. в Чигиринському районі працювало 39 шкіл, з них 15 восьмирічних, в тому числі і у Вершацях. Педпрацівники району, а їх у 1969 р. було 922, отримували заробітну плату у розмірі 1126,9 крб [1, 220]. На початку 60-х рр. Вершацька школа була реорганізована в восьмирічну. В середині 60-х рр. почалося будівництво нового приміщення школи, яке завершилось у 1968 р. На початку 70-х років було закрито початкові школи на хуторах, які розташовані біля Вершаць. Жителі хуторів Самбросівки, Чигиринівки, Цибикив, Талагареви переселились у с. Вершаці, або виїжджали до інших населених пунктів [8]. Для дітей з с. Тарасо-Григорівки при школі було

організовано шкільний інтернат. Протягом 1975–1979 рр. школі було присвоєно звання «Школа зразкового порядку» за досягнуті успіхи. Учні школи приймали участь у громадському житті села, конкурсах, оглядах художньої самодіяльності і спортивних змаганнях з фізичної підготовки, збирали металобрухт, макулатуру, доглядали за кролями на шкільній фермі, приймали участь у екскурсіях по рідному краю.

Незадовільне соціально-економічне і екологічне становище викликало й відчутні демографічні зміни в складі населення України. Зокрема, в 60–80-х рр. помітно уповільнюються темпи його приросту. Сплеск урбанізації і спричинені нею міграційні процеси призвели до відтоку молоді з села, яке завжди було головним джерелом відтворення людських ресурсів. Народжуваність на селі значно зменшилася, і вже в 1979 р. середній розмір сільської родини дорівнював міському показнику – 3 особи на родину. На кількісні зміни регіону вплинула перш за все політика, яку проводив уряд і зв'язана вона була з укрупненням господарств. В цей період різко зменшується населення на хуторах прилеглих до с.Вершаці (Чигиринівка, Самбросівка, Цибикивка) та до с. Тарасо-Григорівка (Буряково, Московське, Зелений Яр). В 70–80-х рр. спостерігається інтенсивний спад населення. Це викликано процесом об'єднання господарства та закриттям початкових шкіл на хуторах. Така політика привела до зникнення їх з карти Чигиринського району.

У 1975 році в період укрупнення господарств було створено один колгосп «Перемога», який об'єднав господарства сіл Вершаці та Тарасо-Григорівки з прилеглими хуторами. В господарстві розвивалось тваринництво (вирощували ВРХ, коней, свиней, овець), птахівництво (качки, кури, гуси), садівництво (розвинене на хуторах Чигиринівка та Цибикивка, вирощували яблуні і груші), рослинництво (висівали озиму пшеницю, ячмінь, жито, овес, горох, гречку, просо, соняшник, кукурудзу), овочівництво (розвивалось на базі поливної системи, вирощували огірки, помідори, цибулю, кабачки, моркву та ін.). З 1984 р. в селі вступає в дію комплекс по відгодівлі великої рогатої худоби, розрахований на вирощування 3000 голів нетелів. Господарство мало 3800 га ріллі: 2200 га – займали зернові (пшениці – 1370 га; жита – 30 га), 200 га – соняшник, 100 га – овочі, до 500 га – кормові культури [8]. Найбільш урожайним в рільництві видався 1988 рік. На 1985 рік в господарстві нараховувалось 44 автомобілі, 40 тракторів, 10 зернозбиральних комбайни. Працювало 4 мехзагони. В цей час з'являються топонімічні назви земель, які були у користуванні колгоспу «Перемога»: урочища – Біля Качатника, Кар'єр, Бабина балка, Маяк, Цилюрикове, Хрещатник, Рудька, Община, Меліорація, Дача, Шовковички, Талагарева, Григорашево, Грушки, Аврора, Карячкова, Густі могилки, Громадська гора, Прогін, Цибики та ін [4].

Колгосп «Перемога» існував до 1999 року. Його керівниками в різні періоди були – Колісник Василь Григорович, Кохан Віктор Васильович, Чубин Микола Миколайович, Заєць Іван Іванович, Чередніченко Юрій Володимирович, Крамаренко Микола Миколайович.

Взявши до уваги усі наведені факти, можна дійти висновку, що попри активні спроби держави покращити ситуацію, в 60–80-х роках ХХ ст. село швидко втрачало трудові ресурси на користь міста. Однією з основних причин такої ситуації була саме побутова невлаштованість, яка доповнювалась тяжкою працею селян. Це було пов'язано з тими економічними реформами, що проводились в країні і носили непослідовний, половинчастий характер. Проте жителі села Вершаці довели, що свідомо вибрали свій шлях, незважаючи на всі труднощі, проявляли відданість своїм ідеям та вподобанням. Село пройшло через різні випробування, але ж надія і сподівання, віра в краще майбутнє завжди допомагали вершацьким жителям долати перешкоди на шляху до розвитку та добробуту рідного краю .

1. *Духовна спадщина Черкаського краю : Хрестоматія з історії культури Черкащини / уряд. А. І. Кузьмінський. – Ч., 1997. – 320 с.*

2. *Записи від старожилів с. Вершаці // Матеріали краєзнавчого музею Вершацької ЗОШ I-III ступенів.*

3. *Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА) – Записано з матеріалів Вершацької сільської ради. Грудень 2011 р.*

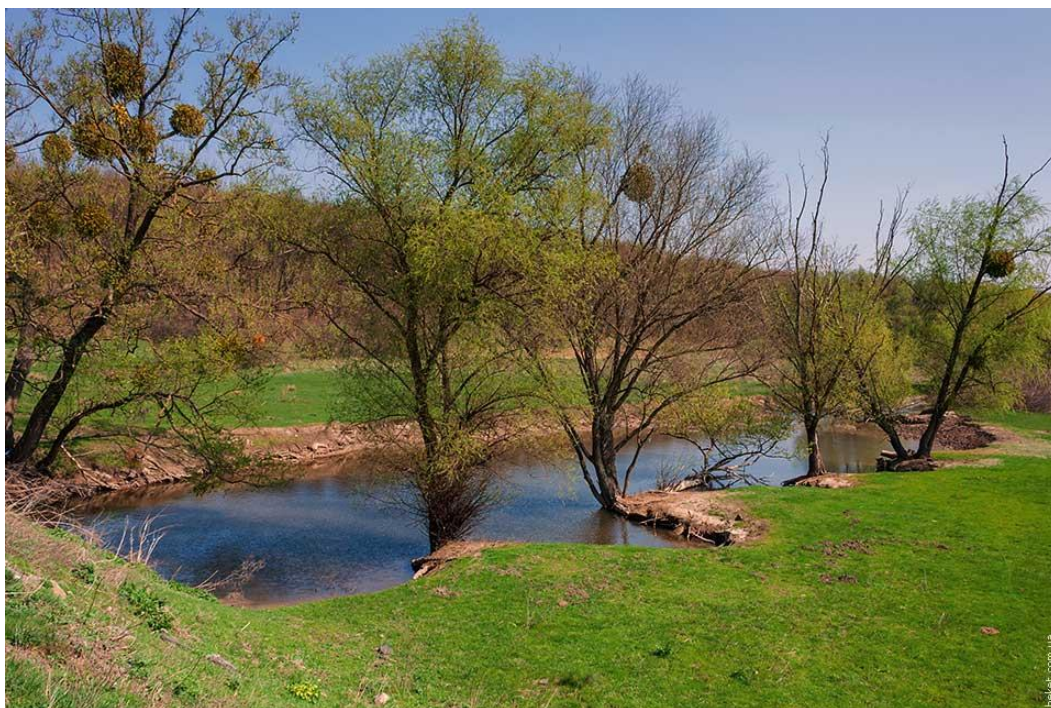
4. МПДА – Записано з матеріалів Савченка Миколи Григоровича (1956 р. н.). Квітень 2019 р.

5. МПДА – Записано від Коваленко Любов Іванівни (1952 р. н.), яка проживає в селі Вершаці Черкаської обл. Квітень 2019 р.

6. МПДА – Записано від Стежко Варвари Карпівни (1924 р. н.), яка проживала в селі Вершаці Черкаської обл. Жовтень 1999 р.

7. МПДА – Записано від Стежко Параски Панасівни (1925 р. н.), яка проживала в селі Вершаці Черкаської обл. Грудень 2011 р.

8. Мінаєв М. М. *Історія Вершацької школи. – Вершаці, 2005. – 80с.*

Село Вершаці. Сучасний краєвид

Замша Анастасія,
*учениця 10-Б класу Чигиринського навчально-виховного комплексу
«спеціалізований заклад загальної середньої освіти I-III ступенів № 2 –
заклад дошкільної освіти» Чигиринської міської ради Черкаської області*

Кравченко Олег,
*науковий керівник: вчитель історії та основ правознавства
Чигиринського навчально-виховного комплексу
«спеціалізований заклад загальної середньої освіти I-III ступенів № 2 –
заклад дошкільної освіти» Чигиринської міської ради Черкаської області*

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1991-1994 рр.) НА ТЕРИТОРІЇ ЧИГИРИНЩИНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АГРОТЕХНІЧНИХ ЗВІТІВ

Відомо, що найскладнішою сферою економіки України, яка потребує кардинальної перебудови, є, безперечно, сільське господарство. Дефіцитність продовольства і низька його якість, нічим не виправдані великі розміри втрат уже виробленої сільськогосподарської продукції, демографічний дисбаланс з одночасним обезлюдненням сільської місцевості, поєднання аграрної кризи з економічною – ось основні проблеми, що характеризують аграрний сектор 1991-2000 рр.

Основною проблемою розвитку продуктивних сил у сільському господарстві України, в тому числі і в Чигиринському районі, є те, що за роки незалежності нашої держави допущено суттєве зниження родючості ґрунтів. Зумовлено це як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. У 1991–1994 рр. сільське господарство Чигиринщини переживає досить складний період, який характеризується глобальними перетвореннями в системі виробничих відносин і деградацією продуктивних сил. На відміну від інших, ця галузь найбільше реагувала на економічні потрясіння в країні, на відсутність державної підтримки і чіткої перспективи функціонування. У розв'язанні виробничих і соціальних проблем сільське господарство практично залишилося наодинці, досить обмеженим в економічному плані у правах і свободі дій [1].

В економічному контексті найважливішими подіями на терені СРСР після розпаду останнього на початку 90-х рр. ХХ ст. стали процеси приватизації. Аграрний сектор, через об'єктивні причини, виявився не самим привабливим. За умови згортання інвестиційних та інноваційних процесів почалася швидка руйнація галузі. Хоч на 1985 рік урожай становив на 20 % більше, та зрештою його намагались підтримувати власними силами. Ми спостерігаємо зріст в розвитку сільському господарстві, що, на превеликий жаль, пішов на спад вже на 1994 рік, як і в наступних аспектах. Різкий спад був зумовлений, в першу чергу, масштабними змінами в посівній площі.

Як ми бачимо, територіальні зміни посівів, що підіймалися, скоротились, грубо кажучи, в 28 %, на мою думку, дослідивши даний період, це зумовлено виснаженням землі та засухою, орендою території.

S га	1991 р.	1992 р.	1993 р.	1994 р.
Посівна площа в га	9939	9728	10117	7063

Але, не дивлячись на дані проблеми, такі, як вплив чинників природних явищ чи то наслідки етнічних і державотворчих змін в суспільстві Чигиринщина, як справжній могутній нащадок української сили духу не полишала надій і активно розпочала роботу в розвитку аграрного сектору.

Сучасна аграрна криза розвивається на тлі аналогічних процесів в інших секторах економіки, що є першою суттєвою відмінністю від попередніх реформ. Друга характерна риса сучасного періоду – спроба реформування найскладнішої в економічному відношенні аграрної галузі за умов кризи управління, коли партійна командна вертикаль влади зруйнувалася, а нова, аналогічна їй за ефективністю, ще не сформувалася. Якщо ж проаналізувати вищевикладені В. Леніном ознаки капіталізації сільського господарства – орієнтація виробництва на ринок, прискорення розвитку галузі за одночасного зростання продуктивності праці і культури виробництва, створення великого виробництва на основі технічного переоснащення і кооперації працівників та зменшення ролі землевласників, то слід відзначити, що протягом аграрних реформ 90-х рр. жодна з них не тільки не стала панівною, але й втратила кількісні й якісні позиції [1].

Третьою особливістю стала раптова, різка зміна зовнішніх умов функціонування аграрного комплексу і неадекватність наукового підґрунтя цих процесів. Серед вітчизняних науковців спостерігається різка поляризація поглядів стосовно ефективності та обґрунтованості здійснюваних реформ у сільському господарстві. Частіше всього йдеться про радикальні заходи ліберального, «західного» сценарію або ж захист традиційно колективних форм господарювання.

На селі продовжувався розпочатий наприкінці 80-х років процес створення альтернативних форм господарювання. Відомо, що початок застосуванню різних форм господарювання на селі поклала оренда, за рахунок якої сільськогосподарські підприємства нарощували виробництво продукції. Саме вона була підґрунтям виникнення фермерського руху. У питанні ж трансформації форм організації сільськогосподарського виробництва зміни почалися фактично у 1992 р. і продовжувалися ще і в 1999 р.

Зокрема, період 1991–1993 на Чигиринщині є стабільним, ба навіть зростаючим на території Чигиринщини, що спостерігається в різкому стрибку рівня виробництва зерна і цукрових буряків.

Урожай	1991 р.	1992 р.	1993 р.	1994 р.
Цукровий буряк	56520	77760	182050	163173
Зерно	5.47764	5.11462	7.16697	534794

Проаналізуємо валовий збір кукурудзи, соняшника та картоплі.

Кукурудза	11.92328	97826	82225	47643
Картопля	10399	8253	7890	1270

У цьому разі не можна не обійти серйозний період, а саме після розпаду СРСР Україна перейшла на ринкову економіку, але це супроводжувалося сильною нестабільністю. В 1993 році радянські карбованці були виведені з обігу в Росії, і Україна залишилася єдиною пострадянською державою з карбованцями які швидко знецінювалися. Що, в першу чергу, вплинуло на стан посівних культур і площі, як на найсприятливішу частину. В решті-решт гіперінфляцію вдалося зупинити завдяки вводу в обіг нової грошової одиниці – гривні, що, звісно дало свої плоди з настанням нового піднесення.

Але не забуваймо, що на даний період виконувався державотворчий процес, що сприяв за собою ряду проблем, а саме розколу країни на дві частини, а згодом дострокові вибори президента України, що залишало країну скрутному становищі в ряді економічних питань.

Поглибленню кризових явищ у сільськогосподарському виробництві сприяв також нееквівалентний обмін між містом і селом, що унеможливив розв'язання соціальних проблем, призвів до деградації села і масового відпливу з нього робочої сили, особливо молоді. Згубно позначилася на розвитку галузі командно-адміністративна система управління, що відучила людей самостійно мислити, проявляти ініціативу. Все це спричинило відчуження селянина від землі, державної власності, що, по суті, перетворилася на «нічию», позбавило його матеріальної зацікавленості в результатах своєї праці, породило пасивність, інертність, байдужість

Відхиляючись від розрахунку з овочевих культур перейдемо до рівню врожаю конопель, як одного із основних ресурсів виробництва тканини та ниток.

Вражаючими є результати різкого спаду вирощування конопель і переробки на волокно за результатами 1994 рік став переломним в промисловому, так і в аграрному розвитку конопель, що був зумовлений розколом СРСР і появою незалежності, скороченням та й, взагалі, закриттям колгоспів, адже на 1994 рік колгосп «Дніпро» став останнім виробником волокна конопель та її поширювачем

Урожай	1991р.	1992р.	1993р.	1994р.
Коноплі	5838	2857	540	9

Не зважаючи на потенційні природно-кліматичні умови України, її чорноземні ґрунти, що дають змогу у повному обсязі забезпечувати внутрішні потреби у продовольстві, а також нарощувати експортний потенціал, упродовж 90-х років мали місце кризові явища в сільському господарстві. Причини складного стану аграрного сектору накопичувались десятиріччями. Вони були викликані примусовою колективізацією, яка знищила приватну власність на засоби матеріального виробництва, підприємництво, а найтрагічніше – відбулися масові репресії, голодомори,

депортації значної частини найбільш працьовитих і заповзятливих селян сталінською тоталітарною політичною системою.

Отже, провівши дане дослідження, ми дійшли висновку, що однією з проблем розвитку територіальної організації господарства України є формування раціональної спеціалізації сільськогосподарського виробництва, яка визначається комплексом динамічних чинників. Провідну роль серед них відіграє динаміка ринків сільськогосподарської продукції, впровадження у виробництво інноваційних агротехнологій, продуктивних сортів рослин та зміни в організації сільськогосподарського виробництва тощо. Залежно від характеру та інтенсивності впливу цих чинників, їх поєднання в межах окремих територій відбуваються певні зрушення в сільськогосподарській спеціалізації. Ці трансформації можуть мати як суспільно-ефективний, так і деструктивний характер. Отже, проблема дослідження змін спеціалізації сільського господарства, виявлення трендів його розвитку в Чигиринському районі у сучасних умовах набуває особливого значення. Цьому питанню в усі періоди приділялася значна увага як в економічних, так і суспільних науках. Специфіка сучасного етапу реформування економіки та соціальної сфери потребує пошуку нових та адекватних методів дослідження спеціалізації та її змін, яке і є об'єктом дослідження. Наприкінці ХХ ст. на Чигиринщині розвиток сільського господарства переживає досить складний період падіння та злету. Але, не дивлячись на дані проблеми, такі, як вплив чинників природних явищ чи то наслідки етнічних і державотворчих змін в суспільстві, Чигиринщина як справжній могутній нащадок української сили духу не полишала надій і активно розпочала роботу в розвитку аграрного сектору від минулого по сьогоднішній день.

-
1. Лазуренко В. М. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогоднішнього дня). Навчальний посібник.* – Черкаси: Ваш Дім. – 456 с.
 2. *Справа 05-3. Річний агротехнічний звіт РАПО за 1991 рік.*
 3. *Справа 05-3. Річний агротехнічний звіт за 1992 рік.*
 4. *Справа 05-3. Річний звіт про збір урожаю сільськогосподарських культур в районі за 1993 рік.*
 5. *Справа 05-3. Річний звіт про збір урожаю сільськогосподарських культур в районі за 1994 рік.*

Чепурний Олександр,
завідувач відділу науково-освітньої роботи,
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ДО ІСТОРІЇ РЕФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ ЧИГИРИНЩИНИ В 90-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Бурхливий процес трансформації української економіки, який відбувався в перші роки незалежності, охопив і аграрний сектор. За 70 років існування Радянського Союзу цілеспрямовано знівелювалось поняття одноосібного господаря. Наслідком тотальної колективізації 1929–1933 рр. стало повне знищення великих і середніх селянських господарств. Залишились лише «особисті підсобні господарства». Віджила колгоспно-радгоспна система не забезпечувала потреби в продовольстві та технічній сировині і за часів існування СРСР, а з розвитком економічних зв'язків на початку 90-х років ХХ ст. була приречена на остаточну ліквідацію.

Право приватної власності на землю було поновлено ще до здобуття незалежності – в грудні 1990 року, з прийняттям Земельного кодексу, що стало стартом аграрної реформи. Ця реформа в подальшому стала складним багатоступеневим процесом переходу до нових форм господарювання: інвентаризація та перерозподіл земель, паювання, створення схем першочергового поділу земель при виході з КСП його членів. Одночасно відбувалася реструктуризація господарств – процес створення на базі одного або декількох підприємств інших організаційно-правових форм [12, 2].

Розробкою документально-правової бази, рекомендаційних матеріалів в Україні займався Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» – провідна наукова установа у сфері наукових досліджень економіки сільського господарства. Співробітниками цього закладу у співпраці з фахівцями аграрної галузі, правниками, представниками влади були розроблені законодавчі акти «Про фермерське (селянське) господарство», «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про особливості приватизації майна державних підприємств в агропромисловому комплексі», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про державну підтримку сільського господарства» та інші.

Розбудова законодавчої бази з аграрних питань була сповнена протиріч. Наприклад, прийнятий Закон України від 30 січня 1992 року «Про форми власності на землю» не давав чіткої відповіді на поняття «колективна форма власності». А Постанова Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» і Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» мали протилежний зміст: перший законопроект підтримала реформаторська частина депутатів, другий – консервативна [6].

На початку аграрної реформи на Чигиринщині було 14 колгоспів: «Дружба», «Перемога». «Іскра», «Вітчизна», «Червона Зірка», ім. Куйбишева, ім. Крупської, ім. Дубового, «Прапор комунізму»,

ім. Б. Хмельницького, «Україна», «Зоря», ім. Леніна, ім. Шевченка. З 1992 року на базі колгоспів-радгоспів почали утворюватися колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), на чолі яких були представники сільської «еліти» – колишні голови колгоспів, головні інженери, головні бухгалтери. Ця особливість не стала запорукою підвищення ефективності управління нових господарств. Крім організаційних труднощів, існувала постійна потреба у величезних кредитах для сільського господарства, яка виступала одним з головних чинників розкручування інфляції.

Перша хвиля приватизаційних процесів на селі пройшла так стрімко, що замість реформування відбулось руйнування спочатку тваринництва, а потім і рослинництва. Була знищена матеріально-технічна база аграрного сектору, КСП стали збитковими, мільйони гектарів землі перестали оброблятися, поширилося спрямування на монокультурне виробництво («латифундизація»). По суті, в першій половині 90-х років ХХ ст. кооперація на селі не відбулася. Не маючи власної техніки і можливості для обробітку землі, що була у полі (3–6 га), селяни передавали свої паї в оренду. Орендарями виступали засновники КСП, бізнесмени з міста, політики, представники кримінальних угруповань. Запровадження оренди стало третім етапом аграрного реформування після роздержавлення і розпаювання [7].

В листопаді 1994 року Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» передбачав вирішення трьох основних проблем земельної реформи – приватизації, оцінки і ринку землі. Роздержавлення і паювання землі цим указом покладалось на керівників і фахівців колгоспів і радгоспів. Ця категорія найвпливовіших у сільській місцевості керівників, маючи великі майнові паї, стала економічно зацікавленою у здійсненні реформ [7].

За підсумками 1997 року з 19 агрогосподарств Чигиринського району 16 закінчили рік із збитками на загальну суму 3713 тис. грн. Лише 3 господарства мали невеликий прибуток (загальна сума 182 тис. грн): КСП «Дружба» (+30 тис. грн), агрофірми «Живун» (+149 тис. грн) і «Надія» (+3 тис. грн). Протягом цього ж періоду в господарствах району подвоїлась сума кредиторської заборгованості. Основною причиною незадовільного економічного стану господарств була відсутність паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію. За тонну дизельного пального потрібно було віддати 3,5 тонни кукурудзи, враховуючи, що розрахунки проводились найчастіше на бартерній основі [10, 2].

Кожен календарний рік для аграріїв розпочинався з активних пошуків коштів і засобів для забезпечення успішного проведення весняних польових робіт та завершення зимівлі худоби. Так, на початок 1999 року на Чигиринщині не мали для посіву насіння кукурудзи КСП «Дружба», «Зоря», «Слава», ППВ «Холодноярське», АПВ «Матвіївське», «Тясмин», «Богданівське», «Україна», ВСП «Дніпро», ПСД «Колос» [13, 2]. Тому керівники приймали пропозиції співпраці від різних структур, які могли б підтримати життєздатність їхніх господарств.

На початку 1999 року отримати в оренду землю колективної власності в Чигиринському районі терміном на 5 років виявило бажання ТОВ «Концерн «Нафтаенерго» (м. Черкаси), яке очолював тодішній народний депутат Верховної Ради України від Чигиринщини С. Подобедов. Це об'єднання уклало договори з агрофірмами приватних власників «Перемога» (с. Вершаці), «Іванівське» (с. Іванівка) та «Колос» (м. Чигирин), які у 1998 році були збитковими. Машинно-тракторний комплекс у цих господарствах на той період майже повністю відслужив свій амортизаційний термін. В агрофірмі «Перемога» із 26 наявних тракторів в 1998 році амортизація нараховувалась лише на 4 одиниці. Працівники цих АПВ роками не отримували заробітної плати готівкою. Тому керівники цих агрофірм звернулися до концерну «Нафтаенерго» з пропозицією організувати спільну виробничу діяльність. Крім щорічної орендної плати, ТОВ «Концерн «Нафтаенерго» зобов'язувалось оплачувати податки на землю та інші державні фонди, заробітні плати з нарахуванням обов'язкових платежів, вести розрахунки за товарно-комерційну діяльність [4, 4].

За перший рік партнерства з концерном «Нафтаенерго» у всіх трьох господарствах збільшилось поголів'я великої рогатої худоби, повністю завершена оранка на зяб, підготовлена техніка до весняних польових робіт. Новостворене господарство «Красносільське» того ж 1999 року започаткувало співпрацю з АТ «Маїс» (м. Сміла). Від військового відомства отримали паливо-мастильні матеріали та поповнення насіннєвого фонду ВСП «Придніпровське», «Маяк» та «Дніпро» [8].

На старті останнього етапу аграрної реформи (жовтень 1999 року) на Чигиринщині налічувалось лише 15 громадян (0,1 % з тих, хто мав право на земельну частку), які господарювали окремо без створення юридичної особи. Чигиринські селяни розуміли, що на 2,62 га (розмір середнього земельного паю по району) крім овочівництва, неможливо створити прибуткове виробництво. Тому небажання виходити з колективних підприємств не призвело до ліквідації господарств в Чигиринському районі [5].

На момент прийняття Указу Президента України від 3 грудня 1999 року «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» в Чигиринському районі було 12 агрофірм приватних власників, 3 військові сільгосппідприємства та 4 колективні сільськогосподарські підприємства. Всі вони (як і загалом по Україні) мали в стислий термін – до квітня 2000 року – створити нові приватні формування [12].

На кінець лютого 2000 року в Чигиринському районі вже було утворено 9 окремих СТОВ, 2 філії ТОВ «Смілянське» (села Красносілля і Тарасо-Григорівка), а КСП ім. Кірова стало філією ТОВ «Національна інвестиційна компанія» (м. Черкаси) [8]. За підсумками 2000 року всі 19 новостворених підприємств вийшли прибутковими, хоча до цього таких на Чигиринщині було лише 2–3. Одночасно тривав процес оформлення земельних сертифікатів, які станом на 1 січня 2001 року отримали 14 559 жителів району (95 % від тих, хто мав на це право). Практично всі вони уклали

договори оренди землі з сільгосптовариствами на 1–5 років. Дві третини орендодавців становили пенсіонери, а це – 9 760 осіб.

15 березня 2001 року в селі Тіньки (вперше на Черкащині) в урочистій обстановці голова Черкаської облдержадміністрації В. Лук'янець вручив державні акти права приватної власності на землю [9].

До кінця березня 2001 року у Чигиринському районі було оформлено 2 973 державних акти права власності на земельні паї (30 % від загальної кількості). Згідно доручення Президента України, їх частка до початку весняної посівної кампанії 2001 року повинна була становити загалом по Україні не менше 20 % від загальної кількості [11, 1].

Наприкінці 2000 року в Чигиринському районі діяло 20 агропідприємств, які прийшли на зміну колгоспам: 12 СТОВ (сільськогосподарські товариства з обмеженою відповідальністю) – «Дружба» (Боровиця), «Перемога» (Вершаці), «Богданівське» (Суботів), «Іванівське», «Медведівське», «Холодноярське» (Мельники), «Тясмин» (Новоселиця), «Мудрівка» (Топилівка), «Нива» (Трушівці), «Чигиринська аграрна компанія», «Лан» (Худоліївка), «Зам'ятницьке», 4 агрофірми (АФ) – «Головківська», «Чигиринська», «Надія» (Тарасо-Григорівка), «Красносільська», 3 ВСП (військові сільськогосподарські підприємства) – «Дніпро» (Стецівка), «Придніпровське» (Рацеве), «Маяк» (Галаганівка), 1 ТОВ «Матвіївське».

Крім реорганізованих сільгоспідприємств, в Чигиринському районі діяли і фермерські господарства. Починали фермерський рух на початку 90-х років ХХ ст. 32 господарства, через 10 років їх залишилось 17: 6 – на території Рацівської сільської ради, 4 – в межах Чигиринської міської ради, 2 – Суботівської сільради, по 1 – на території Вершацької, Галаганівської, Іванівської, Матвіївської, Новоселицької сільрад. Фермери обробляли 1268 га сільськогосподарських угідь, з яких – 707 га ріллі. Із загальної площі землі в постійному користуванні фермерів було 519 га, орендованих земель – 755 га. Найбільшими на той час на Чигиринщині були фермерські господарства І. Ф. Безпалого (с. Галаганівка) – 440 га та М. М. Токарчука (с. Рацеве) – 332 га. В 1993 році була заснована асоціація фермерів Чигиринщини, яку очолював І. Ф. Безпалый [3, 1].

Зрозуміло, що з переведенням аграрних підприємств на приватну основу подальший процес їх реструктуризації не завершився. Яким би нелегким етапом для українського села він не виявився, майбутнє довело необхідність та ефективність проведених змін в аграрному секторі економіки.

1. *Аграрна реформа в Україні : сучасний стан і основні тенденції // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD17_2001_ukr.pdf*

2. *Батура Л. Вручаючи державні акти права приватної власності на землю, губернатор пообіцяв допомогу в газифікації сіл Чигиринщини // Чигиринські вісті. – 2001. – 17 березня.*

3. Батура Л., Невгоденко Г. Фермерство на Чигиринщині набирає сили // Чигиринські вісті. – 2001. – 31 жовтня.
4. Гавеля П. Оренда землі // Чигиринські вісті – 1999. – 10 лютого.
5. Гавеля П. На приватну основу // Чигиринські вісті. – 1999. – 15 грудня.
6. Вергунов В. Тернистий шлях вітчизняної аграрної реформи // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dt.ua/TECHNOLOGIES/ternisty-shlyah-vitchiznyanoi-agrarnoyi-reformi-.html>
7. Вергунов В. Трансформаційні процеси в аграрному секторі // Дзеркало тижня. – 2015. – 7-15 березня.
8. Ключник В. Реалії та перспективи поступального розвитку Чигиринщини // Чигиринські вісті. – 2000. – 2 лютого.
9. Кривець О. Реформування в АПК і всеукраїнський референдум – найголовніші питання сьогодні // Чигиринські вісті. – 2000. – 12 лютого.
10. Кузуб І. Цифри красномовніше слів // Чигиринські вісті. – 1997. – 29 жовтня.
11. Полєвікова В. Доручення Президента виконано // Чигиринські вісті. – 2001. – 31 березня.
12. Полєвікова В. Реформування земельних відносин // Чигиринські вісті. – 1999. – 27 листопада.
13. Соціально-економічне становище Чигиринського району // Чигиринські вісті. – 1999. – 21 квітня.

**ВИДАТНІ АГРАРІЇ КРАЮ.
ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ
ЧИГИРИНЩИНИ**

Шмиголь Любов,
молодший науковий співробітник
відділу «Музей Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

МАЄТНОСТІ І. І. ФУНДУКЛЕЯ В ЧИГИРИНСЬКОМУ ПОВІТІ

Одним із найбільших землевласників Чигиринщини у ХІХ столітті був київський цивільний губернатор, дійсний таємний радник, сенатор Іван Іванович Фундуклей. Він також мав великі володіння у Криму та в Звенигородському повіті Київської губернії.

Формування маєтностей на Чигиринщині розпочалося 1835 року з придбання у польського поміщика Геронима Сабанського Медведівської волості (частини містечка Медведівки, сіл Мельників, Головкивки, Старої і Нової Осоти, Янівки) [2, 17]. Новий власник був введений у володіння 9 березня 1835 року [2, 13].

Маєток поділили на кілька економій. Головним управителем (квартира в Старій Осоті) працював колезький радник Олександр Іванович Тихоцький. У опрацьованих документах його ім'я згадується з 1853 року [2, 14 зв.]. Безпосереднє управління Медведівським маєтком здійснював дворянин Петро Юрійович Дунаєвський. Доручення на його ім'я видане в січні 1853 року [2, 14]. У ньому чітко визначалися обов'язки управителя: «призначати роботи селянам згідно інвентарних правил, від образ захищати, піклуватися про їх добробут і налагодження побуту, штрафувати за непослух і злочини згідно із законом, наймати робітників і службовців для економії та винокурні, слідкувати за правильністю витрат по економіях, кожні два тижні подавати головному управителеві детальні відомості, а І. І. Фундуклею короткі виписки про стан справ у маєтку» [2, 14-15]. В управління він отримав 2750 ревізьких душ, землі зручної, орної і під садибою – 10649 десятин, 1487 десятин сінокосу, 929 десятин 678 сажнів незручної, 6257 десятин під лісами [2, 22]. Оскільки протягом двох років після придбання ніхто не заявив претензій на Медведівську волость і було дотримано загального безумовного права земської давнини (позов про власність погашається тільки по закінченню 10-річного строку), то П. Ю. Дунаєвський завершив остаточне оформлення маєтку за І. Фундуклеєм. Чигиринський повітовий суд, якому управитель подав клопотання, наказав «майно за покупцем відказати (віддати у володіння) беззаперечно». Тимчасове відділення земського суду склало відказний лист [2, 20-21] і відказну книгу [2, 24]. Копію з останньої вручили управителю для передачі власникам.

Розширення маєтностей відбулося 1870 року через придбання у поміщика Людвіка Грабовського села Матвіївки. На покупку і оформлення всіх необхідних при цьому документів був уповноважений головний управитель О. І. Тихоцький [2, 5-6]. Л. Грабовський мав чималі борги [3, 6]. Тому у текст купчої внесли доповнення, хто з учасників угоди і яким чином повинен погасити борги кредиторам. Маєток у Матвіївці був проданий за 90479 крб

96 коп. сріблом [2, 4]. На руки Л. Грабовський отримав половину вказаної суми [2, 4 зв.]. З іншої половини грошей відразу сплатили недоїмки по податках 1870 року і борги купцям Якову і Зельману Бродським та спадкоємцям полковника Івана Безрадецького. У випадку визнання правильним інших позовів, їх забезпеченням мав служити маєток у Бірках та 30 000 крб сріблом, які залишилися недоплаченими І. Фундуклеєм [2, 7]. Новий власник був введений у володіння Матвіївкою у жовтні 1870 року [2, 9].

Головними джерелами доходу з маєтку були: рільництво, вирощування і переробка цукрових буряків, пивоваріння і винокуріння та продаж виробленої продукції, надання в оренду торгових місць та млинів. Коротко охарактеризуємо кожне з джерел.

Рільництво

Вирощувалися озимі (пшениця і жито) і ярі (жито, ячмінь, овес, просо, гречка, горох) зернові та олійні культури (кольза, мак, коноплі, льон). За підрахунками І. Фундуклея в 3-х економіях за період з 1841 по 1846 роки найприбутковішими культурами стали пшениця (128 % доходу) і жито (45 % доходу). Ячмінь, гречка, просо, горох, квасоля, льон та коноплі на олію були збитковими [3, 133-134]. В четвертій економії, яка лежала в лісистій стороні маєтку, було дуже мало орної землі. Там вирощували ті культури, які давали хороший урожай. На ділянці на Буді (226 десятин) сіяли пшеницю, а на ділянці на Лопатах (100 десятин) – жито [16, 129]. Багато залежало і від погодніх умов. У липні 1853 року великий град вибив 50 десятин посівів (озимини на 30 руб. та ярого хліба на 20 руб.) на полях біля Мельників [11, 231]. Для переробки зернових в економіях було побудовано водяні млини: Мельники – 2 (1836, 1838), Стара Осота – 1, Нова Осота – 3 (1844, 1859, 1863, 1865), Медведівка – 1 (1838) [9, 46-47]. Частина млинів працювала тільки для потреб економії.

Вирощування і переробка цукрових буряків

Плантації цукрових буряків знаходились у 4-х населених пунктах: Медведівці, Голоківці, Новій і Старій Осоті. Для обробки земель під буряки використовувалася худоба частково з економії, частково селянська в рахунок панщини. Прополювання проводилось як за гроші, так і в рахунок панщини. У 1846 році за прополювання буряків селянам Медведівського маєтку було виплачено 1 497 крб 11 коп. сріблом, за збирання врожаю – 908 крб 60 коп. сріблом [16, 402]. І. Фундуклей у праці «Статистическое описание Киевской губернии» наводить дані про площі під цукровим буряком, детальні розрахунки на обробіток землі, на насіння, на збирання та доставку врожаю на завод, отриманий прибуток за 1844–1846 роки [16, 143-145]. Всі 4 плантації мали різний відсоток прибутку. Це пояснюється кількома чинниками: якістю ґрунтів та догляду за рослинами, відстанню від цукрового заводу. Глинисто-піщаний ґрунт у Голоківці підходив для вирощування буряків, піщаний ґрунт у Медведівці міг дати хороший урожай тільки при внесенні добрив [16, 146]. У маєтку І. Фундуклея діяло 2 цукрових заводи: у Медведівці (з 40-х років ХІХ століття) та у Старій Осоті (1847). У

1846 році робітникам цукрового заводу у Медведівці виплатили 2688 крб сріблом [16, 403]. На заводі було впроваджено нові винаходи дворянина Менчинського – машинку для насічки пилок до терток (1845) та 6 гідравлічних ручних пресів, які приводились в дію силою 3-х пар волів (1848) [17, 33-34]. Нововведення сприяли збільшенню виробітку, покращенню якості цукру та зниженню собівартості продукції. Староосотнянський завод у 1855 році переробив 29 000 берковців буряка (берковець – 10 пудів або 163,8 кг), отримав 15 000 пудів цукру [18, с. 131], у сезоні 1864–65 рр. переробив 33 480 берковців, а в 1865–66 рр. – 16 320 берковців і отримав 22 950 пудів цукру. На заводі працювало 230 чоловіків і 120 жінок, дані про неповнолітніх працівників відсутні [1, 102]. Із відкриттям цукрових заводів селяни частину земель засівали цукровим буряком, який потім збували на заводи. У 1846 році селяни Медведівського маєтку продали буряків на суму 423 крб 51 коп. сріблом [16, 403].

Пивоваріння і винокуріння

Пивоваріння і винокуріння в Медведівському маєтку служили необхідним доповненням до хліборобства, як засіб вигідного збуту жита, ячменю. В Медведівці броварня діяла з 1835 року, з часом виробництво значно розширили [10, 678]. Для приготування пива був потрібен хміль, і жителі займалися вирощуванням цієї рослини. До цього часу в селі Медведівці куток, де варили пиво носить назву «Бровар», а де вирощували хміль – «Хмельник» [14, 125]. Винокурня знаходилася у Мельниках. Її збудував ще попередній власник Г.Сабанський [10, 683]. Пиво та горілка продавались у шинках та корчмах всіх населених пунктів, які належали І. Фундуклеєві, лишки збувались за межами губернії.

Надання в оренду майна

На 1850 рік у Медведівці проводились через кожні 2 тижні торги (по неділях) і 2 дводенні ярмарки. Прибуток власника маєтку І. Фундуклея складав 1268 крб. сріблом [15, 178]. Від продажу алкогольних напоїв та оренди торговельних місць надійшло 1043 крб. сріблом [15, 183]. У 1851 році Київським губернським правлінням було дозволено проводити 3 щорічні дводенні ярмарки: 9 травня, 29 серпня, 18 жовтня [12, 1]. У 1850 році в Медведівському маєтку селяни орендували 11 млинів: 1 – у Медведівці, 1 – в Осоті, 9 – в Мельниках. У 1846 році вони внесли до економії 1 375 руб. асигнаціями (392 крб. 85 коп. сріблом) орендної плати [16]. Утримання млинів, особливо з крупорушками і сукновальнями, приносило непоганий прибуток.

У Медведівці працював скляний завод. Його будівництво власникові обійшлося у 3 105 руб. 95 коп. сріблом [17, 219]. У 1845 році виробництво було збитковим [17, 220].

19 лютого 1861 року імператор Олександр II підписав маніфест «Положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності». У документі викладалися основні умови скасування кріпосного права. До викупу наділів селяни перебували у тимчасовозобов'язаному стані. Повинності, розміри наділу, кількість дворів і ревільських душ фіксувались в угоді між поміщиком і

селянами – уставній грамоті. Складання грамот доручалося власникам маєтків. Припускаємо, що для Медведівки, Головківки, Мельників, Нової та Старої Осоти та Янівки її розробляв головний управитель О. І. Тихоцький.

У 1862 році під час введення в дію уставної грамоти у Головківці селяни відмовились прийняти документ. Двох з них – Федота Гончаря та Логвина Васюру – звинуватили у підбуренні односельчан до неприйняття уставної грамоти і заарештували [4, 5]. Але згодом суд їх виправдав [4, 20].

30 липня 1863 року з'явився указ Олександра II про припинення обов'язкових відносин між поміщиками і тимчасовозобов'язаними селянами в Київській, Подільській та Волинській губерніях. Держава зобов'язувала селян перейти на викуп своїх земель. Викупні платежі вносилися в повітове казначейство. Викупний акт складався для кожного населеного пункту. Після перевірки і затвердження документа Київським губернським у селянських справах Присутствієм до місцевого повітового суду надходило розпорядження про видачу данної на землю і введення селян у володіння викупленими землями.

Викупний акт по Головківці затверджено у жовтні 1868 року [5, 3]. 914 селян-домовласників викупили у І. Фундукля 1 787 десятин 1 189 сажнів зручної і 102 десятини 2 382 сажнів незручної землі. За ці угіддя нараховано 59 515 крб викупної позики. Протягом 49 років, починаючи з 1 вересня 1863 року, селяни зобов'язувалися вносити в повітове казначейство щорічно по 357 крб 90 коп. сріблом [5, 3зв.]

Викупний акт по Медведівці затверджено у червні 1867 року. 305 селян-домовласників викупили у поміщика І. Фундукля 577 десятин 2 042 сажнів зручної і 93 десятини 1 660 сажнів незручної землі. За всі угіддя нараховано 19 476 крб 83 коп. викупної позики. Протягом 49 років, починаючи з 1 вересня 1863 року, селяни зобов'язувалися сплачувати у місцеве казначейство по 1 168 крб 61 коп. сріблом щорічно [6, 3-3зв.].

Викупний акт по Новій Осоті затверджений у жовтні 1868 року. 562 селянина викупили з володінь І. Фундукля 1 189 десятин 204 сажнів зручної і 211 десятин 2 065 сажнів незручної землі. Нараховано викупної позики 39 625 крб 50 коп. сріблом. Щорічний платіж до повітового казначейства становив 2 377 крб сріблом [7, 14].

Викупний акт по Мельниках затверджено у жовтні 1868 року. 602 селянина викупили 1 227 десятин 2 066 сажнів зручної і 190 десятин 1 328 сажнів незручної землі. За угіддя нараховано викупної позики 25 034 крб сріблом. Починаючи з 1 вересня 1863 року, на погашення позики селяни вносили щорічно по 2 502 крб 4 коп. сріблом [8, 3].

Селяни кожного населеного пункту повинні були обрати поміж себе уповноважених для отримання данної на землю. 9 листопада 1867 року селяни Медведівки обрали представників і отримали на руки данну на викуплені землі [6, 5]. Селяни Головківки і Мельників відмовились від явки в Чигиринський повітовий суд, оскільки їх землі не були розмежовані від земель поміщика І.Фундукля [5, 6; 8, 6]. Відомо, що в червні 1870 року мельничани отримали данну на землю [8, 9]. Селяни Головківки

відмовлялися приймати документ [5, 11] і в 1871 році ще не були введені у володіння викупленими землями [5, 14].

У своїх маєтках І. Фундуклей проводив широку благодійну діяльність.

На його кошти в економії в с. Головкивка було відкрито лікарню. З 1843 року лікарем тут працював М. Карпен [13, 57]. Кількість хворих, які зверталися за медичною допомогою протягом 1842–1846 років, наводимо нижче у таблиці [16, 410-411].

1842 рік	1843 рік	1844 рік	1845 рік	1846 рік
297 чоловіків	291 чоловік	387 чоловіків	260 чоловіків	327 чоловіків
251 жінка	223 жінки	203 жінки	143 жінки	138 жінок

На утримання лікарні щороку, окрім 1844 року (65 крб сріблом), виділялося все більше коштів – у 1843 році – 200 крб сріблом, у 1845 році – 985 крб сріблом, у 1846 році – 1023 крб сріблом. Дані за перший рік роботи лікарні (1842) відсутні [16, 411].

У 1841 році за кошти І. Фундуклея була капітально відремонтована у Головкивці дерев'яна церква Іоанна Богослова. Її підняли на кам'яний фундамент і вкрили англійським залізом. 1855 року в селі Янівці побудували дерев'яну церкву Пресвятої Богородиці. Роком раніше І. І. Фундуклей подарував священику з села Нової Осоти Пилипу Тарнавичу землю для городу і будинку. Цю землю Тарнавич мав право передавати у спадок [13, 147].

І. І. Фундуклей не був одружений. Після його смерті у 1880 році весь спадок перейшов до двох внучатих племінниць – Анни Григорівни Краснокутської і Варвари Григорівни Врангель. Головкивка стала власністю А. Г. Краснокутської. Пізніше Нову і Стару Осоту, Медведівку, Мельники, Матвіївку та Головкивку придбає відомий цукрозаводчик М. А. Терещенко.

Маєтності І. І. Фундуклея на Чигиринщині формувалися протягом 1835–1870 років через придбання Медведівської волості у Г. Сабанського і Матвіївки у Л. Грабовського. Управління маєтком здійснювалося іншою особою по дорученню. 17 років (1853–1870) головним управителем працював О. І. Тихоцький. Безпосереднє управління Медведівським маєтком здійснював П. Ю. Дунаєвський (у 1853–1856 роках). У 1862 році під час введення в дію уставної грамоти у Головкивці селяни відмовились прийняти документ. Після 1863 року селяни Головкивки, Медведівки, Мельників, Старої і Нової Осоти були переведені на викуп.

1. Воейков Д., Загоскин В. *Киевская губерния : статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле.* – СПб.: В тип. В.Безобразова и ком., 1867.

2. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. 420. – Оп. 1. – Спр. 656.

3. ДАЧО. – Ф. 420. – Оп. 1. – Спр. 1607.

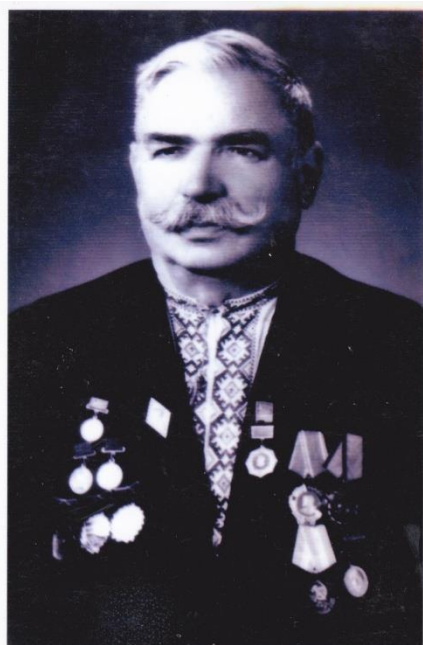
4. ДАЧО. – Ф. 420. – Оп. 1. – Спр. 927.

5. ДАЧО. – Ф. 420. – Оп. 1. – Спр. 1472.
6. ДАЧО. – Ф. 420. – Оп. 1. – Спр. 1264.
7. ДАЧО. – Ф. 420. – Оп. 1. – Спр. 217.
8. ДАЧО. – Ф. 420. – Оп. 1. – Спр. 1366.
9. Жам О. *Борошномельні млини київського цивільного губернатора Івана Івановича Фундукля у власницьких маєтках на Чигиринщині // Гуманитарное пространство науки : опыт и перспективы : сб. материалов Междунар. научн.-практ. интернет-конф., 12-14 февр. 2016 г. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вып.1. – 147 с. – С. 45-49*
10. *Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1972.*
11. *Киевские губернские ведомости. – 1853. – № 30. – 25 июля. – Отдел II, часть неофициальная.*
12. *Киевские губернские ведомости. – 1851. – № 32. – 11 августа – Отдел II, часть неофициальная.*
13. Кузик Б., Білошапка В. *Головківка – серце Холодного Яру. – Сміла, 2004.*
14. Матрос. Л. В. *Топоніми кутків та околиць села Медведівки // Чигиринщина : історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції. 1 – 2 жовтня 2008 року. – Черкаси: Вертикаль, 2008.*
15. Таранець С. *Відомості про торгівлю у містечках Правобережної України в середині ХІХ ст. // Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 17. – К., 2009. – С. 175-187.*

Жадан Анна,
учениця 10 класу
Чигиринського закладу загальної середньої освіти І-ІІІ ст. № 1
імені Богдана Хмельницького Черкаської області

ЗАСЛУЖЕНИЙ АГРОНОМ УКРАЇНИ ДМИТРО ЮХИМОВИЧ КОНОПКО

Про мого прадідуся можна писати як про оstarбайтера, в'язня концтаборів, Праведника народів світу, активного громадського діяча. Але ця стаття присвячена Хліборобу Дмитру Юхимовичу Конопку. Доля відвела йому багато років плідного і щасливого життя. Він пройшов тяжкі випробування, не раз дивився у вічі смерті, але залишився живим і пообіцяв собі: «...коли виживу – працюватиму до сьомого поту». Цієї обітниці він дотримався. Його трудовий стаж становить 63 роки. Він – кавалер орденів Леніна і Трудового Червоного прапора, делегат ІІІ Всесоюзного з'їзду колгоспників, агроном-дослідник, нагороджений Малою Золотою медаллю ВДНГ СРСР, Заслужений агроном України.

Народився Дмитро Юхимович 3 листопада 1922 р. в м. Южнограді, пізніше перейменоване в м. Березівка Одеської області, в селянській сім'ї. У 1937 році вступив до Завадівського сільськогосподарського технікуму, який закінчив з відзнакою вже під час війни в липні 1941 року, отримавши спеціальність молодшого агронома-рільника. Направлення отримав в Березівську МТС агрономом-насінневодом.

Але йшла війна. На фронт не взяли, мав слабкий зір. Під час окупації переховувався, щоб уникнути вивезення до Німеччини, та все ж у березні 1944 року був спійманий. Потяг, у якому везли бранців до Німеччини, попав під бомбардування американської авіації в Румунії. Дмитру покалічило ліву ногу. Коли лежав у

госпіталі після операції, знову ледь залишився живим. «Бомбою відвалило частину корпусу, і обвал пройшов через палату, де я лежав. Залишилась частина підлоги і ліжко, на якому я був, все обвалилось і навіть небо було в руїнах. Довго я там лежав, все затихло, тільки вода дзюрчала із розбитих труб...» – згадував Дмитро Юхимович.

Потім були поневіряння в таборі для військовополонених у Румунії, в Німеччині – в концтаборі № 95 у Верхній Сілезії. А перед наступом радянських військ Дмитра перевели на роботу в підземний концтабір «Дора», де був завод в горах Гарца і, де таємно займалися ракетобудуванням. Але тими ракетами німці не скористалися. «Тут я побачив страхіття. Трупи, скелети лежали штабелями, які ліфтом підіймали нагору в крематорій, де їх спалювали. Стояв трупний чад. Бараки були під залізною сіткою. За бараками – каменоломні, де били каміння табірники. Тут, мабуть, був би нам кінець, бо пригнали вже не на роботу, а на знищення, щоб ніхто не зміг розказати правду про завод і його порядки. Уже через багато років я дізнався, що на калійному заводі були секретні лабораторії по ракетобудуванню. Від знищення врятував нас наступ американських військ. Концтабір «Дора» був одним із найстрашніших таборів у гітлерівській Німеччині», – розповідав дідусь [3]. Визволили його американські війська 30 квітня 1945 року.

Після закінчення війни, пройшовши фільтраційний табір для репатріантів, повернувся додому. Вступив до Одеського сільськогосподарського інституту. Після закінчення I курсу в 1947 Дмитро Конопко приїхав на Чигиринщину відбудовувати у післявоєнний період народне господарство, працюючи дільничим агрономом Чигиринської МТС, агрономом в селах Тарасівка, Шабельники, Тіньки. «Почав я приживатись у селі з людьми. Хоч мені було тоді 25 років, але на вигляд було цілих 55. Люди казали, що приїхав працювати в Тарасівку агроном, якийсь старичок-інвалід. Такий вигляд я мав у голодовку 1947 року» [3].

У 1949 році Дмитро Юхимович одружився на місцевій вчительці Ганні Василівні, та й залишився назавжди на Чигиринщині.

Після об'єднання п'яти колгоспів він, головний агроном господарства «Україна», брав на себе відповідальність за долю врожаю на 3100 га полів. Налагоджував зв'язки з науковцями, привозив у Тіньки з різних куточків держави елітне зерно, і сам експериментував.

Велику увагу у своїй діяльності Дмитро Юхимович приділяв підвищенню родючості землі. Щоб підняти врожайність обробляв насіння азотобактерином, фосфобактерином, цинком, нітрагіном, марганцем, дощовою водою. І це поступово підвищувало врожайність зернових. Щоб збільшити врожай сільськогосподарських культур, він особливу увагу приділяв насінництву, сортам, внесенню добрив, обробітку землі, своєчасному збиранню і головне боротьбі з втратами при збиранні. У 1956 році пшениця вродила по 200 пудів з гектара, і на лацкані піджака Дмитра Юхимовича за той урожайний рік з'явився орден Трудового Червоного Прапора [2].

То були кращі роки його життя. Коли бажання, знання, сила і енергія, почуття відповідальності за долю господарства давали гарні результати.

Кукурудзу висаджували біля поля в горщечках, і потім ними насаджували там, де з якихось причин пустували гнізда. Зараз вирощування кукурудзи просте діло, а раніше це була велика праця. В хатах-лабораторіях колгоспу велась дослідницька робота [2].

У 1956 році відбулося переселення сіл у степ у зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища. Дмитро Юхимович першим побудував хату і зимував у новому селі (1957–1958 рр.), першим обклав будинок цеглою, зробив водяне опалення, подаючи приклад односельчанам. Село Тіньки стало йому рідним селом. «Де він тільки не бував, щоб для односельчан дістати дерево, цеглу. Дістав проект цегельного мінізаводу і сприяв його будівництву для потреб села. Він особисто їздив до Києва за проектами будинку культури, стадіону, тиру. З усіх поїздок по країні запозичував найцікавіше і впроваджував у своєму господарстві. У колгоспі було навіть поле, засіяне гвоздиками. Насіння цих квітів давало високі прибутки», – розповідає донька Тетяна Дмитрівна. – Як голова профкому дбав про забезпечення колгоспників путівками на оздоровлення, за що був відзначений обласним комітетом профспілки грамотою» [5].

Невтомний агроном завжди був у пошуку. Відпочиваючи у Ялті, побачив вирощування розсади в парниках з електрообігрівом ґрунту, замість гною, і у Тіньках стали таким способом вирощувати розсаду. У колгоспі вирощували коноплі, а замочували їх в спеціальних ямах, які бачив Дмитро Юхимович в Румунії. Першими в районі колгоспники почали проводити безвідвальну оранку по методу Т. Мальцева, сіяли озимі культури стерновими сівалками, першими в області зрошували поля дощувальними установками КДУ-75 та ін. [3].

Із 1966 р. в колгоспі «Україна» проводилось виробниче дослідження по виведенню нових сортів сільськогосподарських культур провідних

селекціонерів України, Росії, Білорусії та Молдавії. З багатьма селекціонерами країни Дмитро Юхимович був особисто знайомий. Велась селекційна робота під керівництвом завідувача відділом селекції пшениці (ВСП) м. Одеси академіка Ф. Г. Кириченка.

Мета дослідів: вивчення нових сортів, розмноження насіння для запровадження кращих у виробництво, підвищення врожайності та збільшення валового збору зерна й картоплі. Свідченням дружби науки з виробництвом є тісні зв'язки Одеського інституту селекцій рослин і колгоспу. З легкої руки Дмитра Юхимовича – агронома колгоспу «Україна» – все й почалося. Непогані врожаї давала пшениця на полях цього господарства. Та Д. Ю. Конопку хотілося б збирати ще вищі. Постійно шукав нові сорти. Був у Інституті фізіології рослин, в академіка Власюка. Отримав цінні поради. Був у академіка Лук'яненка на Кубані – турбота про землю послала в далеку дорогу. І ось уже на полях колгоспу «Україна» заколосилась пшениця сорту «Одеська-26». Неспокійної вдачі агроном був особисто знайомий з академіками М. І. Хаджиновим (вивів 20 сортів гібридної кукурудзи), М. А. Дорожкіним (білоруський вчений селекціонер, займався картоплеводством), професором О. С. Мусійко (спеціаліст по насінництву кукурудзи і жита), селекціонерами В. М. Даніліним та І. П. Чучмієм із Черкаської обласної дослідницької станції [2].

Прочитавши в одному з журналів про високопродуктивні сорти пшениці «Кавказ» та «Рання-12», Дмитро Юхимович зібрався в дорогу аж у Краснодарський науково-дослідний інститут до академіка П. П. Лук'яненка. Там зважили на прохання агронома і дали для розведення 20 кг «Кавказу» та дванадцять тонн «Ранньої-12». Того ж року в коморі його господарства були гори пшениці «Кавказ», яка дала по 60 ц/га, а «Рання-12» – по 50 ц/га.

Академік Ф. Г. Кириченко підтримував таких ентузіастів, як Д. Ю. Конопку. Особисто приїжджав у їх господарства, давав цінні практичні поради, а згодом запропонував агроному вивести новий сорт пшениці «Чигиринська». Вручну було висіяно 71 пакет по 500 зернин на відстані 5 см одна від одної. Згодом одержали добірне насіння.

Дмитро Юхимович займався вирощуванням гібридної кукурудзи, впроваджував югославські та угорські сорти, які давали урожай 100 ц/га. А в 1972 р., коли тінчани отримали по 37,7 центнера з гектара, а пшениці до 60 центнерів, Д. Ю. Конопку за високі врожаї присвоїли звання «Заслужений агроном України» [4].

30 років працював він за своєю спеціальністю в рідному колгоспі. За ці роки врожай лише озимої пшениці зріс з 11 до 37,8 центнера з гектара.

Тінчанське господарство відвідували іноземні гості, знайомились з досягненнями українських хліборобів. Якось завітали журналісти з Німеччини. Вони захоплювалися енергією агронома, інтуїцією, вмінням ходити біля землі. Цілий день їздили з ним на полях. А через деякий час надіслали журнал (який, до речі, виходив декілька разів різними мовами світу) у якому було опубліковано багатий матеріал для нього, агронома придніпровських Тінчок [7].

Про заслуженого агронома знали далеко за межами не тільки Черкащини, а й України [1, 67]. Про нього писали в газетах та фахових журналах.

Вийшовши на заслужений відпочинок, Дмитро Юхимович Конопко продовжував працювати у місцевому СТОВ. Був головою ревізійної комісії, диспетчером господарства, завідував током. Агроном займався громадською роботою, вів місцеве радіомовлення, організовував відкриття в селі православної церкви у 1993 році. Він залишив про себе спогади, спостереження, замітки, цікаві висловлювання видатних людей. Взагалі мій дідусь був цікавою людиною. Любив грати в шахи. Дуже дбав про виховання молоді. Завжди з задоволенням зустрічався з школярами.

Не стало нашого дідуся Д. Ю. Конопка 21 квітня 2015 року. «Чигиринці навіки запам'ятали його мудрим вусатим козаком, хліборобським оберегом мудрості і трудової наснаги, пронесених через життя, збережених і переданих нащадкам, попри каліцтво, тяжкі випробування війни, концтаборів, відбудови...» – сказано в некролозі, надрукованому в газеті «Чигиринські вісті» [6].

Мій прадідусь був Людиною і Хліборобом з великої літери. Він гордість нашої родини.

-
1. Ветман Б. На посту агронома // *Земледелие*, № 4, 1975 р.
 2. Жадан Ю. Син своєї землі // *Провінційна хроніка*, №№ 39-40, Листопад 2005 р.
 3. Конопко Д. Ю. Спогади / *Власний архів сім'ї Жадан А.*
 4. Лебеденко Н. Дмитро Кононопко : творець врожайів на життєвому полі // *Чигиринські вісті*, 15 листопада 2006 р.
 5. МПД автора – Записано від бабусі Жадан Т. Д., с. Тіньки.
 6. Не стало Д. Ю. Конопка // *Чигиринські вісті*, 25 квітня 2015 р.
 7. Пшенаєва Л. Його нива вродила рясно // *Чигиринські вісті*, 2 листопада 2002 р.

Кузьмишин Олександр,
учень ІІ класу

Вершацької загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Черкаської області

УРОДЖЕНЕЦЬ с. НОВОСЕЛИЦЯ – АКАДЕМІК ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ МОРГУН

Учений у галузі генетики і селекції рослин, експериментального мутагенезу, генетичної інженерії, біотехнології та фізіологічної генетики. Академік Національної академії наук України (1990), двічі лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1982, 1997) та Державної премії СРСР (1986), Герой України (2008).

Народився 10 березня 1938 року у селі Новоселиця Чигиринського району Черкаської області. Закінчив Знам'янський сільськогосподарський технікум і агрономічний факультет Української сільськогосподарської академії. За відмінні успіхи в навчанні був удостоєний стипендії ім. В. І. Леніна. Свою наукову діяльність розпочав ще студентом. У 1964–1967 роках він навчався в аспірантурі УСГА за спеціальністю «генетика». Науковий світогляд Володимира Васильовича формувався під впливом школи талановитих вітчизняних та зарубіжних генетиків і селекціонерів М. І. Вавилова,

П. П. Лук'яненка, М. О. Зеленського, М. І. Хаджинова та ін.

Від 1974 року В. В. Моргуна очолював відділ експериментального мутагенезу в Інституті молекулярної біології і генетики АН УРСР. У 1986 р. його обрано директором Інституту фізіології рослин АН УРСР, який після об'єднання з генетичними відділами Інституту молекулярної біології і генетики реорганізовано в Інститут фізіології рослин і генетики НАН України.

У 1980 р. Володимир Васильович захистив докторську дисертацію. 1985 року його обрано членом-кореспондентом АН УРСР, 1990-го – академіком АН УРСР, а 2009-го – академіком-секретарем Відділення загальної біології НАН України.

Головний напрям досліджень В. В. Моргуна – генетичне поліпшення найважливіших для України сільськогосподарських культур – пшениці та кукурудзи. Він розвинув теорію індукованої мутаційної мінливості та обґрунтував новий напрям генетичного поліпшення рослин – мутаційну селекцію. Ученому належить пріоритет у встановленні мутаційної активності низки хімічних речовин і фізичних чинників, у тому числі й факторів навколишнього середовища. Володимир Васильович розкрив генетичну природу мутацій, створив унікальні форми рослин, які ознаменували розвиток окремих напрямів генетико-селекційних досліджень. Загального визнання набули праці В. В. Моргуна з питань теорії і методів гетерозисної селекції кукурудзи, створення нового типу напівкарликових сортів озимої пшениці, які поклали початок «зеленій революції» в Україні. Йому належить першість у розробленні методів практичного використання індукованих мутантів, а також у розвитку наукових основ насінництва мутантних сортів сільськогосподарських культур. Він виконав унікальні дослідження, пов'язані з генетичною загрозою, що виникла внаслідок аварії на ЧАЕС.

Значне місце в працях В. В. Моргуна відведено створенню нового світогляду стосовно генетичної інженерії, біотехнології та фізіологічної генетики. Володимир Васильович уперше на рослинах усебічно схарактеризував генетичну активність нативних і модифікованих екзогенних ДНК і за їх допомогою впровадив безвекторне перенесення низки генів

кукурудзи від донора до реципієнта за типом генетичної трансформації. Учений з колегами отримали перші в Україні трансгенні рослини кукурудзи. На той час це були пріоритетні дослідження не лише в Україні, а й у світі. Використавши в процесі гібридизації гамма-опромінений пилок, дослідник виявив мутаційні втрати батьківських алелів. Це явище, назване імітацією гібридизації, відіграє важливу еволюційну роль у видоутворенні, і В. В. Моргун застосував його для пришвидшення створення нових форм рослин.

Поряд із розробленням теоретичних питань Володимир Васильович постійно приділяє пильну увагу впровадженню результатів своїх наукових досліджень у практику. Створено 86 сортів і гібридів різних культур, котрі протягом 26 років висівали на полях України та країн СНД, площа посіву яких у різні часи становила 1–5,5 млн га. 3-поміж цих сортів слід відзначити високоінтенсивні сорти озимої пшениці Колумбія, Смуглянка, Золотоколоса, Фаворитка, Володарка, Вінничанка, сорти з високою якістю зерна – Ятрань-60, Київська-8, Переяславка, Подолянка, Богдана та серію гібридів кукурудзи: Колективні, Ювілейний-60, 70, Титан-220 СВ, Комета МВ та ін. Створено вже п'яте покоління гібридів кукурудзи, що придатні також для використання як біопаливо. Генетичний потенціал нових гібридів (Богун, Метеор, Аметист) сягає 140—160 ц/га зерна і понад 1000 ц/га листостеблової маси. Створення принципово нового покоління сортів озимої пшениці та гібридів кукурудзи з фактичним генетичним потенціалом продуктивності – відповідно 124 і 160 ц/га – дало можливість В. В. Моргуну започаткувати новий напрям наукових досліджень з отримання в Україні врожаїв зернових понад 100 ц/га. Це нова для України філософія хліба, що допоможе вивести нашу державу на рівень передових країн Європи. Зібрану вченим колекцію цінних зразків пшениці й кукурудзи ІФРГ визнано національним надбанням.

Володимир Васильович зробив вагомий внесок у скарбницю наукових знань. Його загальний науковий доробок становить понад 460 друкованих праць, у тому числі 6 монографій, серед яких добре відомі «Мутационная селекция пшеницы», «Экспериментальная изменчивость кукурузы» та 102 авторські свідоцтва і патенти. Він головний редактор таких фундаментальних наукових видань, як «Генетика і селекція в Україні на межі тисячоліть», «Фізіологія рослин в Україні на межі тисячоліть», «Живлення рослин: теорія і практика», перекладного видання «Применение физиологии в селекции пшеницы».

В. В. Моргун – талановитий організатор науки, досвідчений вихователь наукових кадрів. Під його керівництвом захищено 14 кандидатських і 6 докторських дисертацій. Він засновник і керівник широковідомої наукової школи з експериментального мутагенезу й теоретичних основ селекції рослин. Володимир Васильович підтримує тісні наукові зв'язки із зарубіжними колегами, бере активну участь у міжнародній науковій співпраці з іноземними установами близького і далекого зарубіжжя.

Багато сил та енергії вчений віддає науково-організаційній діяльності. Він координує наукові дослідження з питань фізіології, генетики і селекції

рослин, протягом багатьох років був заступником академіка-секретаря та є членом Бюро Відділення загальної біології НАН України. В. В. Моргун входить до складу Міжвідомчої комісії з питань біологічної та генетичної безпеки при РНБО України. Він заступник голови секції Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки, президент Українського товариства фізіологів рослин, голова спеціалізованої ради Інституту фізіології рослин і генетики НАН України із захисту докторських і кандидатських дисертацій за спеціальностями «фізіологія рослин» і «генетика». Його неодноразово обирали президентом Українського товариства генетиків і селекціонерів ім. М. І. Вавилова. Володимир Васильович – головний редактор журналу «Физиология и биохимия культурных растений», член редколегій часописів «Цитология и генетика», «Вісник українського товариства генетиків і селекціонерів», «Науковий вісник Ужгородського університету (Серія: Біологія)», «Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин», «Насінництво».

У центрі незмінної уваги В. В. Моргуна – питання продовольчої безпеки держави та відстоювання її інтересів і незалежності в галузі селекції рослин та насінництва, створення й широкого впровадження нових перспективних сортів озимої пшениці та гібридів кукурудзи в аграрний сектор країни. Під керівництвом ученого значно зріс авторитет Інституту фізіології рослин і генетики НАН України, його розробки набули широкого визнання. Протягом останніх десяти років інститут посідає перші місця в конкурсах установ НАН України за досягнення найкращих показників у винахідницькій роботі.

Визначні особисті заслуги Володимира Васильовича перед державою в розвитку вітчизняної науки принесли йому заслужений авторитет і повагу. В. В. Моргун – двічі лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки та Державної премії СРСР, премії президентів академій наук України, Білорусі і Молдови, премії ім. В. Я. Юр'єва НАН України. Його нагороджено орденами князя Ярослава Мудрого V ступеня, Жовтневої революції та «Знак Пошани», нагрудним «Знаком Пошани», почесними грамотами Президента НАН України та численними медалями, дипломами і грамотами. За професійні заслуги Володимирові Васильовичу присвоєно звання «Кращий винахідник сільського господарства СРСР», «Кращий винахідник Академії наук УРСР», «Винахідник року НАН України у 2004 році», «Заслужений діяч науки і техніки України», «Лідер агропромислового комплексу 2004 року», «Лідер України». Він переможець у номінації «Людина року 1997» Ради Американського бібліографічного інституту міжнародних досліджень. У 2001 р. його обрано почесним академіком Угорської академії наук.

Указом Президента України від 7 березня 2008 р. В. В. Моргуну присвоєно звання Героя України із врученням ордена Держави.

1. Вісник Українського товариства генетиків і селекціонерів. – 2013. – Т. 11. – С. 184-186.

2. Вісник НАН України. – 2008. – № 3. – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Київ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.nbuv.gov.ua

Плахотний Назарій,
учень 7 класу Чигиринського навчально-виховного
комплексу I-III ст. №3 Черкаської області

ВИДАТНІ АГРАРІЇ РІДНОГО КРАЮ

Чигиринський край завжди був і залишається одним із перспективних сільськогосподарських районів Черкаської області. В ньому є родючі землі, багаті ліси, живильні річки та озера. Та головною віхою в стрімкому розвитку району є люди. Тож Чигиринщині є ким пишатися.

У районі орендують земельні паї 19 товариств з обмеженою відповідальністю, одне приватне підприємство, одна філія та 16 фермерських господарств. Сучасні аграрії Чигиринщини займаються тваринництвом, рослинництвом та садівництвом. Потужними на сьогодні можна виділити наступні сільськогосподарські товариства: СТОВ «Дружба» (с. Боровиця) – керівник Налбандян Армен Миколайович, очолює спілку сільськогосподарських товаровиробників Чигиринського району, є депутатом Чигиринської районної ради, ТОВ АПК «Маїс» (с. Боровиця) – керівник Осадчий Сергій Степанович, ТОВ «Тясмин» (с. Новоселиця) – керівник Куришко Олександр Миколайович, ТОВ «Жемчужина агро-2009» (с. Головкивка) – керівник Іщенко Олександр Юрійович.

Варто зазначити, що в с. Івківці діють два сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи плодово-овочевого напрямку «Нова Кооп» та м'ясний «Зерноленд-1».

Гордістю Чигиринського краю є земляки, талант яких і праця заслужили всенародне визнання.

Слід згадати тих чигиринців, які своєю працею зробили і продовжують робити вагомий внесок у розвиток сільського господарства Богданового краю. Декого з них, на жаль, немає серед нас, але в пам'яті назавжди залишаються їх імена.

Високого звання Героя Соціалістичної праці були удостоєні уродженці Чигиринського району:

Бражник Василь Михайлович, народився в селі Івківці Чигиринського району, професійний комбайнер. У 1951 році комбайном «С-4» за 25 робочих днів намолотив 1 571 центнер зерна і 893 центнери насіння трав.

Гудзенко Параска Григорівна, народилася в селі Топилівка Чигиринського району, працювала ланковою в радгоспі «Нова доба» села Семенівка Полтавської області.

Цибенко Костянтин Остапович, народився в селі Боровиця, агроном. 17 років очолював передове колективне господарство «Більшовик» у селі Погребки Сумської області. Неодноразово обирався депутатом Верховної Ради СРСР.

Яценко Степан Семенович, народився в селі Бужин Чигиринського району. Все своє життя працював в колективному господарстві, зокрема бригадиром рілнничої бригади в селі Тіньки Чигиринського району.

Також більше десяти наших земляків уславлені працею та нагороджені Орденом Леніна, серед них: Барильченко Федір Платонович, Вдовенко Параска Калениківна, Захарченко Любов Василівна, Куць Зінаїда Павлівна, Онищенко Василь Карпович та інші.

Детальніше зупинюся на людині, який був не лише майстром своєї справи у галузі сільського господарства, але й був активним громадським діячем. Це – **Брюховецький Іван Якович**.

Іван Якович народився 27 лютого 1932 року в селі Голоківка Чигиринського району. У 1948 році добровольцем вирушив на відбудову Донбасу. Там два роки працював у Краснодоні, на шахті № 17.

З 1948 по 1951 рік працював причіплювачем бригади в колективному господарстві «Іскра» села Голоківка. У 1951 році був призваний до лав Радянської Армії. Служив у Тбілісі в 14-му окремому зенітному батальйоні.

Після повернення з армії Іван Брюховецький в 1954 році закінчив курси механізаторів широкого профілю на Медведівській МТС. Після її реорганізації працював трактористом колгоспу «Іскра». Спочатку працював на тракторі «Універсал». У 1966 році Іван Якович став ланковим. Ланка складалася з важкого гусеничного трактора Т-74 і колісного «Білорусь». Почали вирощувати кукурудзу за новими технологіями – пунктирним способом. Середня врожайність кукурудзи в його ланці за 2 роки дев'ятої п'ятирічки складала по 50 центнерів з гектара на площі 120 гектарів. Ланки Брюховецького займали одні з перших місць у соціалістичних змаганнях. За вирощування 100 центнерів зерна кукурудзи з гектара в 1971 році Івану Яковичу присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, вручено медаль Золотої Зірки, «Серп і Молот» та орден Леніна.

Наприкінці 60-х на початку 70-х років минулого століття його ланка збирала по 65–70 центнерів з гектара. Його працю високо оцінила держава. За сумлінне відношення до праці Івану Яковичу було присвоєно почесне звання «Здатний кукурудзовод України».

У 1977 році Іван Якович закінчив Уманський технікум сільського господарства.

Брюховецький Іван Якович брав активну участь громадсько-політичному житті, користувався заслуженим авторитетом серед механізаторів району. Неодноразово обирався депутатом обласних та районних рад депутатів трудящих, депутатом Чигиринської районної ради, делегатом третього Всесоюзного з'їзду колгоспників.

Іван Якович був генератором багатьох починань у ветеранському русі. У 2011 році в місті Черкаси на обласних святкуваннях Дня незалежності

України Івана Брюховецького було нагороджено ювілейною медаллю «20 років незалежності України».

«Що може бути більш потрібним, ніж своїми руками ростити хліб для людей», – говорив Іван Якович Брюховецький. Виняткову старанність Брюховецького в роботі на полі помітили вже в перші роки, коли він прийшов працювати у тракторну бригаду. Чи не найкраще йому давалася праця на кукурудзяних полях – досить складна сівба квадратно-гніздовим способом, не менш складний обробіток міжрядь, збирання врожаю. Йому й доручили створити спеціальну ланку по вирощуванню врожаїв зернової кукурудзи. Його любов до землі, до механізаторської професії була непідробна, непоказна.

В історію району також вписані імена людей, які є гордістю нашої землі, золотим фондом трударів краю і сьогодні своєю працею прославляють Чигиринщину. Це Моргун Володимир Васильович – Герой України, доктор біологічних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту фізіології рослин і генетики НАН України, член Президії НАН України, академік-секретар Відділення загальної біології НАН України, видатний вчений у галузі генетики і селекції рослин, експериментального мутагенезу, генетичної інженерії, біотехнології та фізіологічної генетики, уродженець села Чмирівка Чигиринського району. Видатний український вчений В. В. Моргун добре відомий світовій науковій спільноті як талановитий дослідник, блискучий селекціонер, наукові роботи якого присвячені генетиці й селекції рослин, генетичній інженерії, біотехнології та фізіологічній генетиці, розробці теорії індукованої мутаційної мінливості рослин.

Головним напрямом досліджень В. В. Моргуна було і залишається генетичне поліпшення найважливіших для України сільськогосподарських культур – пшениці й кукурудзи. Титанічна працездатність та надзвичайна наукова інтуїція дали змогу вченому створити понад 145 сортів і гібридів культурних рослин.

Моргун В. В. започаткував ефективну форму ознайомлення з науковими розробками Інституту – проведення щорічних міжнародних науково-практичних конференцій «День поля».

В останні роки В. В. Моргун вирішує питання продовольчої безпеки держави, відстоює її інтереси й незалежність у галузі селекції рослин і насінництва, створення та широкого впровадження нових перспективних сортів озимої пшениці й гібридів кукурудзи в аграрний сектор країни.

Конопко Дмитро Юхимович – Заслужений агроном УРСР. Працюючи головним агрономом колгоспу “Україна” Дмитро Юхимович приділяв багато уваги насінництву, обробітку землі і боротьбі з втратами при збиранні.

Гордістю Чигиринщини також є залужені працівники сільського господарства, які все своє життя присвятили землі, розвитку сільського господарства і сьогодні плідно працюють над тим щоб Чигиринщину знали та пишалися нею. Серед таких людей: Іщенко Ніна Петрівна, Науменко Федір Миколайович, Шмиголь Василь Андрійович, Іщенко Олександр Юрійович, Захарченко Іван Іванович.

Так як сьогодні актуальним видом господарства на Чигиринщині є садівництво, дозвольте зупинитися на особистості, який все життя присвятив себе саду та тому, що з ним пов'язане.

Захарченко Іван Іванович народився 27 липня 1939 року в селі Боровиця Чигиринського району в селянській сім'ї. З дитинства ріс сиротою, бо війна забрала і батька і матір. Закінчив Боровицьку школу, після чого пішов навчатися на курси трактористів до Медведівської МТС. Закінчивши курси, у 1954 році працював механізатором у колгоспі «Дружба» село Боровиця.

У 1959 році закінчив однорічну Мліївську школу садівництва. після чого працював бригадиром садівничої бригади рідного колективного господарства «Дружба».

У 1965 році виростив 185 центнерів картоплі, 270 центнерів помідорів та 180 центнерів огірків з гектара. За ці трудові досягнення та за впровадження у виробництво нової садівничої технології 30 квітня 1960 року був нагороджений високою державною нагородою – орденом Леніна.

29 жовтня 1980 року одержав Державну премію СРСР. 8 грудня 1987 року удостоєний Державної премії УРСР, а також присвоєно ще і почесне звання «Заслужений садівник УРСР».

«Був би сад, а солов'ї прилетять», – з оптимізмом говорить Іван Іванович. Є люди, які піднявшись на вищу сходинку в житті, певний час відчують задоволення, оглядають виднокруг, набираються сил для нового злету. Але це не про Захарченка Івана Івановича. Йому доручили сад. Але він рідкий, з неродючими деревами, з ранніми сортами, які не давали гарних врожаїв. Проте, це стало справою його мрії, його покликанням. Так і сталося, що Іван Іванович своєю наполегливою працею закладав перші наукові підвалини. Було тяжко. Але була підтримка колективу, пошуки. Сад ріс, розширювалася його територія, підвищувалися врожаї. Проте і 60–70 центнерів було замало. Івана Івановича постійно турбувало питання: як підняти врожай з кожної деревини, з кожного гектара. І тут – вихід. Потрібно переймати досвід, навчатися. З цією метою Іван Іванович поїхав до Болгарії, вивчав здобутки вчених, практиків. І от – результат. У 1968 році кожний гектар дав 112 центнерів плодів. Найбільше за всі попередні. І на цьому садівник не зупинився. Він заміняв сорти, підвищував культуру обробітку землі, боровся із хворобами та шкідниками саду. Але цікавим та корисним виявився його спосіб формування гілки – типу «пласке веретено». І як результат – одержано 301 центнер з гектара. Дохід колгоспу з цього винаходу склав півмільйона карбованців чистого прибутку. Це був неймовірний успіх. Ним гордилися односельчани, колеги, керівництво.

Сьогодні справу Захарченка Івана Івановича плідно продовжує його син Захарченко Василь Іванович, який успішно та бережно доглядає невеличкий садок при комунальному підприємстві головного управління Будинку Рад та державних установ Чигиринської районної ради.

Свою доповідь я хотів би завершити словами Захарченка Івана Івановича, який говорив, що «Найбагатша людина – це та, котра вся

віддається улюбленій справі. А справа улюблена – то єдине і неповторне, близьке і незрадливе. Не зрадив собі – отже і не зрадив своїй справі».

1. Лазуренко В. М. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник.* – Черкаси: Ваш дім, 2004. – 456 с.

2. Бушин М. І., Лазуренко В. М., Вишневецький В. Є. та ін. *Черкащини славетні імена.* – Черкаси: Черкаський ЦНІ, 2014. – 710 с

3. Бушин М. І., Лазуренко В. М. *Черкаський край в особах. 1941–2001. Чигиринщина. Книга 3.* – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 304 с.

4. Лебеденко Н. І. *Привітали з нагородою колегу-депутата Героя Соціалістичної праці Івана Брюховецького // Чигиринські вісті.* – 2011. – 27 серпня.

5. *Інститут фізіології рослин і генетики НАН України. Моргун Володимир Васильович. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ifrg.kiev.ua/>*

Барвінок Юлія,

молодший науковий співробітник

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

АГРАРНИЙ РОЗВИТОК СЕЛА ТРУШІВЦІ

Село Трушівці – одне з найбільших в Чигиринському районі. Основна частина села простягається вузькою смугою на 12-ти кілометрах, понад трасою Чигирин-Черкаси. Л. І. Похилевич у ХІХ ст. зазначав: *«Село розділяється на две часті, из которых одна на берегу Тясмина лежащая, называется Ясковцами, а другая, при почтовой дороге собственно Трушовцами»* [6, с. 531].

В 1741 р. в Ясківцях було вісімдесят дворів, а в Трушівцях – двадцять шість. В 1808 р. в обох частинах села налічувалося сто сім дворів і одна тисяча два жителі, а в 1864 р. загальна кількість населення збільшилась до двохсот тисяч двісті двадцяти осіб [6, с. 531].

До реформи 1861 р. Трушівці, як і решта притясминських сіл, входили до відомства державного майна. Із скасуванням кріпосного права тут помітно підвищилась соціальна активність селян. Імператорський указ 1867 р. переводив державних селян на викуп, умови якого не могли їх задовольнити. До реформи більша частина місцевого населення володіла наділами до трьох десятин землі на душу і тому вимагала при викупі збільшити наділи до п'яти – восьми десятин. На знак протесту, 7 лютого 1873 р. селяни Трушівців відмовились підписувати люстраційний лист. Їх підтримали жителі ще двадцяти п'яти сіл Чигиринського повіту.

Невдоволення місцевого селянства стало підґрунтям для активної діяльності членів гуртка революційних народників І. Бохановського,

Л. Дейча та Я. Стефановича. Нібито від імені царя вони пропонували селянам Чигиринщини об'єднуватись у таємні дружини для звільнення від поміщицького гніту. Організований виступ дружинників був запланований наприкінці 1877 р. Але незадовго до цього, поліція дізналась про таємну змову. Було арештовано майже одну тисячу селян, серед них кілька жителів Трушівцець [1, с. 7].

Після столипінської аграрної реформи багато селян Трушівцець, потерпаючи від безземелля, переселялися до Сибіру, шукали заробітків у Таврії, на Кубані, наймалися працювати в монастирях та панських економіях.

За часів Першої світової війни Трушівці були центром волості, до складу якої входили ще кілька притясминських сіл: Чорнявка, Худоліївка, Погорільці, Мордва (Красносілля), Розсопенці. 29 січня 1918 р. в Трушівцях створено раду робітничих і селянських депутатів (перший голова – Антін Філоненко, виходець з місцевих селян-бідняків) та волосний ревком (голова – Іван Перевізник).

Влітку 1920 р. відбулися загальні збори жителів – сільська сходка, на яку зібралось близько семи сотень трушівчан; більшістю голосів було прийнято рішення про переділ землі на користь малоземельних. Землю ділила комісія, до складу якої входили трушівчани Федченко Мирон Харитонович, Михно Потап Петрович та голова Сиротенко Гордій Дорофійович. Здійснилась мрія частини біднішого населення – вони отримали землю і мали можливість вільно обробляти її. Але більш заможні селяни не погодились з цим рішенням і організували збройну боротьбу. В Трушівцях її очолили Адам Вдовенко та Дмитро Козубенко. Їх загони знищили приміщення волосної управи разом з усією документацією, вбили начальника волосної міліції – комуніста Романенка [1, с. 8].

Багато трушівчан воювали у складі Холодноярської організації, з них була сформована окрема сотня. Письменник Ю. Горліс-Горський у книзі «Холодний Яр» пише: *«Піскуваті кучугури понад Тясмином виглядають зблизька як клапоть Туркестанської пустелі. Де-не-де пробивається суха трава, ростуть карликові корчки і деревця. Коло Трушівців звертаємо з тракту в село на короткий відпочинок. Ноги в'язнуть у сипучому піску. Село різко відрізняється виглядом від сіл по той бік Тясмина – воно ніби лежало в іншій частині світу. Нема садків, квітів... Лиш де-не-де зеленів клаптик городу, обгороджений густим високим плотом, щоб не заносило піском. Усюди горбки і смуги піску, що поволі посувалися зі сходу на захід. Як тільки долітав сюди порив вітру з рівнини від Дніпра, чубки їхні курилися і пісок продовжував свій повільний віковий хід на захід. Кожна хата, кож-на будівля, залежно від свого віку, була занесена піском до третини, до половини або й під саму стріху. Пісок оминав будівлі, перелазив через плоти, ліз через доріжки. Присипані деревця розпачливо витягали свої гіллячки догори, неначе намагаючись вискочити, вирятуватись із цупких обіймів сіро-жовтої смерті. А в долині буйно зеленіли Тясминові плавні й мочарі, що ковтали нанесений вітром пісок і не пускали його на протилежний берег. Холодноярські селяни називали мешканців піщаних гір «куркулями». Було це*

неначе іронізування з їхньої бідності. Тогобічні селяни впізнавали «куркуля» по ході. Призвичаєний усе життя витягати ноги з піску, він і на твердому волочив ногами. Біда була з трушівчанами та худоліївцями у поході по дорозі, вкритій сухим порохом, – їхня сотня здіймала більшу куряву, ніж ціла колона. Бігати «куркулі» не любили, але в бою хлопці були добрі, не полохливі. Дивлячись на їхні оселі з порозвішуваними на плотах ятірцями та сітями, з копичками тясминового сіна, які треба було ще й захищати від піску, мимоволі дивуєшся: чому ці непосидючі «чумаки» осіли отут, на цих пісках, коли ще кілька десятків років тому трохи далі лежали плодючі стети, не потривожені плугом» [2, с. 174].

Активний опір більшовицькій владі тривав до 1923 р.

В 1928 р. в Трушівцях було організовано товариство спільного обробітку землі (ТСОЗ), головою якого став Семен Сафонович Брайченко. Цього ж року, члени ТСОЗ придбали перший трактор «Запорожець». Першим трактористом у селі був Вдовенко Юхим Панасович.

До кінця 1929 р. була завершена суцільна колективізація. Залишилось лише 77 одноосібних господарств. Наступного року ТСОЗ перетворили у колгосп «Господар».

Весною 1930 р. основна маса селян вибула з колгоспу. В ньому залишилось трохи більше ста сімей. В 1933 р. його було перейменовано в колгосп імені Політвідділу [5].

Перед колгоспниками ставилось завдання: виконати план заготівель державі с/г продукції. Плани здачі зерна державі треба було виконувати будь-якою ціною. До кожного двору селянина доводився план здачі молока, масла, яєць. Були заготпункти, молочарні на кожній бригаді, куди щоденно здавали молоко. На потреби сім'ї залишалось зовсім мало. Крім цього, кожного зобов'язували надавати державі грошову позику, купуючи так звані «облігації».

Не оминув трушівчан і Голодомор 1932–1933 рр. Від голодної смерті людей рятувала близька заплава Тясмину, де можна було знайти щось їстівне.

З 1933 по 1936 рр. головою колгоспу був Стороженко Ярослав Миколайович. В галузі рослинництва господарство мало ряд проблем: не вистачало знарядь праці, поля обробляли переважно кіньми, коровами, волами, сіяли вручну. Часто посівний матеріал доводилось приносити з дому. Земля майже не угноювалась, відповідно, врожаї були низькі. Урожайність зернових в цей період не перевищувала 18 ц / га. Ситуація дещо покращилась із створенням у Трушівцях в 1935 р. машино-тракторної станції. Спочатку технічна база складалась з трьох одиниць техніки: двох тракторів марки «Форзон-Путіловець» і одного автомобіля ЗІС.

З 1936 р. колгосп очолив Литвин Яків Антонович. В 1937 р. колгосп об'єднував 43 % всіх селянських дворів. Більшість трушівчан навіть після примусової колективізації віддавала перевагу власному господарству. Під час масових репресій кінця 30-х рр. ХХ ст., згідно із вказівкою «згори», було заарештовано 20 осіб, на підставі стандартних звинувачень у

«антирадянській діяльності». Разом з тим, село змінювалось, будувалися нові будинки, упорядковувались вулиці [10].

Через півтора місяця після нападу Німеччини на СРСР, в серпні 1941 року нацистські війська окупували Чигиринщину. На фронтах воювали 780 жителів Трушівець, 365 з них відзначені урядовими нагородами, а 350 – назавжди залишилися на полях битв. Окупація тривала понад два роки. В грудні 1943 р. Трушівці були звільнені частинами четвертої гвардійської армії під командуванням генерал-лейтенанта Галаніна. Відступаючи, фашистські війська втілювали в життя тактику «випаленої землі». В Трушівцях були спалені приміщення тваринницьких ферм, двоповерховий будинок контори колгоспу, школа, одинадцять дерев'яних млинів-вітряків, 117 садиб [1].

Після звільнення розпочався важкий процес відбудови зруйнованого війною села. Одним з головних завдань, що стояло перед селянами в перші повоєнні роки, було відновлення сільського господарства на селі.

В 1944–45 рр. Трушівський колгосп ім. Політвідділу тримав передові позиції у Кіровоградській обл. (в 1939–1954 рр. Чигиринський р-н входив до Кіровоградської обл. – прим. автора). Головою колгоспу в той час був Давид Микотович Кривошея. *«Перше, з чого ми починали відбудовувати своє господарство – це кузня. Адже все, від завіса на двері, до сівалки – треба було ремонтувати або заново робити»,* – звітнував Д. М. Кривошея, – *«відремонтували вони нам 116 возів, 217 плугів, 33 культиватори, 154 борони, 14 сівалок. Ми зібрали серед колгоспників насіння, протруїли і очистили його. Врахували всі сили – посіяти треба 727 гектарів, в тому числі виорати – 647. Виходило, що за 15 днів упораємося. Зарані ще, в лютому почали орати. Люди тепер працювати стали по-іншому; упертішими стали люди в роботі, злість у них велика на німця і за вільним життям заскучали. Ось і вийшло, що закінчили весняну сівбу за 9 днів, замість 15. Так, що план свій перевиконали вдвоє»* [3]. Бракувало техніки: *«Хліб нам збирати довелось вручну: не було жаток, одна надія на коси та серпи. Вийшло у нас в поле 160 косарів (з них 89 жінок) та 370 женців. Так ми розрахували – до 25 липня зберемо. І знову прорахувались – закінчили жнива 19 липня. Ще б не закінчити, якщо люди так працювали, як до війни і не думалось! Семену Ахтисовичу Вдовенку – шістдесят років. Плотничас він у нас в колгоспі. Але в час збирання і він взявся за косу, та ще як косив! За 4 дні викосив 3,7 га, а на п'ятий день як замірили дідів покіс – дивимось, викосив за день 1,30 гектара. Федот Тимофійович Микитченко по 80 сотих викошував, Марія Дмитрівна Тарануха – по 65. І серпами жали непогано. Що не день, то обліковець відмічає у Явдохи Філоненко – 15 сотих, у Варвари Омельченко – 16»* [3].

З газети «Кіровоградська правда» (1944 р.) дізнаємось, що діти, жінки, літні люди теж долучались до важкої праці: *«...А потім підоспіло сінозбирання. 678 гектарів треба було скосяти. І справилися. Оксана Дем'яненко і Маруся Тарануха працювали кожна за двох...*

Вісімдесятирічний дід Овер'ян Панченко і чотирнадцятирічний Володя Філоненко виконували норму на 180 процентів...

Є у нас 412 кіс, 670 сернів, 680 граблів. Кожен з косарів повинен викосити за час збиральної 3,75 га, жниця – 0,86 га. Наші жінки на сінокоші навчилися добре косити, самі гостять коси. Клепати коси нам допоможуть і інваліди Вітчизняної війни, як допомагали вони нам і під час сінокошу. Тоді Данило Іванович Панченко клепає за день по 30–35 кіс» [4].

Завдяки відданій праці трушівчан, в 1944 р. господарство тричі здобувало перехідний Червоний прапор – за високі показники урожаю пшениці (29,3 ц/га). В 1946 р. двадцять колгоспників були нагороджені медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне» [1].

На колгоспних полях активно використовували домашніх корів як тяглову силу. Впрягаючи в плуга, ними орали землю, в воза – виконували транспортні перевезення. Для цього корів впрягали по дві у парне ярмо. Так, наприклад, трушівчанин 76-й річний Антон Пархомович Федченко, своєю коровою на колгоспних полях виорював 55 сотих гектара в день. На 15 липня 1944 р. дід Антон заробив 136 трудоднів (державна встановлювала обов'язковий мінімум трудоднів для кожного працездатного – прим. автора) [4].

В 1946 р., внаслідок великої засухи, згоріла озимина, ярина. Частково вродила лише городина: картопля, капуста. Населення залишилось без хліба. Неврожай та виконання надвисоких держзамовлень в кінці 1946-го року та на весні 1947-го, стали причиною того, що багато людей померло від голоду.

Урожай зернових в 1947 р. становив 16 ц/га. Людям на трудодень видавали по 2 кг зерна. Зі спогадів Г. В. Антоненко (1942 р. н.), уродженки с. Трушівці: *«Масло бачили дуже рідко, сколотить мати для держави, а нам один раз намаже на хліб і все... Були всякі «предналогові», позики. Фінагенти без кінця ходили по хатах – «виконували волю держави». Як їх боялись, ненавиділи! Пам'ятаю, хтось склав вірша про такого: «Іде Симін на возику, підписує на позику, а Ликеря йде з бичем: «Бери гроші, та втечем». Ну, не було в матері грошей оплатити ці нескінченні побори. Тоді приходили і забирали в колгосп корову. Іде мати в сусідню Мордву до своїх батька-матері, просить грошей. Викупить ті облігації позик, заплатить «предналог», і тоді корову віддадуть. І так декілька разів» [1].*

Згодом ситуація почала покращуватись – стало кращим технічне забезпечення господарства. В колгосп придбали 2 автомашини, 3 трактори, 3 сівалки, культиватор та інше знаряддя.

В 50–60 рр. ХХ ст. на селі активізувалось колгоспне будівництво: в центрі біля дороги було збудовано двоповерхову контору, гараж на 30 автомашин, ферму на 1500 корів, зерноочисний комплекс, комори, склади, пункт первинної переробки овочів (перевалка). Це значно поліпшило умови праці селян. Тракторна бригада забезпечувала механізований обробіток землі, на полях дотримувались сівозміни, завдяки тваринництву поля повноцінно удобрювались. Доводились плани до кожної хати по заготівлі попелу, який вносили на поля як калійне добриво.

В 1959 р. колгосп ім. Політвідділу с. Трушівці і колгосп «Слава» с. Худоліївки було об'єднано в один окружний колгосп «Слава». В 1962 р., після розукрупнення колгоспу, трушівський колгосп назвали – ім. Леніна, а худоліївський – «Слава». В той же період, у зв'язку з ліквідацією Медведівської МТС, було організовано і побудовано тракторний парк, будинок для механізаторів, майстерню та склад для запчастин. Було закуплено 4 трактори, 2 зернозбиральних комбайни «Нива», один КСК, 2 зернокосарки, 2 косарки для трав та інше с/г знаряддя. Урожай пшениці та жита становив 18–23 ц/га. Надій молока з однієї корови – 1800–2500 л за рік.

Головою колгоспу в період 1960–1968 рр. був Павліченко Михайло Демидович. В колгоспі займались городництвом, садівництвом. Садили помідори, цибулю, моркву, столовий буряк, баштан, картоплю. Вирощували розсаду помідорів, капусти. Для того щоб здешевити доставку сировини до консервного комбінату в м. Черкаси, було збудовано перевалочний пункт. Тут займались переробкою помідорів на сік, молотили горох, зберігали різні овочі, виготовляли та ремонтували ящики. Відповідно, це створювало додаткові робочі місця для селян. В сезон тут працювало до 40 осіб, а в зимовий період – 25–30. Також в колгоспі вирощували коноплі, продаж яких приносив значні прибутки. Продовжувало розвиватись тваринництво. Більшість виробничих процесів були механізованими, однак ще вистачало ручної праці: міжрядний обробіток просапних культур, збирання кукурудзи, стручків овочевого горошку, конопель. Коноплі та насіння молотили ціпами [11].

Протягом 1965–1967 рр. кращих комбайнерів господарства направляли до Казахстану, на допомогу по збиранню врожаю зернових. Комбайнери Кононенко Олекса Андрійович і Панченко Йосип Йосипович комбайнами колгоспу їхали «своїм ходом» в Актюбінську область. Дорога тривала більше тижня. По закінченню робіт, комбайни залишали в Казахстані, а повернувшись додому, отримували нові [9].

В 1975 р. колгосп с. Худоліївки було приєднано до Трушівського. Нова назва господарства була ім. Леніна (головою обрали Тараненка Миколу Філімоновича). Площі (2 900 га ріллі та 3 635 га с/г угідь) колгоспу розміщувались на 20 км вздовж траси Чигирин – Черкаси. Керівництво дбало про порядок біля дороги, адже це були «ворота в район».

В цей час землі в заплаві Тясмина було засіяно багаторічними луговими травами – для зеленої маси на сіно. Також влаштовані літні табори для худоби.

В 1975 р. на території с. Худоліївка було споруджено систему зрошення «Сігма» чехословацького виробництва, що дало можливість підняти урожайність кормових культур до 95 ц/га. З 1985 р. в Трушівцях теж було встановлено дощувальну установку «Днепр», яка більш досконало зрошувала с/г культури.

В період 1975–1980 рр. в колгоспі було встановлено холодильні установки та резервуари для зберігання молока; споруджено приміщення санпропускника, де знаходилась кімната для тваринників з душовими установками, кухня для працівників; котельня, що опалювала корівник і

молочний блок; кормоцех для приготування кормів; критий тік, дороги з каменю.

В 1988 р. постало питання про роз'єднання колгоспів. На базі трушівської дільниці було створено новий колгосп ім. Леніна. В період з 1981 по 1989 рр. в господарстві було збудовано мочильну яму для вимочування конопель, будинок механізаторів у тракторній бригаді, силосну траншею, теплиці для вирощування розсади овочів з теплогенераторними обігрівками, олійницю, овочесховище, гноєсховище, сіносховище, пилораму [8].

В 90-х рр. економічний стан господарства різко погіршився. Почали дорожчати паливо, добрива, гербіциди, техніка, запасні частини, що призвело до поступового занепаду колгоспу. Проте, ще у 1994 р. було запущено в дію крупорушку для виготовлення гречаної крупи, а 1996 р. було придбано пальцевий млин «Фермер». В 1997 р. відбулась реорганізація колгоспу в товариство з обмеженою відповідальністю (СТОВ) «Нива» (голова Майстренко Василь Степанович). В цей період життя селян значно погіршилось – виникла заборгованість по заробітній платі. В 2000 р. господарство очолив Кириченко Іван Микитович. В 2001 р. СТОВ «Нива» було змінено на ТОВ «Зам'ятницьке» [7]. Станом на 2007 р. у господарстві було 2522 га с/г угідь, тракторна бригада з оновленою технікою. Поголів'я худоби налічувало корів – 220 голів, нетелів – 80, телят – 60, коней – 5, свиней – 250 голів, що значно менше ніж у попередні періоди. З 2012 р. с/г угіддя перейшли у користування ТОВ «Тіньки», а з 2018 р. – в ТОВ «Райз-Схід». Нині у господарстві працюють всього три особи трушівчан.

Аналізуючи розвиток сільського господарства в Україні важливо відмітити, що впродовж ХХ – початку ХХІ століть, відбулися важливі процеси, які вплинули на еволюцію соціальних відносин на селі, розвиток агрокультури та агротехніки та змінили культурно-побутові умови життя селян. Яскравим прикладом цього є і село Трушівці.

Найгострішими проблемами в селі залишаються відсутність економічного зацікавлення жити і працювати в сільській місцевості, безробіття, трудова міграція селян та руйнування соціальної інфраструктури.

1. Антоненко Г. В. *Історія, проза і поезія : Трушівці, Трушівці – там росли чебреці.* – Черкаси: вид. Пономаренко Р. В., 2014. – 144 с.

2. Горліс-Горський Ю. Ю. *Холодний Яр: Документальний роман.* – Дрогобич: Відродження, 2006. – 432 с.

3. Кривошея Д. *Колгосп повертає собі довоєнну славу // Кіровоградська правда.* – 1944. – 20 жовтня.

4. Кривошея Д. *Прапор будемо тримати міцно (з виступу тов. Кривошеї Давида – голови правління колгоспу ім. Політвідділу Чигиринського району) // Кіровоградська правда.* – 1944. – 6 липня.

5. Петриченко О. *Зберегти для нащадків (записано з розповіді Кривошеї Д. В.) // Зоря комунізму.* – 1989. – 11 листопада.

6. Похилевич Л. И. *Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех*

деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Біла Церква: О. В. Пионківський, 2005. – 642 с.

7. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). – Записано від Козубенко Лідії Іванівни 1957 р. н., уродженки с. Трушівці Чигиринського району (записано 24.02.19 р., с. Трушівці).

8. МПДА. – Записано від Кононенко Анастасії Іванівни 1950 р. н., уродженки с. Трушівці Чигиринського району (записано 13.06.16 р. с. Худоліївка).

9. МПДА. – Записано від Михно Любов Василівни, 1956 р. н., уродженки с. Худоліївка Чигиринського району (записано 15.03.19 р. м. Чигирин).

10. МПДА. – Записано від Павліченко Меланії Яківни 1929 р. н., уродженки с. Трушівці Чигиринського району (записано 25.10.16 р. с. Трушівці).

11. МПДА. – Записано від Темної Галини Василівни, 1953 р. н., уродженки с. Трушівці Чигиринського району (записано 25.10.16 р. с. Трушівці).

Барвінок Юлія,

молодший науковий співробітник

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА с. ТРУШІВЦІ

За фізико-географічними, кліматичними і ґрунтовими ознаками територія Чигиринщини належить до лісостепової природно-кліматичної зони.

На відміну від інших відомих борів, Чигиринський сосновий бір на карті України з'явився зовсім недавно. Починаючи з 50-х років ХХ століття, було розпочато масштабну роботу по залісненню притясминських пісків, ярів та балок. Залісненість Чигиринського соснового бору становить 23,2 % від загальної площі Черкаської області [4].

Борова тераса річки Тясмина у Чигиринському районі (площа більше 12 тис. га) впродовж тисяч років представляла собою переважно слабо або зовсім незадерновані піски, на яких під дією вітрів сформувався своєрідний горбистий мезорельєф. Цей піщаний масив простягався від міста Чигирини – на лівому березі річки Тясмин, на відстань більше 50 км і закінчувався у Черкаському районі окремим масивом сосни площею біля 3 тис. га.

Перші спроби боротьби з вітровою ерозією – закріплення пісків методом шелюгування, були зроблені ще на поч. ХХ ст. У 1903 р. було створено Чорнявське лісництво. В 1950 р. була створена Чигиринська лісозахисна станція, силами якої посаджено 600 га лісів на території району. В 1953 р. станцію було ліквідовано. В 1958 р. було створено Чигиринський лісгосп

«Степовий». З усієї області були направлені спеціалісти, що вже мали справу із залісненням [1, с. 194-195].

У 1958 р. колгоспи сіл Трушівці, Худоліївка та Тіньки передали під заліснення ще 4692 га пісків. Було створене Худоліївське лісництво, яке згодом перейменували на Трушівське. Територія Трушівського лісництва розташована переважно на вододілі р. Тясмин в північно-західній частині Чигиринського лісгоспу. Адміністрація лісництва розташована в 19 кварталі на 24-му кілометрі від м. Чигирин.

Перед лісниками постала складна справа – заліснення рухомих гористих пісків, на яких застосування механізованої техніки було можливим лише в окремих місцях. Заліснення території відбувалось за двома напрямками. Перший – заліснення сосною звичайною малозадернілі піски, другий – закріплення рухомих пісків. Працівниками лісництва, що працювали під керівництвом Бережного Романа Івановича (лісничий 1958–1965 рр.) було розроблено і впроваджено спеціальну агротехніку. Підготовка ґрунту проводилась за рік до висаджування лісових культур. На площах, доступних для тракторів, проводилось безполічне рихлення ґрунту на глибину 60 см розпушником РН – 60 з одночасним внесенням дусту гексахлорану. Для забезпечення механізованої посадки лісових культур і догляду за ними, трактористи розпушували ґрунт з інтервалами у 2,5 м. Тривалий час посадка проводилась машинами САН – 1, ЛМД – 1, СЛНУ – 1, СЛН – 2, які потребували складного налагодження, але забезпечували високу якість заліснення. Після механізованого обробітку дисковими культиваторами, захисну смугу в рядах просапували вручну [2].

Перед висаджуванням швидкорослих порід: сосни звичайної, акації білої, шовковиці, берези бородавчастої, бузини червоної (золотистої), проводилося шелюгування спеціально сконструйованими плугами. Висаджувались захисні «щити» з шелюгу (червоної лози), які повинні були знизити рухомість пісків. В лозняку, що розростався, краще приживались молоді сосонки. Оскільки пісок погано тримав вологу, молодняк гинув від суховіїв. Перелічені заходи не давали очікуваного позитивного результату. Згодом почали застосовувати метод глибокої посадки саджанців. Їх висаджували під безвідвальний плуг з поглиблювачем, під трактор, але частіше за допомогою «меча Колосова» [1, с. 194-195].

До середини 60-х рр. працівники лісового господарства с. Трушівці, приклавши максимум зусиль та дбайливості, досягли високого відсотка виживання лісових культур (88–95 %), заліснивши територію понад 500 га. Регулярно проводився догляд за молодими насадженнями, шляхом проведення біологічних заходів: розселення корисних птахів, мурашників, інсектицидні заходи. Вітрова ерозія на піщаному масиві була повністю припинена.

Відмінна якість робіт працівників лісового господарства с. Трушівці була високо оцінена державою. «За трудові успіхи» колектив був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. В 1974 р. господарство стало переможцем соціалістичних змагань в області.

Найкращими працівниками Трушівського лісгоспу стали: помічник лісничого Казбан Іван Симонович, лісник обходу комуністичної праці Дибченко Михайло Андрійович, ланкова Вдовенко Тетяна Митрофанівна, лісничий 1978–1982 рр. Марценюк Петро Васильович [2].

Крім працівників лісового господарства, активну участь у залісненні прилеглих територій брали колгоспники села, учні школи, пенсіонери, також запрошували до співпраці спеціалістів з сусідніх лісгоспів. Ветеран лісового господарства Миколенко Василь Харитонович з 1956 р. працював лісником в Креселецькому лісництві. Він розповідав, що доводилось багато посадити лісу на пісках за річкою Тясмин біля сіл Худоліївка, Чубівка та Трушівці. Тоді своїми ланками вони посадили понад 100 га лісу: «Посадки в основному проводились на лівому березі річки Тясмин. Містка через Тясмин ще не було. Переправлялися паромом. Виїжджає підвода на паром, стають люди, і дід крутить корбою лебідку, яка тросом перетягала на другий берег. Була встановлена ціна: за підводу – 1 карбованець, а за людину – 20 копійок. Виїжджали ми на два тижні, поселялися у людей в селах Худоліївка, Трушівці. Нині там шумить сосновий вічнозелений ліс, і особисто в мене душа радіє, що до нього маю пряме відношення» [3].

На сьогодні Трушівське лісництво – структурний підрозділ Чигиринського лісового господарства Черкаського обласного управління лісового та мисливського господарства. Займає площу 5438,6 га, з яких 5019,3 га покрито лісом. З них 441,1 га займає вільха, 4578,2 га сосна звичайна, решта 413,9 га – галявини.

Створення лісового масиву позитивно вплинуло на покращення мікроклімату району, урізноманітнення флори і фауни. Серед лісових насаджень тут ростуть акація біла, дуб звичайний, тополя біла, осокір, липа дрібнолиста, ясен зелений, гледичія колюча. Зустрічаються такі види тварин як заєць, лисиця, кабан, олень, коза, ласка, бобер, видра, ондатра, вуж, гадюка [5].

Для захисту лісових насаджень постійно проводиться санітарна вирубка, хімічна обробка від шкідників, протипожежні заходи, висадка нових дерев.

Чигиринський бір – це результат успішної, хоча і нелегкої праці лісників Черкащини за останні 70 років.

1. Кравченко О. *Історія створення Чигиринського лісництва // Чигиринщина в історії України. Літопис Чигиринського краю. Матеріали П'ятої історико-краєзнавчої конференції "Чигиринщина в історії України" за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2016. – С. 194-195.*

2. МПДА. – *Записано від Марценюка Петра Васильовича (1935 р. н.), лісничого у 1978–1982 рр., с. Трушівці Чигиринського району (записано 13.10.2008 р. с. Трушівці).*

3. *Ветерани Кам'янського лісгоспу. – Режим доступу: https://lis-ck.gov.ua/?page_id=3506*

4. *Ліси Черкащини – загальна характеристика. – Режим доступу: https://lis-ck.gov.ua/?page_id=93*

5. *Регіональна доповідь про стан навколишнього середовища в Черкаській області у 2015 році.* – Режим доступу: http://eco.ck.ua/docs/Dop_2015.pdf

Діденко Яніна,
учений секретар
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
Кукса Надія,
завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»
почесний краєзнавець України,
Мінська Оксана,
екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»,
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

МОВНИЙ КОЛОРИТ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ВІД МИНУЛОГО ДО СЬОГОДЕННЯ

Нарід у своєму розвитку
твердим ступає кроком
тільки тоді, коли має за підставу
ту живу, рідну мову, що її віками
викохала собі народня психологія.
О. Курило

У повсякденному живому середовищі слово не обмежене нормами і правилами. У живій розмовній мові відбиваються етнокультурні стереотипи населення краю, контакти із представниками інших етносів. Мета розвідки – дослідити та систематизувати зразки лексики населення Чигиринщини, що репрезентує споконвічний місцевий колорит.

Мова, основна функція якої – бути засобом спілкування, збереження й передачі знань, – явище надзвичайно давнє. За доведеними результатами дослідження вченого В. Кобилюха, наша мова сформувалась ще в X–IV тисячоліттях до нашої ери. Тож походження багатьох слів слід шукати в санскриті, а не в російській, німецькій, турецькій, грецькій та інших мовах. Адже вони виникли значно пізніше за українську. Сучасна українська мова налічує близько 256 тисяч слів і включена до списку мов, які успішно розвиваються до сьогодні [1].

Однією із особливостей, яка виокремлює нашу мову серед інших мов світу, є її колоритність, яка має місце в різних стильових різновидах, основою класифікації яких є неоднакове експресивне забарвлення, характерне для того чи іншого мовлення. За допомогою такого забарвлення проявляється різне ставлення того, хто говорить, до висловлюваного, різний

тон і колорит висловлюваної думки, створюючи при цьому нові слова та мовні конструкції. Найбільше експресивних та емоційно-забарвлених слів, зокрема метафор, порівнянь, синонімів, фразеологізмів, фольклоризмів, діалектизмів, просторічних та скорочених слів, вигуків тощо, використовується українцями у розмовно-побутовому мовленні, де велика частка таких мовних колоритних конструкцій є авторськими, що надають мові українців невимушеності, жвавості, барв усного спілкування: "А Степан Грицайчин у Головківку пішов на гульки – хлопці його там як спопали (*впіймали*) та одмаслособорували (*набили*) так, що ледь додому доплентав" [2]. До такого емоційного забарвлення вдаються автори у своїх художніх творах. Так, у романі «Собор» О. Гончара теж читаємо такі рядки:

– Ану, киш мені звідси, гайдуряки, варакути! Як ви мені вбрунькались! Після зміни й відпочити не дають! (За контекстом авторські неологізми “гайдуряки” та “варакути” означають “ледарі, нікчеми”, «Як ви мені вбрунькались!» (що є теж авторським) – «Як ви мені набридли».

Розмовні та просторічні слова вживаються здебільшого з метою надання зневажливої, іронічної, грубуватої, фамільярної оцінки предметам та явищам. Наприклад, **вдачу людини, тобто риси її характеру**, можна передати такими словами:

Ангел у нього не полохливий (в неї) – про людину ледачу і неактивну
Безо(а)лаберне – неорганізована
Безпардонне – невихована
Бігає, як пердя – непосидючий
Бузувір – неслухняний
Вилупок, випердок – зневажливо про дитину, людину з негативними рисами
Вальтонутий – дурнуватий
Варивода – людина, яка немає чітко визначеного бажання: то одне їй подавай, то інше
Гамій – дурнуватий
Гапка – безтолкова жінка
Гевель – міцний ледачий чоловік чи парубок
Дідьоря, розгавега – роззява
Дурбецало, дурко, дурбалей, дурба, дурман, йолоп, остолоп, дурне, аж крутиться, тарапака – нетямуща людина, безтолкова
Жучара – дуже хитрий чоловік
Лепетя, ляпотиха, хляпавка, ляпарда – той хто багато говорить
Льотра – розбишака (про дитину), жінка, яка замість того, щоб займатися домашнім господарством, без діла ходить по чужих дворах, відволікаючи інших від справ
Мішігонуватий – дурнуватий
Мньохалка, мудохало – той, хто зволікає, відтягує час
Мурло – замкнута, відлюдькувата особа
Нестелепна, нестьопна – нездатна, нездібна
Нефальтикультяпний – недолугий, нікчемний
Ньобисько – безтолкова людина
От не люблю, як умре і дивиться – людина з непослідовною поведінкою, брехлива
Пелела – жінка, яка не держиться дому, лайлива
Прошмандовка – шахрайка, жінка негідної поведінки
Пердячка, срачка, перерва – людина, яка одночасно має багато справ, але жодної не виконує до кінця

Приший-пристібай – несерйозний, безвідповідальний

Тошнотік – набридлива людина

Фендиф(к)люшка – легковажна особа

Х(а)ламидник – несерйозна людина

Чучундра, шерепа – безтолкова людина, яку ніхто не поважає

характеристика за зовнішніми ознаками:

Булькан – дуже великі очі

биц(ч)яра – кремезний чоловік

Бульбоносій – ніс, як картоплина

В пупа хекає (дихає) – про людину низького зросту

Губошльоп – людина у якої великі губи, або така, що багато говорить

Дриндзя – неохайна жінка, яка полюбляє ходити по гостях

Дрохва – висока незграбна жінка

Гнидар – той, хто живе у антисанітарних умовах

Жердина – дуже висока худа жінка

Забейканий, завезьканий, забрьоха, запіцолений, зателепаний, затьопаний, захезаний, захерячений, зачуханий, заяложений, чухан, чухно – забруднений

Забулдига – п'яниця

Задрипанка – неохайна жінка

Курдупель – чоловік низькорослий

Куйовдя, лахудра, ладанка, срандиха – неохайна жінка

Ломака – висока людина

Навощений – святково одягнений, бездоганно причепурений

Опецькуватий, опецьок – низенький, міцної статури

Сухібздянка – худа, миршава жінка

Чума болотяна – вкрай негарна жінка

визначення віку:

Бузівок – підліток (років 14-16), який поводить себе як мала дитина – «мамин синочок»

Голоцуцок – дитина років до 10

Стара калоша, кошолка, тетеря, старе луб'я, старий пеньок, кляча – стара жінка, чоловік

Як німецька кобила – здорова, грубої статури жінка

Як свиня в дощ – негарна людина

емоційний стан людини:

Аж в душі похололо – дуже злякатися

Артачитися – опиратися, не погоджуватися

Бахнуться (зійти з розуму)

бирса вдарила – раптово розгніватися

визвірися – раптово на когось накричати

Їхали та й перекинулися, їдять його мухи – розчарування, потерпіти якусь невдачу

Коверзувати, комизитись – не погоджуватися, набивати собі ціну, вередувати

Прицюцькуватий – дурнуватий

Примандьорилось – раптовий вияв якогось бажання

Стрибає, як пісний вишкварок – гарячкувати, нервуватися

Шолоплений – має нестримний характер, навіжений, «скажений»

назви певної дії:

Баблятися – копірситися в чомусь мякому, рідкому чи брудному; (Діденко Любов Антонівна, уродженка с. Голиково 1952 р.н.)

бейк(л)атися – тинятися без діла

Бузить – лається, скандалить

бурбелити – мочитися

бухтїти – безперервно висловлювати своє невдоволення (бухтїть і бухтїть)
Вергати – перевертати, робити із великою віддачею
Вивернутися – розлягтися
Вивести, як старшу дружку – з ганьбою вигнати, можливо навіть із застосуванням фізичної сили
Вигигелюється – сміється Виїсти, видавить, вижить (людину з роботи)
викабелюється, викаблчується – випендрюватися – набивати собі ціну
вирви хоче – хоче хабара, нечесного заробітку
Вишкварчувати – лаятися, нервуватися
Відпанахати, відчикрижити – відрізати
Вїхати – зрозуміти
влипнути – потрапити у неприємну ситуацію
Влупить – (втекти), вдарити
вошколупитись – безцільно витратити час, дуже повільно щось робити
втюхати – нав'язати щось непотрібне, неякісне
Вшніпився – в'їстися
Дати в п'ятак, дати дрина, дати мемелу, дати прочуханки, дати під здухвини, дати під дихало, натовкти пил, начухать морду, намилиль шию, об бубнити, об дубасити, одгепать – когось набити (Діденко Олександр Васильович, 1974 р.н., м. Чигирин)
Джуджулитися – бадьоритися
Дирби (о)лизнув, набульбашитись, назюзюкатись – випив горілки
Доколупується – набридає з різними питаннями
Допетрати – зрозуміти
Доплигався – скоїно вчинок, за який притягнуто до відповідальності
Доп'яв – отримав, додумався
Забалабещати – щось зробити, приготувати
Забульбашити – зловживати алкоголем
Заїдати – завдавати морального тиску
Замахатися – стомитися
Змаламурити – з'їсти (Чалик Оксана Георгіївна, 1972 р.н., м. Чигирин)
Здриснуть – втікати, непомітно зникнути
І лише куртка здулась, тільки курява стовпом стала – дуже швидко зникнути
Канючити, квилити, кландати, очі дерти, очі виїдять, сканудіти, скиглити, скімлити – щось дуже просити
Каркати, квакати – говорити, віщувати щось недобре
Кебить – на чомусь розумітися
Кінь не валявся – час пройшов, а нічого так і не зроблено
Кондубаситься – заходить на дощ
Крянькати – говорити щось неприємне, що дратує
Линдати – тинятися без діла Абашіна Людмила Олександрівна
Маслять – щось енергійно робити
Мугати – багато жадібно їсти
Накапостити – зробити підлість, заподіяти шкоду
Накирнути – щось уподобати
Напартолити – погано зробити
Насобачитись – навчитись щось добре робити
Олигуватися, огинатись – тинятися без діла
Пісьорити – вичитувати, лаяти
Розкапустилась – людина, яка сидить і займає багато місця
Розквасити – розбити носа
Розквоктався, розкудахтався – багато говорити зайвого
Срала-мазала – не довела справу до кінця, зробила абияк

Обрикотитися – розлягтися
Ухенькатися, ухоркатись – втомитися
Ухняпирився. ушніпився – зациквився на чомусь
Як скаже, наче у воду пердне – сказати невпопад

назви предметів та істот:

Бадюра (борщу) – велика миска
Баюра – глибока калюжа
Бєбєхи – рєчї
бєйло – собака
Бєлєбєнь – відкритий простір (на бєлєбєні – на видноті, на відкритому просторі)
Борсучатня – сильний сморід у приміщенні
Витрєбєньки – якісь непотрібні рєчї, що призводять до марнотрацтва
Гємби – великі губи
Жовтяки – зуби, пошкоджені карієсом
Клумак – невеликий мішок
Кривульки – криві ноги
Кролиця – багатодітна мати, яка не може дати раду своїм дітям
Лапсердак – верхній одяг
Махачка – жінка легкої поведінки
Нужа – невизначений огородній шкідник
Пісюрня – дурниця
Підмітайло – різноробочий
Прихєхєшник – коханець
Потрібний, як соломина в гузні – непотрібна людина
Як кобила на свадьбі – морда в цвітах, а жопа в милі – так говорять про людину, яка дуже багато працювала

Соціальний та матеріальний стан людини:

Голожопєнкє, злидєнь – дуже бідний
Голяк – нема грошей
Торбєшники – заробітчани

Отжє, народна мова ховає в собі силу найрізноманітніших мовних перлин, часом навіть на означення духовних переживань та найрізноманітніших термінів. Так, словник окремої особи з народу або навіть словник окремого села може бути вбогий і може не мати нічого показного, але народний словник як цілісність, був і буде найцінніше джерело для розвитку літературної мови. Адже народна і літературна мови не існують ізольовано, вони утворюють нерозривне ціле, органічно доповнюючи одне одного, вони діють як єдиний засіб вираження духовного життя народу.

ДОДАТОК

Мова – живий організм ☺

А	Ангєл у ньєго не полєхливий (в нєї) – про людину лєдачу і неактивну
Абї лїхє-тїхє	Артачитися – опиратися, не погоджуватися
Абиркєс – (у мєшканцїв Івкївцїв абрикєсє)	Б
Аглєєд	Бабай
Аж в душі похєлєлє	Баблятися – копирсатися в чємусь мякомє, рїдкомє чи брудномє
Аж вушка позаклєдалє	
Ампулкє – пастє до кульковєї ручкї	

Бадюра (борщу) – велика миска
 Бадя – дерев'яна балія
 Бадяга – горілчані вироби сумнівного походження
 Базарь – базар
 Базікать
 Баклажан – помідор
 Балаболка
 Балаган – безлад
 Балакати – розмовляти (говорили-балакали, сіли та й заплакали)
 Баламут – безтолкова людина
 Баламутити – дезорганізувати
 Балбес – несерйозна людина
 Балган – накриття для відзначення родинних свят, розраховане на велику кількість гостей
 Балія
 Банькатий – людина з витріщуватими очима
 Бараки' – буряки
 Бардак – безлад
 Баста – досить
 Батько з дому – діти в ліс
 Бахнутий – несповна розуму
 Бахнуться – зійти з розуму
 Башковита – розумна
 Баюра – глибока калюжа
 Безголовий – безтолковий
 Безмозгий – безтолковий
 Бебехи – речі
 Без мила в жопу лізе – підлабузник
Безобразно, но однообразно
 Безо(а)лаберне – неорганізоване
 Безпардонне
 Бейк(л)атися – тинятися без діла
 Бейло – собака
 Белебень – відкритий простір (на белебні – на видноті, на відкритому просторі)
 Белентить – видніється
 Белькотать – незрозуміло та надто швидко говорити
 Бемки – кінські екстременти
 Бенд(к)атися – тинятися без діла
 Бенеря – безтолковий
 Бенцали – мошонка
 Беньки, баньки (очі)
 Бешкетник – шибеник, пустун, порушник дисципліни, той, хто зчиняє бешкет
 Б'є пропасниця – лихоманить
 Бздун (бздюха)
 Бидло, бидляка – ледащо

Бий тебе сила Божа
 Биркет – брикет
 Бирса б'є (його бирса б'є) – (про людину) сердиться, лютує, гнівається
 Бирса вдарила – раптово розгніватися
 Битон – бідон
 Бить байдики
 Бичок, бицяра – здоровий чоловік
 Бігас, як пердя
 Бігенько – швидко
 Біг пес через овес
 Бігом, біжка – швидко
 Бігти підтюпцем
 Біда навчить
 Біда не приходить одна
 Біснується
 Бісова віра
 Бісова шерпа
 Благенький – тонкий, поношений (про одяг)
 Блекоти об'ївся – зробив безглуздий вчинок
 Боблятися (бадлятися)
 Бовдур – дурний
 Бовтюх-розбовток- незапліднене яйце, вміст якого зіпсувався внаслідок перебування в теплі (під квочкою або в інкубаторі)
 Боги її знає – про непевну ситуацію
 Боже поможи! – Казали боги, щоб і ви помогли. (Вітання – побажання під час виконання важливої справи справи та відповідь)
 Боки рвати – дуже сміятися
 Борсучатня – сильний сморід у приміщенні
 Босяк – злидень, розбійник
 Боюсь, аж трусюсь
 Брава – гарна (брава, як дрохва)
 Браво – добре
 Брасматік – туш
 Брат чорт козі на одній нозі – далекий родич
 Брести – повільно йти, можливо бездоріжжям
 Брехати в одну дудку
 Брехні точити – спілкуватися
 Брехунець – радіо
 Брись під лавку – геть звідси
 Брішка – вівця
 Брякнуть – зателефонувать
 Бублей (ш) ники – мешканці Медведівки
 Будеш чухатись там, де й не свербить – дуже жалкуватимеш

Бузівок – старшенський бичок, відлучений від корови. Але що ще ходить (крадеться) ссати молоко від корови
Бузувір – неслухняний
Булькан – дуже великі очі
Бубоніти – монотонно розмовляти
Будуть вам непереливки
Бузить – лається, скандалити
Бульбоносий – ніс, як картоплина
Бурбелити – мочитися
Бурзяк – рюкзак
Бурити – мочитися
Бурмотати
Буруб'яхи – козині екскременти
Бурчати – висловлювати своє невдоволення
Бухий, як цап
Бухтіти – безперервно висловлювати своє невдоволення (бухтять і бухтять)

В

Вайлуватий – неповоротка, незграбна людина
Велика хата (мала хата, чиста хата, та хата) – назва кімнат у хаті
Вилупок – про дитину, людину з негативними рисами
Виродок – зовні негарна людина, людина, що втратила людські якості; недолюдок.
Відлупцювати – сильно побити когось
Волоцюга – людина, яка не працює, бродяга, пройдисвіт.
Вакація – (у мешканців Івківців акація)
Вальтонутий – дурнуватий
Варивода
Вбив собі в голову
Вгатив – забив, ударив, витратив багато коштів
В голови низько
В голові макітриться В голові не вкладається
В горлянці сидить
Вдавися ти ним
Вдарити по кишені – зазнати матеріальних збитків
Везе як трактору – щастить
Везькати
Вергати – перевертати, робити із великою віддачею
Верейка – плетений з лози кошик з двома ручками
Верзеш – кажеш дурниці
Вертихвістка

Вештаться – ходити де-попало
Вже й сухарики поїхали
Взори знімати – видивлятися з корисливою метою, з недобрими намірами взяло за живе - дошкулити
Взяла моду
Взяти за жабри (зябра) – притягнути до відповідальності
Взяти за руку – впіймати на крадіжці
Взяти себе в руки – заспокоїтися або змусити себе виправитися
Виварка – посуд для виварювання білизни
Вивернутися – розлягтися
Вивести на чисту воду
Вивести, як старшу дружку – з ганьбою вигнати, можливо навіть із застосуванням фізичної сили
Вигигелюється
Видно, що Солоха пиріжки пекла, і ворота в тісті
Виє, як сука в пасльоні
Визвірится – раптово на когось накричати
Виїсти, видавить, вижить (людину з роботи)
Викабелюється
Викаблчується
Викапенний (викапанний) – дуже схожий
Викинути, як всрану вустілку
Викручується
Викручується, як лапша на вилці
Викот – декольте
Вилізь, падло, з кукурудзи
Вилупитися – дивитися бездумним поглядом, який дратує
Вилупок
Вимахала – виросла
Вимести всраною мітлою – з ганьбою вигнати
Вимуштруваний – дисциплінований, відповідальний
Винесуть вперед ногами – помреш
Випендрюватися – набивати собі ціну
Випердок
Випертися – вилізти
Вирви хоче – хоче хабара, нечесного заробітку
Виродок
Витребеньки – якісь непотрібні речі, щось смачненьке
Витришки, «Що купив? – Витри(і)шки» – безгрошів'я
Витріщатися, вилуплятися – дивитися

Витяглась в нитку – понести великі матеріальні витратити
Вирвати з рота – перехопити думку, відняти
Вирячитися, вирячити очі – дивитися широко розплющеними очима із злістю
Вичахнути (про страву) – вистигнути, захолонути
Вишкварки – (вишкварки) – тушковане м'ясо, переносно: нервова людина, нервова (знервована) дитина
Вишкребок – людина з негативними рисами характеру
Вишкварчувати – лаятися, нервуватися
Віддухопелити – дуже побити
Від Різдва до колядки – дуже короткий термін
Відпанахати – відрізати
Відсахнутися – різко відхилитися, відсторонитися
Відхвativ – отримав
Відчикрижити – відрізат
Віхоть – ганчірка
Віхті під руками – підпахвове волосся
Вішати дохлих котів – несправедливо звинувачувати
В'їхати – зрозуміти
Вкалувать – непосильно працювати
Включить тормоз – вдавати, що зось не зрозуміло
Вкусить і меду дасть – нещирий
Влипнути – потрапити у неприємну ситуацію
Влупить – втекти, вдарити
Вміщується – вникає в чужі справи, заважає
Вовкулака – замкнута непривітна, відлюдькувата особа
Вовтузитися – щось повільно і тривалий час виконувати
Воду бачив? Як бачив – вилазь! – Погано помити, викупатись
Война і мир з трохвєями – про сварку
Вона свого родила, а я свого висрала
Воркотіть – лагідно говорить
Ворон ворону око не виклює
Вошколупитись – безцільно витратити час, чухатись
Впарити – нав'язати щось непотрібне, неякісне
В печінках сидить – набрид
Впіймати облизня – нічого не отримати

В пула хекає (дихає) – про людину низького зросту
Врізати (хліба) – відрізати, відкряяти
Врізати дуба – померти
В свинячий голос – надто пізно
Все до нашого берега припливає: як не гімно, то тріска – про бездіяльну, не досить розумніу людину
Все не понаїдаються (коли ви понаїдастесь?!) – жадібність
Всеруся, а не покорюся – не визнавати свої хиби
Все сходить з рук – безкарність
В сім'ї не без урода
Всім сракам опікаторка – про занадто турботливу людину
Всраться-закопаться, вмерти і не жить – щось чудне. неймовірне
Вставити пістона – насварити, притягти до відповідальності
Вставити свої п'ять копійок – додати щось своє, висловити свою думку
Всучити – змусити купити якийсь непотріб
Вся жіноча робота – в помийниці! (Івківці)
Вторє – друга страва
Втратив людську подобу – діяти всупереч правила суспільного життя
Втюритися – закохатися
Втюхати – нав'язати щось непотрібне, неякісне
Втягнути голову в плечі – засоромитись, відчувати свою відповідальність
Вузлом до гузна – попасти у неприємну ситуацію
Вуха розвісити – дуже прислухатися
Вшпинився, ушнпився, ушпинився – в'їстися
Врізати – вдарити в обличчя

Г
Гальмо – людина, якій треба довго і по кілька разів щось пояснювати
Гамій – дурнуватий
Гамселити – бити
Гамузом – усе разом
Ганус – аніс (прянощі)
Ганяць по дьоснам – цілуватися
Ганяць чаї – сидіти без діла, ледарювати
Гапка – безтолкова жінка
Гаплик – кінець чомусь
Гармидер – безлад
Гарна Глаша, та не наша

Гарний на виду – вродливий
 Гарцювати – скакати, тупцюватись на
 одному місці, сердитись
 Гаспид – жорстока людина
 Гевель – міцний ледачий чоловік чи
 парубок
 Гедзь укусив
 Гемби – губи
 Генделик – бар, кафе
 Гепнутись впасти, вдаритись
 Геть – зовсім (геть неправильно – зовсім
 неправильно)
 Гигель, гиготіть – сміятися
 Гидезний, гидкий, гидомезний, гитдотний –
 неприємний
 Гидомерно – дуже неприємно
 Гидун(ка) – бридка жінка
 Гілляка – висока людина
 Гімна з'їж – говорять занадто
 перебірливому у їжі
 Гімна мерзлого – говорять занадто
 перебірливому у їжі
 Гімна на лопаті. на паличці – у відповідь на
 перебірливе «Що ти хочеш? чи «Чого тобі
 хочеться?»)
 Гімна перегоріли – розхотілося, охолонути
 до чогось
 Гімнистий – нещира людина, скупа
 Гімноїд - скупий
 глитай – жадібний, зажерливий
 Гліста обморочна – дуже худа людина
 Глипати очима – кліпати
 Глумитися – насміхатись
 Гнать беса
 Гнать (в)сраною мітлою – розривати
 стосунки
 Гнида вошива – неприємна людина
 Гнидар – зневажливе – той, хто «завів
 гнидники»
 Гнидники – брудні речі, що лежать не на
 своєму місці, сміттезвалища, купи бруду
 Гниляки – зуби, пошкоджені карієсом
 Говорили балакали, сіли та заплакали
 Голова йде обертом – розпач
 Голова як макітра, макітриться
 Головешка
 Голожопенко – дуже бідний
 Голожопий – дуже бідний
 Голосить – плакати
 Голоцуцок – пташеня без оперення,
 маленька дитина
 Голь на видумки хитра

Голяк – нема грошей
 Гомоніть
 Горілку пили, молоду бачили – пора
 розходитися з гулянки
 Гора з плечей
 Гора з пліч
 Гостра на язик
 Гострий розум
 Грамотій – безграмотний
 Грахвін (графин)
 Гребувати
 Гризуться, як собаки
 Грім-баба – бойова жінка
 Грундьохати
 губа не дура
 губи, як труби
 Губошльоп – людина з великими губами;
 той, хто багато говорить зайвого
 Губу накопилити – зазнаватися,
 загордитися
 Губу закусити
 Губу розкатати – на щось сподіватися,
 претендувати
 Гузир – верх мішка
 Гузно – сідниці
 Гузнолиз – підлабузник
 Гузно пріле, в милі – коли багато
 працювати, спітніти
 Гузнянка
 Гукати – кликати, запрошувати, закликати
 Гуляти – грати у якусь гру, святкувати
 щось

Д
 Дав дуба – помер
 Дальші – далі
 Дармоїд
 Дар речі – можливість говорити
 Дати в зуб, дати по зубах – вдарити в
 обличчя
 Дати в п'ятак
 Дати драпака – втекти(тікати)
 Дати дрину – побити
 Дати мемелу (мемелю) – дуже побити
 Дати прочуханки
 Дати підсрачника
 Дати запотиличника
 Дать дьору
 Дать драла
 Дать куті меду (в переносному значенні) –
 ще більше додати неприємностей
 Дать під здухвини – вдарити під ребра

Дать під дихало – вдарити
Два сапога пара
Двигтять
Дзюрити – мочитися
Джемига – віджимки
Джуджулитися – бадьоритися
«Де-де? – У собаки під хвостом»
Дезік
Де його чорти носять
Де не посій, там і вродить
Деркач – старий, спрацьований віник
Деркачі – мешканці Новоселиці
Дерти рота – позіхати
Дерунець – металевий віхоть
Дерюжка – плетений круглий климок із
тряпок
Де ти взявся на мою голову?!
Дешева рибка – погана юшка
Де ще та макова кутя – довгий час
Де ще те теля в гузні
Дєвка
Дивитися зизим оком – з недовірою, яка не
віщує нічого доброго
Дивитися чортом – погляд повний злості,
ненависті
Дивитися, як кіт на сало – ласо дивитися
Дирчик – мопед
Дирбилизнув – випив
Діваха – зневажливо «дівчина»
Дід Пихто – невідомо особа
Дідьоря – роззява
Дійти до ручки – безвихідь, знеславитись
Діловар – показувати свою значимість у
суспільстві
Діти – до врем'я, а внуки до гроба
Длубатися – у носі, довго виконувати якісь
роботу
Дмухалка – електрообігрівач із
вентилятором
Дмухати – віяти
До біса – багато
Добрий день! – Добрий, якщо хорошо
поснідали, а якщо слабо, то не дуже
Доброї ночі, а з пів ночі вгору очі – нещире
побажання доброї ночі
Добряки – смаколики
Довбак – незручне взуття
Довбня (голова)
Довбня в плечі
До вечора посходяться

Довипендрювався, додригався, доплигався
– притягнутий до відповідальності,
потрапити у неприємну ситуацію
Догавкався – добалакався
Догори дригом – догори ногами
Доколупується – допитується, пристає з
різними питаннями
До одного місця – байдуже
До останньої крихти
Допекти
Допетрати – зрозуміти
Допіру – зараз, недавно
Допоможе, як мертвому припарка до
дерев'яної ноги
Доп'яв – отримав, додумався
Дорога ложка до обіду
Дорога, як склянка – ожеледь
Дорожка – килимок на підлогу
До свинячого визгу – напиться
Доска – дуже худа жінка
Доска-сороковка – дуже худа жінка
До сраки карі очі – безрезультатно
До сраки така срака – мені це не потрібно,
мене це не влаштовує
Достав – набрид
Достать до живих печінок
До фені – байдуже
Доходяга – хвороблива людина, дуже худа
дош, як стіна – дуже сильна злива
дрантя – старі речі
Драпати – тікати
Дриви(о)тня – дерев'яна колода, до якої
рубають дрова
Дрин – кілок
Дриндзя – неохайна жінка, яка полюбляє
ходити по гостях
Дринзяти – без діла ходити по сусідах
Дристунець (бур'ян – чи деревій, чи
спориш?)
Дришня – рідина, якась рідка страва
Дрохва – висока незграбна жінка
Дрочити – сердити, дратувати
Дрочун – той, хто затіює бійку
Дрючини – змушувати щось робити
Дрючок – поліно
Дряпак – старий віник; віник з тоненьких
гілочок
Дряпучий віхоть – залізна губка
Дубарь, дубаріна – сильний холод
Дубки (хризантеми в Суботіві)
Дудлити – багато або жадібно пити
Дуля з маком – залишитися ні з чим

Дупля не відбиває – нічого не розуміє
Дурбецало
Дурко, дурбалеї, дурбецало, дуркецало,
дурбело, дурба
Дурман дурний
Дурна, як ступа
Дурне, аж крутиться
Дурне спить – дурне й сниться
Дурне, як сало без хліба
Дурне, як сто свиней
Дурний піп, дурна його молитва
Дурні бились, а розумні поживились
Дурно (задурно) – безкоштовно
Духан – чайна, кафе, тепер корчма
Духмани
Душегубка – мала незатишна кімната
Душу вивертати – завдавати моральних страждань; щиро озвучувати свої проблеми

Е

Етажерка – плетена з лози поличка

Є

Єрепенитися – кричати, бути впертому

Ж

Жаба цицьки дасть – поганий кінець
Жалива – кропива
Жаровня – деко
Ждати, як батька з плена – дуже сильно
Жебонить – тихенько говорить
Жерделі – абрикоси
Жеригімно – те саме, що і Бабай
Жеригузно з'їсть – лякання для дітей (коли боїшся темряви "спіши, бо жеригузно з'їсть") (Івківці)
Жердина – дуже висока худа жінка
Жизня
Жилізяка
Жлуктити – сильно, жадібно пити
Жовтяк – старий огірок
Жовтяк – огірок
Жовтяки – зуби, пошкоджені карієсом
Жовряти – довго неохайно жувати
Жовторотик – пташеня, мала дитина
Жопа, як два зубки часнику – дуже худий
Жопою блискати – бути дуже бідним
Жує, як срака вовну – нічого не їсть
Жучара – хитра людина

З

Забалабещати (зробити)

Забейканий – забруднений, брудний
За биками (вона зараз за биками) – про дівку, що хоче гуляти
Забитий – несміливий, відсталий
Забити баки
Забитися – сильно вдаритись, впасти
Забить болта – незважати, прийняти тверде рішення
Забрьоха
Забрьохатися – вимазатись у грязюці
Забульбашити – зловживати алкоголем
Забульдига – п'яниця
Заваруха
Завезьканий – забруднений
Завидки беруть – заздрити
За вухом не веде
За все брали, тільки заміж не брали – дівчина (жінка легкої поведінки)
Загашник – таємний закуток
Загелити – брудно вилятися; далеко закинути щось важке
Заглохни
Загодований – дуже брудний одяг; товста людина
Заголожений
Загорілися гімна – непереборне бажання щось робити
Заграбастати – відібрати
Загуляти
Задерти кирпу – задерти носа
Задерти носа – загордитися, задаватися
Задниця
Задовбати
Задохлик
Задрав – набрид
Задрипанка – неохайна жінка
Задрочений – змучений, зацькований
Задубнути – замерзнути
Задуло
Задурити голову
Заїдати – завдавати морального тиску
Закапелок – закуток
закимарити – задрімати
Закиснути
Закляк – завмерти на місці
Закон, як дишло
Закони не писані – порушник (порушення)
За копійку удавиться – дуже скупий
За копійку у церкві пердне – дуже скупий
Закрутити гайки – привести до порядку когось, показати свою перевагу

Залетіти, зальот – незаплановано
завагітніти або потрапити в неприємну
ситуацію
Заливатися зо сміху
Заливається, як дурень сироваткою
Залив очі (сліпи) – напився
Залився – помер від спеки чи задухи без
води
Замазура, замазюра
Замахатися – стомитися
Замовкни
Замогоричити – дати своєрідного хабаря
Заморити черв'ячка – перекусити
Замурзаний, замурзаканий – брудний
Замурзяка – брудна людина
Запало в душу – вразило
Запектися – захворіти чи померти від туги
чи жалю
Запишатися – загордитися
Запінівся – дуже сильно кричить, аж слина
з рота вилітає
Запіцолений – забруднений
Запнутися – одягнути хустку
Заприндитись – вередувати
Зараза до зарази не чіпляється (не
прилипає)
Зарубай собі на носі – запам'ятати
Засичать очі
Затертися
Заторможений
За три копійки у церкві пердне – скупий
За три копійки задавиться
Зараза – сердито на когось
Зарисуватися – скласти про себе позитивне
враження
Засмальцьований – забруднений до блиску
Засняділа (-ти) – запліснявіти
Застувати – заступати
Застукати – спіймати
Заступ – лопата
Застьолки – домоткані доріжки
Зателепаний – забруднений
Заткнигузно – трава
Заткнися
Затурканий – несміливий, відсталий
Затьопаний – забруднений
Зафурчить – десь дітись, зникнути
Захезяний – брудний
Захеканий – втомлений
Захерячить – виконати якусь роботу
Захлялий
Заходити в патьохи – мати сумнівні зв'язки

Захурделило
Заціпся – (щоб тебе заціпило) – замовкни
Зацькувати
Замирити
За моє жито мене бито
Захарашена (кімната) – багато непотрібних
речей
Захарчований – виснажений від постійного
недоїдання
Захотілося мерзлого гімна в Петрівку –
неабищось захотілось з'їсти
Зачуханий – неохайний
Зашарілася – знітилася, почервоніла на
виду (Діденко Я.Л.)
Зашкарубок – брудна річ
Заядлий – наполегливий, невтомний
Заяложений – дуже забруднений
Збоку-припьюку – непотрібне
Збрело у голову – виникла ідея, щось
пригадати
Збити з пантелику
З бухти-барахти – зненацька, неочікувано,
без належної підготовки
Зварганити – зробити нашвидкуруч
З вашого рота та вам у пазуху
Звіздар балета
З воза впав, кінь всрав, ще й колесо
переїхало
Зволить
Звякнуть (звенькнуть) – зателефонувать
Згадала баба, як дівкою була
Згадала стара, як дівкою була
З глузду зіхати
З гімна пулю зліпить – щось зробити з
підручного матеріалу
З голою жопою – дуже бідний
Згребти, згріб – грубо вхопив за руку чи
іншу частину тіла
Згубив – загубив щось
Здвиг по фазі – дурнуватий
Здибалися – зустрілися
Здоровий, як грім
Здохел, здохле, здохляк(а), здохляка –
хвороблива на вид людина
Здриснуть – втекти
Зівка вловить
Зігнувся у три погібелі
Зіграв злий жарт
Зіграв у ящик – помер
Зійшов з дому
Зінське щеня
Зіпало, зпальник – рот

Зіпати – сильно кричати
Злетіти з котушок – здуріти, чинити не розумно
Злигатися – об'єднатися для вчинення недобрих справ або для перелюбу
Злидень – бідний з власної вини, бо безтолковий
Злидні да з видумками
Злидні обсіли
Зловити облизня
Змаламурити – з'їсти
Знають, як облупленого
Знічев'я
З мене бублик – жартівливо про якусь подяку
Змінити гнів на милість – змінити своє рішення
Зопалу – без обдумування
З пальця висмоктав – неправдива, неперевірена інформація
З печі звалився – недоречно висловився
З підскоком – швидко, охоче
Зрадив – пустив вітра
Зробить заікою – злякав
Зуб даю – казати правду
Зуби з'їсти на цій справі – довгий час займатися певною справою, бути її професіоналом
зуб на зуб не попадає – змерзнути
Зустрілася срака з віхтем – надовго
Зціпити зуби – замовкнути
Зчисток – неприємна людина

И

Иродова душа – лайка

І

Іж-планета, пішки-два – підемо пішки
І кісточка, і рисочка – дуже схожий на когось
І куртка здулася – швидко зник
І к чіму воно?
Індичі соплі (квіти)
І сміх, і гріх
І спав би – їв би
Ішак гнойний, ішак штопаний – погана людина

Ї

Їй віка не буде
Їсть з-під себе – дуже скупий
Їсть, як за себе кидає – багато жадібно їсть
Їсть, як срака клоччя – нічого не їсть Кукса

Їхали ми пішки

Їхали та й перекинулися – щось не склалося

Й

Йолоп

Йоршик – віхоть

К

Кабак – гарбуз

Кавузить

Калатати – бренчати, стукати, безперервно телефонувати

Калатушка – великий палець на нозі

Калошики – дуже брудні підосви ніг

Кандали – каблуки, незручне взуття

Кандьор – куліш, затірка

Канючити – просити

Калабаня – багно

Каламутити воду – інтригувати, провокувати конфліктні ситуації

Каліровка – сортове дерево

Калоша – стара жінка

Калякати – говорити чи писати

Капуста – капуста

Капшук – чохол-кишеня

Каракузка – кабачок незвичної форми

Каргани – жителі Стецівки (так їх називали жителі Вітового)

Капосник

Каркати, квакати – говорити, віщувати щось недобре

Катрага – с/г споруда, курінь

Катюзі по заслугі

Кахипердя

Кацавелок

Кашлюк

Квак (як квак) – п'яний

Квилити – просити, набридати

Кебить – розуміє, усвідомлює

Кендюх – салтісон; великий живіт у людини

Кендюх набити – добре наїстися

Кинули щучку в річку

Кигті – нігті

Кипіти від злості

Кирло-мирло, кирли-мирли (Карл Маркс)

Кирпа – ніс

Кирпу гне – задається

Кишки марш грають – дуже голодний

Киш, пір'я – звільни місце, іди геть

Кіт із дому – миші в пляс

Кінь не валявся – нічого не зроблено

Кландати – просити
Клеїть дурня
Клепати – бити
Клепаний – знається на справі, навчений
Клим дома, Хоми нема
Клинці підбивати – залицятися
Клумак – невеликий мішок
Клямка – ручка дверей
Кляча – стара жінка
Клятий – вредний, дуже гіркий (про хрін)
Клопіт, клопіття – проблема
Ковбасить – нудить від хвилювання або ж на похмілля
Ковбик – м'ясна страва, відварений свинячий шлунок, начинений рубленим м'ясом та салом
Коверзувати – не погоджуватися, набивати собі ціну
Коверкати – неправильно переставляти слова (літери) в реченні (слові)
«Кози лижуть» – про неприємне відчуття холоду по спині
коли та макова кутя? – довго чекати
колотити – створювати негативну атмосферу навколо особи чи в колективі, провокувати скандали
колотитися («Що ти колотишся?») – безпричинно хвилюватися, створювати панічний настрій, нервувати
Колупатися
Комиза – вередлива дитина
Комизити – вередувати, не погоджуватися, набивати собі ціну
Кому шо, а курці просо
Кондубаситься – заходить на дощ
Контра – ворог
Контра недобита
Коня прив'язать – сходити в туалет
Копити – каблуки
Копієчка до копієчки
Копнути – вдарити ногою
Користі, як з козла молока
Коробка перепихунців – коробка передач
Коряк, корячок
Косо-криво, якби живо
Кострулька
Коцури, коцурі, коцуряки – мешканці
Суботова
Кошлати
Кпинити (підняти на кпини) – глузувати
Краси на тарілці не носить, якби розуму не просить

Крашанка – яйце
Кректати
Кривульки – криві ноги
Кривунджа
Криша поїхала – з'їхав з глузду
Кришу зриває – сильно хвилюється
Кров з носа – обов'язково
Кругловида, як те лоша
Кровопивця
Кролиця – багатодітна мати, яка не може дати раду своїм дітям
Круги наміряти – безцільно ходити
Крута
Крутій, крутійка – шахраї
Крутяк, крутелик
Кряки – мешканці Яничя (Іванівки), мешканці Вітового
Крянькати – говорити щось неприємне, що дратує
Куди сон – туди й ніч
Кувікати – говорити щось неприємне, що дратує
Кужелить (Діденко Любов Антонівна, с. Голиково, 1952 р.н.)
Куйовдя – неохайна
Куку на муню – дурнуватий (про людину)
Куняти – дрімати
Куралесити – чинити небудмані вчинки
Курва, курвина
Куриця-наседка – квочка
Курій – півень-трансвестит
Курява – пилюка
Курятина – цигарки
Куций
Кушкатися – дуже тепло вдягатися

Л

Лаврового листу і собачого дристу
Лазити десь – без діла ходити
Лантух – великий мішок
Лапи посушив – помер
Лопухнутись – помилитись
Ласий на чужі ковбаси – полюбляти
отримати щось задарма
Ласті склеїв – помер
Лаханка, лаханище – дуже неохайна жінка, помийниця
Лахи, бебехи – старі речі, одяг
Лахудра – безтолкова жінка, можливо повія
Легкий на підйом – зговірлива, поступлива людина
Ледачий, як тхір

Лепетати – говорити
Лепетя – той, хто забагато говорить
Летів, та й крила звів – погано зробив
Летюче-біжуче
Лигар – п'яниця, ледар
Лижуться – цілуються
Лизни гузна (о) – не чіпай, відмова від запропонованого (Івківці)
Лиз(с)ькати
Лизявий
Лизя злизала – раптово зник безслідно
Лика не в'яже
Линдати – тинятися без діла
Лиса башка, дай пиріжка
Лисий, як коліно
Лисий, як срака
Ліфик
Ловити гав – бути неухважним
Ловити рибу у мутній воді
Ложка дьогтю у бочці меду – щось зіпсувати
Лизявий
Лизявка
Лизя злизала
Ловити витрішки
Ловити гав
Лопатою не доб'єш – здоровий
Лопуцька – молоді пагони рослин
Лохонутись
Лупити – багато і жадібно їсти (налупився – наївся)
Лушпайники – жителі Медведівки
Лушперить – про сильний дощ, бити когось
Л (ь)овка – гарна (про людину)
Люби, Боже, правду
Лякати унітаз
Ляпавка – той, хто багато говорить
Ляпарда – той, хто забагато говорить
Ляпати язиком
Ляпотиха
Лярва
Лярвина
Ляси точити

М
Магазін, лавка
Магар (ь) – могорич
Мазун – маленький бичок, ще не відлучений від корови
Мазюкатися – фабуватися
Майдан – у Вершацях дитсадок

Майоріти перед очима («Не майори, не майори!»)
Макінтош
Макітра – голова
Макітра не варить
Маламурити – багато жадібно їсти
Мале спасибі
Малий, та гімнистий
Мама дорогая
Манатки – речі
Мандраж – страх
Манівці (ходити манівцями) – закутки
Маніжитися
Манірний
Мантачити
Мантачка – приладдя для нагострювання коси
Мармиза, морда, мордаха, мордаха-промокаха - обличчя
Марципан – рогалик
Маслять – щось енергійно робити
Матвій поснідає – про велику затримку (і Матвій поснідає)
Матір Божа і святі угодники Печерські
Мати рідна
Маюнез
Мегера – розлючена жінка
Мене калатає чи підкидає – я хвилююся
Метнуть ікрину
Метр в прижку
Мигичить (про дощ) – накрапає
Минини – іменини, день народження (Діденко Любов Антонівна, с. Голиково, 1952 р.н.)
Миршавий
Міряти круги – безцільно ходити
Міцний горішок
Миршавий
Мньохалка
Мньохатися – діяти нерішуче, довго робити
Могорич
Могорич запити – справу вирішити
Мозги компостирувати – компасірувати
Моїм добрим комусь добро робить – добрий за чужий рахунок
Мокрий, як хлющ
Морозко – кіт, який живе надворі
Морочити голову
Моча в голову вдарила (стукнула)
Моя хата скраю
Мугати – багато жадібно їсти

Мудохатись – зволікати
Мудохало – той, хто зволікає, відтягує час
Мульку травити – морочити голову,
говорити дурниці
Муляє – заважає
Мундерка – нечищена відварна картопля
Мурий – негарний, рябий (про людину)
Муркотить – лагідно говорить
Мурло – замкнута, відлюдькувата особа
Мурсонутити – штовхнути, вдарити
Мускули, як у старого горобця під коліном
Мутний – непевний, ненадійний

Н

Набрався потерюхи – мав проблеми
Набульбавився – напився
Наверле – догори ногами, навпаки
На всі гроші
Нав'ючений
На голову б його тобі надіть
Нагріти руки
Надибати
Надраїти
Назирці
Назююкався – п'яний
Накидає косим оком
Наклепач писок
На кого Касьян гляне
Накуруно, хоч сокиру вішай
Накурився, як павук
На мацо – навпомацки
Намилився – зібрався
На обіжених воду возять
На пів шостого – відсутність ерекції
Напсьорить – зіпсувати повітря
На сраку легше
Натовкти писок
На тонку пряде – скоро вмере
Нахеза (я) ти – закінчити процес дефекації,
насмітити
Наче в корови з пазухи – зіжмаканий
Наче з жопи витягли – зіжмаканий
Наче тільки що з крашанки – негарний
Начухать морду
Набакир – набік
Набити лоба – потрапити у неприємну
ситуацію
Набить морду
Наблотикатися
Набрався – перепив
Набрався, як Сірко бліх – забагато взяти,
взяти непосильні зобов'язання

Набратись, як жаба мулу
Набрид, як гірка редька
Набурмосений – насуплений, надутий
Наверле – навпаки, з ніг на голову,
неправильно
Навернутися – впасти (не можна
навернутися – неможливо зайти, бо дуже
тхне)
Навести марафет
Навзнак – горілиць
Навів решку
Навішати – покарати, змусити щось
виконувати за інших
Навощений – святково одягнений,
бездоганно причепурений
Навприсяд
Наврипився
Наврочити – зурочити
На вчорашні дрожжі – з похмілля
Нагадай козі смерть, де не ходє – там і
пердь
Нагелити – багато накласти чогось важкого
Нагольне пальто – демисезонне
Нагріти руки – поживитися не чесним
шляхом
Надзюрити
На діти напердіти – себе треба глядіти
На діти напердіти – треба чоловіка глядіти
Надрекатися (наловчитися) – навчитися
Надув губи, як постолити
Надурняк – безкоштовно
Нажухкать
Нажохкать
На задній підводі з бубоном
Назирці (ходити) – наглядаючи
Найда
Найкраще (жити) попові й котові
Накалапуцяти
Накапостити – зробити підлість, заподіяти
шкоду
Накваситись
Накивать п'ятами
Накинути оком – щось уподобати
Накирнути – щось уподобати
Наклюкався – напився
Накрутить хвоста
Накушкатися – тепло одягнутися
Налигався – напився спиртного
Нализався – напився спиртного
Нализався, як жаба мулу – напився
Налі(и)сники – млинці з сиром

На німецький хрест – дуже подертися
(розірватися)
На мацо – навпомацки
Намилити шию – покарати
Наминати за обидві щоки – їсти з великим
апетитом, беручи до рота багато їжі
На мисочку – як жартівлива міра товару
На одному полі (гектарі) срать не сяду
Напартолити – погано зробити
Напахтїтися – надухатися
Напекли щоденників – про оладки, що
заміняли хліб
Написав, як курка лапою
Наплодила
Наплювати в борщ – розсваритися
Наплювати в душу – образити, зрадити
На понтах, як на колесах
Напугана – занадто тепло одягнута у
велику кількість одягу
Нарядилась
Насандалить
Насобачитись
На соняшниках верхи
Настобурчився
Наступить на пробку (запить)
Насупився
Натоптатися – наїстися
Нахнюпився
Наче медом намазано – дуже привабливе
Наче тільки з крашанки – дуже негарний
Наче шило в сраці – вертлява людина
На чужому горі свого щастя не побудуєш
Начухать ребра
На широку ногу – розкішно
Начистити пику, пилос – набити
Наша Галя балувана
На шарка, на шару – безкоштовно
Нахохлатився
Нацмулився – напився спиртного або ж
занадто напився якогось напою
На який хер треба
Не брати близько до серця – не
перейматися
Не було ні рїски в роті – бути голодним
Не варте виїденого яйця
Невгурний – лінивий або безтолковий
Не велюрні (не вдалі)
Невлузнутий – цілий, непошкоджений,
новий
Не виносити сміття з хати
Невірна – негарна (про людину)
Невірно – погано (про стан)

Невістка – чужа кістка
Невлузнутий
Не вмер Данило, так болячка вдавила
Не вмер, так здох – все одно
Не вознікай
Не все коту масляна
Не все Слава Богу
Не всі вальти в колоді
Не всі дома (Не всі дома? Нічого, на вечір
посходяться)
Невтригузно, невтрисрака – неохайна
людина
Не вчи вченого їсти хліба печеного
Невштивий – невихований, неслухняний
Не гавкай
Недільна дитина – недорозвинена,
розумово відстала
Недобитки ворожі
Недоколиханий – несповна розуму
Недолугий – який не відповідає своєму
місцю, призначенню і т. ін.; слабкий щодо
сили свого впливу – несповна розуму
Недомірок – низька людина
Не допетрати – не зрозуміти
недороблений – несповна розуму
Недостойний у світі жить
Недоумковатий
Не зів (зівай), Хомко, на те (й) ярмарка
(ярмарок) – будь уважним, не пропусти
потрібний момент
Не зімкнути очей
Не з'їсть собака калача, доки не покача
Не їж себе
Не завізно
Не знаходить собі місця
Не з руки
Не ликом шитий – розумний, кмітливий
Не лїзь мені в душу
Немає і живої ляльки – нікого немає
Немає ні краплі совісті
Немає резону
Не мала баба клопоту, та купила поросля
Не мились – не будеш митий – не
сподівайся
Не нагрїє собі місця – часто змінює місце
роботи або проживання
Не налазить на голову – дурниця
Не налазить ні на які двері – дурниця
Неоковирний – не доладний
Не пальцем зроблений – розумний,
кмітливий

Не підпрягайся – не твоя справа не вступай
у суперечку, яка тебе не стосується
Не прогав - будь уважним
Непутяще
Нерви мотати – змушувати нервуватися
Не рви жопу – занадто не старайся
Не роззявляй рота – будь уважним
Не сип сіль на рану
Не стоїть ломаного шеляга
Нестулепна – нездатна, нездібна
Нестьопна – нездатна, нездібна
Не сци – не бійся
Не сци в попіл
Не сци проти вітру
Не сьогоднішній – досвідчений
Не твоє мелеться – не бігай з корячком – не
твоя справа
Не трави душу
Неубієнне – бур'яни, які важко знищити
Не умнічай
Нефальтикультяпний – недолугий,
нікчемний
Не фонтан
Не фуричить – не підходить, не працює
(механізм)
Нехай буде й гречка
Нехай воно скажеться
Не хотіла коза на базар, так зв'язали і
повели
Не хоче, як старець копійки –
придурюється, нещиро відмовляється
Не шкодлива (не жалка)
Нехер лізти
Нидіє – гнітиться
Низько зрізане дерево – говорять на
людину замість слова «пеньок»
Нишпірка
Нишпорити
Ні Богові свічка, ні чортові кочерга
Ні в зуб ногою, ні в морду чоботом – не
володіти ситуацією
Ні в тин, ні в ворота – недоречно, невдало
Ні втік, ні догнав – і ні туди, і не сюди, не
годиться
Ні гріє, ні знобить – все рівно
Ні діла, ні роботи
Ні дна, ні берега
Ні дихнуть, ні перднуть
Ні до Бога, ні до людей
Ні живе, ні здихає
Ні ззаду, ні спереду – дуже мало,
невідчутно

Ні кує, ні меле
Німець – неввічливий
Німці ви передіті, от німці передіті –
жартівники
Ні риба, ні м'ясо – безініціативна особа, що
не має власної думки
Ні се, ні те
Ні сіло, ні впало
Ні сном, ні духом – не володіти ситуацією,
не знати
Ні совісті, ні страму
Ніс, як сюрчок
Ні ума, ні фантазії – безглуздий вчинок
Ніч яка місячна, тільки красти
Ні холодно, ні жарко – все рівно
Ніщо не ходить – відсутність громадського
транспорту через погодні умови або взагалі
Нивко, нивко, верни мені силку – по
завершенню весяно- чи осінньо-польових
робіт
Ноги в руки і тікати
Ноги вузлами, ходить ривками
Ноги на плечі і тікати
Ноги, як цівки – дуже тонкі ноги
Носа втерти
Носа задерти – загордитися
Носиться, як дурень з писаною торбою
Носиться, як курка з крашанкою
Носиться або літає, як перелесник –
постійно змінює місце перебування
Ночви – довгаста посудина, із відхиленими
догори стінками
Нужа – невизначений шкідник огородній
Нужник – вбиральня
Ньобисько – безтолковий

О

Оббубнити – побити
Обезбашений
Обісратися – зганьбити себе
Обламати
Обливають грязюкою
Обломилось
Обміняка – замінений
Обнять і плакати
Обоє рябє
Обскакати – перемогти
Обурів – знахабнів
Огинатися

Ого – заборонене слово («не огокай бо не вийде», під час діла на неготовий результат – випічка хліба, замішування тіста)

Огризок

Од гріха подалі

Один білий, а другий, як сніг – однаковий

Одинадцятим маршрутом – пішки

Одірви й викинь

Одлупила – одломила

Одна голова добре, а дві краще

Одною формочкою роблені

Одсапаю – обіцянка розраховатися

Одходняки

Ожили гниди – виздоровів

Озброєні до зубів

Ойойкове гніздо – неохайна зачіска

Околачуватися

Окочуритися – померти

Олигуватися – тинятися без діла

Опецькуватий – низенький, міцної тілобудови

Опростоволоситися – зганьбити себе або залишитися ні з чим

Опустити – принизити

Опустити ніже плінтуса

Орудує (ним орудує) – біснується

Остолоп

Осьдечка

Отама

Отримав наряд – отримав завдання

Отримати втик, втикон – отримати зауваження, бути покараним

Отримати на горіхи – бути покараним

Отримати одкоша – отримати відмову

Отсюдова (звідси)

Отута

Очима блимати (кліпати) – зганьбити себе, чогось не розуміти. соромитись

Очі б мої тебе не бачили

Очі б мої тебе не бачили, вуха б не чули

Очі завидющі, руки загребуші

Очільник – керівник

Очі позичити у Сірка – соромитися

Очкур – пасок

Ошивається

Ошурки

П

Падає тінь на всіх

Пальцями пиши

Пан Коцький, «Ти диви, який пан Коцький» – ледача людина

Пелела – жінка, яка не держиться дому, лайлива

Пердак – дупа

Періщить

Перцювати

Пипоть – сосок

Пігалиця – низькоросла, непоказна дівчина (жінка)

Підвести під монастир

Підеш свиснеш

Підлампічити

Підчепити хворобу

Піпірка

Після нас – хоч потоп

Пісюрбек – негідник

Пісюрня – дурниця

Пісьорити – вичитувати, ляяти

Пішло на душу – сподобалося

Побився – покалічився

Погуляла

Покривати

Помідори-тиковки – сливки

Понти ганяти

Пора і честь знати

Потрібне, як зайцеві (кобилі) п'ята нога

Потурмака – мовчазна, відлюдькувата особа

Почвалав

Пошарю – пошукаю

Пранці б тебе побили

Придибайло

Прийняти на груди – випити

Прийшла коза до воза

Прикид

Припаяти – вдарити

Присобачити – прикріпити

Прицюцькуватий – дурнуватий

Пришпандьорити – прикріпити

Пріложопий

Пройдисвіт

Пройдоха

Промишляє – ходити де-інде

Пропісочити

Прошу пана до корита – запросити до столу

Пукан – дупа

Пуп, як гайка

Пустий звук

Пустити вітра – зіпсувати повітря

Пуцьвірінок – малий

Періщить – (про дощ) – йде сильний дощ
Перти – нагло йти
Припхатися
Пішадрала, пішкадрала (пішки)
Пришиблений
Припертися
Прошмандовка
Підтющем
Підшаманить
Прихвостень
Перепихнутися
Піймати облизня
Попустити
П'яте колесо до воза
Петушитися
Пришиблений
Пришибейло
Проворний
Протівний
Паскуда
Попало під хвоста
Порево
Пороблено і задавнено
Патлі, патлюки, патли (волосся)
Пройдисвіт
Припертися
Пикомаз – косметика
Погибіль
Прибамбаси
Попертися – підти
Перетерти – переговорити
Переливи – співи
Перли – вислови
Прихвостень
Приймак
Прововтузитися
Провозитися
Прихвостень
Пришилепкуватий
Підмітайло
Підісрать, підсидіть
Пальцем роблений
Походна
Пройдисвіт
Поніжить
Плоха – покірна
Посмітюха
Пужално під хвоста
Пундики
По-свому
Прошмандовка

Писака
Почимчикував
Пошпетить – прогнать
Приблуда
Пропаща людина
Пиріжки поїсти
Прихвостень
Пазури – нігті
Пройдисвіт
Пристройка
Підкований
Підбитий
Причухатися – поправити зачіску
Падло
Пам'ять, як у корови – спочатку висралась,
а потім хвоста задрала
Порихтувати морду
Підти в загул
Пісьорити – лаяти
Подонжуанить
Потаскатись
Потікатись
Потинятись
Плескати язиком
Перетерти кістки
Пообсирати
Пердячка
Пороть гарячку
Постоли – губи
Поїсти пряники
Причосон
Припертись
Припхатись
Привалить
Причухкати
Помазав салом по губах
Перетрати
Похмельон
Поїли вафлі
Прикрий клавіші
Пайок, пайка – порція
Пакостити
Палантіна – покривало для перенесення
сміття
Палас – килим
Папа – домашній білий хліб (врізати папи –
відрізати хліба)
Паскуда
паскудити – ганьбити
Патлі
Патлата

Пахать
 Пацьборки – висячі нитки, обтріпані краї тканини
 Паца – рот
 Пейс – пасмо волосся
 Пекти раки
 Пелька – рот
 Пеньки бити – несправедливо звинувачувати
 Пеньок старий
 Пеня – про нерозумну людину (от пеня!)
 Періщить про сильний дощ (вперіщить – сильно різко вдарити)
 Пертисся поперед батька в пекло
 Перцювати – сердитися
 Пес мутнорилий
 Петляти – йти нерівною ногою
 Пирхає – нервово реагує
 Підеш свиснеш
 Під лежачий камінь вода не тече
 Підлесливий – підлабузник
 Підлиза
 Підмогоричити – дати хабаря
 Підножний корм
 Підручний матеріал
 Підсокиритись
 Підшаманити – підремонтувати про людське око
 Під'южувати – провокувати, нашіптувати
 Піжон – стиляга або бешкетник
 Пізно встався
 Піісят – п'ятдесят
 Пішло, як брехня по селу
 Пішло як у дим
 Пішодрала – пішки
 Пиляка – пилюка
 Пицьорник, пицьорник – обличчя
 Планида (планета) – У нього така планета (планида) – така доля, така вдача, така планета
 Плаче, не одхлипне
 Плести дурниці
 Плестися – повільно йти («Я йду, а старець плететься...»)
 Плестися у хвості – відставати від інших під час ходьби або у виконанні якогось завдання, повільно йти позаду всіх
 Плодюча – багатодітна мати
 Плохенька (стала) – захворіла
 Побився – вдарився, дуже впав
 Побий мене Бог – присягаюся, чесне слово

Побий мене циган лаптем – кажу правду, присягаюся
 Побритися – випити спиртного зранку
 Побубнявіти
 Повесніло – потепліло навесні
 Повісити на сухій гілляці
 Повітка – сарай
 Поганому поросяті і в Петрівку холодно – говорять про мерзлякувату людину
 Погуркотить
 Подавити завалки – душити за шию
 Подержатись за свого хлопця – сходити в туалет
 Подьом – пішли
 Покоцаний – місцями пошкоджений
 Полушаник – пухова хустка
 Помикитити
 Помічник смерті – той, що зробить ще гірше
 Поратися – доглядати домашнє господарство
 Пороблено і за давнєно
 По своєму пір'ю – шукати собі рівню
 Посуда мала – про тих хто небагато їсть (буквально – невеликий об'єм шлунку)
 Поторпедила – швидко побігла
 Потягуха – повія
 По саме нікуди
 по самі помідори
 По фіг – байдуже
 Пофурчить
 Поцупити – украсти
 Почвалав
 Пошабашити – закінчити роботу
 Похваткий – зручний у користуванні
 Пранці б тебе побрала
 Прашмандовка, пришмандовка
 Прибарахлитись
 Прибився
 Приблудився
 Прибудова
 Придавити комаря – заснути
 Прикарабок (прихалабок) – тимчасова прибудова, нашвидкуруч зроблена
 Прилизаний, вилизаний
 Прилизатися – ретельно зачесати волосся
 Прилип, як гімно до підосви
 Припадати на ногу – шкандибати
 Приплентався
 Припхатися – прийти туди, де ти небажаний

Прискалити око – примружитись
Присобачить – щось до чогось приєднати,
прикріпити
Пристав (причепився), як п'яний до радіо –
заграй, та й заграй!
Приший-пристібай – несерйозний,
безвідповідальний
Пришити ноги – украсти
Пришелеп(к)уватий
Пришешелений – дурнуватий
Пришпандьорити – прикріпити
Пробздітись – провітритись
Про вовка промовка
Проворонити – втратити
Провтикати
Промокнути до нитки
Проморгати – втратити, прогавити
Просрати парафію – бездумно втратити все
Псехи – істерика
Псешити – істерити, сердитись
Псюрня, псарня (розвели тут псюрню –
принадили велику кількість собак)
Пундики – смачні страви
Пустоцвіт – безтолковий
Путній – хороший, годний
Пхекати – висловлювати своє
незадоволення
Пхинькати
Пшінка – кукурудза
П'яний, як квач
П'яний, як чіп
П'ятаки (айстри в Суботові)
П'ятами креше

Р

Реготати
Репаник – перезрілий огірок
Репіжить – мається на увазі сильна злива;
«А він його репіжить – сильно сварить»
Рептух
Розгеведза – роззява
Роззуй очі – дивися уважніше
Розпустив облізлого хвоста
Розпустити вуха – підслуховавути
Розслабуха
Розходився, як холодний самовар
Рот по вуха
Руки розпустити
Рискати – шукати
Рибачити
Розходився, як холодний самовар

Репетує
Роз'єрепенився
Розступись, вода, гімно пливе
Радіво, радейко
Разтуди його в качель
Розкарячитись
Різношерста
Різнопланова
Разтудит та в дріт, та в колючу проволоку
Ракша – річ (людина), що має вельми
неприємний запах
Рапсать – завзято працювати
Ратиця – нога
Рахуба – неприємна ситуація
Рвать по-собачому – лаяти
Ребра порахувати – побити
Рейвах – гармидер
Рейтузи
Ремигати – пережовувати
Ремствувати – нарікати на щось
Репетувати – голосно кричати
Рже, як кінь Пржевальського
Ринка – ковшик із ручкою
Різати по живому – нещадно, безжалісно
Ріпиця (туриця) – бруд на тілі
Робили-робили і гімном завершили –
невдале або безрезультатне закінчення
справи
Роби, що хочеш, воно не вінчане
Роги збивать
Розгардіяш – безлад
Роззява – неуважна людина
Розісратися – розпочати роботу і не
закінчити, залишити робоче місце у безладі
або ж пересваритися з оточуючими людьми
Розкапустилась – сидячи розставила ноги
Розквасити - розбити
Розкрутити, розвести (когось)
Розкуматися – розсваритися
Розпанахати – розірвати, роздерти
Розсіфонився – розкричався
Розступись, болото, жаба лізе
Розтелепа – неуважна, можливо безтолкова
людина
Розчяхнутися – роздертися
Розчепірилась – сидячи розставила ноги
Розчіпчився – порозкидав речі
Ропав(л)ка – дуже товстий, з великим
животом
Ротяка
Руб і крашанка – про дешевизну товару чи
послуги (скільки з мене? – руб і крашанка)

Рубільник – великий ніс
Рука руку мие
Руки, як граблі – невміла людина
Рунтати – руйнувати
Рядюжка – ряднина
Ряха – обличчя

С

Салат з овочів усцявся
Сапетка – плетений кошик
Сахарниця – повія
Свекруха – менша частина вдвічі на косину
складеної хустки (неправильно одягнута
хустка – свекрухою нагору)
Свинтус – безсовісна людина
Свинюра – безсовісна людина
Світом нудить
Святе місце пусте не буває
Святий Йосип і Самсон переведи сон з
поганого на хороше – приказка на поганий
сон
Синій, як пуп – посинілий від холоду
Сікімліца – на ладан дихає
Сіфонить – протяг
Скаженина
Сказав, як відрізав
Скакати на жопі
Скніти
Скупердяй
Скурвитися
Слабка на передок – жінка легкої поведінки
Слептур – сліпий
Слово за слово
Смердить, як ракша – річ(людина), що має
вельми неприємний запах
Смердява, смердо
Сміється, аж на сраку падає
Смоли б ти гарячої напився!
Сношать – покарать, лаяти
собаче життя
Сон в руку
Спить в оглоблях
Спить і бачить
Спиш на ходу – неуважний
Спить, хоч до сраки дрова рубай –міцно
спати
Спить, як дривитня – занадто міцно спить
Справний – гарний на вроду
Срав, летів та ще хотів
Сракопад – ожеледь
Сральня – вбиральня

Срандиха – неохайна жінка
Сторчаки ловить – перечіпатися
Стрибає, як пісний вишкварок –
гарячкувати, нервуватися
Сукин кот
Сукин син
Супитися
Сусма – гуля
Сходити до вітру
Сюрчок
Сядь каменем (камінчиком)
Сальтисон – страва, відварений начинений
рубленим м'ясом та салом шлунок свині
Сапетка – велика корзина
Сахарь – цукор
Свайба – весілля
Сварганити – щось приготувати
Свиноматка – багатодітна мати, яка не
може дати раду своїм дітям
Свиристьолка
Свиснути – украсти
Світ затьмарився – велике, непоправне горе
Світ клином зійшовся – немає вибору
Світ перевернувся – велике горе
Семимісячні (малолітражні автомобілі)
Сердобольна
Сидіть крячкою
Сині – баклажани
Сім год мак не родив – голодовки не буде
Сіни – коридор
Сироти по тілу – мурашки по шкірі
Сканудіти
Склеїть ласти
Скиглити
Скімлити
Скліщило
Сковерканий
Сколотини – сироватка. несмачний борщ
(суп)
Скот – худоба
Скотиняка
Скотобаза
Скотомогильник – установа з чиновниками
скоцюбився – зігнувся
Слабоумний
Сливки-дрисливки
Слинько
Сльота
Сміється, як собака після ціпа
Смішно, як собаці після бича або ціпа
Смішно козі, що хвіст у грязі

Сміятись на кутні
Сновигати
Собака сіра
Собаці під хвіст
Собачник – сильний холод або ж дуже незатишна атмосфера в колективі
Совак, совачок
Совать ногами
Сомплі – нежить
Сон рябої кобили – дурниця
Сонечко визвірилося – сонце виглянуло з-за хмари
Сопи в дві дірки
Сошейка – асфальтована дорога
Спить і бачить
Справний – гарний, ладний (про людину)
Справніша (вже стала) – про хвору людину, що одужує
Срака
Срака лиса
Сраколиз, сраку лизати – займатися підлабузництвом
Срала-мазала – не довела справу до кінця
Срала-мазала, впала – око вибила
Сраним наверх (вгору) – погано зробить
Срать твоїй матері
Срать та лобом бить – робити дурниці
Срач – безлад
Срачка – діарея
Ссикотно – страшно
Стара потикана ондатра
Стервина, стерво, стервина, стервяка
Стибрити – украсти
Стидоба
Стирочка (стирка) – гумка
Стільна – модна, сучасна
Стопарик
Стояти на шухері
Страх потірять
Стрельнуло – згадалося або заболіло
Стрельнути – украсти
Стрибати у гречку – займатися перелюбом
Стулити пельку – замовкнути
Ступа – нерозумна
Стьобнути – украсти
Судний день
Сукин син
Суходрочка
Сучити – лаяти, обзивати сукою
Сцикавки – пуголки
Сцикає в очі (ошкіряється) – сперечається

Счисток – дуже некрасива людина
Сьома вода на киселі – далекий родич
Сядь камінчиком
Сяке-таке

Т
Твоїм язиком тільки помії мішати – так говорять про занадто лайливу людину
Тілистий
Тільки сракою блиснув
Тобі в циці прибуде – обійдешся
Тобі все гульки
Тонкосльоза – плаксива
Тормоз – людина, які дуже довго треба щось пояснювати
Точно, як в аптеці
Точно, як у банку
Трапище (-лице) – нагода
Тріщить по всіх швах
Тумаки
Тюхтій
Табло – обличчя
Талмуди (зневажливо) – речі, книжки
Тамат – томатний сік, паста
Тапочки (тапки)
Тарабаніти – багато швидко говорити
Тарапака – безтолковий
Тварюка
Тее-то, як його
Телепень – дурень
Теліпати язиком
Телися швидше («Ні мичить, ні телеться») – безпричинно зволікає
Телитися – зволікати, довго щось робити
Телиця – дівчина років 16-17
Тельбухи
Теребенить – нести
Теревеніти (дурні теревені) – говорити ні про що, якби тільки не мовчати
Теревені – пусті розмови ні про що
Тибричити – крсти
Ти йому сери межі очі, а воно каже: "Дош іде!"
Тикавка
Тиква полуднівська
Тинятися – ходити без діла
Тирлиця
Тирлице
Тицьнути – доторкнутися
Тіпає – трясє
Тіпун тобі на язик, а на сраку – прищ

Тіпчик
Тоїчки – тобто
Токмач – картопляне пюре
Топтанка – картопляне пюре
Тошнотік
Трагладіт – людина, яка багато їсть,
дармоїд
Тремпель – плічка для одягу
Треньки-бреньки – безглузді розмови
Три дебіла – ето сіла
Три млини і клопоть берега – про велику
огрядну жінку
Три(а)нда – жінка, що занадто багато
говорить
Триндіти – говорити дурниці або забагато
говорити («Як ти мені вже втринділася!»)
Тріпатися – говорити зайве
Тріпать язиком
Тріпло – той, хто багато говорить зайвого
Труба («Все, труба») – погані справи
Трухани – труси
Трясця твоїй матері
Тувалет
Тугенька – слабка розумом, міцної
тілобудови
Туди дивиться, а туди лізе
Тупа (людина)
Тупак
Тупор, топорище (про людину)
Турнути – штовхнути, зачепити
Тусить
Тьолка
Тьопатися – займатися перелюбом
Тьотяха
Тютя
Тягатися – займатися перелюбом
тягнешся, як счисток (щисток) – повільно
йдеш

У

Убогий – дурний
Убрикотитися – розлягтися
Убрикотився спати – ліг спати
У голови низько – незадоволення
У допрі сидіти – потрапити до в'язниці
Угавкався – набрид непотрібними
розмовами
Уграв – поламав, знищив
Удрапати – втекти
Ужасті (жах)
Уже розбіглась

У залепках – дуже брудний
У кожного свої воші в голові
У кожного своя весна в голові
Укусить і меду дасть – нещира, підступна
людина
Умити руки
У печінках сидить
Упиряка – дармоїд
У попа здачі немає
Урвався басок
Урекав
У роті, як сто котів насрало
У роті, як сто свиней ночувало – відчуття в
роті після п'ятики
Урод – погана на характер людина
У свинячий голос – запізно
Усім скопом – гуртом
Успіти, успіну – встигнути, встигну
Ухенькатися
Ухняпирився – зациквився
Ухойдокав
Ухоркатися – стомитися
Учкурити – швидко втекти
Ушастік
Ушкварити – швидко втекти
Ушніпився

Ф

фіглі-міглі – справи сердечні
Форсити – моднічать
Фраєр

Х

Хавка – їжа
Хавало, хавальник – рот
Хавати – їсти
Хай ти скажишся – відчепися
Х(а)ламидник – несерйозна людина, бруд
Халепа – неприємна ситуація
Халупа
Хана
Хандра – депресія
Хандрити – скаржитися, перебувати у
депресивному настрої
Ханига
Ханурік – п'яниця
Хата, як гузнянка – тісна хата
Хвіртка
Хезати – проводити процес дефекації
Химині кури і бабине ружжо – нісенітниця
Химка – безтолкова жінка

Химороть
Хівря – безтолкова жінка Хлюпик
Хліб розберуть
Хляки
Ходити козирем – загордитися
Ходити на цирлах
Ходить ходором
Ходьом – пішли
Ходять, як діти до школи
Холера
Холошотері – ледарі
Хороводити – затримувати
Хоч гопки скакай – нічого не вийде про
безвихідну ситуацію
Хоч греблю гати – багато
Хоч з мосту та в воду – безвихідна ситуація
Хоч камні з неба – будь-що, наперекір
усьому
Хоч кілок на голові теши – впертий
Християнський – хороший (про річ)
Хропака давати
Хто в ліс, хто по дрова
Хто в луг, хто в плуг
Хто всрався – невістка – знайти крайного
Хто при німцях жив, той і зараз живе
Хто як робе, так і їсть
Художник од слова «худо»

Ц

Цвіте, як майська роза
Цебенить
Цеїчки
Цепок – ланцюг
Це тобі не соняшники носить
Це тобі не хухри-мухри – не все так просто
Це тобі не шубу в труси запахать
Цівка – струмінь рідини
Ціпи в'язати – сперечатися
Циндря – розхристана, неохайна жінка
Цурпелить – нести швидко щось, про
сильний дощ, вітер, протяг
Цьомки-бомки
Цьомати – цілувати
Цюцюрка

Ч

Чаї ганять – нічого не робити
Чамрений (чемренний)
Чамор
Чапа – сапа
Чапати – полоти

Чаплія – кухарське знаряддя для
вигортання жару з печі на зразок кочерги
Чахлик
Чахоточний
Чвалати – повільно, безцільно йти
Чемойдан
Черствяк
Чесать язиком
Чибирияти – йти невпевненою ходою
Чорнорота – дуже лайлива жінка
Чорт ногу зломить
Чорт твоїй матері в пуп!
Чорти орудують
Чмирь
Чмо
Чувак
Чув дзвін, та не знає, де він
Чувгикає
Чувирло – безтолкова людина,
Чугун - казан
Чудо в лаптях – людина з нетиповою
поведінкою і непередбачуваними вчинками
Чума бубонна
Чума болотяна
Чумичка – брудна, неохайна жінка
Чумичка – ковшик із ручкою
Чуні – взуття
Чухан – особа, яка не слідкує за своїм
зовнішнім виглядом
Чухати потилицю – жалкувати
Чухати сраку – зволікати
Чухатися – вкрай повільно щось робити
чухмаритись
Чухно – неохайний
Чучундра – безтолкова людина, яку ніхто
не поважає

Ш

Шабашка – підробіток
Шампусік
Шарандули – мошонка
Шарашкіна контора
Шарить
Шабаш – кінець роботи
Шандарахнуло – вдарило
Шаровий – безкоштовний
Шаромижник
Шарпак – старий автомобіль або мотоцикл
Шарпати – смикати або без кінця
відволікати від справи
Шахер-махер – нечесні справи

Швендяти – ходити без діла, вештатися, тинутися
Швигалка – непосидюча людина
Швидить
Швидка Настя – діарея
Шворка – мотузка для білизни
Шерепа – нерозумна, безтолкова жінка
Шерептя – безтолковий
Шибайголова
Шибеник, шибельник – розбишака, відчайдух
Шибко – дуже
Шибко умний – дурний, хитрий
Шило в жопі
Шило-швайка – дуже вертлява дитина
Ширший ніж довший – товстий
Шиш
Шкандибати
Шкапа – стара коняка
Шкарбан (и) – старі черевики старе взуття
Шкафонер – шафа
Шкіритися – зло сміятися
Шкорбати – ходити, волочачи ноги
Шкръобати – човгати ногами
Шкръбати – йти чи писати
Шкурлаток – засохлий хліб чи щось інше
Шкуродер – здирник
Шльондра – повія
Шльондрати – тинятися без діла
Шльопає звідси – іди геть
Шляпа
Шманить – сильний сморід
Шмара
Шмаркач – малий хлопець (зневажливо)
Малолітній або дуже молодий, недосвідчений, невмілий
Шмарклі
Шминдики
Шмон – прибирання
Шмотки – речі
Шнобель – великий ніс
Шолоплений – дурнуватий, «скажений»
Шолудивий
Шпетити – ляяти
Шпінгалет – малий за віком або низькорослий
Шпо(у)ришки – порічки, червона смородина
Штитися – берегтися, шануватися (про дівочу честь "ти ж там штися! – бережи себе)

Штіблети
Штрополить (строполить) – навчас, повчас, «муштрує», підбурює
Штунда – мовчазна, відлюдькувата людина
Шуляк – невеликий качан капусти
Шустрий, шустрік
Шухер – небезпека
шухерний – відважний, зухвалий

Щ

Щаблювати – копирсатися в мисці у надії знайти щось смачніше
Шибеник – те саме, що бешкетник
Щитака
Щікатурка – штукатурка
Що їв – що радіо слухав – залишився голодний
Щоб тебе грім побив
Щоб тебе заціпило! – замовкни
Щоб тебе розірвало!
Щоб тобі добра не було
Щоб тобі повилазило...
Що висере, те і поїсть – скупий
Що за одна?
Що за птиця?
Що з літ – то з розуму
Що крізь пальці протече
Що не ступне, то брехне
Що ти себе доїдаєш? – занадто перейматися, страждати через муки сумління
Що уб'єш, те і уїдеш – невинна особа

Ю

Юркнути – непомітно втекти

Я

Язика прикусити
Яка муха вкусила – безпричинно розсердився
Як би не рот та не гузно, то і робить не нужно! (Івківці)
Якби тільки срать не хотілося
Як бідному жениться, то й день малий
Як блоха – низькоросла худа жінка, можливо ще й дуже рухлива
Як болячка – набридлива особа
Як від гілляки відірваний – безтолковий
Як віл посцяв – криво
Як вош за кожуха – міцно триматися
Як вуж на паличці крутиться – шукає вихід з неприємної ситуації

Як гімно в ополонці
Як гімно на паличці
Як гімно на цідилку
Як два (три) пальці об асфальт – легко
як два пальці обісцяти – дуже легко
Як добрий день – безглуздя
Як дране відро – непотрібне
Як дурному з гори котиться
Яке ваше собаче діло
Як з гімна пуля – нікчема
Як за камінною стіною – надійно
Як за себе кидає – жадібно їсть
Як з ріллі (рілляки) витягнутий – дуже брудний
Як у корови з пазухи – зіжмаканий одяг
Який піп, така й його молитва
Який Сава, така й слава
Як кіт на глині
Як книжка пише – неухильно
дотримуватися правил, за правилами
Як кому живому – про далеке майбутнє
Як корова на льоду – невміло, дуже незграбно
Як корова язиком злизала
Як Ленін на буржуазію дивиться – недобре
Як мертвому кадило – про безрезультатність заходів
Як мертвому припарка
Як мокра курка – дуже негарна
Як на зорваній (зарваній) вулиці – страшений безлад
Як не гімно, так тріска припливає до нашого берега – неварта поваги особа
Як недорізана Химка – безтолкова, розхлябана
Як не срачка, то пердячка – то одне, то інше
Як нова копійка – гарна (про людину чи річ)
Як одрізало
Як пердя – не знайде собі місця, занадто рухливий
Як Пилип з конопель – безтолковий
Як підстрелений – одягнутий в коротке
Як побачила – дар речі потіряла
Як помийне відро – зневага
Як потеряний
Як присниться – топором не одмахасься
Як рак свисне
Як риба об лід – мовчати

Як свекор пелюшок прать (спішить) – не поспішаючи
Як свиня в дощ – дуже негарна
Як свиня в нарийнику (намордник) – негарна
Як серпом по яйцях – дуже боляче, дошкульно
Як синиця – бліда, дуже худа, хвороблива
Як скаже, наче в воду пердне – сказати невпопад, висловити якусь нісенітницю
Як сльота – набридлива людина
Як смазчик – дуже брудний
Як собак не(до)різаних – дуже багато
Як собаці кістка
Як собаці п'ята нога
Як сто свиней
Як торба бліх – неприємність, зайві турботи
Як ходила, то й ходитимеш, як робила, то й робитимеш
Як трусами об поріг
Як у кузні – дуже брудно
Як у сливках
Як у церкві – ідеально чисто
Як Хайка – дуже неохайна жінка
Як швайка
Як що будемо робити? – Гузно впоперек рвати (Стецівка)
Ялзити – помано мити (підлгу, посуд)
Яма жолудка – про людину, яка не може наїстися
Япона мать
Я тебе розкусив
Як тільки, так і зразу
Я щось не в'їжджаю – не розумію
Я щось не доганяю – не розумію
Як з ріллі (рілляки) витягнутий – дуже брудний
Як у корови з пазухи – зіжмаканий одяг

Те місце, де місяць не світить, і сонце не гріє (гузно) (с. Івківці)

По відношенню до людей – скорочені форми імені: *напр.* Люба Василівна, Тоня Федорівна

Кров'яки (традиційна народна лайка, яка побутувала в українських селах задовго до появи москальських матюків. У Вершацях побутує досі:

бісова кров
бісіянська кров

разбісіяньська кров
иродова кров
иродінова кров
иродіянська кров

Курі, козі – пом'якшення твердого
приголосьного в назвах тварин (в деяких
місцевостях Чигиринщини): базарь, сахарь

Закінчення: ходю, носю (замість ходжу,
ношу), перенешений замість «перенесений»

Борщ у печі, як хазяїн у дворі
Кіт із дому – миші в пляс
Коло дівочок треба як коло бджілок
Субота без сонця не буває
Злидні в хату – любов через вікно

****Авторки розвідки вдячні за сприяння у доборі зразків місцевої лексики
Абашіній Л. О., Пискун О. О., Павловій С. Ф., Капусті В. І., Варченко Р. К.,
Черноус О. Б., Діденко А. О., Діденку О. В., Шмиголь Л. О., Юлкіній Л. І.,
Захарченко Л. О., Шмиголь С. П., Горенич О. М., Дорош О. П.,
Бондаренку В. М.*

Чос Володимир,
*лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла
Максимовича, начальник відділу редакції газети «Вісник Городищини»
(м. Городище, Черкаська область)*

«ТРАКТОР В ПОЛІ ДИР-ДИР-ДИР»

У давні часи землю орали плугом, вручну засівали зерном, жали колосся серпом, складали у копи, звозили возами, молотили ціпами, жорнами мололи на борошно, в печі випікали хліб... Робота у полі дуже важка. Однаково тяжко що орати, що сіяти, що збирати урожай. Як писав Тарас Шевченко у повісті «Наймичка» (1844 рік): «З ранку до вечора на сонці, без найменшої тіні, зігнувшись, жне жниця... О агрономи-філантропи! Вигадайте замість серпа яку-небудь іншу машину. Ви цим зробите величезну послугу приреченому на тяжку працю людству» [1, 60-61].

І з розвитком технічного прогресу робилися спроби полегшити хліборобську працю, підвищити її продуктивність. У середині ХІХ століття іноземні винахідники почали створювати перші сільськогосподарські машини. Паровий двигун для польових робіт був створений у 1868 році. Важив він близько 5 тонн. Найбільш популярним паровим трактором став «Гаррет 4СD». Письменник Володимир Короленко так описував роботу американських фермерів: «На краю поля стояв локомотив – красива і блискуча машина на колесах. Маховик швидко обертався, напереді стукотіли поршні, білий пар виривався тоненькою хмаркою. Тут же, помірно погойдуючись, плив у повітрі канат. З іншого кінця лану, як тварина, сердито вивертаючи землю, повзла залізна машина і гризла, і рила, і вивертала широку скибу чорнозему. Кілька чоловіків слідкували за цією роботою.

Можливо, вони випробовували машину, можливо, обробляли поле, але жоден не був схожий на нашого орача» [2, 212-345].

Невдовзі подібні машини почали з'являтися і на наших полях. Смілянський граф Олексій Бобринський сам створював нові типи сільськогосподарських знарядь, відкрив механічні майстерні з випуску аграрної техніки. Вчений-агроном Михайло Філіпченко з 1875 року керував будівництвом різноманітних польових машин на фабриці «Еміль Ліпгарт і К^о» у Москві та займався їхнім продажем. Коли осінню 1886 року Філіпченка призначили управителем Мошногогородищенського маєтку, одним з перших в Україні узявся орати землю не кіньми, а локомотивами [3, 68]. Їх встановлювали на протилежних кінцях поля. Парові машини лебідками і тросами тягнули плуги то в один, то в інший бік. Правда якість оранки ще була незадовільною. Як співалося в народній пісні:

Була б в мене парова машина,

То я її б продала!

А за ті гроші музики хороші

Найняла, ой найняла!

Хоча у деяких господарствах продовжували орати ниви локомотивами навіть на початку ХХ ст. В Умані діяла філія-склад сільськогосподарських машин і знарядь Н. Д. Фішмана.

А справжньою революцією в технічному забезпеченні сільського господарства став трактор. Залізна колісна машина тягала плуги, культиватори, сівалки, різноманітні вантажі. Перший двигун на бензині з'явився у 1887 році. Джон Фроелінч із Айови поставив його на колісну платформу і прилаштував до молотарки. Пізніше з'явився агрегат інженера Ватерлоо, який став прототипом для усіх наступних тракторів. На підприємстві Генрі Форда під керівництвом інженера Джозефа Галамба запустили масове виробництво тракторів з бензиновими двигунами. Хоча слово «трактор» ще не використовувалося, нову техніку називали «автомобільний плуг» [4].

Справді легендарним трактором став «Фордзон», який у 1917–1928 роках випускали у США. Його створила фірма «Форд мотор». Власник прагнув низькою ціною зробити трактор справді масовим. У 1918 році трактор коштував 880 доларів, у 1921-му ціну зменшили до 625, а в 1922-му до 395 доларів.

Копії «Фордзона» випускали у Ленінграді упродовж 1923–1932 років під назвою «Фордзон-Путіловец». Трактор рухався зі швидкістю до 10 км/год. Але для трактора головне не швидкість, а велика сила тяги. Потужність двигуна була 20 кінських сил, вага трактора – 2 т.

На лани Черкащини потихеньку, але наполегливо, виходили залізні коні – надійні помічники хліборобів. У Городищі на Дирдиному хуторі у 1924 році існував гурток зі спільного обробітку землі, який очолював Андрій Нечипоренко. Земля знаходилася біля Жукового ставу. Селяни мали трактор «Фордзон», яким керував Прокіп Нечипоренко. У 1929 році у Городищі було створено машино-кінну станцію, яка в 1930 році реорганізувалася у машино-

тракторну станцію бурякосійного напрямку, що згодом мала 28 тракторів. Навчання на курсах трактористів тривало 6 місяців.

У Журавці на Городищині в 1922 році діяли сільськогосподарські артіль «Сівач», «Культура» і «Жнець». Представники останньої навіть брали участь у виставці досягнень народного господарства у Москві. Тоді ж виїхав орати перший у селі трактор, яким керував Кіндрат Ласкавий. У Старосіллі на колгоспному полі перший трактор з'явився у 1930 році, на ньому працював Герасько Ільченко.

На Шполянщині у 1928 році артіль «Зірка» одержала в премію трактор «Фордзон», першим трактористом був Олександр Попович. У Катеринополі в березні 1921 року, на відібраних у священника землях, організували колективне господарство «Пролетарій». Через деякий час придбали перший на Катеринопільщині трактор «Фордзон». У Суботові у 1922 році організували артіль «Полум'я праці», яка теж мала «Фордзон». У 1923 року в селі Голоківка Чигиринського району 22 сім'ї створили сільськогосподарську артіль «Незаможник», придбали трактор «Фордзон». В селі Нова Дмитрівка Золотоніського району в 1928 році створили комуну «Дніпровець» – червоний командарм Клим Ворошилов подарував їм трактор «Фордзон», за що згодом його іменем назвали колгосп. У місті Кам'янка у 1930 році при цукрокомбінаті створили машинно-кінно-тракторну станцію – там було 17 американських тракторів «Інтернаціонал» і 12 «Фордзонів». У селі Тетерівка Жашківського району перші трактори з'явилися в 1934–35 роках. Це були 3 «Фордзони» на яких трактористами працювали Григор Сухонос, Федір Швець та Іван Шевчук. Для села Багва перший трактор «Фордзон» придбало бурякове товариство в 1929 році. Його пригнав з міста Олександр Михайлівський, трактористами були Іван Шевчук та Іван Белінський. Письменник Іван Ле допоміг придбати перший трактор «Фордзон» у своє рідне село Мойсинці на Чорнобаївщині.

У 1925 році в селі Бабанка (Уманський район) було засновано кредитне товариство, яке придбало трактора «Фордзон». Це був перший трактор в селі. За його кермо сів колишній наймит Омелян Склярчук. Наступного року трактора придбала артіль «Октябрівка», його водив незаможник Степан Мельник. У 1989 році трактор-трудівник «ВТЗ Універсал» був встановлений на постаменті біля ПТУ 36.

Сільськогосподарська техніка розвивалася. Наступним успішним трактором був «Фармол» – дітище американської компанії «Інтернешнл Харвестер». Двигун був карбюраторний, потужністю 22 кінські сили. У бак заливали гас. Коробка передач мала три швидкості, що дозволяло рухатися зі швидкістю 3–7 км/год. Трактор мав просту конструкцію, був надійним в експлуатації. У 1934 році на заводі імені Кірова замість трактора «Фордзон-Путіловець» почали випускати цей більш досконалий трактор, який отримав назву «Універсал». Створили чотири модифікації трактора. На одній з них вперше в СРСР встановили колеса з пневматичними шинами. «Універсал» був першим радянським трактором, який у великій кількості експортували за кордон. Завод випускав його до 1940 року.

У 1928 році в Сталінграді почали будувати тракторний завод. За два роки зійшов з конвеєра колісний трактор СТЗ-15/30, прототипом якого був американський трактор «Інтернаціонал 15/15». Колеса мали сталевий обід з ґрунтозацепами. У 1929 році почали будувати тракторний гігант у Челябінську. 1 жовтня 1931 року запрацював Харківський тракторний завод. До 1937 року його базовою моделлю був варіант «Інтернаціоналу» – ХТЗ-15/30. Трактор міг працювати із трикорпусним плугом.

Старожили розповідали, що в тридцятих роках у Буді-Орловецькій Городищенського району були такі залізні коні ХТЗ із шипами на колесах замість шин. Тямущих хлопців, які тягнуся до техніки, направляли на піврічні курси механізаторів при МТС. Потім поверталися працювати у колгосп [6].

Через війну на 1943 рік у Радянському Союзі не залишилося жодного тракторного заводу. Усі були зруйновані. Тому терміново створили підприємство у м. Володимир, яке відновило випуск «Універсалів». Його зняли з виробництва тільки у 1955 році, коли з'явилися моделі тракторів нового покоління. Усього із 1934 до 1955 року в СРСР випустили більше 210 тис. тракторів «Універсал».

Трапилося фото кінця 1940-х років. На ньому зображений трактор «Універсал» – залізний кінь, який успішно працював у колгоспі села Калинівка Городищенського району. У Калинівці діяв колгосп «Жовтень».

Трактори «Фордзон» та «Універсал» були передовою технікою свого часу. Не було б їх – не знали б аграрії сучасних «Джон-Дірів» та інших потужних й високопродуктивних тракторів і комбайнів. Тому у світі чимало старих тракторів встановлені на п'єдестали, як пам'ятники.

Сільська механізація на Городищині, фото 1940-х рр.

Реклама с/г техніки Фішмана. Поч. ХХ ст.

Пам'ятник трактору «Універсал».
с. Корнилівка Корсунь-Шевченківський район Черкаська область

1. Шевченко Т. Наймичка. Зібрання творів : у 6 т. – К., 2003. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – С. 57-120.
2. Короленко В. Без языка. Собрание сочинений в пяти томах. – Том 2. – Л. : Художественная литература, 1989 г.
3. Филипченко Б. Биографические страницы из семейной летописи одного рода. – К., 2007.
4. Вікіпедія uk.wikipedia.org
5. Джерело. Музей етнографії та побуту смт. Бабанка.
6. Власні краєзнавчі дослідження.

Кукса Надія,
*завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,*
Діденко Яніна,
учений секретар
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ПОТЯСМИННЯ У ЕТНОЛОГО-ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ СТУДІЯХ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Самобутня культурна спадщина Потясминня, зокрема Чигиринщини, постійно перебувала у полі зору дослідників, етнографів, фольклористів. Особливо інтерес до неї поживавився в XIX, на зламі XIX – XX ст. Погляди багатьох фокусувалися на колишній гетьманській столиці – Чигирині, родовому маєтку Хмельницьких – Суботові, Холодному Яру. Візити дослідників, переважно, були короткочасними і зводилися до поверхового огляду залишків пам'яток Чигиринщини, відвідування існуючих на той час церков та монастирів, зустрічей із старожилами з метою збору легенд та переказів. Головним завданням цих відвідин стало нагромадження різномірних матеріалів на тему щоденного життя та обрядовості краю. Хоча ця діяльність мала, здебільшого, збиральницько-накопичувальний характер, однак часто дослідники фіксували зміни та еволюцію суспільних і економічних відносин на селі.

Одним з перших описів, який містить цікаві з точки зору етнології матеріали присвячені Чигиринщині, міститься у "Щоденнику подорожі" (1773–1774) Йоганна Антона Гільденштедта – вченого-природознавця, академіка петербурзької Академії наук, доктора медицини. вчений. У травні 1774 року вчений декілька днів провів на Чигиринщині, вивчаючи Новоросійську, Слобідсько-Українську та Малоросійську губернії для складання їх географічного опису [Гільденштедт Й.-А. Зимовка в Кременчуге 1773–1774. Путешествие Елисаветградской провинцией. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/elib/gildenshted/index.html>; Никифорова Н. А. Щоденник подорожі І. А. Гільденштедта Єлисаветградською провінцією (травень – липень 1774 року). – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/pu/uk/articles/93.pdf>]. Він занотував цікаві спостереження щодо господарювання місцевих жителів: *«шанець Шалмош, що раніше звався Стецівкою. На річці стоїть млин, але через брак води він зараз не працює.* [Никифорова Н. А. Щоденник подорожі І. А. Гільденштедта Єлисаветградською провінцією (травень – липень 1774 року). – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/pu/uk/articles/93.pdf>]. *Гречку і просо у ці дні ми бачили вперше у цих краях [1].*

На ланах зеленіє прорість вівса та ячменю – у палець заввишки, жито почало колоситися, а от пшениці ще майже не видно...

Мешканці тутешні для роботи мають лише волів, а коней не заводять...

У Вершацьку... Мержанова Пасіка. У цьому прекрасному ліску виставлено більше сотні вуликів, що ними служать тут липові пні по 3 фути завдовж, і в 1 фут завтовши. У колоді прорубують отвір завбільшки в палець, горішній край щільно закривають дошкою, всередину вставляють горизонтально 4 патичка, що до них бджоли прикріплюють соти; влітають і вилітають вони через бічні отвори. Взимку борті тримають у льоху; слабкі рої зміцнюють, переганяючи бджілок підкурюванням з сильних, а коли є потреба зовсім спорожнити вулик, бджіл з нього знищують, підкурюючи гниляком.

У Цибульові та Вершацьку по садах ростуть плодові дерева: яблуні, звичайні груші, вишні та звичайні сливи. Останні трапляються досить часто, а великі білуваті вишні, що їх росіяни називають черешиною – рідко; також є бергамоти (імовірно мова йде про сорт груші із сплюсненими плодами – прим.авторів), які тут називають гливани, окремі екземпляри персиків (по-тутешньому – брусковини) та абрикосу (по-тутешньому – морелі) трапляються лише у Вершацьку; айва, яку називають гунею, або гушею, шовковиця (молдавською – фрага); *Clacagnus angustifatra*, або ієрусалимська верба (дика маслина – прим. авторів). Бачив тут невеличкі саджанці волоської горішини та мигдалевого дерева. Виноградне лозиння тут різне, кожне посажене окремо; досвід показує, що вони дають плоди, хоч і не кожний рік витримують дію весняних приморозків. Агрис та смородину можна зустріти тут майже в усіх садках, а з квітів – півонії, троянди, любисток, шавлію, оксамит. Є три різновиди слив – угорка, мергелка та туркени.

...Раків ловлять за допомогою призматичних кошелів, що мають кожен 3,5 футів завдовж, 2 фути завшири та 2 фути висотою, їх тут називають рогелями. Кошіль являє собою обмотаний сіткою остов (3 дрючки, 2 поперечки та 2 перпендикулярних поперечкам короткі палички). Кошіль беруть за кінці 2 чоловіки, і тягнуть широким боком по дну, в такий спосіб підбираючи придонну рослинність разом з раками.

Для лову риби тут зазвичай користуються (більше – взимку) – конічним кошелем, сплетеним з вербових лозин, що зветься "вершею". Вона має 3 фути вздовж та 1 фут згори уперек, у середину вставляється воронка, що займає від основи півкошеля; риба збирається між воронкою та горішнім днищем кошеля, яке затикається рослинністю. ... [Никифоренко Н. А. Щоденник подорожі І. А. Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень-липень 1774 року). – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/pu/uk/articles/93.pdf>].

...Шляхом сюди бачив як орють поле. Саме тоді підіймали цілину, на другий день її засівали просом і боронили. Тутешня борона складається з гострих патичків, кожен – завдовжки в п'ядь. Піднявши цілину, зазвичай, сіють на ній просо, на другий рік – гречку, потім – пшеницю чи ячмінь, овес чи жито.

Тутешній плуг нагадує грузинський (але є менший за розміром), і відрізняється від російської сохи. У нього впрягають 3–4 воли; один орач

править плугом, другий погоняє волів; борозна має 1 фут завширш, 1 дюйм вглиб; за 10 хвилин плуг просувається на 100 кроків. Тут є шкідлива звичка не давати зораному полю перепочити часинку до посіву, коли б бур'яни, вирвані плугом могли б згнити... [Никифоренко Н. А. Щоденник подорожі І. А. Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень-липень 1774 року). – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/ru/uk/articles/93.pdf>].

Цікаві деталі щодо життя населення Чигиринщини маємо і у альбомі «Подорож мальовнича по Полонії 1781–1783 pp.» Йогана Генріха (Жана-Анрі) Мюнца (1727–1798) – художника-портретиста, пейзажиста, архітектора, військового інженера, всебічно обдарованої людини, який багато працював та подорожував Європою [Johann Heinrich Müntz [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Heinrich_M%C3%BCntz]. У 1781 р. Мюнц побував у Чигирині та його околицях, насамперед у Суботові [Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., Техніка, 2000. – 144 с., 323]. Він змалював вигляд Чигирини і Суботова та описав власні малюнки. Вони містять цікаві подробиці з повсякденного життя місцевих жителів. На Малюнок «Гора. Чигирин» зображенні бачимо вигляд на Замкову гору із затясминського боку. З правого боку – будинок із двосхилим дахом, огорожений високим парканом. [Budzinska E. Jana Henryka Müntza podroże malownicze po Polsce i Ukraine: 1781–1783. – Warszawa, 1982. – 355 s., 258; Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., Техніка, 2000. – 144 с., 386].

Малюнок «Млин у Суботові над Тясмином» [Budzinska E. Jana Henryka Müntza podroże malownicze po Polsce i Ukraine: 1781–1783. – Warszawa, 1982. – 355 s., 258]. Інша назва: «Суботів. Вигляд млина» [Subotów. Młyn – widok. Müntz, Johann Heinrich (1727-1798) rysownik [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://egr.buw.uw.edu.pl/node/33166>]. На малюнку зображено господарську споруду – дерев'яний водяний млин, що стоїть над річкою. Попереду – віз та декілька чоловіків, один з яких переносить мішок із збіжжям. Цікавим видається і опис, що супроводжує малюнок: «Вигляд млина в Суботові... Бачимо тут на передньому плані стовпа із кілками, що означає звільнення від чиншу, так як край цей є мало залюднений» [Budzinska E. Jana Henryka Müntza podroże malownicze po Polsce i Ukraine: 1781–1783. – Warszawa, 1982. – 355 s., 258]. Останній малюнок має інформативну цінність, насамперед, як ілюстрація однієї з побутових сцен повсякденного життя мешканців Суботова другої половини XVIII ст.

Більш активний інтерес до дослідження краю з'явився у першій чверті XIX ст.

У 1821 році Чигирин відвідав визначний представник українського романтизму, історик, етнограф, композитор, поет та перекладач, фольклорист, лексикограф, архівіст, музикант Микола Андрійович Маркевич. Він присвятив місту свої поезії із збірки «Українські мелодії» (1831 р.), а коментарі до неї – історії та пам'яткам Чигирини. Можемо припустити, що під час перебування на Чигиринщині історик та етнограф займався і пошуково-експедиційною роботою. [Українські мелодії /

Маркевич Н. // Московский телеграфъ, издаваемый Николаемъ Полевымъ. – Часть двадцать седьмая. – М.: в типографіи Августа Семена, при Императорской Медико-Хирургической Академіи, 1829. – С. 295-301; Украинскія мелодіи. Соч. Ник. Маркевича. – М.: в типографіи Августа Семена, при Императорской Медико-Хирургической Академіи, 1831. – XXX+156 с.].

Свої фольклористичні студії у краї проводив і польський літератор, історик, публіцист й громадський діяч Міхал (Михайло Антонович) Грабовський (1804–1863), основоположник української історичної школи в польській романтичній історіографії. [Антонюк-Кисіль П. В. Михайло Грабовський як дослідник історії України // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. ХХІХ. – 2010. – С. 277-281, 277-281]. Свої повісті з українського життя «Коліївщина і степи» (1838), «Станиця Гуляйпільська» (1840), «Тайхури» (1845), «Оповідання курінного» та ін. [Антонюк-Кисіль П. В. Михайло Грабовський як дослідник історії України // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. ХХІХ. – 2010. – С. 277-281, 278], Грабовський писав на основі місцевого українського фольклору. М. Грабовський сам збирав Фольклор на Чигиринщині і використовував його не лише для літературних творів, а й для історичних досліджень [Білошапка В. З історії поляків на Чигиринщині // Збірка праць Олександрівського краєзнавчого музею: Випуск 5. – Олександрівка, 2007. – С. 10-15, 13].

В 40-х рр. ХІХ ст. в краї двічі побував Тарас Шевченко. Отримані митцем враження вилилися в цикл художніх творів та поезій, а видана у 1844 р. збірка отримала назву «Чигиринський Кобзар» [Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Наддніпрянська минувшина. ХVІІІ–ХХ століття. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2018. – 300 с. – С. 70-78]. Його художні твори не лише фіксують стан пам'яток краю, а й відображають зовнішній вигляд традиційних будівель краю – культових, житлових та господарчих.

У 40-х р. ХІХ ст., як співробітник Київської археографічної комісії Чигиринщину неодноразово відвідував П. Куліш. Він пішки сходив майже усю Київщину, [Археографічна комісія [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/arkheografichna-komisiya/>; Кулиш Пантелеймон Александрович [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.fame.com.ua/k/kulish_panteleimon] Подорожуючи містечками і селами Правобережної та Лівобережної України, він зібрав цінний історико-фольклорний матеріал, який згодом видав окремою працею під назвою «Записки о Южной Руси».

Результати історико-етнографічних студій П. Куліша суттєво відрізнялися від розвідок його сучасників тим, що мали не лише описовий, а й аналітичний характер.

Влітку 1843 р. Куліш вирушив у фольклористично-археографічну поїздку тодішньою Київською губернією. В першу чергу він був налаштований на запис фольклору: «В одном кармане у меня «Станица Гуляйпольска», в другом Гомерова «Одиссея», в третьем альбом для

рисования и записывания, в четвертом штофик запиканки, открывавшей мне самые несообщительные уста старожилов, козацких и гайдамацких потомков». [Куліш П. Повне зібрання творів. Наукові праці; Публіцистика. – Київ: Критика, 2015. – Т. III: Записки о Южной Руси: [у 2 кн.] / упор., комент. Василь Івашків. – Кн. 1. – 416 с., іл. – С.268] П. Куліш склав питальник з 23 пунктів, відповіді на які мали дати уявлення про народне ставлення до свого минулого. Особлива увага запитальника зосереджувалась на питаннях пов'язаних із подіями Коліївщини. [Куліш П. Повне зібрання творів. Наукові праці; Публіцистика. – Київ: Критика, 2015. – Т. III: Записки о Южной Руси: [у 2 кн.] / упор., комент. Василь Івашків. – Кн. 1. – 416 с., іл. – С. 267-269.]

Цікаві згадки про неодноразові і тривалі перебування Куліша на Чигиринщині ми знаходимо і у його листах, зокрема до Т. Г. Шевченка: «... Из своей поездки извлек я величайшие результаты. Вы это со временем увидите. О гайдамаках я записал прекраснейшие рассказы, которые вместе с другими составили том и будут изданы под. заглавием «Малороссийские редания etc». (з листа П.Куліша до Т.Шевченка, 20 жовтня 1843 р.) [Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – Київ: Критика, 2005. – Т. I: 1841–1850 / Упор., комент. Олесь Федорук, Наталья Хохлова; відп. ред. Степан Захарків. – 648 с. – С. 23.]

Чигиринщина дала письменнику цінний етнографічний матеріал для написання його «Записок о Южной Руси», який поданий і у статті «Город Чигирин и замечательнейшия его окрестности» в газеті «Київські губернські відомості» (на нашу думку авторства П.Куліша) [Город Чигирин и замечательнейшия его окрестности // Киевские губернские ведомости. Отдел Второй. № 9, 1 марта 1846 года. Часть неофициальная С.73; Город Чигирин и замечательнейшия его окрестности // Киевские губернские ведомости. Отдел Второй. № 10, 8 марта 1846 года С. 79-81] та роману «Чорна рада» [Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Наддніпрянська минувшина. XVIII–XX століття. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2018. – 300 с. – С. 78-92]

Нерідко П. Куліш проводив фольклорні експедиції по околицях мешкаючи в Олександрівці – маєтку свого товариша М. Грабовського, [Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – Київ: Критика, 2005. – Т. I: 1841–1850 / упор., комент. Олесь Федорук, Наталья Хохлова; відп. ред. Степан Захарків. – 648 с. – С. 366],

Не дивлячись на власні сподівання та надії, в Київській губернії історик не записав жодної думи, хоча перекази про Хмельницького живуть в устах народу [Куліш П. Записки о Южной Руси. – С.-Петербургъ: в типографіи Александра Якобсона, 1856. – Т. 1. – 354 с., 81]. Дослідник резонно зауважував, що пояснити дану ситуацію можна не стільки недавніми подіями Коліївщини, які певною мірою витіснили з пам'яті українських поселенців картини більш віддалені в часі, скільки переселенням населення на лівий берег Дніпра, що почалося за часів Хмельницького і закінчилося за Самойловича. Правий берег переважно перед іншими частинами, був театром війни Хмельницького і в зв'язку з цим поступово майже зовсім обезлюднів [Куліш П. Записки о Южной Руси. – С.-Петербургъ: в

типографії Александра Якобсона, 1856. – Т. 1. – 354 с., 81]. П. Куліш з жалем зазначав, що пошуки його «були подібні до випадковостей полювання» [Куліш П. Записки о Южной Руси. – С.-Петербургъ: в типографії Александра Якобсона, 1856. – Т. 1. – 354 с., 268]. Іноді протягом кількох днів, незважаючи на всі зусилля, йому не вдавалося зустріти людину, розповідь якої б заслуговувала на стенографування. В Чигирині письменник не записав ні жодного переказу, ні жодної пісні. «В цьому, – на його думку, – немає нічого дивного. – Місто в Малоросії не має ніяких переваг перед селом стосовно розповідей про старовину, і гучна назва Чигирин не пов'язана в свідомості його мешканців ні з якими історичними спогадами» [Куліш П. Записки о Южной Руси. – С.-Петербургъ: в типографії Александра Якобсона, 1856. – Т. 1. – 354 с., 268].

Після відвідин Чигирин П. Куліш попрямував до Суботова. За порадою місцевих жителів, П. Куліш звернувся до патріарха Суботова Омелька Каплоухого, від якого пішли в них всі старосвітські пісні і всі спогади про колишні часи [2, 274].

Пантелеймон Куліш записав від Омелька Каплоухого чотири історичні спогади: «Хмельницький в Запорозькій Січі», «Плата Хмельницького за полонених», «Злочин і кара Юрася Хмельницького», «Походження і кінець гайдамаки Неживого» [Куліш П. Записки о Южной Руси. – С.-Петербургъ: в типографії Александра Якобсона, 1856. – Т. 1. – 354 с.].

Під час подорожі по Холодному Яру. Дослідник записав декілька переказів: «Гайдамаки в Мотренинском монастире», «Мечь за имя жида», «Гайдамаки в Жаботине», «Гайдамаки в Умане», «Искус пред вступлением в запорожское братство» [Куліш П. Записки о Южной Руси. – С.-Петербургъ: в типографії Александра Якобсона, 1856. – Т. 1. – 354 с., 279-288].

Під час подальшої мандрівки Чигиринщиною П. Куліш почув також розповідь Івана Бурдуна, «старого бондаря в местечке Александрове», який «вознаградил меня за долгие мои переезды по Чигиринщине»: «Вербовка в гайдамаки и развязка Уманской трагедии 1768 года». Той же оповідач розповів і про поєдинки у запорожців. [Куліш П. Записки о Южной Руси. – С.-Петербургъ: в типографії Александра Якобсона, 1856. – Т. 1. – 354 с., 292-302].

Свої дослідження на Чигиринщині проводив і лікар державних маестностей Київщини, кореспондент Російського географічного товариства Домінік П'єр Де ля Фліз. У 1851 р. при Київському університеті було створено Комісію для опису губерній Київської навчальної округи, яка носила характер наукового товариства. Де ля Фліза було запрошено до реалізації розробленої Комісією «Програми для етнографічного опису губерній Київської навчальної округи». Науковий спадок дослідника – дев'ять так званих альбомів, об'єднує величезну кількість різнобічних статистичних, географічних, медичних, біологічних відомостей, що становлять етнографічно-краєзнавчий опис населених пунктів Київської губернії, проілюстрований численними поліхромними малюнками [Де ля Фліз Д. П. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – 244, [10] с.: іл.].

Чільне місце серед зібраної Де ля Флізом інформації посідають відомості з Чигиринського повіту. По суті безцінними насамперед для етнографів є «Костюмы крестьян государственных имуществ Киевской губернии, рисованные с натуры на месте, объезжая все селения округов Киевскаго, Сквирскаго и Черкаскаго...» [Де ля Фліз Д. П. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – 244 [10] с.: іл., 211], де подаються зображення мешканців частини громад і Чигиринського повіту: Боровицької, Трушівської, Шабельницької, Адамівської, Рацівської, Чаплинської, Липівської, Суботівської, Цвітнянської, Новоселицької [Де ля Фліз Д. П. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – 244 [10] с.: іл., 215-216].

Особливу увагу мандрівник приділив опису старожитностей колишнього родового маєтку Хмельницьких Суботова. зокрема звернув увагу на кам'яну стелу, що здавна знаходилася на центральному (так званому Козацькому) майдані села біля Свято-Михайлівської церкви і вважалася одним з його символів. Дослідник записав цікаві перекази про кам'яну бабу у Суботові, що перегукуються із сучасними: «Камень вышиной десять футов, стоящий на улице с.Субботова, возле церкви. Жители называют его Бабою. Женщины и дети боятся проходить возле сего камня ночью. Старожилы говорят, что во времена гетмана Хмельницкаго привязывали к этому камню преступников для наказания оных» [Де ля Фліз Д. П. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – 244 [10] с.: іл., 137].

По суті ексклюзивним можна вважати зображення архітектурного ансамблю Медведівського Свято-Миколаївського Пустинного монастиря [Де ля Фліз Д. П. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – 244 [10] с.: іл., 140].

Відгомін славної минувшини, що продовжував жити серед місцевого люду в легендах і переказах, не залишив байдужим збирача: козацька тематика домінує і серед інших напрямків його досліджень. Де ля Фліза по праву можна вважати одним з відкривачів народних картин «Козак-Мамай». Колишній французький офіцер, відвідавши Чигиринщину у 1851 р., виділив з-поміж інших старожитностей народні картини з зображенням символічного образу козацької звитяги. Поряд з «Мамаєвим дубом» [Де ля Фліз Д. П. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – 244 [10] с.: іл., 95] Де ля Фліз подає власну копію однієї з картин, яку називає «Разбойник Мамай» [Де ля Фліз Д. П. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – 244 [10] с.: іл., 94], *зауважуючи, що* «между поселянами есть тоже предание о разбойнике Мамае, и во многих домах находится картина изображающая сего разбойника сидящего под дубом, с бандуркою в руках...» [Де ля Фліз Д. П. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – 244 [10] с.: іл., 93]. На жаль, автор не вказує точного місцезнаходження оригіналу, зазначаючи, що «Сия картина находится в многих домах в Украине» [Де ля Фліз Д. П. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – 244 [10] с.: іл., 93]. Однак, з огляду на те, що, за його ж словами, мешканці краю легендарний «Мамаїв дуб» пов'язують з особою, що колись реально існувала, логічно припустити, що картину скопійовано в одному з сіл повіту, яке знаходилося в безпосередній близькості від дуба.

Твори дослідника, виконані з натури в своєрідній, лише йому властивій манері, що супроводжуються коментарями автора, мають, безперечно, не тільки пізнавальну, а й історичну цінність.

В 1856 р. у Вільно була видана книга «Opowiadania i krajobrazy: Szkice z wędrówek po Ukrainie» («Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні»), що описувала подорож Україною. Значна її частина присвячена описам Потясминня: Холодного Яру, Медведівки, Суботова, Чигирина. Її автором був Зенон Леонард Фіш (Zenon Leonard Fisz) (1820 (1821)–1870) (псевдонім Тадеуш Падалиця) – польський новеліст, мандрівник та публіцист, видавець [Фіш Зенон-Леонард. Енциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона [Интернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/142942/%D0%A4%D0%B8%D1%88.; KWAPISZEWSKI M. PORTRET PISARZA KRESOWEGO. O ZENONIE FISZU// Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej. – 1987. – 78/4. – S. 105-126, 105]. З. Л. Фіш мав зацікавлення і українській етнографії. В середині XIX ст. він писав, що з молодості «намагався щорічно збирати на Україні перекази, пісні, наспіви і таким чином зберегти їх від забуття» [Epszstein T. Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2005. – 590 s., 191].

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. Фіш надсилав описи «типів українських», що були коментарями до малюнків Казимира Пжишиховського до новоствореного „Tygodnika Ilustrowanego” (Щотижневика ілюстрованого) [KWAPISZEWSKI M. PORTRET PISARZA KRESOWEGO. O ZENONIE FISZU// Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej. – 1987. – 78/4. – S. 105-126, 125].

"Opowiadania i krajobrazy": Szkice z wędrówek po Ukrainie» («Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні») З. Л. Фіша. містять цікаві історико-побутові та етнографічні описи жителів краю та їх занять. [KWAPISZEWSKI M. PORTRET PISARZA KRESOWEGO. O ZENONIE FISZU// Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej. – 1987. – 78/4. – S. 105-126, 129]. Під час подорожі, що, імовірно, відбулася в першій половині XIX ст., публіцист мандрував «по берегах Тясмина, Дніпра і Росі. Головними місцевостями, на яких відпочило око мандрівника, були: Жаботин, монастир Святої Мотрони, Медведівка, Суботів Хмельницького, Чигирин... Кожного разу приходять історичні згадки і постаті минулого.... Всі ці події та особистості постають перед нами у живих мальовничих образах. Минувшина та сьогодення України, стан її звичаєвий та економічний, пейзажі чарівні родинного закутка, перекази народні, майстерно опрацьовані» [ZENON FISZ (TADEUSZ PADALICA). ZARYS BIOGRAFICZNO-LITERACKI przez Leonarda Sowinskiego // KŁOSY. – Czasopismo ilustrowane tygodniowe. – № 674. – Т. XXVI. – Warszawa 18 (30) maja 1878. – S. 348, 348]. Надзвичайно цікавою є заувага автора, яка стосується спостережень щодо різниці між жителями села та міста, в даному

випадку Чигирини, що лишається актуальною і на сьогодні: «Тип міщанський у Чигирині, як і скрізь на Україні, є сторонній різнорідний, чужий місцю і пам'яткам ... На селі ще знайдеш лірника, легенду, пісню, переказ, і пробудиш струну, що звучить минулим; у містечку нічого цього вже нема...» [KWAPISZEWSKI M. PORTRET PISARZA KRESOWEGO. O ZENONIE FISZU// Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej. – 1987. – 78/4. – S. 105-126, 106].

Частина опису була присвячена традиційним заняттям місцевих жителів, видам сільськогосподарських культур, що вирощувались в краї. Значна частина розповіді подорожнього була присвячена опису культових споруд – церков та монастирів, побуту ченців. Заслуговує на увагу і колоритний опис традиційного ярмарку у Медведівці.

На підтвердження думки наведемо фрагменти з книги: «Мотронинський монастир. ...Архітектура ... та сама, що й сільських церков, і так само вони (монастирі – прим. авторів) в значній мірі дерев'яні, лише деякі більші.

... Всередині ... церкви оздоблення на зразок усіх інших святинь грецьких... Біля дверей головних з правої сторони, бачимо велику картину, що зображає Страшний суд, чи радше муки грішних та щастя блаженних. Цікавим є розгляд тої композиції народного якогось маляра, який за місцевими уявленнями написав це полотно. Вгорі на хмарах образ Божий і безліч святих: ангели трубами будять мертвих, і із землі постає безліч небіжчиків. Це один момент; але тут же нижче бачимо вже і сцени Страшного суду...» [Fisz Z. L. Opowiadania i krajobrazy. T. 1: szkice z wędrowek po Ukrainie. – Wilno: nakładem i drukiem Jozefa Zawadzkiego, 1856. – 286 s., 42-72].

Потрапивши до Мельників мандрівник занотував свої зауваги про традиційні розваги місцевих жителів: «...перед корчмою сиділи на призьбі селяни обох статей, слухаючи музики та дивлячись на людей, що танцюють. Якийсь кульгавий починав на скрипочці «козака», що брало за серце молодь.

Люд український любить танцювати, лиш тільки танець чоловічий, «козак», має у них більше зухвалості і витонченості. Жінки ж стрибають на одному місці, крутяться, ходять, розходяться, але рухам тіла не надають жодних витончених положень.

...Була то неділя. У Медведівці був ярмарок... ярмарки сьогодні в українській глушині ... Є то ще пам'ятки часів патріархальних... багато чого є тут до спостереження кожному, хто хоче вивчити цю місцевість і люд, що на ній проживає. Ярмарки тут відбуваються в більшості від світанку до ранку: у Медведівці торгують навіть через ніч цілу. Увечері, напередодні ярмаркової вже тягнуться усіма дорогами: кінно, пішо, візками і возами. У сутінках торговиця і ринок вже є переповнені людом. Чоловіки ходять між возами, скотом, бочками смоли, купами бондарських виробів, і чумацькими возами, наповненими сіллю; жінки і дівчата снують поміж розложеними на землі крамами стрічок, коралів, хусток; жидки і тут, і там, і деінде; нарешті шляхта, що приїхала на парокінних візках із панянками в яскравих хустках, виділяються на цьому тлі живому, доповнюючи образ... (традиція проведення надто ранніх ярмарків збереглася

у Медведівці і до сьогодні. Це давало можливість торгівцям переїхати і поторгувати в декількох селах за один раз – прим. авторів.)

...покидаємо містечко, вирушаючи до монастиря Св. Миколая ...показався монастир ...Стежка повела нас до задніх, в цілому непривабливих воріт монастирських. Справа виднілися старі келії ченців, наліво – більш прикрашений і чистий будинок ігумена, а посередині площі стояв монастир – будова дерев'яна, архітектури звичайної, що вирізнялася хіба що високими вежами. Паралельно до будинку ігумена біліла церква зимова, більш прикрашена, але меншого розміру. Напроти, з-поза дерев, виднілася головна брама монастирю...

Кожна келія складається з однієї кімнати більшої з піччю пекарською та двох малих, призначених для тієї ж кількості монахів. Столи покриті скатертинами місцевого виробу, а протилежний кут кімнати в зображеннях святих... [Fisz Z. L. Opowiadania i krajobrazy. T. 1: szkice z wedrowek po Ukrainie. – Wilno: nakładem i drukiem Jozefa Zawadzkiego, 1856. – 286 s., 42-72].

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. у краї побував письменник, етнограф, краєзнавець Митрофан Александрович, який з 1857 по 1860 рр. служив в Канівському саперному батальйоні в званні підпоручика. Відслідковані ним перекази, що стосувалися часів Гайдамаччини, були укладені в історико-краєзнавчу розвідку «Из Канева в Чигирин и обратно» [Александрович М. Из Канева в Чигиринъ и обратно. – Черниговъ, 1860. – 56 с.].

Під час подорожі М. Александрович вирішив побувати на Чигиринщині – місці, де, на його глибоке переконання, мали зберігатись не лише пам'ятки старовини, а й фольклорні матеріали, що свідчили про давню та героїчну історію. Метою пошуків «собирателя южно-русских преданий» [Александрович М. Из Канева в Чигиринъ и обратно. – Черниговъ, 1860. – 56 с., 54], як називав себе сам Александрович, були історичні пісні та перекази [Александрович М. Из Канева в Чигиринъ и обратно. – Черниговъ, 1860. – 56 с., 1]. Однак Чигирин не потішив дослідника ні пам'ятками старовини, ні записами історичних пісень чи переказів, справивши на нього враження звичайного глибоко провінційного повітового містечка.

Далі маршрут дослідника пролягав через Суботів, де він поспілкувався з одним із місцевих селян, дізнавшись ряд місцевих переказів: «Я постарался заговорить о старине, вот что я услышал (от моего рассказчика я узнал, что Омелько Каплюхий, описанный в Записках о Южной Руси (селянин, з яким спілкувався П. Куліш у 40-х рр. XIX ст. – прим. авт.) еще жив, хотя оглох и пришел в детство): «Старший Хмільницький з ляхами бився і вельми багато грошей у церкві (от у сій) поховав, а син його не в батька був, ополячивсь, побусурманивсь, да і прийшов під Суботово, да з гори Валки збив Вежу, що на церкві була, одначе грошей не досяг. За те він і досі сновигає по гаях і байраках, гадюка ссе його серце».

«Хіба то все одно, що по полячитись, що по бусурманитись», – спросил я.

«Воно не одно, та бачте Ляхи тоді укупі з Татарами воювали. А се вже чи не після Хмільницького було, як приїхав у Суботово Мамай з

Запорозцями и Ляхам багато шкоди наробив. Тут у лісі неподалечку є дуб, не високій, да рясний, Мамаєм зветця. Кажуть, що буцім-то Мамай на йому казан вішав, да як задзвонить, то його хлопці і біжать; а інші кажуть, що через те, що і Мамай був низький, да дужий, як той дуб» [Александрович М. Из Канева в Чигиринь и обратно. – Черниговъ, 1860. – 56 с., 31-33].

Проїжджаючи через Медведівку, мандрівник поспілкувався із місцевими жителями – вони розповіли збирачеві декілька оповідок про давні часи: «По случаю праздника Вознесения и хорошей погоды, вся Медведовская публика собралась на базаре. Я подошел к двум старикам, – один был лет семидесяти, другой несколько моложе. Между нами завязался разговор о замке (мова йде про занедбані укріплення Медведівського замку, які Александрович побачив у містечку – прим. авторів).

– «Я родивсь, то вже той замок був», – говорив старший из них, Степан Опанасенко, – «тільки палі були товщі. Колись прийшла Орда, спалила місто, а люде позбігались у замок; довго думали татари, якби добуть його; піймали якогось Ляха, – забув вже як він прозивався, – і обіщали йому грошей, щоб він отчинив хвіртку, що була над ставом (задній своїй стороною замок прилегаєт к ставу – М.А.), він і одчинив, вони у ночі і влізли, а там у замку була попада, вона як почувала, що Татарва у замку, то ухопила шаблю і була-б не пустила Татар; да ніхто їй допомоги не дав; вона втомилась, так її і зарубали» (тут респондент Александровича розповідає легенду, записану пізніше П. Чубинським і процитовану Едвардом Рулікоським у статті, присвяченій Медведівці, в «Словнику географічному Королівства Польського...» – про «попівну з Ведмедівки» [Medwedowka /Rulikowski E. // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom VI. – 960 s. – S. 232-235., 235] – прим. авторів).

От другого крестьянина я услышал известный рассказ о Золотой Грамоте:

– «От с чого почалась та гайдамачина. Ляхи панували і дерли народ, а ченцям і промитої води не було. Запорозці якось і приїхали до Миколаївського Монастиря на прощу; ченці і кажуть їм: допоможіть нам, бо Ляхи скоро з нас і шкуру здеруть. Запорозці ж кажуть: як нам Цариця Катерина дасть позволеніє, то і Лядського духу в польщи не буде. Один з ченців був у Цариці писарем і руку її знав, то під її руку і підписавсь, и показав Запорозцям; вони як побачили, то й почали Ляхів бити; а разом з іми і наш брат піднявся. Ляхів усіх за суччу річку проперли. Одначе, як тії Запорозці по повертались у Січ, то Ляхи ще горій почали народ дерти: ви кажуть суччі діти у Гайдамаках були».

При этом Степан Опанасенко рассказал о Конфедератах: «Я швецъ, і мій батько був швецъ; він ще був парубком, як пани збунтували на свого Короля; до Короля далеко, так вони тім часом почали людей мурдовать. П'яні понапиваютьця та й їздять, і вже де молодиця гарна, або дівка, то ніяк не вбережеш. Раз до діда прийшли у ночі, тай кажуть батькові: де у вас тут польща (а в нас один рив Польщею прозивається). Батько бачить, що вони п'яні, і не схотів вести, так один як вріже його шаблюкою по руці, руку й

разрубав, мусив батько йти, а як дошов до польщи, то під гору і втік, а вони на конях, то ім і не можна його наздогнати» [Александрович М. Из Канева в Чигиринь и обратно. – Черниговъ, 1860. – 56 с., 35-37].

Надалі подорож проходила через Мельники, де від молодої дівчини Оксани він записав пісню «Про сотника Харька» [Александрович М. Из Канева в Чигиринь и обратно. – Черниговъ, 1860. – 56 с., 45-47].

Творчий доробок дослідника був гідно поцінований Борисом Грінченком, який відібрав до збірки «Из уст народа...» три перекази, записані Митрофаном Александровичем на Чигиринщині [Грінченко Б. Из уст народа: Малорусские рассказы, сказки и пр. – Чернигов: Земская типография, 1901. – 488 с.].

Іконографія Потясминня ХІХ ст. теж дає цікаві відомості щодо звичаїв, традицій, одягу, інтер'єру та екстер'єру традиційних будівель краю. Одним із митців, які цікавилися цією темою, був наш земляк польський художник Казимир Пжишиховський (1836–1917). Сучасники говорили, що в його акварелях «як у дзеркалі відбивається Україна» [Świętosławska A. Rysował z natury Przyszychowski. Wizja ukraińskiej wsi w prasie warszawskiej II połowy ХІХ wieku // *Obce/swoje Miasto i wieś w kulturze Białorusi, Polski, Rosji, Ukrainy.* – Kraków: Wydawnictwo «Scriptum», 2017. – 269 s. – S. 34-50, 49].

Поштовхом до становлення К. Пжишиховського, як справжнього художника України, стала співпраця із варшавським "Щотижневиком ілюстрованим", що розпочалася у першій половині шістдесятих років ХІХ ст. У 1860 р. в часописі було вміщено «Лист Тадеуша Падалиці» (псевдонім письменника Зенона Фіша), який друкувався із продовженням. Автор подавав змістовні описи українців «Чигиринського повіту» та наголошував на необхідності олівцем змалювати «околицю, степи, ліси, народні типажі і одяг, сліпого лірника, чумака». Через деякий час Т. Падалиця у черговому листі скаржився, що нема художника, який би взявся відтворити «історичну картину з України» – відчувалася потреба у мистцеві, якому було б під силу таке завдання. Ним виявився К. Пжишиховський [ФЕДОРУК О. К. Українські співці в польському малярстві // ФЕДОРУК О. К. Перетин знаку: дибрані мистецтвознавчі статті: у 3 кн. / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. – Київ : ФЕНІКС, 2007. – Кн. 2: Українська культурологія. Історія та теорія мистецтва. Постаті. Народна творчість. Рецензії. – 368 с. : іл. – С. 123-130., 125]. Його роботи друкувалися під загальною назвою «Типи українські», як ілюстрації до статей Тадеуша Падалиці [Świętosławska A. Rysował z natury Przyszychowski. Wizja ukraińskiej wsi w prasie warszawskiej II połowy ХІХ wieku // *Obce/swoje Miasto i wieś w kulturze Białorusi, Polski, Rosji, Ukrainy.* – Kraków : Wydawnictwo «Scriptum», 2017. – 269 s. – S. 34-50, 37]. З часом ілюстрації Пжишиховського стали незалежними від супутніх дописів та статей, ставши самостійними. У 70-х роках ХІХ століття кількість опублікованих робіт Пжишиховського поступово зменшилася. До 1879 року «Щотижневик ілюстрований» вмістив 62 гравюри виконані відомими польським граверами по малюнках художника. Іноді малюнки його авторства друкувало також варшавське

видання «Kłosy» [Świętosławska A. Rysował z natury Przyszychowski. Wizja ukraińskiej wsi w prasie warszawskiej II połowy XIX wieku // *Obce/swoje Miasto i wieś w kulturze Białorusi, Polski, Rosji, Ukrainy.* – Kraków : Wydawnictwo «Scriptum», 2017. – 269 s. – S. 34-50, 42]. Роботи художника головним чином представляли характерні типи – українських селян, чумаків, дівчат у традиційних строях, жебраків, сліпих лірників, іноді євреїв, і рідше види навколишніх містечок та сіл. Ескізи Пжишиховського виконані були, як підкреслюють за тогочасним звичаєм підписи, «з натури», з виразним тяжінням до реалізму [Świętosławska A. Rysował z natury Przyszychowski. Wizja ukraińskiej wsi w prasie warszawskiej II połowy XIX wieku // *Obce/swoje Miasto i wieś w kulturze Białorusi, Polski, Rosji, Ukrainy.* – Kraków : Wydawnictwo «Scriptum», 2017. – 269 s. – S. 34-50, 37].

Серед робіт Пжишиховського «Типи українські: дівчата з околиць Чигирина», «Типи українські: селянин з околиць Чигирина», що були надруковані у варшавським «Щотижневику ілюстрованому» [Кукса Н. В, Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX-I половини XX століття. – Черкаси : Вертикаль, 2013. – 200 с., 41]. На інших роботах бачимо традиційні житлові. Культові та господарські будівлі Чигиринщини: «Вигляд Чигирина» («Widok Chehryna»), «Давня церква уніатська в Медведівці» ("Dawna cerkiew unicka w Medwedowce").

Ще одним цікавим зображенням, що є ілюстрацією до етнографічних досліджень Т.Падалиці є «Хата у Баландиному». На малюнку зображено інтер'єр традиційної української хати. Тадеуш Падалиця дає пояснення – чия саме хата була використана в якості натури для малюнку: «Щоби зостатися вірним правді, художник зробив його з натури, вибравши для того хату вчителя у селі Баландиному, як людини, яка традиційно відзначалася у селі українському порядком та заможністю» [Świętosławska A. Rysował z natury Przyszychowski. Wizja ukraińskiej wsi w prasie warszawskiej II połowy XIX wieku // *Obce/swoje Miasto i wieś w kulturze Białorusi, Polski, Rosji, Ukrainy.* – Kraków : Wydawnictwo «Scriptum», 2017. – 269 s. – S. 34-50, 37-38].

Ряд малюнків К. Пжишиховського виконані на Чигиринщині зображають традиційні будівлі – хати, господарчі споруди, церкви та колоритні людські типажі, без конкретної прив'язки до місцевості. Вони є документальним свідченням та ілюстрацією тогочасних етнографічних досліджень.

Роботи Пжишиховського були максимально точними та реалістичними, з докладною і точною передачею деталей матеріальної культури, завдяки чому є документальним свідченням української традиційної культури того часу, іконографічним доповненням пам'яткознавчих та фольклористичних досліджень.

Ще одним цікавим зображенням краю є вигляд Чигирина польського художника Наполеона Орди.

Часом створення малюнка є період між 1870–1874 рр., коли художник і побував на Чигиринщині. Оригінал роботи зберігається у Національному музеї у Кракові (MNK III-r.a-2853) [Czehryń. Widok ogólny miejscowości nad

rzeką Taśminą. (TeKa Ukraina) [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://katalog.muzeum.krakow.pl/pl/work/MNK-III-ra-2853-Czehry%C5%84-Widok-og%C3%B3lny-miejscowo%C5%9Bci-nad-r>].

На малюнку – вигляд на центральну частину міста та затясминську сторону з Замкової гори. На передньому плані бачимо схематично зображену повітову управу та безлюдну базарну площу із двома дерев'яними гойдалками, зокрема гойдалкою-вихалкою. Подібні розваги були традиційними елементами ринку – одного із центрів економічного і громадського життя міста. На малюнку підпис – «Czehryń».

Наприкінці 1850-х – у 1860 рр. «хлопомани»-українофіли – студенти Київського університету польського походження, збираючи етнографічні матеріали та знайомлячись із життям народу, пішки подорожували по Україні в селянському одязі. Вони обійшли Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину і більшу частину Катеринославщини та Херсонщини. Борис Познанський, Готфрід Пшеднельський та в майбутньому відомий український історик Володимир Антонович відвідали і Чигиринщину [Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття [Текст] / Н. В. Кукса, Я. Л. Діденко. – Черкаси, 2013. – 200 с. – С. 9].

Проводив власні дослідження та активно використовував етнологічні студії М.Грабовського на Потясминні Є.Руліковський – відомий польський історик та етнолог, дослідник історії Київщини. Він бачив своє завдання в тому щоб зберегти та зафіксувати прояви традиційної народної культури на Наддніпрянщині: «Зайве було б повторювати, що є річ для науки важлива не дати загинути переказам і звичаям народним, які особливо у наш час, серед нових суспільних відносин щораз зникають і гинуть». Tadeusz Epsztein Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2005. – 590 s. – S. 191]

В травні 1872 р., нарешті, вдалося побувати на Чигиринщині і Миколі Костомарову. Це була короткочасна експедиція разом з етнографом Павлом Чубинським з метою дослідження *«окремих місць, що мали значення в історії козацтва і яких мені не вдавалося бачити раніше»* [Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с., 622].

Дослідники побували у Мотронинському та Свято-Пустинному Миколаївському монастирях, після чого заїхали до Суботова. Костомаров, насамперед, познайомився з настоятелем Свято-Михайлівської церкви о.Романом Орловським, якому завдячує своїм збереженням Свято-Іллінська церква [Кукса Н. Повернені імена: суботівський священик Роман Орловський // Свідок козацької слави: погляд крізь століття. До 350-річчя родового храму Б. Хмельницького в с. Суботіві – церкви Святого Пророка Іллі – Черкаси, 2003. – С. 70-79, 70-79]. «...Напроти самого будиночка священика побачили ми дерев'яну церкву трійчасту...(Свято-Михайлівську церкву –

прим.авторів) З вікон його будиночка виднілись на пагорбі білі стіни іншої церкви... То була церква, збудована самим Богданом, що слугувала тимчасовим місцем його поховання...» [Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с., 624].

В процесі спілкування з місцевими мешканцями історик зафіксував місцеві легенди і перекази, які перегукувались із записаними в 40-х роках ХІХ ст. П. Кулішем. Проте за три десятиліття, що розділяли відслідковані обома дослідниками в Суботові польові матеріали, ситуація так змінилася, що М.Костомарову було досить важко, а то й взагалі неможливо визначити історичне підґрунтя – в свідомості носіїв інформації переплелися відомості, що мали місце в різні історичні епохи. Чого тільки варті комбінації, де воедино злилися події доби Хмельниччини та Потьомкінські часи [Кукса Н. Старожитності Чигиринського краю в «Записках о Южной Руси» Пантелеймона Куліша // PEREYASLAVICA. Наукові записки. Збірник наукових статей. Випуск 2(4) – К., 2008. – С. 95-97, 694-700]!

Марко Грушевський в «Гетьманському гнізді...» занотував спогади про перебування вченого в Суботові, «що у Варивона Коцура ще з замолоду жив місяців зо два та дознавався тут про Хмельницину і списував усе у книги свої, нагадував про сі порядки і тоді, та вже тепер друге зайшло» [Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897-9./ Подав Марко Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т. ХСІ. – Кн.5. – С. 5-32, 20]. З огляду на те, що про перебування вченого в Суботові селяни пам'ятали більш, ніж через чверть століття, можемо припустити, що його візит міг тривати кілька днів, проте аж ніяк не два місяці. За словами самого М.Костомарова, його візит з метою ознайомлення зі старожитностями Чигиринщини був досить короткочасним [Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского; примеч. И. Л. Бутича. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с., 624-625].

На кінець ХІХ ст. припадає і збиральницько-дослідницька діяльність на Чигиринщині маловідомого досі етнографа і фольклориста Марка Федоровича Грушевського.

З 1897 р. до 1910 р. о.Марко був священником церкви Святого Архистратига Михаїла в с. Суботів Чигиринського повіту.

Перебування в Суботові стало апогеєм його дослідницької роботи. Захопившись ідеєю вивчення та збереження народної культури, значну частину вільного від служби часу священник проводив серед селян – записував їх спогади, вивчав обряди, звичаї, традиції, використовуючи при цьому соціологічні методи дослідження: анкетування, опитування за спеціально розробленим запитальником.

Матеріали, зібрані на Чигиринщині протягом 1889–1900 рр., згодом були оформлені в двотомну працю «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу».

Стосовно укладання збірки Марко Грушевський констатував: «... не змігши спертися на самих легендах, казках, віруваннях та всяких переказах, я

ужив способу просто «протокольного». Запросив собі грамотних помічників, розсилав їх із своїми питаннями по людях описувати людські відповіді на запитання і все, що дехто почує; а до того, зібравши коло себе ще й неграмотних селян, робив запити на ті ж самі питання, звіряв усе, що вже було записане, і дописував, що нове од їх почув... Вживав свого способу й у школі навіть з дітьми, або запитуючи їх або завдаючи усякої теми на папері.

Нарешті я не скривав перед спільниками своїми, що хочу описати село так, як воно є, і почав діло з розмови з ними про вартість самого діла, про спосіб, як би його найменше і найдокладніше зробити і врешті, який би йому заголовок дати. Гуртом було доведено, що варто показати й себе між другими людьми, особливо в порівнянні з Росіянами, між якими Великороси вдають із себе кращу, командуєчу горстку людей. Найбільш, правда, сю вартість прошено в гурті показати, що до бідноти, темноти та безправности на українському селі; «Нас обдурено і замучено нарешне, щоб менче знали, хто ми» [Дитина в звичаях і віруваннях українського народа: Матеріяли з полудневої Київщини / Зібрав Мр. Г., обробив Зенон Кузеля // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1906 – Т. VIII. – 220 с.; 1907. – Т. IX. – 143 с., 1-11].

Як відзначив упорядник видання Зенон Кузеля, - велика вартість книги насамперед в її колективності. Автор пильно реєстрував вислови і погляди інформантів, зібравши і систематизувавши їх оповіді, намагаючись нічого не змінювати. Звідси мають його матеріали велику свіжість і виглядають, як би вихоплені з уст народа... Зі збірки можна дійсно пізнати досить вірно деякі сторони селянського життя і особливо важна вона для пізнання психології українського села і українських селян. Перед нами розвертають оповідачі свою душу і дозволяють нам вглянути в неї – в усі її бажання і болі: їх прості слова говорять зрозумілою мовою...» [Дитина в звичаях і віруваннях українського народа: Матеріяли з полудневої Київщини/ Зібрав Мр. Г., обробив Зенон Кузеля //Матеріяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Т. VIII. – 220 с.; 1907. – Т. IX. – 143 с., 1-11].

Виняткова цінність збірки в тому, що етнограф першим серед дослідників зробив спробу не просто зафіксувати основні елементи сімейної обрядовості, а виявив глибинні витoki усталених народних традицій, їх трансформацію під впливом змін в укладі життя селянської родини. Марко Грушевський прагнув розкрити природу інтимних стосунків, сутність окремих фізіологічних особливостей жіночого організму. Дослідник простежив шлях від зачаття нового життя до народження дитини, зафіксувавши звичаї, вірування, що стосувалися вагітних жінок та їх оточення, новонароджених немовлят. Унікальними є спостереження етнографа стосовно застосування методів народної медицини при догляді за новонародженими, гігієни дитини, специфіки фізичного розвитку, соціального становлення селянської дитини від народження до парубоцтва та дівування. Чільне місце в дослідженнях Марка Грушевського посідають основи етнопедагогіки; на конкретних прикладах висвітлюється місце нового члена суспільства в родині та в громаді. Цікавими є вміщені в збірку зразки

дитячого фольклору, ігри у відповідності з віковими та статевими категоріями дітей.

Дана праця була надрукована у VIII–IX томах «Матеріалів до української етнології» видавництвом Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові 1906–1907 рр. та отримала високу оцінку Івана Франка [Левчук В. Суботівські спадки. Наука і культура. Україна. – К., 1990. – С. 357-358, 370-371].

Незаперечною довершеністю відзначалася і наступна праця Марка Грушевського "Дитячі забавки та гри усякі", зібрані на Чигиринщині наприкінці XIX ст. [М. Г. Дытячи забавки та гры усяки // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. – Лип.-серп. – С. 51-105, 51-105]. До збірки ввійшов ретельний опис 77 найпоширеніших дитячих іграшок з детальною технологією виготовлення та методикою застосування. Подекуди автором подаються висновки щодо доцільності виготовлення тієї чи іншої іграшки, застереження стосовно безпеки її використання та ступеня популярності серед дітей. Заглиблюючись у світ ігор, вміщених у збірці, можна констатувати рівень матеріального достатку та духовних цінностей населення регіону.

Тривалі спостереження та безпосередня участь у громадському житті населення у повсякденних його проявах (священник та члени його сім'ї допомагали односельцям під час толок, жнив, сінокосів тощо) дозволили укласти збірку «людських заміток» – прислів'їв та приказок «З життя селян на Чигиринщині» [Мр. Г. З життя селян на Чигиринщині //Український етнографічний збірник. – К., 1914 – Т. 1. – С. 29-51, 29-51]. Праця містить детальне зображення особливостей побудови житла, органічно поєднуючи основи української ментальності: гостинність, господарність, регламентовані певними правилами поведінки з дуалізмом світоглядних уявлень. Автор вдало добрав народні прислів'я, що стосуються всіх етапів зведення нового житла, починаючи з вибору місця для нього і закінчуючи входами, конкретизуючи окремі з них реальними прикладами з життя селян і зафіксував обряди, традиції, заборони.

Глибокий інтерес до історії Чигиринського краю спонукав Марка Федоровича укласти легенди та перекази про козацькі та гайдамацькі часи, спогади старожилів Суботова, записані впродовж 1897–1899 рр. в збірку «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова», видану у Львові 1909 р. [Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр.1897-9 / Подав Марко Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1909. – Т. ХСІ. – С. 5-32, 5-32], до якої було вміщено автентичні зразки народного фольклору. Добірка «Гетьманське гніздо...» складалася з десяти розділів, що являють собою більш-менш довершені оповіді як окремих інформантів, так і відомості, записані з гурту селян. В процесі літературної обробки матеріалів Марко Федорович намагався максимально зберегти особливості лексики оповідачів, що дало змогу сучасним дослідникам відчутти специфіку мовного колориту населення Чигиринщини кінця XIX – початку XX ст. Зібрані протягом 1897–1899 рр.

матеріали були опубліковані у 92-му номері «Записок Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка» за 1909 р.. У Львові за сприяння М. С. Грушевського [ЦДІАК України. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 291. Листи Грушевського Марка (двоюрідний брат*) почато 1 квітня 1891 – закінчено – січень 1912 (лист від 27 лютого 1899), арк. 126-129].

Наприкінці кожного розділу обов'язково вказувалось джерело інформації. Особливо цінними є примітки, завдяки яким текст легше сприймається не посвяченими в тонкощі окремих місцевих термінів читачами. Деякі примітки містять тлумачення даних, відомих лише оповідачам в певному контексті.

В розділі I-му «Вжитки на Україні колись і тепер» М. Грушевський робить спробу на основі суджень 80-ти річного Пилипа Шутя показати ставлення населення колишньої приміської резиденції гетьмана до стосунків Б.Хмельницького з Москвою: «Про Хмеля й пісні отак і не доводилось чувати. Про його, мабуть і пісні доброї не складено: не до любови був такий старий. Піддати піддав Україну під Росію, а покращати од того мирови не покращало нічого: били однаково і під Росією як і під ляхами, злиднієм, дурніщем і досі, і все що день та гірше» [Грушевський М. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр.1897-9. – Львів, 1912. – С. 5-32, 6].

Підсумовуючи свою розповідь, мудрий старожил, безперечно, висловлює думку більшості суботян, що була співзвучною з думкою поневоленого українського народу: «Не ті були часи і Україна до самого краю: як не було добра, той досі немає...» [Грушевський М. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр.1897-9. – Львів, 1912. – С. 5-32, 8].

Оповідь про скарби, які здавна привертала увагу численних шукачів, поступово підводить до цінних відомостей щодо підземних ходів, про які наприкінці XIX ст. ще знало чимало суботян: «Один льох починається з самої церкви мурованої та іде попід Хмельницького дворищем, де оце саме вистроївся піп «горянський», з мурованої церкви єко перерізало провалля, де оце тепера іде шлях меж церквою та поповим дворищем...

Другий льох починається у току... не далеко за дворищем Хмельницького, бо його подвір'є велике...» [Грушевський М. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр.1897-9. – Львів, 1912. – С. 5-32, 8].

Прагнучи зберегти зразки фольклору, Марко Федорович з глибоким жалем констатує, що в пам'яті місцевих жителів закарбувалося дуже мало старовинних українських пісень, які відображають козацькі часи. За порадою Пилипа Шутя від 90-літнього Василя Стеця Кириченка, що славився як знавець і майстерний виконавець пісень, о. Марку пощастило записати пісні про Нечая, «Ой Морозе та Морозенку», «Ой їхав Харко да із Жаботина», «Ой був на Січі козак старий на прізвище Чалий» в місцевій інтерпретації, що були вміщені в II-му розділі «Пісні старовинні».

Цікаві спогади 100-літнього Івана Пушкаря, 80-літнього Варивона Коцура та 35-річного Маркіяна Бердника, що записував здебільшого інформацію від неписьменних односельців, вміщені в III-V-му розділах: «Лихоліття було, лихоліття й тривати треба», «Мурованка таки церква» та «Де ж Хмельницький старий похований?»

Принагідно зазначимо, що відомий дослідник козацької доби В.Липинський, опрацювавши «Гетьманське гніздо...» в своїй історичній розвідці «Україна на переломі 1657–1659...», неодноразово робить посилання на матеріали, вміщені в збірці, влучно підмічаючи, що «спомин про наміри гетьманські (створити понадкласову українську діничну монархічну владу, булаву по наслідству синові – наслідникові передавши, найкращим доказом служить – як популярність цих намірів власне серед «черні» козацької і зненависть, з якою ця «чернь»... республіканські кляни старшинської зустрічала – В.Л.) тільки неграмотні маси народні в своїй пам'яті досі заховали...» [Липинський В. Україна на переломі, 1657–1659. – (Репринт. вид.). – К. : Дніпро : Укр. Всесвіт. Координац. Рада, 1997. – XIV, 304 с. : іл., портр., 249].

На підтвердження вищесказаному В. Липинський наводить фрагменти сповідей селян: «Оповідуючи про шукання скарбів у Суботові, 80-літній дід Пилип Шуть каже: «...чи ритимуть люде землю, чи ні, а буде колись таке, що дориватимуться до чогось другого: будуть таки добиватися правів Хмельницького. Кажуть... що в якійсь колодні, либонь, шкатулка є, а в ній ключі до льохів, плани та описи усякої кладі, яка де є на всій Україні. Там десь і права позамикані». Знов же дід Іван Пушкар, «літ більше сотні», оповідає: «Кажуть було мати і баба, що у Суботів прийдуть і внуки Хмельницького булаву дідівську шукати. Десь у замчищі на острові посеред моря старий Хмельницький оселив близнюків Тимошевих, як Тимоша вбито було. Навмисне все дбав, щоб роду не понизить, з роду не вийти: кортіло таки, щоб корона чужому не одійшла. То й сього сподіватись треба» [Липинський В. Україна на переломі, 1657–1659. – (Репринт. вид.). – К. : Дніпро: Укр. Всесвіт. Координац. Рада, 1997. – XIV, 304 с. : іл., портр., 249].

Зважаючи на відомості про вік авторів повідомлень та посилання деяких з них на спогади дитинства, можна припустити, що Марку Федоровичу вдалося прослідкувати окремі сторінки історії давнього козацького села, починаючи з кінця XVIII ст.

Цінними видаються дані стосовно неординарного призначення Іллінської церкви: «Є такі, що на неї кажуть, бить-то вона перероблювалась то на церкву, то на костюл з замчища Хмелевого, або тодішньої кріпости, бо й бійниці у стінах позоставались і вікна не задля світу пороблені, як то повинно бути в церкві, а скоріш пороблені на пушки» [Грушевський М. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр.1897–9. – Львів, 1912. – С. 5-32, 15], що знайшли підтвердження в науково обґрунтованих дослідженнях відомих архітекторів Г. Логвина та С. Кілессо.

Вражають своєю влучністю і оригінальністю локальні назви Богданових церков – «низянська» (церква Св. Архистратига Михаїла) та «горянська»,

«мурована», ...звуть її й порохівнею, і льохом, і конюшнею» [Грушевський М. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–1899. – Львів, 1912. – С. 5-32, 15] (церква Св. Пророка Іллі), що вказує, насамперед, на місцезнаходження храмів, на матеріал, з якого вони збудовані та окремі етапи їх історії.

В розділі «Де ж Хмельницький старий похований?» подано різні версії поховання гетьмана. Оповіді занотовані 35-літнім Маркіяном Бердником з врахуванням уточнень і доповнень «братчиків михайлівських» (парафіян Михайлівської церкви – примітки авторів.).

Прикметно, що В. Липинський у вищезгадуваній розвідці перелічує всі версії поховання гетьмана, наведені в «Гетьманському гнізді», співставляючи їх з відомостями архіву Чарторійських та окремими варіантами «Думи на смерть Хмельницького»: «...перекази знов кажуть, «що таки в ній (Іллінській церкві – прим. авторів) похований Хмельницький «з правого боку під стіною», а другі «що він похований на дворі під церквою коло стіни цієї самої і проти цього самого місця». Знов звістна, але вповні неймовірна легенда про спалення останків Богдана і Тимофія Чарнецьким в'яжеться в місцевих переказах з «урочищем Греченім, де саме Богданова нива» і де «той попіл зарядили в пушку і випалили». «На тім місці ще недавно були могилки, а одна ще довго маячила поки її не розорали». Але тут же старі люде додають, що того спалення останків Гетьмана мабуть не було і «що козаки замість тіла Хмельницького у землю поклали другого мерця, а його на другім місці десь сховали, де самі тільки знали. Може як раз у дерев'яній батьковій церкві, де й син його вже лежав і ніхто про се й досі не знав» [Липинський В. Україна на переломі, 1657–1659. – (Репринт. вид.). – К.: Дніпро: Укр. Всесвіт. Координац. Рада, 1997. – XIV, 304 с.: іл., портр., 297-298].

Збірка була б далеко не повною без інтригуючих народних переказів щодо призначення кам'яної стели – баби-«плахи», що здавна знаходиться на так званому Козацькому майдані – центральній площі села, де, за місцевими джерелами, в козацькі часи проходили сходи його мешканців. З огляду на легенди, що передаються з покоління в покоління, суботяни до цього часу звуть кам'яну «бабу» «голгофою», «бабою-плахою», «лобним місцем» тощо. «Мабуть через те вони на неї так кажуть, що чутка ходить, либонь би то за судів Хмельницького тут прилюдно наглою смертю карали винуватців великих – найпаче зрадників усяких...» [Грушевський М. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897-9. – Львів, 1912. – С. 5-32., 15].

По суті унікальні відомості про збереження та спроби увіковічення пам'яті Б. Хмельницького знаходимо в розділі VI-му «Городки та могилки – се праця на спомин про старину». «Городків тіко два і є в Суботові: один Каралашів зветься, а другий в лісі, у Ключкинім обході, не зветь ся ніяк більш. Люди собі думають, що се або кіш був козацький, за гайдамачини, а мо' ще й давніше, за Хмельнищини, та городком звав ся, як от і долина Запорізька. А воно оці городки та могилки не що, як пам'ятки зоставлені нам козацтвом, щоб згадували собі їх діла та розуму набирались. За щось же вони

бились тоді, про щось дбали. Може-ж і за потомків щось думали, про нас гадали що» [Грушевський М. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр.1897-9. - Львів, 1912. – С. 5-32., 19].

Селяни схвально констатували, що священики «у граматках вчитували Хмеля...» й «на Зіновія, 30 жовтня мед справляють. Владика був – правив по Зіновію панахиду» [1, 20]. Старий священик Грабовський розсердився «що на осадьбі Хмельницького пам'ятника йому ні губернатор, ні митрополит не розрішили строїть і другому попови під хати ту усадьбу віддали, кого де стріне розкаже Богданови, а не пам'ятники в його резиденції. А те, мовляв, і забули, що Росія була без України і що стала з Україною? Смітнице-ж було, а не держава!» Раз скинув шапку і давай просить людей складатись на пам'ятника без дозволу, але люде тіко плечима здвигнули...» [Грушевський М. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр.1897-9. – Львів, 1912. – С. 5-32., 20] Однак благородним намірам священика перешкодила раптова смерть.

VII-й та IX-й розділи присвячені гайдамацьким часам.

Цікаво, що селяни пов'язують виникнення трьох криниць з Гайдамаччиною, стверджуючи, що «Щоб за Хмеля ще були сі криниці, не повинно, бо се чутка йде, що вони настали за коліївщини» [Грушевський М. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр.1897-9. – Львів, 1912. – С. 5-32., 21]. Можливо, легенди про викопання криниць за вказівкою гетьмана виникли дещо пізніше.

Повчальними видаються легенди стосовно гайдамацької сосни, наведені в розділі X-му «Сосна гайдамацька – се признака гульвища гайдамацького».

Заключною в збірці є розповідь про найвищу точку Суботова – славнозвісний Вовчий шпиль – варту козацьку. Оповіді про стратегічне призначення шпиля протиставляється його сучасна доля: «Не дурно й Вовчим шпиля назвали, мабуть після козаків вовки тіко й вили там, аж поки ось не причипурила його Росія з... панками: й звір не вдержиться за ними» [Грушевський М. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр.1897-9. – Львів, 1912. – С. 5-32., 24].

Слід відзначити, що в якості назв усіх розділів збірки Марко Грушевський використав окремі цитати з оповідей селян. Безцінною видається ілюстраційна частина добірки.

До укладених матеріалів додається серія світлин з зображенням старожитностей Суботова.

1. Загальний вид Суботова (з кладовища).
2. Місце оселі Хмельницького (з лівого боку).
3. Оселя Хмельницького з другого боку.
4. Баба-плаха.
5. Церква Св. Ілії (Богданова).
6. Церква Св. Михаїла Архистратига.
7. Три криниці гайдамацькі.
8. «Каралашів городок».
9. «Сосна гайдамацька».

10. «Запорожцева долина» під Суботовом.
11. Кіш у Запорожцевій долині.
12. Вовчий шпиль у лісі (де була «варта козацька»).

Окремі світлини подаються з уточненнями та коментарями упорядника.

Частина зображень, надісланих Марком Федоровичем професору М. Грушевському, була використана останнім при упорядженні «Ілюстрованої історії України».

Після опублікування «Гетьманського гнізда...» Марко Федорович не припиняв збирати матеріали щодо старожитностей Суботова. В одному з листів до М. Грушевського, датованому 1909 роком, дослідник надіслав цікаву легенду про заснування церкви Св. Архистратига Михаїла ще до часів монголо-татарської навали, звертаючись з проханням, якщо видасться така можливість, включити до збірки. Однак, напевно, на той час матеріали вже побачили світ, і ця легенда надовго загубилася в сховищах Центрального Державного історичного архіву України в м. Києві.

Без перебільшення зазначимо, що творча спадщина М. Ф. Грушевського – явище унікальне серед історичних джерел щодо пам'яток козацької доби.

Серед небайдужих до краю був і польський історик та письменник Францішек Равіта-Гавронський. Він цікавився польсько-українськими відносинами XVII-XVIII ст.ст., що і стало причиною його подорожі по історичних місцях пов'язаних із козацтвом [Rawita-Gawronski Fr. Wycieczki historyczno-archeologiczne po Ukrainie // Przewodnik naukowy s literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej». – 1901. – Rocznik XXIX., 55]. Опис подорожі був вміщений у щомісячному додатку до «Газети Львовської» № 29 за 1901 рік – «Путівнику науковому та літературному» під назвою «Мандрівки історично-археологічні по Україні». Під час подорожі автор відвідав декілька населених пунктів Чигиринщини – Чигирин, Боровицю та Суботів. Окремий розділ «Мандрівок...» Ф. Равіта-Гавронський присвятив Чигирину. Джерелом історичних відомостей, легенд та переказів з історії першої гетьманської столиці для Ф. Равіта-Гавронського став місцевий житель Микола Парсункін – «шмат завірюхи та авантюристка». Його розповіді підштовхнули Ф. Равіту-Гавронського до пошуку історичного підґрунтя легенд та переказів, що побутували в Чигирині в кінці XIX – на початку XX століття.

«...Не витрачаючи часу розпочинаємо зараз же налагодження зв'язків і пошуки. Передусім запитаємо про "старих людей", бо серед них звичайно зберігаються легенди і традиції історичні. Одним з таких старих був Микола Парсункін, ...Народжений в часи коли ще відгомін козащини жив серед людності сільської, поглинув у себе барви минулого і любов до часів минулих. ...Скарбницею легенд між тим в цьому відношенні були два об'єкти: польська гора в Чигирині і гора в Суботові, на якій садиба Хмельницького розміщена була колись.

...Хата Парсункіна велика, охайна, на дві половини поділена. В одній верстат і піч, друга – щось на зразок салону, так звана «чиста кімната».

...Парсункін розповідав, показуючи рукою визначні місця. «Ото бачить пан, там де сьогодні стоїть Троїцький (св.Трійці) жіночий монастир за Тясмином – де цей лісок, стояла там колись фортечка козацька, звідки козаки по замку стріляли».

«Там, колись ріку перепливали, [там] був другий міст, а перший стояв на цьому самому місці де нинішній. В часи війни козаків з турками, козаки перший підпалили, а на другому підпиляли стовпи. Бачачи це лихо, турки почали тікати і на міст цей кинулися – от тоді – то їх до чорта загинуло.»

«Тут у цьому місці, де стоїть «каланча» стояв колись хрест камінний в пам'ять, що з цього місця син Хмельницького стріляв до Суботова, до батька і збив хрест на суботівській церкві камінній» (цей переказ і донині можна почути на Чигиринщині – прим. авторів).

«Люди розповідають, що колись Дніпро йшов під горою, де сьогодні Тясмин, але одступився – а ось те озеро, бачить пан, що блищить за ліском, дуже глибоке називається Ірдинь».

«Де сьогодні базар і магазини (ряди), там стояв монастир міський, а у цьому самому місці де сьогодні в'язниця – найкращий будинок у Чигирині (тюрма) – був пресбітеріум (престол)» (мова йде про церкву Преображення Господнього, яка була розібрана на початку ХІХ ст. при побудові Присутственных місць – прим. авторів).

...Згадки місцеві відносяться не до періоду слави Чигирини, [а] лише до періоду упадку козащини. Rawita-Gawronski Fr. Wycieczki historyczno-archeologiczne po Ukrainie // Przewodnik naukowy s literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej». – 1901. – Rocznik XXIX.

Окремий розділ «Мандрівок...» Ф. Равіта-Гавронський присвятив Суботову. Процитуємо його в частині, що нас цікавить: «...вирушили в дорогу. Візок, як колись був братом рідним тих, якими попередю їхали, мілкий, малий, по-татарському збудований, на високих насадах...» Rawita-Gawronski Fr. Wycieczki historyczno-archeologiczne po Ukrainie // Przewodnik naukowy s literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej». – 1901. – Rocznik XXIX.

Початок ХХ ст. ознаменовано виходом праці Григорія Павлуцького «Дерев'яні і кам'яні храми України». Чільне місце з-поміж найбільш відомих українських архітектурних старожитностей посідає тут перлини сакральної архітектури Чигиринського повіту. Варто зазначити, що дане дослідження авторитетного мистецтвознавця було першою спробою визначити дерев'яні та кам'яні культові споруди, що попри всі історичні катаклізми зберегли свою автентичність. Її укладенню передувала ретельна підготовча робота, до якої долучилися патріотично настроєні представники історико-краєзнавчої спільноти.

В 1899 р. під час роботи ХІ Археологічного з'їзду в Києві говорилося про незадовільний стан вітчизняних пам'яток старовини, чим і започатковано роботу з їх виявлення, обстеження, визначення необхідності реставрації для подальшого збереження їх первісного вигляду. З ініціативи головної З'їзду і Імператорського Московського Археологічного Товариства графині

П. С. Уварової було утворено комісію, до якої увійшли члени Історичного Товариства Нестора-літописця, що діяло при університеті Володимира Великого, основним завданням якої стало обстеження пам'яток старовини в п'яти південно-російських губерніях: Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській і Полтавській [Древности Украины. – Вып. 1: Деревянные и каменные храмы / Г. Г. Павлуцкого. – К. : изд. Император. Моск. археол. о-ва, тип. Кульженко. – 1905. – III+124 с.].

Свою діяльність комісія розпочала з розробки програми розподілу матеріалів для вивчення пам'ятників української старовини, що були розподілені за наступною схемою:

А) Пам'ятники церковні: 1) Архітектура кам'яних і дерев'яних церков і дзвіниць, 2) Іконостаси, 3) Іконопис, 4) Різьблення по каменю і по дереву, 5) Церковне начиння, 6) Шитво і матерії, 7) Рукописних і стародрукованих богослужбних книг, 8) Надмогильні пам'ятники.

В) Пам'ятники світські: 1) Архітектура, 2) Внутрішнє облаштування жител, 3) Меблі і домашня обстановка, 4) Предмети домашнього вжитку, 5) Одяг і зброя, 6) Портрети і картини, 7) Музичні інструменти, 8) Знаряддя пересування і зброя, 9) Рукописи.

Комісія звернулася в Імператорську Археологічну Комісію з проханням вислати їй метрики церков п'яти південних губерній, складені священиками за пропозицією Академії Мистецтв, а в квітні 1901 року звернулася до всіх міських і сільських священиків та народних учителів вказаних губерній з проханням дати короткі відповіді на запитання про місцеву старовину. З отриманими відомостями члени Товариства Нестора-літописця І. М. Каманін, О. І. Левицький, В. І. Щербина, прот. Ю. Січінський, М. Ф. Біляшівський, В. М. Доманицький і М. П. Істомін влітку 1901 року зробили екскурсії, кожен в обрані їм повіті, для огляду і опису пам'ятників, що збереглися. Звіти про ці екскурсії були опубліковані в "Читаннях" Товариства Нестора-літописця. Оскільки п. екскурсанти обмежилися лише складанням коротких дорожніх нотаток про свої експедиції, то, за пропозицією Голови Товариства Нестора-літописця, проф. М. П. Дашкевича, Г. Павлуцького було запрошено Московським Археологічним Товариством до вивчення пам'ятників малоросійського мистецтва: *«Внаслідок мого прохання, Університет св. Володимира відряджав мене влітку 1903 року для дослідження малоросійської старовини, призначивши грошову субсидію і тим самим давши мені можливість продовжувати виконання даного завдання»*. Визнавши зручнішим вести опис предметів старовини не за повітами, а за характером самої старовини, Г. Павлуцький прийняв рішення насамперед звернути увагу на дерев'яні церкви XVII і XVIII ст. як на пам'ятки, що більше від інших приречені на загибель.

Знавцем старожитностей були обстежені деякі села, містечка і міста в трьох губерніях: Київській, Подільській і Волинській, зроблені обміри, плани і розрізи церков, фотографічні знімки [Древности Украины. – Вып. 1: Деревянные и каменные храмы / Г. Г. Павлуцкого. – К. : изд. Император. Моск. археол. о-ва, Тип. Кульженко. – 1905. – III+124 с.]. Цьому передувала

наукова розвідка, яку в Чигиринському повіті провів влітку 1901 р. відомий історик, архівіст, дослідник пам'яток культури Іван Каманін.

В першій частині праці Г. Павлуцький визначив самотність української народної архітектури, визначив форми вираження національного типу вітчизняної архітектури. Студії Г. Павлуцького пронизані непідробним жалем, що справжні шедеври народного зодчества перебувають у вкрай занедбаному стані, часто на межі повного знищення. Провідною думкою досліджень є необхідність проведення термінових пам'яткоохоронних заходів.

На початку дослідження професор Павлуцький подає загальну типологію старовинних українських дерев'яних храмів, зауважуючи, що попри впливи інших стилів, вони ввібрали в себе кращі риси місцевої архітектури. Виділяючи три типи дерев'яних українських храмів, мистецтвознавець зазначає: «Третій тип малоросійських церков - це храм з п'ятьма куполами, хрестоподібний план. Очевидно, цей тип, як складніший, був менш поширений в Південно-Західному краю, ніж тип трикупольного храму.

Дуже цікаву пам'ятку подібного зразка являє соборна церква Медведівського Миколаївського монастиря в Чигиринському повіті Київської губ. Над перехрестям височіє квадрат, а на квадраті – три восьмикутники, що поступово звужуються догори. Бічні прируби або кінці хреста, – також прямокутної форми і також представляють нашарування декількох восьмикутників» [Древности Украины. – Вып. 1 : Деревянные и каменные храмы / Г. Г. Павлуцкого. – К. : изд. Император. Моск. археол. о-ва, тип. Кульженко. – 1905. – III+124 с.]

Друга частина дослідження присвячена детальній характеристиці окремих сакральних споруд, що, на думку Г. Павлуцького, ввібрали в себе кращі традиції українського культового зодчества. Серед них Медведівський Миколаївський монастир: «...Нині в монастирі знаходяться дві дерев'яні церкви: 1) п'ятикупольна Миколаївська соборна церква (таблиця. I, 2) за висотою, обширністю своєю і легкістю архітектури є єдиною у своєму роді, найблискупішою з малоросійських дерев'яних церков. Вже здалеку собор постає в усій своїй величі: важко собі уявити, яку ідею могутності виражають своєю німою мовою ці величні дерев'яні куполи, що піднімаються цілісною масою до неба на висоту 20 сажнів.

Миколаївський собор ... закладений він за благословення митрополита Самуїла Миславського 13-го квітня 1785 року, а закінчений і освячений в 1795 році. План церкви має форму хреста з рівними сторонами; на хресті п'ять глав або веж, що складаються з цілого ряду восьмигранних зрубів, поставлених один над інший. План був узятий з Єлисаветградської церкви. Два бокові престоли спочатку передбачалося влаштувати на хорах; але потім вже в 1786 році дозволено влаштувати їх внизу, поряд з головним, - в ім'я св. Архістратиґа Михайла і Усіх Святих (нині Різдва Пресв. Богородиця); для цієї мети послужили прибудови в кутах хреста зі східного боку, з двосхилими дахами і прямими стелями. Дві інші прибудови в кутах хреста із

західного боку служили ризницею і скарбівницею до 50-х років XIX століття, коли ігумен Іринарх (1858–67) з'єднав їх з церквою, вийнявши частину стін.

Зсередины видно колоди зрубу цих прибудов. Уцілили в первісному вигляді вікна, що ведуть з прибудов всередину церкви; можливо, зовнішніх вікон в прибудовах спочатку не було, і світло проникало в прибудови через внутрішні вікна. Зі східного боку до віктарів примикає низька прибудова у вигляді галереї; це – ризниця. Вона належить до пізніших перебудов собору. У новітній час будівля храму також розширена прибудовою трьох ганочків: західного, північного і південного...

... У монастирі зберігається портрет Богдана Хмельницького, перенесений сюди за переказами з Суботівської церкви [Древности Украины. – Вып. 1 : Деревянные и каменные храмы / Г. Г. Павлуцкого. – К. : изд. Император. Моск. археол. о-ва, тип. Кульженко. – 1905. – III+124 с.].

Змістовне дослідження присвячене Свято-Іллінській церкві в Суботові – усипальниці Богдана Хмельницького.

В праці знаходимо цікаві деталі з історії Свято-Троїцького Мотронинського монастиря, де відомості, взяті з авторитетних першоджерел, переплітаються з місцевими легендами і переказами, критично аналізуються. Павлуцький подає цікаві легенди про заснування монастиря: «...Час створення Мотронинского монастиря невідомий: за переказом, внесеним в монастирські записи, трапезну церкву в ім'я св. Іоанна Предтечі закладав в монастирі переяславский єпископ Павло (1198–1230)...

Очевидно, оповідь ця абсолютно фантастична, не ґрунтується на скільки-небудь позитивних свідченнях, наймовірна вже тому, що під час переяславського єпископа Павла південна Київщина була зайнята половецькими кочівниками і південна межа російської землі коливалася між Стугною і Россю і в усякому разі не переходила на південний берег останньої річки. Дещо правдивіше припущення, висловлене Руликовським, що Мотронинский монастир міг бути заснований ким-небудь з князів Глинських, які в 1495–1637 рр. володіли землею Радивоновською, до складу якої входила місцевість, на якій виник монастир; втім на користь цієї вірогідної гіпотези немає документальних свідчень. На абсолютно міфічному переказі про якихось князів: Юрія і Мотрони не варто зупинятися.» [Древности Украины. – Вып. 1 : Деревянные и каменные храмы / Г. Г. Павлуцкого. – К. : изд. Император. Моск. археол. о-ва, тип. Кульженко. – 1905. – III+124 с.]

Цікавими для нас є і відомості, подані щодо пов'язаності монастиря із подіями Коліївщини: «...Тоді нарешті спалахнула народна реакція; у лісі Мотронинському почали збиратися селяни, що шукали порятунку від утисків; після остаточного розграбування монастиря, колишній запорожець і потім послушник, Максим Залізняк, організував з них невеликий озброєний загін і виступив в похід; за його почином піднялося загальне повстання селян в Україні, відоме під ім'ям «Коліївщини».

Обставина ця подала привід для виникнення численних легенд, що пов'язують історію монастиря з гайдамацтвом; з одного боку польське суспільство пов'язало турботи Мельхиседека про захист православ'я з

гайдамацтвом і приписало йому організацію останнього, стверджуючи, ніби він склав підроблену грамоту імператриці Катерини II, що закликала народ до повстання...

...Про ставлення останніх (гайдамак – прим. авторів) до Мотронинського монастиря складена наступна легенда: одного разу у монастирі з'явилися гайдамаки і принесли труну, в якій ніби лежав їх товариш, що помер від чуми, просили поховати його, що ченці і вчинили; через багато років в монастир з'явилася старий гайдамака і оголосив ченцям, що в труні знаходилося не тіло покійника, а награбовані гроші, і запропонував використати їх на користь монастиря; але серед братії не залишалось в живих нікого з тих, що брали участь в похороні і тому виявилось неможливим знайти місце, на якому зарита була труна.

...Існуюча нині в Мотронинському монастирі тепла церква в ім'я св. Іоанна Предтечі, дерев'яна, не зберегла свого перісного вигляду. Завдяки перебудовам (особливо 1820 року), тепер вигляд храму так змінився, що за його зовнішніми формами не можна скласти собі уявлення про те, який він був в давнину. Нині разом з церквою й дерев'яна дзвіниця. Дерев'яна глава на цій церкві знизу не відкрита (усередині храму – плоскі стелі): вона зроблена виключно для фасаду.

У дзвіниці церкви св. Іоанна Предтечі зберігаються старовинні дерев'яні царські ворота (таблиця. XII, 1); висота їх 2 арш. 14 вершк., ширина обох частин – 1 арш. 5 вершк. Обидві частини, розфарбовані в червоний, синій і зелений кольори, заповнені прорізним рослинним орнаментом. Такого виду царські двері чудового різьблення, як ми вже знаємо, були поширені в XVII – XVIII ст. на півдні Росії.

Інша церква в Мотронинському монастирі, Троїцька, 1801 року, кам'яна, одноглова, має в плані форму хреста, бічні виступи якого покриті двосхилими дахами з фронтонами.

Конструкція цього храму являє інтерес під час переходу куполу з чотирьох попружних арок у багатогранний барабан: купол не лежить прямо на арках, а дещо звужений і знаходиться на вазі; арки перекинуті на чотирьох стовпах; на арках знаходяться вітрила, які і служать підставкою для восьмигранного барабана, що закінчується восьмигранним куполом; у барабані – вісім вікон. Окрім купола, в храмі – круглі коробчасті склепіння. Троїцька церква більш-менш добре збереглася.

Зміна виразилася лише в контурі глави, яка тепер має широку шоломовидну форму, тоді як раніше купол мав той малоросійський вигляд (дзвони), який показує наш малюнок.... Крім того, в новітній час над фронтоном поміщені чотири невеликі дерев'яні глави з декоративною метою [Древности Украины. – Вып. 1: Деревянные и каменные храмы / Г. Г. Павлуцкого. – К. : изд. Император. Моск. археол. о-ва, тип. Кульженко. – 1905. – III+124 с./].

У 1913 р. на Чигиринщину завітав відомий історик, нащадок славного гетьманського роду Дорошенків Дмитро Дорошенко. Свої роздуми з приводу

побаченого дослідник виклав в «подорожніх вражіннях і замітках» «По рідному краю».

Мандрівник відвідав та детально описав Чигирин, Суботів, Холодний Яр. Увагу історика привернув Миколаївський Медведівський монастир: «...на далекому обрії вималювалася струнка фігура медведівської церкви монастирської, а чим далі, то все виразніше виступали її надзвичайно зграбні контури. Монастир стоїть на острові, який увесь заріс деревами. Монастир бідний, келії вбогі, ченців мало, та й то переважно такі, що їх сюди заслано «на смиреніє» за всякі лихі вчинки. Але що тут гарне, що приваблює до себе, й задля чого варто приїхати в цю глушину спеціально, це монастирська церква – чудовий зразок української дерев'яної архітектури. В ній п'ять бань. Надзвичайна пропорція в їх розкладі; всі разом виносяться в гору в дивній гармонії і разом з усією будівлею творять один суцільний образ...» [Дорошенко Д. По рідному краю (Подорожні вражіння й замітки). – Видання друге, перероблене й доповнене. – Видання третє фотостатом другого видання (Львів 1930 р.) – Нью Йорк, 1956. – 155 с., 136-139].

Козацька минувшина Чигиринського краю не залишила байдужим і відомого українського мовознавця, письменника, перекладача Бориса Грінченка, який на початку ХХ ст. подорожував Чигиринщиною, записуючи зразки місцевого фольклору [Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей ХІХ – І половини ХХ століття [Текст] / Н. В. Кукса, Я. Л. Діденко. – Черкаси, 2013. – 200 с., 11].

У 1899 р. етнологічні дослідження на Чигиринщині проводила Олена Пчілка, яка ділилася своїми враженнями про відвідання краю із донькою – Лесею Українкою [Борщ М. Леся Українка і Черкащина [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=66:2011-02-22-13-06-43&catid=16:2010-12-16-01-28-37&Itemid=10]].

Долучився до дослідження культурної спадщини краю і Климентій Квітка – фольклорист, музикознавець, правознавець, чоловік Лесі Українки. К. Квітка розробив нову методику польових записів пісень, досліджував будову словесно-музичного фольклору, ладові системи народної творчості. Дослідником було укладено видання «Українські народні мелодії» (1922), «Ритмічні паралелі в піснях слов'янських народів» (1923), «До вивчення побуту лірників» (1928), «Пісні українських зимових обрядових свят» (1928) [КВІТКА Климент Васильович (Інтернет-ресурс). – Режим доступу до ресурсу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=11614]. Збиральницька робота К. Квітки, за його словами, провадилася «не в результаті планових екскурсій, і без жадних субвенцій», а «в залежності від випадків мого особистого життя» [Українські народні мелодії. Зібрав Климент Квітка. – К. : Видавництво «Слово», 1922. – 236 с., V].

Юрист за освітою, від лютого 1916 р. К. Квітка був мировим суддею Чигиринського судового мирового округу. Працюючи в Чигирині, Квітка займався збиральницькою роботою. У своїй книзі «Українські народні мелодії» (у коментарі до збірника 1922 р., написаному російською мовою, що

відноситься до московського періоду життя та роботи вченого) він пише: «В 1916 году мне удалось записать в двух вариантах мелодию песни о нападении турок на Ведмедівку... Мелодия не была известна в литературе; после издания моего сборника, насколько мне известно, в печати не появилось вариантов хотя бы текста... Песню... мне спел для записи крестьянин местечка, которое в официальном указателе названо «Медведівка» Чигиринского района Кировоградской области. Ему было лет 50. Слова он написал сам; до конца не помнил слов, согласно его транскрипции название местечка произносилось «Видмедівка». По местному преданию, песня сложена о событии, происшедшему именно в этом местечке...» [3, 210-211]. Пісні, записані у Медведівці на Чигиринщині були почуті від Хведора Мироненка [Українські народні мелодії. Зібрав Климент Квітка. – К. : Видавництво «Слово», 1922. – 236 с., XI]. Ці історичні пісні були надруковані у виданні «Українські народні мелодії» 1922 року. [Українські народні мелодії. Зібрав Климент Квітка. – К. : Видавництво «Слово», 1922. – 236 с., III].

Цікавою є і інформація про Чигирин та його пам'ятки, що подає Іван Лютий, який відвідав Чигирин на початку 20-х рр. ХХ ст., імовірно, як член Історико-географічної комісії АН УРСР. Його записи містять цікаві описи місцевих звичаїв та легенд. Його респондентом став місцевий житель дід Грицько Лопатченко (Грицик): «Про гору дід Грицько Лопатченко (Грицик) розказує «На горі обирали гетьмана. На горі ж щовесни на Юрія козаки святили свою зброю». На згадку останніх подій чигиринці ще недавно весною 23 квітня справляли «Юр'я». В цей день після урочистої служби в церквах все населення йшло хресним ходом з усіх 4 (церков) на гору, правили там молебень, трапезували, а потім справляли гулянку. Стріляли з рушниць, а над вечір палили смолу в перерізах; обмотували колеса соломною, вмочали в смолу, запалювали й котили з гори в Тясмин. Молодь гуляла до пізньої ночі. Тільки після розрухів 1905 р. занепав цей звичай...» [Центральна наукова бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.Х. 11 692 (Історико-географічна комісія АН УРСР. Лютий Іван Спогади й пам'ятки про козацькі часи в Чигирині. (20-рр. ХХ ст.). – 8 л., с. 3].

Оповідач розповів І. Лютому і про рештки оборонних укріплень на горі: «Дід Грицик про них так розповідає "Воював Дорошенко з москалями. Дорошенко стояв у кам'яній горі, а Москва (москалі) йшла на Чигирин од Дніпра. Близько їм підійти не можна, Дорошенко б'є з гармати. Вони покопали окопи глибокі та широкі й тут стояли. А, щоб здобувать воду, вони прокопали глибокий рів од окопів через степ версти 2 аж до озера ("Значки") і там брали воду і туди вносили коні напувать. Тепер до "окопів" і того рову, що йде до озера мало лишилось сліду, хоч ще гаразд знать де вони ... були, а років 20 тому тут був ще глибокий рів і вал, коні в ньому ховалися, а тепер уже розорали» [Центральна наукова бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.Х. 11 692 (Історико-географічна комісія АН УРСР. Лютий Іван Спогади й пам'ятки про козацькі часи в Чигирині. (20-рр. ХХ ст.). – 8 л., 5].

Легенди про скарби і пошук скарбів завжди були надзвичайно популярними у Чигирині, тому частина отриманої від Грицька Лопатченка інформації стосувалася саме цього питання: «Як козаки ховали гроші, й як гроші горять. "Як вже тікали козаки, то везли на кам'яну гору 12 підвід сребра та золота заховати. Один кінь під горою лопнув, не вивіз. З його зняли шкуру, висипали туди гроші й закопали. От вони і горять було що року на великдень; так синеньким огнем колесом як покотить, як покотить. А 11 повозок грошей замурували на самій горі в камінь. Вийде на могилу на сході сонце – куди тінь упаде там де як раз голова і закопує. От через те ніхто і не викопає скарбу, бо козаки гроші закликали. Принеси чоловічу голову то тоді викопаєш, а то підуть у землю».

3) "Як треба було козакам тікати з "Козачого", то вони зрубали великого дуба, розполовинили його пополам видовбали середину, насипали повно золота і, стуливши дуба, поначиняли на нього рихви (обручі залізні) і затопили в протоці Тясмина, коло острова» [Центральна наукова бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.Х. 11 692 (Історико-географічна комісія АН УРСР. Лютий Іван Спогади й пам'ятки про козацькі часи в Чигирині. (20-рр. ХХ ст.). – 8 л., 7].

«Як козаки викопували закопані ними гроші. "Ще недавно козаки тишком викопували ті гроші, що позаховували. Іде якимось дід Куліш (тесть діда Грицька) на степ, а на шляху свіжа яма, ще вчора її, як їхав увечері з степу додому не було. Видно, що казан стояв, бо гроші ховали в казанах. Приїде ото козак, викопа гроші та й утіче. Хіба його впізнаєш" [Центральна наукова бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.Х. 11 692 (Історико-географічна комісія АН УРСР. Лютий Іван Спогади й пам'ятки про козацькі часи в Чигирині. (20-рр. ХХ ст.). – 8 л., 7].

Чигиринщина була охоплена і багатогранною подвижницькою діяльністю Івана Гончара.

Гортаючи сторінки його «Щоденника» та «Спогадів...», можна прослідкувати маршрут дослідника під час експедиції краєм, яку він здійснив навесні 1962 р..

Серед пунктів план перебування в Чигиринському краї значиться:

«3. Зібрати зразки народної творчості та етнографії.

5. Знайти щось з кахлів...»

6. Краєвиди намалювати.

В Чигирині дослідник знайшов цікаві етнографічні предмети та дізнався про традиційні заняття місцевих жителів: «...обрадувала знахідка невеличкої скульптурки козацької голівки теракоті (опаленої глини – І.Г.). Створена досить таки професійно і з настроєм. Найшов вишивану манишку з дуже цікавим орнаментом. Розпитую старих людей про народну творчість – вишиття, ткання, гончарство, довідаюсь, що в Чигирині та околиць селах вишивали дуже гарні рушники. Вишивали їх черниці Чигиринського монастиря, а тому й називали їх «чернецькими». Вишивали їх вільно по малюнку у вигляді деревця декоративним, т. зв. «київським швом» у відміну від полтавського шитва. Вишивали на п'яльцях червоними та синіми

нитками. На вигляд вони дуже привабливі. Мені вдалося придбати кілька... таких рушників. Це відкриття мене окрило і спонукало на подальші пошуки. Находжу цікавий зразок ткани: чигиринську жіночу плахту, крайку, вишивану стрічку, червону, оздоблену коритку та інш.

Розпитую старожилів про минуле Чигирина, його народне мистецтво та художні промисли. Душею лину в далеке козацьке минуле і порівнюю його з сьогоденням, мізерним, сплюндрованим та знівельованим, виродженим.

Вдалося мені придбати і зразок малярства цих країв – образ XVIII ст., зразки гончарних виробів гончарів сіл Головкивки та Полуднівки» [Гончар І. Спогади. Як все починалося. – Фонди Національного Центру народної культури «Музей Івана Гончара» в м. Києві. – Зошит N 58, 32-33].

Відвідав Іван Макарович і села Медведівку та Мельники: «...Село, колись містечко Медведівка, мене особливо цікавило як своєю історією, так і своєю етнографією, побутом та пам'ятками архітектури...

А справді Медведівка славилася своїм знаменитим дерев'яним п'ятибанним собором, який звеличав цю священну нашу землю, землю Центральної України. Це була велична споруда – собор чоловічого Медведівського Миколаївського монастиря. Мене дуже заінтригувало побачити хоч те місце, де височів собор.

Що ж я побачив? Ту пустелю, на якій пасуться кози та сумно нахиляють свої верхів'я молоді берізки, мовби оплакують собор. Хотілося б хоч щось придбати зі зруйнованого собору. Мені таки вдалося придбати в Медведівці пару образів зі зруйнованого собору...

Від села Медведівки на південний захід довгою смугою потягнулось старовинне село Мельники аж до Холодного Яру. Назву Мельники село придбало від великої кількості водяних млинів. Колись були тут великі ліси, і люди, які тікали в Холодний Яр та ліси від поневолювачів-ляхів, будували тут водяні млини.

В селі Мельники були гончарі – Матірний та Панхіло, які виготовляли гончарні вироби для потреби місцевих мешканців, а гончарі з цього жили. Гончарні вироби привозили з Головкивки та Полуднівки.

Були тут і маляри-іконописці, які малювали ікони на дошках та на блясі» [Гончар І. Спогади. Як все починалося. – Фонди Національного Центру народної культури «Музей Івана Гончара» в м. Києві. – Зошит N 58, 32-33].

В руїнах Мотронинського монастиря Івану Макаровичу вдалося відшукати легендарну скульптуру Спасителя [Кукса Н. Дерев'яна скульптура Спасителя XVIII ст. з Мотронинського монастиря // Нові дослідження козацької доби в Україні. – Випуск 10. – К., 2001 – С. 169-172, 169-172].

Результати праці Івана Гончара просто вражаючі – зібрані ним мистецькі ілюстрації, старовинні світлини, замальовки були укладені в 18 томів історико-етнографічних альбомів «Україна і Українці», знайшли своє місце краєвиди на Чигиринський жіночий монастир та села Суботова з Богдановою церквою на задньому плані, вітряк XIX ст. поблизу с. Медведівки (на жаль, наприкінці XX ст. знищений невідомими вандалами – прим. авторів), світлина молодих ткаль з с. Мордви (1906 р.).

Це далеко неповний перелік відомих особистостей, які провели етнологічні студії на Чигиринщині. Бажання повернути етнографічні напрацювання відомих людей з незаслуженого забуття і зумовили появу цього повідомлення.

Кукса Надія,
*завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
почесний краєзнавець України*
Діденко Яніна,
*учений секретар
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ПРЕЗЕНТАЦІЯ КНИГИ «НАДДНІПРЯНСЬКА МИНУВШИНА ХVІІІ – ХХ СТОЛІТТЯ»

Чигиринщина та її минуле здавна привертало до себе увагу істориків, письменників, поетів і художників, які прагнули побувати в краї, безпосередньо доторкнутися до його історії. Згодом вони висловлювали враження про побачене в своїх творах, подорожніх нотатках, щоденниках. На жаль, навіть сьогодні, коли Українська держава інтенсивно розбудовується, мало кому відомий внесок подвижників науки і культури в пробудження національної самосвідомості народу, дослідження та відновлення пам'яток історико-культурної спадщини краю.

У 2013 р. світ побачила книга «Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей ХІХ – першої половини ХХ століття» (авт. Н. В. Кукса, Я. Л. Діденко), яка являла собою цикл розповідей про Чигиринський край, що супроводжувалися коментарями авторів. Цінність видання полягала в оприлюдненні маловідомих матеріалів з історії першої гетьманської столиці – Чигирини та його околиць, які є недоступними для широкого загалу. У виданні було вперше зібрано та проаналізовано нотатки відомих діячів культури ХІХ – першої половини ХХ ст. про Чигиринський край. Ці матеріали дають можливість відтворити картину стану збереження історико-культурної спадщини краю через призму бачення сучасників. Було вперше опубліковано значну кількість невідомих чи маловідомих зображень історичних місць та пам'яток Чигиринщини, що зберігаються у фондах Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Реалізація подібного видавничого проекту, здійсненого в результаті участі у конкурсі книговидавничих проектів суспільно-необхідної літератури за кошти обласного бюджету Департаменту культури та взаємозв'язків із громадськістю Черкаської ОДА сприяла зростанню інтересу, насамперед, підростаючого покоління, до історико-культурної спадщини краю.

У 2018 р. побачила світ наступна книга вищезгаданого авторського колективу – «Наддніпрянська минувшина XVIII–XX століття», рецензенти: Ю. А. Мицик, д.і.н., професор, заслужений діяч науки і техніки України; В. М. Лазуренко, д.і.н., професор, проректор з гуманітарно-виховних питань Черкаського державного технологічного університету; С. І. Гальченко, к.і.н., доцент, заступник директора з навчально-методичної роботи Навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського Національного університету ім. Б. Хмельницького, поява якої стала справжньою подією для Чигиринщини. 2018 р. було оголошено роком культурної спадщини в Україні, що є надзвичайно актуальним і для Середньої Наддніпрянщини – краю, багатого на історичні події та старожитності. Варто зазначити, що в новій книзі автори значно розширили джерельну базу дослідження, склад персоналій небайдужих до культурної спадщини краю, ввели до наукового обігу нові описи пам'яток та їх зображення. Опрацювання цього масиву нових невідомих та маловідомих матеріалів може становити не лише суто історичний інтерес, а й мати практичне значення в сучасних умовах відродження історичної пам'яті, відтворення пам'яток та об'єктів. У новому виданні значна увага приділена висвітленню внеску в збереження історико-культурної спадщини краю, зокрема історичної Чигиринщини, не лише видатних українців, а й діячів польської культури. у результаті, книга отримала високу оцінку істориків та краєзнавців. Так, д.і.н., дослідник козацтва Ю. А. Мицик назвав видання хрестоматією, яка дає «чудову панораму історичних картин Чигиринщини», показує яке «почесне місце відводилося йому в творчості духовних лідерів України, як це впливало на їхню творчість».

Схвальну рецензію отримало видання і у д.і.н., професора Валерія Ластовського: «Краєзнавча література – дуже своєрідний вид наукового дослідження. І, при цьому, ще й один із найбільш популярного серед населення України. Тим не менше, розвиток краєзнавчих досліджень є надзвичайно суперечливим, оскільки він більше залежить від особистих зацікавлень, ніж від системності.

Чигиринщина як історичний край увійшла в історію України як територія вольниці і державотворення одночасно. Вона присутня в усіх підручниках, багатьох монографіях і статтях.

Однак, як ми часто бачимо, її більше побіжно згадують, ніж детально досліджують. Справжніх наукових досліджень з історії цього краю вкрай обмаль.

І от ми бачимо появу нової книги, авторами якої виступили Надія Кукса та Яніна Діденко – дослідники історії Чигиринського краю. Мета, яку поставили вони перед собою – показати історію та пам'ятки краю крізь призму бачення сучасників – істориків, письменників, поетів, художників і громадських діячів XVIII–XX століть. І саме тому цю книгу слід розглядати скоріше як збірник наукових есе, ніж як наукову монографію у строгому розумінні. Загалом же на її сторінках опубліковано 29 нарисів.

Ця книга, по суті, це уявлення відомих діячів минулого про природу, історію, залишки старовини та людей Чигиринщини. Серед них ми бачимо такі імена як Мельхіседек Значко-Яворський, Йоганн-Антон Гільденштедт, Йоганн Генріх (Жан-Анрі) Мюнц, Дмитро Бантиш-Каменський, Марко Маркевич, Ян Ліппоман, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Домінік П'єр Де ля Фліз, Казимир Пжишиховський, Феофан Лебединцев, Володимир Антонович, Михайло Максимович, Марко Грушевський, Францішек Равіта-Гавронський, Григорій Павлуцький, Дмитро Дорошенко та інші.

Відкриває книгу нарис, в якому здійснюється короткий огляд зв'язку із Чигиринщиною тих історичних осіб, уявлення яких тут представлені, появи їх інтересу до цього краю.

Наприклад, тут розповідається про подорож через Чигиринщину Йоганна Гільденштедта у 1774 р., Жана-Анрі Мюнца у 1780-х роках, Миколи Маркевича у 1820-х, Домініка П'єра Де ля Фліза у 1850-х та ін. Кожен з них залишав по собі чи то подорожні записки, чи то малюнки. А дехто, як наприклад, Пантелеймон Куліш, записував місцеві оповіді, що стали неоціненним скарбом для вивчення місцевих переказів і легенд. Розповідається тут і про проведення перших наукових досліджень – Марком Грушевським, Оленою Пчілкою та іншими вченими. І, як самі ж автори книги зауважують, «це далеко не повний перелік відомих та невідомих широкому загалу особистостей... Складно переоцінити вплив їх наукових студій, літературної спадщини натовчасні історичні дослідження...».

Важливо відзначити, що автори книги надзвичайно серйозно підійшли до висвітлення своєї теми. Їм вдалося не лише показати умови появи тих чи інших творів щодо Чигиринщини, але й заглибитися в окремі історичні моменти, пов'язані з передісторією їх появи. Показовим у цьому можна вважати нарис, присвячений Мельхіседеху Значко-Яворському – відомому ігумену Троїцького Мотронинського монастиря. Адже він першим уклав опис історії церков на землях Чигиринщини, використовуючи ті документальні джерела, які, на жаль, вже не доступні сучасному досліднику. Цей матеріал, разом із іншими, використаними авторами, джерелами, дав їм можливість представити більш ширше тло історичних процесів, поєднуючи між собою події часів Хмельниччини та напередодні Коліївщини.

Необхідно відзначити і те, що автори дослідження звернулися взагалі до маловідомих описів Чигиринщини, які ми практично й не бачимо серед використовуваних у історичній науці.

Зокрема, це стосується «Мандрівок...» польського історика Францішека Равіти-Гавронського.

Наукова спадщина цього вченого на сьогодні незаслужено забута. Тим не менше, вона стала невід'ємною частиною саме українського наукового дискурсу ще у ХІХ ст. Звичайно, до поглядів вченого можна ставитися по різному, адже він не сприймав багато подій і діячів українського історичного минулого в тому ракурсі, який був більш прийнятним для вітчизняних істориків.

Його погляди, думки, фактичний матеріал, все ж таки заслуговують на більш прискіпливе наукове вивчення. Автори книги на своїх сторінках відновлюють інтерес до цієї постаті, публікують із своїми коментарями його записи щодо Боровиці, Чигирин, Суботова, здійснивши оригінальний переклад із польської мови. Вочевидь такий підхід спонукає до постановки питання щодо можливого зібрання текстів Равіти-Гавронського та їх видання в українському перекладі з відповідними науковими коментарями.

Безумовно позитивною рисою слід визнати використання авторами широкої джерельної бази – документальних та історіографічних джерел. До того ж, книга має значну кількість ілюстрацій – портрети, твори мистецтва, фото документів тощо. Серед них – вид Суботівської церкви П. Сплетссера (1825), малюнок Чигиринського монастиря Тараса Шевченка (185), зображення давньої уніатської церкви в Медведівці К.Пжишиховського (1862), панорамне фото Суботова (1912), поштова листівка із зображенням каменоломні в Чигирині (1911–1914) та ін. І, безумовно, слід зазначити, що тут майже кожен нарис супроводжується портретами тих діячів, яких вони стосуються.

Таким чином, українські читачі отримали дуже цікаву книгу, в якій не тільки ми можемо бачити надзвичайно цікавий і корисний матеріал, але й бачимо перспективи дальшого розвитку цієї тематики. На жаль, у повній мірі характеризувати цю книгу дуже важко, тому варто її просто прочитати [1, с. 149-150].

Збірка була представлена на спільному стенді музейних видань «Музейний простір» у рамках ІХ Міжнародного фестивалю "Книжковий Арсенал" (квітень 2019 р.).

1. Ластовський В. Чигиринщина невідома. Рецензія на : Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Наддніпрянська минушина. XVIII-XX століття. Черкаси : Вертикаль, 2018. – 300 с. // Переяславський літопис : зб. наук. статей. Вип. 1(15). – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 162 с. – С. 149-150.

Горенич Оксана,
*екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

НОТАТКИ ДО ВИРОБНИЦТВА ПОРЦЕЛЯНО-ФАЯНСОВОГО ПОСУДУ В УКРАЇНІ ТА ПОБУТУВАННЯ ЙОГО НА ЧИГИРИНЩИНІ У ХІХ–ХХІ ст.

У традиційно-побутовій культурі, зокрема сфері харчування, посуд кожного етносу посідає важливе місце, уособлюючи етнічні особливості, матеріалізуючи естетичні смаки, відображаючи рівень культурного розвитку народу. Посуд для українців був не лише ємністю для приготування, подачі,

споживання й транспортування харчових продуктів, а й одним із головних предметів оформлення столу для трапези впродовж довгого часу.

Періодично з'являлися нові його види, які і сьогодні тісно співіснують у нашому побуті. У сучасних умовах занепаду, а можна сказати і зникнення, вітчизняного порцеляно-фаянсового виробництва є актуальним його дослідження у побуті населення України, адже воно бере витоки з народних традицій гончарства.

Повне безладдя з архівними джерелами і «рокіровки» з частинами державних і приватних колекцій спричинили відсутність упорядкування архівно-статистичної, загальноісторичної, мистецтвознавчої, технологічної бази. І донині в музеях Білорусії і Польщі виставляють, а в каталогах Росії і Німеччини презентують порцелянову продукцію Корецької та Городницької фабрик як польську. Межигір'я лишається за аналогією з назвою «Імператорська фабрика» у розумінні всієї Європи та Заходу спадком Росії [1, с. 2]. Тому сьогодні вітчизняне «біле золото» не вивчене повноцінно, не досліджене, не осмислене та у достатній мірі не впорядковане науково. Фаянсовий та порцеляновий посуд від українських виробників незабаром стане для молодого покоління історією. Часто ми здебільшого безжально ставимось до гарненьких візерунчастих тарілочок, які використовуємо під квіти чи вазочок, які доживають свій вік у шафах. Однак колись порцеляновий посуд був доступний далеко не кожній пересічній людині, а що вже говорити про жителів сільської місцевості, куди віяння моди та навіть звичайні побутові речі для створення комфорту доходили тільки після того, як ставали популярними у місті.

Дана стаття є спробою дослідити, наскільки широко використовувався жителями Чигиринщини порцеляно-фаянсовий посуд, рівень його доступності у сільській місцевості від післявоєнного часу до сьогодення та атрибутувати його за допомогою клейм і особливостями декорування. Акцентовано увагу на різновидах виробів українських заводів в умовах соціально-політичних змін, які відбувалися в українських землях упродовж XIX–XXI ст.

Насамперед доцільним є згадати, як потрапила порцеляна на українські землі, і чи дійсно порцеляна та фаянс є спадком сусідніх з нами держав.

З часів Київської Русі в українського народу розпочинається формування естетичних норм. З середини XIII ст. до і третини XIV ст. до руських міст по торговельних шляхах розпочинає надходити китайська порцеляна. За часів монголо-татарської навали керамічні вироби набули ширшого розповсюдження на території України. XVI–XVII ст. стали часом розповсюдження тонкостінних керамічних посудин. Серед українських аристократів того часу була відомою загальноєвропейська мода на коштовні імпорتنі вироби з порцеляни, які зберігалися у скарбницях, а не для оздоблення трапези. У XVII ст. стали вживати «заморський» напій – каву. Про вживання кави свідчить згадка П. Аллепського про піднесення патріархом Макарієм Богданові Хмельницькому як подарунку кавових зерен із зазначенням, «що гетьман полюбляє каву». Можна припустити, що, при

п'ючи каву, гетьман використовував вироби із тонкої кераміки. Серед опису майна Павла Полуботка згадуються дев'ять порцелянових чашок. Щоденник генерального хорунжого М. Ханенка рясніє згадками про порцеляновий чайний посуд, а також про покупки чаю та кави. Як бачимо, порцеляновими виробами користувалися представники заможних верств населення [2, с. 61].

Кінець XVIII ст. – поч. XIX ст. є найголовнішим етапом формотворення порцеляни, бо ознаменувався особливо для Правобережної України прогресивними відкриттями у промисловій галузі, а саме були виявлені великі поклади каоліну на Волині, Чернігівщині, що з часом сприяло розвитку там порцелянової й фаянсової справи. На невеликій території Волинської губернії стали діяти Коростенський, Довбишанський, Олевський заводи. Найбільш значними українськими порцеляновими центрами XIX ст. в період стрімкого розвитку та активних творчих шукань були виробництва в Корці, Городниці, Баранівці та Волокитині [3, с. 181].

Перший порцеляновий завод був відкритий у 1780(1788) році у м. Корець на Рівненщині. Ці землі були власністю Речі Посполитої, а потім стали частиною Російської імперії. Польські магнати були основними заводчиками і замовниками порцелянових виробів. Продукція була відома в багатьох країнах Європи і за якістю та популярністю стояла поряд з виробами саксонських заводів.

220 років виповнилось у 2019 р. з часу заснування 1799 р. Городницького порцелянового заводу у Новограді-Волинському на Житомирщині. Ціле століття ним почергово володіли польські вельможі: Чарторийський, Любомирський, Руліковський, Гіжицький, та інші [3; 157].

Баранівський порцеляновий завод випускав свою першу продукцію від 1802 р. Заснований поляками – братами Мезерами. Вироби цього заводу були до вподоби представникам царської сім'ї. Олександр I дозволив ставити на них імператорський герб. Посуд Баранівського заводу користувався попитом і на зовнішньому ринку, куди вироби потрапляли через замовлення після виставок. Напряма діяльність: «Впровадження іноземних найновіших моделей, вишуканих фасонів, щоб кожен з покупців міг за невисоку плату придбати виріб, який ніскільки не поступається за міцністю, прозорістю і обробкою декорації дорогому закордонному аналогу» [31, с. 123].

1809 р. в селі Дибинцях Богуславського (Канівського повіту) графом-гетьманом великим коронним Ксаверієм Браницьким власним коштом було засновано Дибинецьку фаянсову фабрику, вироби якої не поступались за якістю Києво-Межигірському фаянсу. 1840 р. фабрика перестала існувати [30; 2].

Довбиський порцеляновий завод у Волинській губернії був заснований у 1823 році польським поміщиком Пшебельським, від 1840-х років він став широко відомим [3; 159].

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. на землях Полонщини (тепер Хмельницька область) діяло дві порцеляно-фаянсові мануфактури, що у майбутньому стануть Полонським порцеляновим заводом і Полонським заводом художньої кераміки. Перший до революції належав фабрикантам Шапіро та

Зуссману і довго спеціалізувався на порцеляновому посуді. Другий був заснований майстровитим волинянином на прізвище Бричка. Це виробництво було кустарним, а вироби були розмальовані самими родичами Брички без глазурного покриття [13, с. 103].

1887 року Будянську фаянсову фабрику заснував в містечку Буди поблизу Харкова російський підприємець Матвій Сидорович Кузнецов – постачальник двору Його Імператорської Величності. Посуд тут покривали спеціальною глазурю, тому кузнецовський посуд був найкращим. При виробництві використовувався метод штампового нанесення малюнку або ручний розпис. Завод Кузнецова був головним монополістом на ринку порцеляни і фаянсу.

Історія фаянсового заводу у містечку Кам'яний Брід на Житомирщині тісно пов'язана із Фішелем Зуссманом – вихідцем зі Львова. Зуссмани були орендарями і співвласниками заводів у Белотині, Городниці, Полонному. Тарілки, сервізи, декоративні вироби, настінні прикраси були дуже гарними і якісними [6; 15].

Отже, у ХІХ ст. в Російській імперії виникає велика кількість порцелянових підприємств, які орієнтувалися на масове виробництво, серед яких були і українські заводи. Порцеляна поступово втрачає статус унікального дорогоцінного матеріалу, доступного обмеженому колу поціновувачів. А в Україні продовжують створюватись нові заводи. У 1909 р. поляк Пржибильський організував виробництво порцеляни в Коростені. Там вироби набували форми, а фарбували їх у Польщі [3; 165].

220 років виповнилося від часу заснування Межигірської фаянсової фабрики, що була заснована 1798 р. поблизу Києва на території Межигірського монастиря. Там виготовляли чайний і столовий посуд, вази, тарілки тощо, які були затребуваними як серед знаті, так і серед незаможних верств населення. Великим поціновувачем та зятим колекціонером Межигірських фаянсових виробів був М. С. Грушевський. [10, с. 226]. Мода на продукцію Києво-Межигірської фабрики була шаленою. Серед замовників були представники українського шляхетства. Діяла фабрика до 1874 р. [28, с. 4].

На Лівобережній Україні порцеляно-фаянсове виробництво було представлене лише декількома заводами. У селі Волокитино Глухівського повіту діяв порцеляновий завод Міклашевського, вироби якого розходились по всій Російській імперії і навіть до імператорського двору. У 60-х рр. ХІХ ст. засновано фаянсову фабрику в селі Ушівці на Чернігівщині [20, с. 307].

В останній чверті ХІХ ст. для сервірування столу та трапези селяни Правобережжя користувалися переважно глиняним та дерев'яним посудом кустарного виробництва, на що вказує етнограф Павло Чубинський. Описуючи внутрішнє начиння в українській хаті, він згадує мисник, де на полицях на видному місці стояли полив'яні і дерев'яні миски, тарілки, пляшки і інший столовий посуд. Полив'яні і дерев'яні миски «разукрашенне различными цветами и птицами служат не только

предметом необхідности, но и украшением и потому они установлены «квітками на хату» [35, с. 97].

Та згодом у побуті з'являється і фаянсовий посуд, про що повідомляє дослідник українського побуту XIX ст. Д. П'єр де ля Фліз у «Етнографічних описах селян Київської губернії ...»: «Для їжі селяни користуються простим мальованим глиняним посудом. Та в деяких селах, розташованих неподалік від міст, а особливо поблизу Києва, у багатьох селян я бачив гарні фаянсові тарілки, виставлені як окраса, напоказ у шафах» [22].

Подальший інтенсивний розвиток порцеляно-фаянсової промисловості вимагав розширеного ринку збуту її продукції. В умовах посилення конкуренції фабрики почали випускати значну кількість дешевого фаянсового посуду, призначеного для посередньо заможних селянських родин. Разом з тим він був міцний, легкий і водночас красивий та швидко знайшов свого споживача. Посуд був не набагато дорожчий за гончарний. Наприклад, фаянсовий чайник на Харківщині наприкінці XIX ст. коштував 20 копійок, тоді як кустарний полив'яний 17 коп. Поширення культу споживання чаю теж впливало на поширення фаянсового посуду [34, с. 224].

Поширеним у вжитку став «трактирний» посуд – узагальнена назва різновеликих мисок (діаметром 18–21 см), дзбанків, чашок та кухлів для щоденного вжитку для селянства та незаможного міщанства) з фаянсу, які декорувалися розписом у народному стилі. Вироблялися у Довбиші, Барашах, Кам'яному Броді, Полонному, Славуті, Будах [32, с. 225].

Дуже модними були танжери – східна миска або таріль (тарілка) для прикрашання інтер'єру сільського житла, котрі на основі мали отвір для кріплення мотузкою або дротом до стіни або іншої вертикальної поверхні [5, с. 246].

Високо цінувалися вироби Баранівського заводу, які до революції 1917 року були оздоблені букетовими композиціями із садово-польових квітів. Фарби використовувались переважно синього та жовтого кольорів з відводками та домальовками золотом [31, с. 134].

Доцільним є звернути увагу і на клейма українських заводів-виробників посуду. На них зображували літери або прості графічні малюнки найчастіше тварин. Наносили їх видавлюванням по сирій масі, ставили відбиток штампу; промальовували клеймо по готовому виробу. Нині остаточно не вирішено питання про призначення клейм. Відомі ще з часів Київської Русі, клейма ставились на денцях виробів. Одні дослідники вважають їх знаками майстрів, історик П. Толочко вважає клейма магічними символами – оберегами, що мали захищати продукцію майстра [26].

Після активізації ринкових відносин, тіснішому спілкуванні з міським населенням сільське населення Правобережжя все більш ознайомлюється із фабричною продукцією. Всі необхідні для дому товари можна було купити на ярмарках.

У середині XIX ст. у Чигиринському повіті торги на ярмарках відбувалися два рази на тиждень. Центрами торгів були містечка Златополь, Ведмедівка (Медведівка) та ін. Досить жвава базарна торгівля в Черкаському

та Чигиринському повітах пояснювалася не лише високою щільністю населення регіону, але й вдалим розташуванням цих повітів на головній водній транспортній артерії України – Дніпрі. Перелік товарів, що привозилися та збувалися на ярмарках був практично однаковим і мало чим відрізнявся один від одного. На великих ярмарках серед різноманіття товарів виділявся порцеляновий та фаянсовий посуд. До 20-х років ХХ ст. ярмарки були основним місцем торгівлі та згодом вона у селах перейшла до кооперації та під контроль держави [23, с. 186].

Як бачимо, порцеляна поступово втрачає статус унікального дорогоцінного матеріалу, доступного обмеженому колу поцінувачів. Майже всі заводи України пережили Першу світову війну, але комуністична влада суттєво змінює їх стилі та художнє оформлення.

Після 1917 року порцелянові підприємства були націоналізовані, що зумовило зміну клейм (марок) та створення продукції, яка відповідала вимогам часу.

Вироби Баранівського заводу стали декоруватися дуже просто – кольоровими лініями, крапками, посіли чільне місце мотиви «в горох». У виробках став переважати «радянський стиль», революційна тематика. Влада повела тотальний наступ на прояви побутового міщанства, буцімто чужого і шкідливого «новій людині» [31, с. 96].

Одним з перших радянських заводів став Київський експериментальний кераміко-художній завод (згодом «Київський фарфор»), заснований 1924 року у Вишневому під Києвом. Випускав посуд, вази, скульптури, декоративні вироби, прикрашені петриківським розписом на порцеляні. Продукція поставлялась у Росію, Польщу, Великобританію, Іспанію, Німеччину [36].

Упродовж 1920-х рр. використання фаянсового посуду стало більш поширеним. Дешева продукція широко популяризувалася. Заможні селянські родини почали використовувати супники та вази і їли вже не з центральної миски, а кожен споживав певну порцію страви зі своєї тарілки. Відповідно змінився й порядок подачі до столу страв і порядок їх споживання. Українські заводи хоч і копіювали часто зарубіжні зразки посуду за формою та декором та все більше став з'являтися посуд в народному стилі, прикрашений квітами та букетами, дуже близькими до народних настінних розписів і малюнків на скринях. На Будянському заводі художники використовували малюнок «нанесений штампом» за допомогою трафарету, який поєднувався із ручною допискою. Популярними були перекладні малюнки способом декалькоманії – кольорового друку, що повністю імітували ручний розпис [3; 159].

У 20-х рр. у місті Полонному на основі порцеляно-фаянсової мануфактури громадянина Брички сформували артіль «Керамік», яка проіснувала аж до 1956 року. А потім вона стала міцним держпідприємством з назвою «Полонський завод художньої кераміки» (Полонський ЗХК) [37].

У 1925–27 рр. на Правобережжі було створено трест «Фарфор-Фаянс-Скло», що вважався організацією загальносоюзного масштабу, у розпорядженні якої були порцеляно-фаянсові заводи.

З 1927 року для українських заводів настали важкі часи, бо в хід їх роботи вводиться стандартизація, яка привела до обмеження всього асортименту підприємств. У цей час активно по-грабіжницьки вивозять до Росії промислово сировину (каоліни та ін.), завдяки чому міцніла галузь народу – «побратиму», який претендував на панівну роль у сфері даного виробництва [2, с. 64].

У 1930 році була проведена спеціалізація заводів тресту «Фарфор-Фаянс-Скло», яка закріпила за кожним із них виробництво певного асортименту продукції: Баранівський завод – чайний і столовий посуд, Коростенський – столовий, Городницький – чайний і скульптура, Довбишський і Полонський – чайний посуд. Для оздоблення виробів у 30-х роках застосовували аерограф, трафарет, друк, штамп і ручний розпис, деколь. Орнамент переважав рослинний із зображенням троянд, тюльпанів, хризантем, незабудок, лісових дзвоників, соняшників та винограду. Порцелянові вироби часто були з революційними гаслами та емблемами у вигляді зірок, серпа та молота тощо [2, с. 65].

Обмеження випуску нової модернізованої продукції тривало впродовж всіх 30-х років. У роки Другої світової війни порцеляно-фаянсові заводи зазнали руйнацій, пограбувань, але майже всі відбудувались та відновили виробництво. Проте повоєнні вироби стали втрачати традиції пізнього класицизму, посуд прикрашали трафаретними зображеннями квітів, оскільки основним завданням заводу було забезпечення усіх верств населення повсякденним посудом. Спрощення форм і малюнків на українському посуді набуло апогею. За зразками виробів 30-х–4-х, а подекуди й 50-х, а то й навіть дореволюційними формами користувалися на Будах й по всій Волинській групі заводів ще 20 років активно, 30-40 років епізодично або за окремим зразками. Відхід від намічених програм та стандартів радянської влади загрожував часто життю працівникам заводів [7, с. 35].

У 1946 році міністр промисловості Г. Онищенко видав наказ за № 147 від 10.03, де зазначав: «Отдельные руководители трестов, облместпромов и предприятий ослабили борьбу за качество продукции и забыли, что Указом Президиума Верховного Совета СССР от 10 июля 1940 года выпуск продукции недоброкачественной, некомплектной или с нарушением обязательных стандартов рассматривался как антигосударственное преступление, равносильное вредительству в соответствии по статье 135-3 Уголовного Кодекса». Як наслідок указів партії, продукція галузі виконувала агітаційну роль з пропаганди щасливого радянського життя та зорієнтована на завдання «партії й уряду» [24; 29].

В 1947 році український мистецтвознавець Леонід Владич у статті «Проти плазування перед іноземщиною в образотворчому мистецтві» вказує на завдання, які необхідно виконувати творчим людям: «Українське радянське мистецтво розвивалося й розвивається в непримиренній боротьбі з

розкладницькими впливами формалістичного буржуазного мистецтва, з аполітичністю і безідейністю. Ось чому, відзначаючи успіхи радянського образотворчого мистецтва, партія ще раз нагадує нашим художникам, що одним з найважливіших ідеологічних завдань, які стоять перед ними, є боротьба з рецидивами формалістичних впливів буржуазного мистецтва, з найменшими проявами низькопоклонства перед іноземщиною» [4, с. 3].

У 1949 році недотримання правил стосовно доктрини «Україна – молодша сестра Росії» цілком реально могла закінчитися в'язницею. Московські критики пильно слідкували за розвитком мистецьких подій в Україні. На всіх заводах найчастіше використовували такі найпростіші елементи оздоблення посуду: буфетна стрічка – смужка по краю виробів шириною до 15–16 мм; відводка – смужка, розташована по краю чи близько до краю шириною 1–3 мм; вусик – смужка до 1 мм, розташована під стрічкою і відводкою. Інколи стрічки наносили «золотом» [34, с. 430].

У складний післявоєнний час галузь виживала за рахунок експорту. У 40-х роках усі виробництва підпорядковувалися Українському республіканському тресту «Укрфарфорфаянс». Він був орієнтований на експорт, ставилися завдання ліквідувати дистанцію у смакових, модних і виробничо-технологічних орієнтирах між СРСР і країнами, орієнтованими на розвиток за капіталістичним типом. Для відбору кращого експортного посуду на денці стали позначати і сорт посуду, який вказували за допомогою кольору: червоний – вищий сорт якості; синій – перший сорт; зелений – другий сорт, чорний або коричневий – третій сорт. Інколи кольорового сортування не дотримувалися [34, с. 431].

Наприклад, Будянський завод для експорту став ширше випускати посуд в народному стилі, прикрашений квітами та букетами, дуже близькими до народних настінних розписів і малюнків на скринях. На експорт копіювались зарубіжні зразки за формою та декором, виконувались малюнки, нанесені штампом за допомогою трафарету, який поєднувався із ручною допискою. Перекладні малюнки способом декалькоманії – кольорового друку повністю імітували ручний розпис. Декор тогочасних виробів має виражену тенденцію для наслідування народного настінного розпису [31, с. 134].

На 70-річчя Й. Сталіна у 1949 році на порцелянових заводах дозволено було щедро використовувати фарби, кобальт, золото в розписі й багатий ліпний декор. Навіть був проведений конкурс на кращі зразки виробів, моделі і художнє оформлення посуду. Заводи отримували щорічні плани експортних поставок, що затверджувалися на урядовому рівні. Популярними були гасла на зразок «Советский фарфор – значит отличный фарфор!» [34, с. 432].

У 1950 році відродився після Другої світової війни та запрацював Довбиський порцеляновий завод, який виробляв кобальтовий посуд. У 80-х роках – це був найбільший виробник кобальтових виробів у Європі. Для покриття використовували високоякісну кобальтову глазур [39].

Після пишного святкування 1954 року 300-річчя т. зв. возз'єднання України з Росією оголошувались Всеукраїнські конкурси молодих

художників порцеляни. Впродовж 1957–64 рр. держава виділяє кошти на премії й відзнаки, аби поліпшити якість фабрикату, зробити його більш модним, таким, що краще продається [29, с. 4].

У червні 1957 року в уряді УРСР сталася чергова адміністративно-бюрократична реорганізація, в ході якої було ліквідовано 25 союзних міністерств та українське Міністерство місцевої промисловості. Підпорядковані йому підприємства було передано до складу Харківського Раднаргоспу (Буди і Полтава), а заводи Волинської групи – Київського Раднаргоспу. У червні 1957 року продукція Будянського заводу одержала нову торгову марку – два півкола з написами («Буди» всередині, «Харківський» – угорі та «Раднаргосп» – унизу) та зірочками з боків. Надалі клеймо заводу знову змінювалось [2, с. 64].

На поч.60-х років у зв'язку із рентабельністю і затребуваністю на ринку порцеляно-фаянсових виробів було закладено кілька великих нових підприємств в галузі. До поч.70-х рр. постали Бориславський (біля Львова), Сумський, Тернопільський, заводи з новорозробленою рецептурою більш білої по відношенню до попередніх підприємств фабричної маси.

1966 року як наслідок чергової урядової реформи Раднаргоспи теж було ліквідовано. Заводи лишалися у відомстві Управління порцеляно-фаянсової промисловості УРСР. У 70-ті роки був запроектований Березненський порцеляновий завод, Світловодський (Кремгесовський) на Кіровоградщині та Синельниківський на Дніпропетровщині та ряд інших [2, с. 63].

Дуже мало доступної інформації є про Світловодський порцеляно-фаянсовий завод. Уривчасті відомості вказують на те, що посуд цього заводу був прикрашений рослинним орнаментом, принтом був білий посуд у червоний «горох» [38].

Полтавський порцеляновий завод почав роботу 1964 року і був із числа наймолодших на Україні. Працював на привізній сировині. Спочатку випускав тарілки, а надалі комплектний посуд: чайні набори, кавники, сервізи, сувенірно-подарункові вироби [8, с. 69]

Дружківський порцеляновий завод у Донецькій області свої перші вироби виготовив у 1972 році. За обсягом виробництва порцелянових виробів на душу населення в останній чверті ХХ ст. – в першому десятилітті ХХІ ст. був одним із лідерів серед українських порцелянових заводів та провідним на Лівобережній Україні. Чайний, кофейний та столовий посуд були основним асортиментом цього заводу [11, с. 241].

Кінець 60-х поч.70-х років ознаменувався цілим рядом масштабних всесоюзних ювілейних заходів: 50-річчя Жовтневої революції (1967), 100 – річчя В. І. Леніна (1970), утворення СРСР (1972). До цих дат бралися додаткові соціалістичні зобов'язання, які належало виконувати і перевиконувати [2, с. 64].

Унікальні речі виготовлялися на держзамовлення. На них зображували портрети керівників комуністичних партій, президентів, прем'єр-міністрів і королівських осіб. Часто ніде на виробі не зазначалось авторство, завод-виробник, експортні вироби обмежувались маркуванням «Зроблено в СРСР».

Командно-адміністративна система господарювання не залишала можливості підприємствам самостійно розпоряджатися здобутками своєї праці. Диктат, надзвичайно деталізовані плани, нереальні за своєю кількістю замовлення – наряди, завищені норми виробітку, нівелювання ролі гончара-творця – все це підривало творчий потенціал робітників заводів. Самі тільки назви чайних сервізів «15 радянських республік» (Баранівський п.з), «Союз непорушних вільних республік» (Довбиський п.з) багато чого говорять про сутність тогочасних виробів.

Художня рада ВІАЛЕГПРОМу (Всесоюзний інститут асортименту легкої промисловості і культури одягу) з 1960 року щорічно переглядала в Москві художню продукцію українських порцелянових заводів і подавала їм свої рекомендації. Та попри всі негаразди у другій пол. ХХ ст. мистецький рівень продукції вітчизняних тонко керамічних заводів постійно зростав і зазнавав трансформаційних процесів.

Порцелянова маса стала суттєво відрізнитись не тільки за хімічним складом, але й за «текстурою», кольором, вагою та фактурою. Українські майстри, намагаючись задовольнити смаки широких верств населення, прагнули до більшої декоративності та пишності, часто створюючи вироби складних вибагливих форм з надлишковим декором. Проте, творчо переосмислюючи далекосхідні традиції, звертаючи увагу на чужий культурний досвід, майстри шукали власну своєрідність. Попри поверхневу схожість художніх процесів в європейській, російській та українській порцеляні, можна говорити про їх глибинну відмінність у сприйнятті порцеляни як феномену культури [2, с. 65].

На столових сервізах Правобережжя, а саме на виробках Корецького та Баранівського заводів поширеними були зображення волошок, дрібних квіток «ситчикового» декору. Тарілки оздоблювали фризовим орнаментом у вигляді винограду із гронами та великим листям коричневих відтінків, присутніми були мотиви дубового або кленового листа. Золочення часто використовували в декорванні корецьких виробів у вигляді вузьких смужок і обведення по вінцях [25;168].

Упродовж другої пол. ХХ ст. в побуті чи не кожної селянської родини українців з'явилися фаянсовий й порцеляновий сервізи, які склалися із багатьох предметів. Проте більшість власників так і не включили їх до використання в повсякденну трапезу, прикрашаючи ними інтер'єр осель та іноді використовуючи для споживання страв на свята. Сучасне сервірування столу здебільшого фаянсовим посудом на кожного окремо передбачає можливість всім учасникам трапези спілкування між собою. Характерною особливістю оздоблення посуду даного періоду є використання заводами художнього стилю петриківського розпису, адже саме у ньому зберігалася національно-декоративна краса мальв, маку, ружі, цвіту бобових рослин, тендітних гіллячок квіток вересу, червоних ягід калини або горобини, пишних букетів химерних квітів. Засвоїлась техніка нанесення орнаментів пензликами на глазурі, доповнення їх декоративними листками або золотими

вусиками. Далі посуд випалювали при високій температурі і фарби зліплювалися із глазурованою поверхнею виробу [29; 4].

Підглазурними фарбами виконували рисунки методом обводки, пульверизації та друкування. Для порцеляни при підглазурному декоруванні використовували кобальтові (сині) та хромові (зелені) фарби. Надглазурні фарби не виносять високої температури при випалюванні, тому їх наносять зверху на глазуровані вироби і закріплюють шляхом введення у фарби флюсів. Перевага надглазурних фарб у широкій палітрі кольорів, проте вони швидше піддаються руйнівному впливу кислот та лугів і не так міцно тримаються на поверхні виробів.

У 80-х – поч.90-х рр. Полонський завод дуже відомий своїми чашками. В декоруванні посуду переважають яскраві, соковиті кольори. За білизнаю полонська порцеляна входила в трійку кращих підприємств України. Вироби є популярними у Франції, Австрії, Канаді [41].

У період СРСР вироби, які йшли на експорт, несли злегка змінену емблему: до клейма додавали напис англійською «Made in USSR». З 1991 року писали «Made in Ukraine». До 1991 року виробник на тарілках для мережі «Общепит» добавляв на клеймі цей напис [42].

За радянських часів Україна забезпечувала порцеляно-фаянсовим посудом увесь Радянський Союз. До розпаду Союзу у республіці діяли 23 заводи, 17 із них – порцелянові. Виключно фаянсовими лишалися підприємства Камброду, Буд, Славути. Випуск художньої порцеляни українських заводів становив 30 % від всесоюзного. Розпад Союзу став новим випробуванням для заводів. Було втрачено централізований ринок збуту продукції, розірвано виробничо-економічні зв'язки з постачальниками сировинних матеріалів. Перед виробниками постало завдання переглянути асортимент своєї продукції з урахуванням потреб часу, освоїти випуск виробів підвищеної білизни. Щоб якось втриматись на плаву, заводи стали більше випускати скульптур. Це була допоміжна частина асортименту, що складала незначний сегмент сувенірної продукції [43]. На початку 90-х полиці магазинів стали порожніми на очах, люди «розмітали» товари за хвилини. Газета «Радянська торгівля» за січень 1990 року повідомляє: «Походи до магазинів усе частіш стають марним витрачанням часу, оскільки мало не кожен день обіцяє нам новий дефіцит. Із 1 200 основних товарів, за якими спостерігають фахівці Інституту кон'юктури торгівлі та попиту на товари народних споживачів в 140 містах України відносно безперебійно продаються лише 205 товарів. А що ж говорити про село?! В умовах попиту на необхідні товари селяни почали скуповувати майже все їм доступне [27; 3].

Малодоступним для жителів сільської місцевості став і порцеляно-фаянсовий посуд, який куплявся за межами місць проживання. Жителька Суботова Горенич Ольга Іванівна, 1952 р. н розповідає таке:

«У роки дитинства не дуже задумуєшся, що і де беруть батьки, але пам'ятаю, як моя мати, Гуголька Пріська Олексіївна, 1921 р. н, посуд їздила купляти на Донбас, коли відвідувала свого сина. Звідти привезла додому дві здорові корзини з посудом. В одній корзині, як бачу, стояло 15 глибоких

тарілок, а в другій 15 – мілких великих тарілок. Розмальовані вони були вишнями, яблуками, гілочками із птичками. Це для нас, селян, була така краса, що й годі! А коли я вже була заміжною і жила у м. Черкасах, то могла собі дозволити купляти гарний, модний посуд. Тоді, у 70–80-х роках модними були миски, тарілочки, сервізи «в горошок». Кобальтовий посуд купляла вже у 80–90-х роках, він був модним і дорогим. Взагалі, у часи моєї молодості сервізи на 6–12 персон були найкращими подарунками на весілля, ювілеї і просто на будь-яке свято!» [13].

Спогади Безпалої Ольги Степанівни, 1944 р.н.:

«У часи моєї молодості гарним посудом користувалися дуже рідко. На столі моїх батьків ще стояли глиняні звичайні миски, полумиски. Це вже пізніше мати десь купляли тарілки із гарної білої глини. Як я вийшла заміж, то посуд купляла в Чигирині на базарі, в магазинах докупитись до чогось було неможливо. Тоді тарілки були великими, непрактичними, але ми були раді й тому. Є у мене і зараз здорові тарілки, та я користуюсь ними, як діти гостювати приїздять. Сиплемо в них картоплю, м'ясо, із них набираємо їжу, а не їмо. Моя мати – Топчій Івга Левківна, 1905 р. н., коли їздила до своєї сестри у м. Одесу, то звідти привозила миски білі і алюмінієві. А у нас в Суботові товару було мало. Як «привозка» у магазин, то продавщиця кидала через голови людям одяг, калоші. Ось хтось зловив якусь річ, а хтось не встиг, і вже у магазині роздаються лайки, крик стоїть, а продавщиця і собі кричить: "То ловіть, не спіть, я не винна, що його мало привезли... А посуд розкупляли у магазині «ізбранні». Оце так ми жили, наче і купити є за що... і не купиш, бо потрібної речі на місці нема» [14].

Печененко Поліна Олександрівна, 1947 р. н., пригадує:

«Придбати гарний і якісний посуд у нашому сільському магазині було не завжди доступно. Завозили його небагато, під замовлення на список продавцеві магазину. Найчастіше, звичайно, посуд в «привозку» розкупляли ті жителі села, що працювали на керівних посадах. Фарфорового посуду у село привозили мало, а більше фаянсові тарілки. Гарні тарілочки ми тоді купляли у Медведівці (там був великий посудний магазин), у Черкасах, Чигирині. Я особисто гарний і якісний посуд дуже берегла і ховала його до шафи. У мене дівчат було двоє, тож я намагалась накупити гарненького посуду, всього іншого необхідного «приданого» і пакувала те все у коробки та у сховок на горище відносила, а на кожен день був простий і недорогий посуд. Коли я дівчиною навчалась на товаровіда, то на заняттях, пам'ятаю, нас викладачі вчили відрізняти якісний посуд від неякісного постукуванням паличкою по посуді. Коли посуд кращих сортів, то від нього йшов дзвінкий звук, що мав довге звучання, як гіршої якості – звук йшов глухий і швидко завмирав» [15].

Андрієнко Григорій Іванович, 1969 р. н., ділиться своїми спогадами:

«Пам'ятаю, що вдома, у Трушівцях, у моєї матері, в миснику красувались переважно здорові фаянсові тарілки із різними малюнками. Згадати зараз, якими саме вже не можу, а от для потреб сім'ї їх вистачало. Мати посуд дуже гляділа, користувались ми у повсякденні переважно

металічними мисками. Вже коли я одружився, а були це важкі 90-ті, то в той час посуд молодій сім'ї придбати було складно. У Черкасах був спеціальний магазин, де за «талонами для молодят» можна було купити одяг, взуття, посуд. У Будинку торгівлі ми з дружиною купили свій перший сервіз. У той день в магазин «залетіло» десь сто людей, всі біжать, хватають посуд один зпоперед одного, і ми теж вхопили сервіз на 6 персон. Жінка його берегла, і користувалась наша сім'я ним тільки із вагомих причин. У 1991 році мій брат подарував нам польський сервіз на 12 персон, дуже гарний. Найкращим подарунком у 90-х роках був чайний або кавовий сервіз, не менш потрібними були тарілки» [18].

У 70-х та 90-х порцелянові сервізи були найкращим подарунком на різні свята, ювілеї. На «порцелянові весілля» традиційно дарували порцеляновий сервіз, а за столом сімейній парі говорили такий тост: «На порцеляновий ювілей прийнято дарувати «молодцям» порцеляновий посуд. Кажуть, що посуд б'ється на щастя. Так от, для того, щоб вам не розбити своє сімейне щастя, даруємо вам цей сервіз – нехай краще він б'ється. Але ще краще, якщо і посуд в будинку буде цілим, і щастя не покидає вас, дорогі «молодцята»! Живіть у коханні та злагоді до вашого золотого весілля!» Сервізи дарували молодцям просто на весілля.

Кириченко Катерина Йосипівна, 1952 р. н розповідає:

«Із найкращих подарунків на моє весілля був чайний сервіз на 6 персон та палас на підлогу. Сервіз був фарфоровим і складався із чашечок та блюдечок, чайника, оздоблених маленькими букетиками з червоних трояндочок. Крайки на посуді були обведені позолотою. Цей сервіз я берегла, і сім'я користувалась ним, коли до нас приходили гості. Як розбилась перша чашка, то лаяла в хаті всіх, хто попав під руку. До сьогодні збереглися два блюдця і чашка, бережу їх як реліквію. У 90-ті роки дістати хороший і водночас гарний посуд було нелегко, особливо у селі, тож його берегли. Зараз звичайно, їдь у місто, іди на базар чи в магазин і купляй, що хочеш – вибір великий» [17].

Семчук Ольга Іванівна, 1962 р. н. пригадує:

«У материній хаті глиняного посуду, крім макітер, вже не пам'ятаю. На столі і в миснику стояли білі, великих розмірів тарілки. Гарні, розмальовані мати не зачіпала, бо вони стояли у миснику для краси. Пам'ятаю, як мати називали великі тарілки «брилями» через їх непрактичність. Але, думаю, і таким мискам тоді були раді. Як було у мене весілля, то подарували нам сервіз на 12 персон. Великі тарілки від нього і зараз є на горіщі, а менші перебили діти. Вже пізніше, у подарунок від брата, отримала чехословацький фарфоровий сервіз, чайником від якого користуємось і зараз. Такий посуд був дорогим та модним, і мисочку фарфорову як поставиш навпроти світла, то вона просвічувалась. У суботівському магазині теж купляла посуд, бо мені пощастило у тому, що там працювала моя тітка. А так товарів побутових завозили в село мало, і не кожен мав доступ його купити» [16].

Багато цікавої інформації можна почерпнути при огляді мисників, що до цього часу збереглися в оселях старих людей. У будинку жительки Суботова

Кириченко Марії Федотівни, 1925 р. н., зберігся великий дерев'яний мисник, у якому і зараз стоять колись господинею дбайливо виставлені столові фаянсові тарілки. На найвищій полиці розміщено чотири великих фаянсових тарілки. Вони глибокі, в діаметрі 24 см. За розмірами їх можна віднести до трактирного типу посуду. Клеймо на їх денці вказує на те, що виготовлені вони Будянським фаянсовим заводом Харківського раднаргоспу і датуються 1950–60 рр. Оскільки стоять на найвищій полиці, то можна зробити висновок, що використовували їх не дуже часто, і вони були скоріш окрасою мисника. Тарілки мають дуже просте оздоблення по краях у вигляді широких та вузьких ліній різних кольорів. На другій полиці стоять тарілки різної глибини і теж трактирного типу Будянського заводу, але клейма на них 1940-х поч. 60-х років. Гарним є блюдо з логотипом на борту «УКС».

Найнижчу полицю мисника зайняли мілкі фаянсові тарілочки, діаметр яких 15–19 см. На денці клеймо 1960–70 рр. Кам'янобрідського фаянсового заводу. Посуд по краях розмальовано кольоровими смужками, на деяких у центрі намальовано велику квітку. Фарби неяскраві, більш холодних тонів. Тут же стоять дві чайні фарфорові чашки із клеймом Полонського фарфорового заводу, яке датується 1940–50 рр. Верхній край та вушка чашок обведені позолотою, а боки оздоблені трояндовими бутоньєрками. За дерев'яними дверцятами мисника причаїлись глиняні горщики: два середніх розмірів і два маленькі горнята, тріснуті верхні краї яких дбайливо обтягнуті металевим дротом. Враз згадалась народна загадка: «Був дитина, не знав пелюшок, старий став – пеленатися став». От і все нехитре начиння мисника, але сьогодні і сам дерев'яний мисник, і посуд в ньому вже є історією.

На основі перегляду та атрибуції посуду поки що шести осель жителів Суботова можна зробити узагальнення, що у домашньому користуванні населення Суботова переважають фаянсові тарілки Будянського та Кам'янобрідського фаянсових заводів. Серед порцелянових – вироби Городницького, Баранівського, Полонного, Сумського та Дружківського заводів. Рідше зустрічаються вироби Довбишського, Світловодського, Коростенського та інш. заводів.

Крім українських виробників порцеляно-фаянсового посуду у користуванні суботян є посуд російських виробників порцеляни. Наприклад, у жительки села Комаренко В. В на кухонній шафі стоїть супниця Дулевського порцелянового заводу. На її денці клеймо у вигляді орла із підписом «Дулево» та датується 1976–86 рр. Дулевський завод був заснований у Росії Т. Кузнецовим в 1832 р. Посуд цього заводу оздоблений великими трояндами або квітами пурпурового кольору [44].

Важкі 90-ті порцеляно-фаянсовими заводами були пережиті, та прийшла нова біда. Один по одному вони стали зникати з промислової мапи України, бо упродовж 1990–2000-х років їх було «роздержавлено», приватизовано, а згодом – умисно «збанкрутовано».

З 2002 року виробництво порцелянового посуду в Україні стало невпинно скорочуватись: у 2006 році воно склало 27 % випуску 1990 року та лише 23 % показників 1980 р. Останній випал виробів Полтавського

порцелянового заводу відбувся у травні 2002 року. 2006 р закрито Тернопільський завод. В листопаді 2006 року припинив існування найбільший вітчизняний виробник художньо-побутового й екологічно чистого посуду АТЗТ «Будянський фаянс». Полонський порцеляновий завод закритий свої двері у 2008 році [45].

У газеті «Голос України» № 37 від 23 лютого 2019 р є стаття, присвячена Полонському порцеляновому заводу під назвою «Порцелянова мода», яка в повній мірі розкриває стан порцеляно-фаянсової галузі України 2000-х років. Вона містить інтерв'ю, взяте у директора заводу «Полонський фарфор» Пулковської Лариси Василівни 14 травня 2004 року: «Ми стільки чуємо, що треба оберегати і захищати свого виробника. А тим часом наш внутрішній ринок нагадує якийсь торговельно-перехрестя, на якому може виставити свій товар будь-який подорожній без усяких правил, норм і відповідальності. Звичайно, дуже добре, коли покупець має право вибору, купуючи, скажімо, китайський, польський чи наш, український посуд. І ми робимо все, щоб не відстати від світових лідерів у дизайні, формах, розпису, а ще й іти на крок попереду. Але всі наші старання зводяться нанівець, коли державна система оподаткування стримує розвиток власного виробництва і разом з тим широко відчиняє двері чужому товару. Наший завод є годувальником для сотень родин, дає роботу двом тисячам робітників. Якщо за нинішнього різноманіття порцелянового ринку полончани все-таки знаходять покупців для своїх мільйонних партій, значить, їх і справді можна назвати законодавцями порцелянової моди». На сьогодні, на жаль, від заводу залишився лише музей «Фарфор Полонного», який відкрили 2013 року, а екскурсії відвідувачам там проводить колишній художник Полонського заводу [19].

2012 року закрилися двері Городницького заводу, а 2013 – Баранівського. 2013 року в Україні залишилося три діючих порцелянових заводи – Довбиський, Дружківський і Сумський [45].

20 травня 2013 р. Міжвідомча комісія з міжнародної торгівлі України прийняла рішення щодо спеціального розслідування відносно імпорту до України порцелянового посуду. За результатами розслідування ММРТ 23 квітня 2014 року уряд України встановив мито в розмірі 35,6 % на імпорт до країни посуду, столового й кухонного приладдя з порцеляни незалежно від країни походження. У травні 2017 року мито було скасоване і це стало остаточним етапом знищення порцеляно-фаянсової промисловості України. У 2017 році Дружківський завод став єдиним виробником порцеляни в Україні [39].

Проблеми ринку сировини, коли каолін опинився в приватних руках і відправляється за кордон, стали однією з причин практичного завершення історії розвитку української тонкої кераміки. Крім того, засилля внутрішнього ринку імпортними виробами, які завозять в Україну без належного митного оформлення за цінами, що значно нижчі від реальних; санітарно-гігієнічні вимоги до вітчизняних виробників значно вищі, ніж до виробів, що завозяться та ряд інших причин призвели до знищення даної галузі.

Стає дивно: українській порцеляні більше як 200 років, а в магазинах продають турецьку або китайську, в основному – підроблену, неякісну порцеляну.

Багато спільного було в історії порцелянових заводів України. Усі вони зупиняли виробництво у роки Другої світової, а окремі – так взагалі були зруйновані до фундаменту, тож на час відродження, окрім дати заснування, в історично-трудоному наробку не було нічого. Станом на сьогодні більшість українських заводів стали руїнами, частково використовуються під склади, у деяких вдалося створити музеї, решта пустують. Складається враження, що сьогодні нашій державі краще мати справу з іноземними підприємствами, що займаються виробництвом порцеляни, фаянсу чи інших різновидів кераміки.

Останніми роками люди знову стали повертатися до сімейних цінностей – домашніх застіль із сімейною порцеляною, мереживними серветками, білосніжними накрохмаленими скатертками, де лунають щирі та теплі слова на адресу господині, яка зуміла не лише гарно приготувати, а й красиво подати.

Досить яскраво сьогодні в розмаїтості новаторських пошуків у стилях класичного модернізму та постмодернізму виділяється авторська художня кераміка 1990–2010-х років. Професійне мистецтво кераміки – це величезний пласт національної культури, який формується у межах загальноєвропейського художнього процесу. Слов'янську глину нині гідно оцінили італійці, які вклали свої кошти в спільне підприємство з вироблення керамічної плитки. Сучасні майстри порцеляни продовжують справу своїх попередників. Зараз активно розвиваються майстерні, такі собі міні-заводи з виробництва виставкової та вжиткової кераміки. Переважна більшість майстрів в Україні працює з глиною зі Слов'янська. Ручна робота майстрів сучасних брендів високо цінується, адже в кожен виріб митці вкладають свій талант і фантазію, що робить їх продукцію самобутньою та оригінальною [46].

Надзвичайно поетичні слова про кераміку сказав Євген Кузьмін, великий шанувальник межигірського фаянсу, які і завершать дану статтю:

«Кожен рік забирає сотні й тисячі залишків минулого. Один необережний рух руки – від копіткої творчої роботи залишається лише декілька нікому не потрібних черепків. І де-небудь вціліла у самотнього любителя вазочка з плетучою гілочкою хмелю, струнка фігурка, чи не являються вони красивим символом людської творчості, настільки вразливої в своїх прийдешніх формах...» [10, с. 226].

1. Бех. Л. В. *Фарфор в Україні : основні етапи формування феномена. 10 с. Режим доступу : elibrary.kubg.edu.ua*

2. Варивончик А. В. *Порцеляна в контексті художніх промислів України. – С. 61-66. – 2016 р.*

3. Вітренко В. В. *Розвиток фарфоро-фаянсової промисловості на Волині напр. XVIII – на поч. ХХ ст. / В. В. Вітренко // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Житомиру-1125»,*

присв. 1125 – річчю заснування міста Житомира. 6-8 жовтня, 2009 р. – Житомир, 2009. – С. 157-168.

4. Владич А. Проти плазування перед іноземщиною в образотворчому мистецтві // Радянське мистецтво. 1947 р. 27 серпня. С 3.

5. Грінченко Б. Словник української мови. – К. :Наук.думка,1997. – Том 4. – С. 246.

6. Долинський Л. В. Український художній фарфор /Л. В. Долинський. – К. : вид. Акад. наук УРСР,1963. – 88 с. – С. – 33.

7. Жолтовський П. М., Чарновський О. О., Гладкий М. З. та ін. Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. – Львів : ВЛУ, 1969. – 191 с.

8. Зіненко Т. М. Полтавська порцеляна ост. третини. ХХ ст. у культурно-творчому становленні регіону : постаті, здобутки, асортимент // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв / за ред. В. Я. Даниленка. – 2012 р. – № 6. – С. 65-73.

9. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. 23 том. / ред. Мяловицький А. В., Баєва Н. А ,Вознюк Д. Я. та ін. – К. : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 680 с.

10. Кузьмін Є. Межигірський фаянс // Мистецтво. Живопис, графіка, художній друк. – № 6-7. – 1911 р. С. 225-270.

11. Корусь О. Мала пластика Дружківського фарфорового заводу // Актуальні проблеми історії, теорії та практика художньої культури. –К., 2017. – № 38. – С. 240-248.

12. Корусь О. П.Скульптор Полонського фарфорового заводу 1950-х років – Віталій Горолюк. / О. П. Корусь // Молодий вчений. – 2017. – № 3. – С. 103-109. – Режим доступу :http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_3_28

13. МПДА. Спогади жительки села Суботів Горенич Ольги Іванівни, 1952 р. н.

14. МПДА. Спогади жителя села Суботів Безпалої Ольги Степанівни, 1944 р. н.

15. МПДА. Спогади жительки села Суботів Печененко Поліни Олександрівни, 1947 р. н.

16. МПДА. Спогади жительки села Суботів Семчук Ольги Іванівни, 1962 р. н.

17. МПДА. Спогади жительки села Суботів Кириченко Катерини Йосипівни, 1952 р. н.

18. МПДА. Спогади жителя села Суботів Андрієнко Григорія Івановича, 1969 р. н.

19. Микола Козак – художник який зберіг славу фарфору Полонщини. – Режим доступу : prostir.museum>post

20. Отрох. Н. Порцеляно-фаянсове виробництво Лівобережної України (кінець 18 – початок ХХ ст.). Науковий часопис НПУ імені Драгоманова / Чернега П. М. Серія 6. Історичні науки. – С. 306-307-309 ...2008. – С. 450.

21. Петрякова Ф. С. Український художній фарфор (кінець 18 – поч. 20 ст.) / Ф. С. Петрякова. – К. : Наукова думка, 1985. – 224 с. – С. 181.

22. П'єр де ля Фліз у «Етнографічні описи селян Київської губернії ...» Альбоми. – К. – 1986. – Т. 1.
23. Реснт О. П. Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в XIX – на поч. XX ст. – С. 185-186.
24. Роговиченко О. О. Образотворче мистецтво України 1940–1960-х років : Шляхи розвитку й художньо стилеві особливості. – Київ, 2016. – 412 с. – С. – 29-30.
25. Титаренко А. Різновиди форм і декору старого українського фарфору Волині з колекції Національного музею народного декоративного мистецтва // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2013 р. – С. 166-171. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. – К. : Абрис, 1996. – 360 с.
26. Торгівля й торгові центри радянського Івано-Франківська // Західний кур'єр. – 30 липня 2017р. – С. 3.
27. Ферчук А. Межигірська марка. Режим доступу : www.uirv.org>[i_upload](#)>[file](#)>[Antonina](#)...
28. Шевчук А. М. Українська образотворчість : пошук істини. – К., 2007. – С. 4.
29. Школьна О. Дибинецька фаянсова фабрика графів Браницьких на Київщині. – С. 2. – С. 252.
30. Школьна О. Художні особливості порцеляни Баранівського фарфорового заводу кінця XIX- початку XX ст. Вісник ХДАДМ. №8. 2008. с. 134
31. Школьна О. Фаянсовий трактирний посуд і «танжери» в побуті українців XIX – I пол. XX ст. / О. Школьна // Мистецтвознавство України. – 2013. – Вип. 13. – С. 224-234. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mysu_2013_13_33/
32. Школьна О. Києво-Межигірська фаянсова фабрика / О. Школьна // Пам'ятки України. – 2014. – № 9 (вересень) – С. 48-59.
33. Школьна О. Віхи розвитку управління і господарювання в галузі фарфору-фаянсу України останнього століття. Міст : Мистецтво, історія, сучасність, теорія, 2010. – 430 с.
34. Щербань О. Глиняний посуд українців 1860 – поч. 1870 рр за матеріалами зібраними П. Чубинським // Україна в етнокультурному вимірі століть (До 175 річчя з дня народження видатного українського етнографа Павла Чубинського : збірник наукових праць / ред. Чернега. – К. : Національний педаг. універс. ім. М. П. Драгоманова, 2014. – С. 96, 97. – 216 с.
35. Інтернет ресурс : www.old-cherdak.com.ua >[viewtopik](#)
36. Інтернет ресурс : <https://m.farfor.club>. Порцелянові заводи
37. Інтернет ресурс : <https://wikipedia.org>>[wiki](#)> Довбиський порцеляновий завод
38. Інтернет ресурс : visnyk.nmti.com.ua////Колекція фаянсу Будянського фарфорового заводу у фондовій збірці НІКЗ «Гетьманська столиця»
39. Інтернет ресурс : <https://novadoba.com.ua>)
40. Інтернет ресурс : <https://uk.m.wikipedia.org>>[wiki](#)> Будянський фаянсовий завод

41. Інтернет ресурс : [https:// uk.m.wikipedia.org>wiki>Порцеляно-фаянсова промисловість України](https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Порцеляно-фаянсова_промисловість_України)

42. Інтернет ресурс : [https:// uk.m.wikipedia.org>wiki>Дулевський порцеляновий завод](https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Дулевський_порцеляновий_завод)

43. Інтернет ресурс : [https:// uk.m.wikipedia.org Порцелянові заводи України](https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Порцелянові_заводи_України)

44. Інтернет ресурс : www.logos.biz.ua > proj> keram> pdf

**МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ
КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА
КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОВСЯКДЕННЯ**

Юлкіна Людмила,
молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ОПЛАТА ПРАЦІ СЕЛЯНИНА В ПЕРІОД КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА СТЕЦІВКА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ)

Перші господарства, які створювали селяни після закінчення Першої світової війни, були товариства спільного обробітку землі (ТСОЗ), артїлі та комуни. ТСОЗи – одна з форм колективізації сільського господарства. Вони організовувались на добровільній основі для спільного обробітку землі, яку селяни усупільнювали, але залишали в приватній власності реманент, хату, присадибну ділянку та свійських тварин. Розподіл прибутків між членами був відповідно до кількості переданої землі, вкладеної праці та засобів виробництва, інколи кількість членів родини. Довго такі організації не проіснували і в кінці 20-х років їх замінили колгоспи.

В селі Стецівка в 1918 році також були організовано 8 ТСОЗів.

«Запорожець» – голова Касяненко Павло.

«Краще життя» – Майстренко Федір.

«Зелений гай» – Добровольський Степан.

«Піщаний лан» – Залюбовський Левко.

«Червоний маяк» – Жук Микола

«Ясний ранок» – Брайко Григорій

«Червона Чутка» – Валовий Микола

«Ім. Чубаря» – Скрипник Панас [1; 80-82].

У березні 1921 року радянською владою була прийнята нова економічна політика – НЕП, яка мала на меті запровадження комплексу заходів, які включали в себе заміну продрозкладки продподатком; використання товарно-грошових відносин, формування ринку, кооперування виробників, запровадження госпрозрахунку, посилення особистої зацікавленості у результатах праці. З другої половини 1920 років почалися перші спроби згортання НЕПу і запровадження іншої політики – колективізації. Колективізація – добровільне створення колгоспів шляхом об'єднання господарств селян. Колгосп – один з основних типів великих механізованих сільськогосподарських підприємств, кооперативні організації селян, які об'єднувались для спільного та планомірного ведення сільськогосподарського виробництва на основі суспільних засобів виробництва й колективної праці. Управляли виробництвом самі колгоспники.

Восени 1928 року було колективізовано, тобто створено колгоспів, лише 4 % селянських господарств України. Внаслідок цього в 1929 році здійснено перехід до політики суцільного прискорення колективізації господарств і входження 100 % індивідуальних господарств до колгоспів у найкоротший спосіб. Спочатку колективізація мала добровільний характер, але з часом,

коли селяни не хотіли вступати до колгоспів, радянська влада почала вдаватися до примусового вилучення хліба й насильницької колективізації. Селян змушували вступати до колгоспів насильно і це викликало спротив заможних селян.

Колективізація супроводжувалась таким явищем як «ліквідація куркульства як класу», тобто заможних селян, які мали свою землю, обробляли її, але не хотіли вступати до колгоспу, називали куркулями. В них примусово відбирали майно, хату земельні наділи та виселяли їх до Сибіру, інколи одного господаря, а інколи й всю родину. Відбувались масові виступи селян, почався вихід селян з колгоспів. Тоді влада обрала іншу тактику. Колгоспникам держава надавала пільги й кредити, встановлювала помірні податки. Ті жителі села, які вийшли з колгоспу не отримували ні пільг ні кредитів та сплачували великі податки. Для покращення роботи в колгоспах створювались МТС (машинно-тракторних станції), які обслуговували колгоспи. Таких станцій була невелика кількість, деякі колгоспи отримали техніку для обробітку землі лише в середині 40-х років [2; 546-547].

У 1932 році в колгоспи об'єдналися вже 70 % селянських господарств і 80 % посівних площ України. Такі швидкі темпи колективізації призвели до Голодомору 1932–33 рр.

У 1922–23 роках в Стецівці, на основі ТСОЗів, було створено три колгоспи – «Червона Зірка», ім. Ворошилова та колгосп «Сталін». Колгосп «Червона Зірка» був найбільшим серед інших. Головою був житель села Стецівка Лосинський Іван Іванович.

У роки Голодомору 1932-1933 рр. в колгоспах «Червона Зірка» та ім. Ворошилова були організовані інтернати для дітей сиріт, де їх годували та разом з учителем вони могли збирати на колгоспному полі колоски та зерно. Жителям села, які вступили до колгоспу, залишали худобу та птицю, а це були значні засоби для виживання. Добровільно хотіли стати колгоспниками лише ті господарі які мали невелику земельну ділянку та невелике господарство (одна корова чи свиня) [3].

У середині 1937 року суцільну колективізацію в Україні було завершено. На той час колгоспи об'єднували 3756,8 тис. селянських дворів, тобто 96,1 %. Лише 153,8 тис. селянських дворів залишились одноосібними.

В 1937 році колгосп «Сталін» в селі Стецівка перейменували в колгосп ім. Чубаря. До колгоспу спочатку вступили 18 чоловік, а пізніше ще 29. Серед перших господарів, які вступили до колгоспу були Кузуб Андрій, Кузуб Антін, Кузуб Петро, Бойко Яків, Шостик Іван та інші.

Пізніше цей колгосп злився з колгоспом «Червона Зірка», головою став Лафа Панько. В колгоспі «Ворошилов» головою був Чепурний Петро. В 1953 р. три колгоспи об'єднались в колгосп ім. Жданова [1; 85].

Селяни, які працювали в колгоспі, отримували заробітну плату. Заробітна плата – форма оплати праці робітників та службовців державних установ. Частина національного доходу, яка відшкодовує затрати необхідної праці і є головним джерелом матеріальних засобів для відтворення робочої сили. Розподіляється державою в грошовій формі між робітниками й

службовцями відповідно до кількості та якості їхньої праці, вкладеної в суспільне виробництво. Заробітна плата державних підприємств та установ відрізняється від оплати праці в колгоспах [4; 105-107].

Оплата праці в колгоспах – винагорода колгоспникам за їхню працю, вкладену в громадське господарство колгоспу. Проводилась з валового доходу колгоспу за нормами та розцінками або посадовим окладом, встановленими самими колгоспниками на загальних зборах, відповідно до статуту колгоспу. Це була не така оплата праці до якої ми звикли в сучасності. Кожному працюючому в колгоспі визначався трудовень. Трудовень – термін, пов'язаний з формою оплати праці в колгоспах СРСР. Був введений у 1930–31 роках під час примусової колективізації сільського господарства.

Трудовні нараховували за виконання різних категорій праці (їх було від 7 до 9); колгоспникові який виконав денну норму найпростішої праці, записували 0,5 трудовня, за працю 9 категорії складності – 4,5 трудовні. Вартість трудовня в колгоспі встановлювалась в кінці сільськогосподарського року, коли суму продуктів та грошей, які залишились для розподілу в колгоспі, ділили на число трудовнів усіх працівників колгоспу. Кожен колгоспник отримував заробітну плату відповідно до числа відроблених трудовнів.

Така оплата праці була експлуатаційною для колгоспників. Перед розподілом заробітку на трудовні колгосп мусив продати державі продукцію за ціною значно нижчою ціною від собівартості, оплатити податки та заплатити за послуги МТС і залишити певну кількість продуктів як резервний чи насіннєвий фонд. Скільки залишиться до розподілу ніколи не було відомо. Для колгоспника не було жодного зв'язку між його працею протягом року й оплатою трудовнів, наслідком чого була дуже низька продуктивність праці в колгоспному господарстві. Тому люди, які працювали в колгоспах були дуже бідними. Їхньої заробітної плати, яку вони отримували раз на рік не вистачало. Про це свідчить народна творчість.

Трудовень, трудовень,
трудоодиниця,
батько ходить без штанів,
мати – без спідниці.
Сидить баба на рядні
Та й рахує трудовні.
– Трудовень, трудовень,
дайте хліба хоч на день.
Працювала вісім день,
заробила трудовень.
А від того трудовня,
голодую я щодня.

Трудодень визначали в кожному колгоспі окремо. В селі Стецівка на початок 50-х років на засіданні правління колгоспу було визначено 365 днів мінімум. Якщо колгоспник не виробляв мінімальну кількість трудоднів то йому нараховували штраф. На правлінні колгоспу розглядали причину не виходу на роботу колгоспника і чи зараховувати рік до стажу працівника. Також в кінці року правлінням визначався розмір прибутку в колгоспі, а потім нараховували на трудодень. Це було 2–5 коп. на один трудодень в залежності від прибутку колгоспу. Крім грошової оплати також була оплата в натурі, яка нараховувалась на трудодень. Давали зерновими культурами, які вирощували в колгоспі – пшеницю, кукурудзу, просо, ячмінь, буряк. Нарахування було в грамах на один трудодень.

Зі спогадів Заволоки Дмитра Порфіровича, в 15 років він пішов працювати в кузню колгоспу помічником. Виробляв норму на два трудодні, але оплачували не більше ніж 0,5 трудодня, бо був малий ще [5].

Для того що б якось прожити в селі, оскільки заробітні плати були дуже малі, селяни їхали на роботу до радгоспів.

Радгосп – державні сільськогосподарські підприємства в СРСР. Всі засоби виробництва, а також вироблена ними продукція є державною власністю. Виробничу діяльність радгоспи здійснюють на основі господарського розрахунку. Оплата праці в радгоспах - винагорода за працю за державних сільськогосподарських підприємствах. Заробітна плата побудована на тарифній сітці з урахуванням особливостей с/г виробництва. Основною формою організації праці є виробнича бригада. В радгоспах використовувалась акордно – преміальна, відрядно – преміальна, погодинна оплата праці. Акордна оплата праці – різновид оплати праці, коли загальну суму заробітної плати робітникові або найчастіше колективові робітників встановлюють не за відроблений час, а за весь обсяг роботи. Заробітну плату розраховують на підставі діючих норм виробітку та відрядних оцінок на окремі види робіт. Нарахований заробіток виплачують лише при умові що виконано весь комплекс робіт причому своєчасно та високоякісно. Якщо для виконання робіт потрібно було багато часу, то за поточний місяць, враховуючи зроблену частину, виплачували аванс. Щоб підвищити матеріальну зацікавленість робітників у скороченні строків виконання робіт виплачували премії [2; 546].

В Чигиринському районі радгоспів не було. Їздили на роботу в сусідні села, зокрема в Кіровоградську область (село Стецівка було Кіровоградської області). До радгоспу їздили в основному молоді люди. Із села Стецівки багато їздили на роботу до радгоспу в селі Шарівка. Там працювали на сезонних роботах – з весни до осені. Дехто залишався на постійну роботу, але таких було не багато. Майже всі поверталися додому. Оплата роботи там була кожного місяця грошима - аванси. Як розповідає Заволока Д.П. із села було важко виїхати на роботу, влада не хотіла випускати молодь із колгоспу тому не видавали паспортів. З радгоспів до села приїздили «наборщики», люди які домовлялися про роботу, і говорили місце та час коли їх забирають. Приїздив автомобіль, забирали охочих їхати на роботу за

межами села та майже завжди вночі. Кілька разів Дмитро Порфірович з друзями ходили до Чигирини і забирали їх там. В радгоспі проживали з весни до кінця осені (в залежності від того на які роботи поїхали). Проживання та харчування було безкоштовним. В кінці роботи давали гроші, зерно, цукор. Додому також привозили автомобілем радгоспу. В радгоспах було працювати вигідніше ніж в колгоспі, бо вони були державними і багатшими ніж колгоспи, тому й оплата праці там була більшою за відповідну роботу ніж в колгоспі [5].

У другій половині 1950-х років колгоспи поступово стають економічно розвинутими і трудовень почали замінювати грошовою формою оплати праці. Остаточний перехід на грошову оплату праці в колгоспах відбувся в середині 60-х років. 15 травня 1966 року постанова ЦК КПРС «Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку громадського виробництва» рекомендувала замінити оплату праці в трудовнях гарантованою грошовою оплатою (грішми та натурою), виходячи з тарифних ставок відповідних категорій працівників колгоспу. Наслідком чого система трудовнів вийшла з ужитку [2; 220-221].

В колгоспі ім. Жданова в селі Стецівка з 1964 року перейшли на грошову оплату праці. Було встановлено мінімум днів, які потрібно було відпрацювати в рік – вихододень. Для жінок 180 днів та 240 для чоловіків, а в кінці 70-х років кількість вихододнів була зменшена. Жінкам потрібно було відпрацювати 160 днів, чоловікам – 220. Якщо працівник не відпрацьовував ці дні, тоді на загальних зборах правління колгоспу з'ясовували причину цього і вирішували питання про зараховувати року до трудового стажу.

Оплата праці в колгоспі була відрядна та погодинна. Тариф затверджувався на загальних зборах колгоспників. Відрядна – нараховувалась по встановлених нормах. Оплата праці грошима проводиться щомісяця, у трактористів заробітна плата залежала від обробленого умовного гектару, у водіїв від т/км (відстань помножена на перевезений вантаж), водії, які чергували в тракторній бригаді чи фермі отримували заробітну плату погодинно. Рільнича бригада – отримувала зарплату від відпрацьованої норми (посадки, поління чи збору урожаю) – кінно-ручні роботи, доярки від надоїв, доглядачі ВРХ від приросту. Розмір зарплати зоотехніків та ветлікарів залежав від поголів'я худоби в колгоспі, працівників олійниці чи млина – від виходу продукції.

Голова колгоспу та головні спеціалісти отримували оплату праці погодинно. В голови колгоспу оклад був встановлений в залежності від кількості гектар орної землі. Головні спеціалісти – бухгалтер, агроном та інші отримували 80 % від посадового окладу голови колгоспу. Робочий день в колгоспі був восьмигодинний – з 8 години до 17 (з 12.00 до 14.00 була обідня перерва), але працювали в суботу. Таким чином, оплата праці у працівників керуючого складу була погодинною.

Для нарахування оплати в кожній виробничій бригаді колгоспу – рільничій, тракторній, механізованій бригадир вів таблиць виконаних робіт та відпрацьованих годин, за яким нараховувалась заробітна плата. В кінці року

була 13 заробітна плата яка залежала від стажу роботи в колгоспі. Водіям нараховували заробітну плату по дорожнім листам. Він складався водієм кожного дня. Водій в ньому вказував кількість перевезеного вантажу та відстань. В кінці місяця ці листи здавали в контору колгоспу обліковцеві за яким нараховували заробітну плату.

В трактористів був обліковий лист тракториста-машиніста. Він записувався один раз на 10–15 днів, кожного дня – яку і скільки зробив роботи [6].

Крім грошових виплат колгоспники отримували ще й оплату в натурі. Така оплата була прописана в колективному договорі у відсотковому відношенні на зароблений карбованець. В кінці виробничого року, тобто після збору урожаю та його розподілу, але не пізніше місячного строку після затвердження річного звіту колгоспу нараховували на кожен зароблений карбованець певну кількість зернових культур – пшениці чи кукурудзи. Жінкам давалась певна кількість гектарів кормових буряків. Їх потрібно було просапати, вибрати і здати в колгосп. За кожен здану тонну нараховували в оплату теж буряками. Система оплата праці була побудована з урахуванням необхідності закріплення кадрів на найважливіші ділянки колгоспного виробництва. З цією метою вона передбачала доплати кваліфікованим працівникам за класність, зокрема водіям та за стаж роботи в господарстві за певною професією. Водіям за 1 клас доплачували 25 % від заробітної плати, 2 клас – 10 % [6].

Крім основної оплати праці в колгоспі також була і додаткова. Додаткова оплата праці – це форма додаткового матеріального заохочення колгоспників за зразкове виконання чи перевиконання ними завдань щодо врожайності с/г культур і продуктивності тваринництва. Така оплата праці майже завжди була у вигляді премії.

Порядок, розміри та строки додаткової заробітної плати встановлювалися положенням про оплату праці, яке розроблялося в кожному колгоспі. Нараховувалась за вироблену продукцію в межах і понад план та видавалась натурою чи грошима понад основну заробітну плату. Винагороду за результатами внутрішньогосподарського розрахунку видавали із сум, виділених у фонд матеріального заохочення. Загальний розмір премій повинен не перевищувати 5 посадових окладів [7; 472-474].

Додаткова оплата мала такі розміри: для колгоспників, зайнятих на вирощуванні зернових культур, кукурудзи, картоплі, олійних чи овочевих, ягід та інших культур встановлювалась в розмірі 20 % продукції, одержаної понад нормою. В тваринництві також 10 % крім чабанів, яким додаткова оплата встановлювалась окремо. Преміювання керівного персоналу і фахівців колгоспів визначається в розмірі 10 % місячного посадового окладу за кожен відсоток перевиконання річного плану реалізації с/г продукції і в розмірі 5 % від суми одержаної від суми одержаної колгоспом надпланового прибутку [7; 471-472].

Зокрема у водіїв та трактористів премію можна було отримати в період весняно-літніх робіт, особливо жнив. Трактористам та комбайнерам

нараховувалась від умовного гектара, водіям від перевезеного вантажу. Обирали три перші місця серед різних категорій – комбайнерів, трактористів (в залежності від марки трактору), водіїв – в залежності від тоннажу автомобіля. Премію виплачували за 1 місце – 100 крб, 2 – 75 крб, 3 – 50 крб. Цей вид преміювання називали соціалістичне змагання. Так екіпаж трактора Т-150 в складі Кривенець І. Д. та Собко П. В., які вирobili 5 460 т га умовної оранки, при зобов'язанні 5 200 га, нагородили грамотами парткому і премії в сумі 100 крб. Водія колгоспу Заволоку О. І., який автомобілем ГАЗ – 93 перевіз 2 326,1 т і зробив 63 079 т-км, при зобов'язанні 60 000, нагородили грамотою профкому і грошовою премією в сумі 100 крб.

Ще одним видом змагання був перехідний вимпел чи зірочки. Водієві за перевезені тони понад норму на автомобілі малювали зірочку, за яку потім доплачували певну суму. У кінці 70-х – на початку 80-х років сума премії за одну зірку була 5 карбованців [8; 50-53;].

З документів видно що відбувалось заохочення працівників. Зокрема, дояркам за великі надоїли виплачували грошові премії. Під час збирання зернових культур проводились трудові змагання з моральним та матеріальним стимулюванням. Змагання були серед трактористів, комбайнерів та водіїв. Нагородами були не лише грошові премії, а й грамоти, дипломи, щоденно вручали перехідний червоний вимпел, «передовикам» колгоспного виробництва надавались путівки на відпочинок за кордон.

Ще один вид оплати праці який був в колгоспах і зокрема в колгоспі «Дніпро» (в 1974 році колгосп ім. Жданова в селі Стецівка було перейменовано на «Дніпро») називали «торба». Він полягав у тому що, давали аванс кожного місяця всім працюючим однакову суму, а в кінці року перераховували прибуток і здійснювали оплату ще раз. Цей спосіб оплати був введений для того, щоб працювати колективом, але вийшло навпаки, працювали по різному, а зарплату отримували однакову. Така форма оплати викликала часті сварки в колективі і не змогла згуртувала його. Тому було прийнято рішення відмовитись від такої форми оплати. Така форма оплати була двічі – в 50-х роках та в 80-х.

У 1970 році оплата праці зросла на 42 % [6].

На сьогодні колгоспу в селі Стецівка, як і інших багатьох села України, вже немає. Він був розпайований серед працівників колгоспу, роздані майнові та земельні паї на власність колгоспу.

1. Прокоф'єв О. П. Село в краю військових поселень. В 2-х кн. – Кн. 2. – 1972. – (Машинописний рукопис).

2. Енциклопедія народного господарства України РСР. – К., 1971. – Т. 3 – С. 546-547.

3. Матеріали польових досліджень Юлкіної Л. І. (далі – МПДА). – Спогади Мамчин Г. П. 1928 р. н., уродженки с. Стецівка Чигиринського району.

4. Енциклопедія народного господарства України РСР. – К., 1970. – Т. 2. – С. 105-107.

5. МПДА. – Спогади Заволоки Д. П., 1939 р. н., уродженця с. Стецівка Чигиринського району.

6. МПДА. – Спогади Гажви В. О. 1958 р. н., уродженки с. Стецівка Чигиринського району.

7. Енциклопедія народного господарства України РСР. – К., 1969. – Т. 1. – С. 472-474.

8. Державний районний архів. – Фонд 563. – Оп. 1. – Спр. 152. Протокол № 1 загальних зборів колгоспників колгоспу «Дніпро». – С. 50-53.

Мієрська Богдана,

учениця 9 класу

Чигиринського навчально-виховного комплексу «спеціалізований заклад загальної середньої освіти I-III ступенів № 3 – заклад дошкільної освіти»

Чигиринської міської ради Черкаської області

ДОПЛАТА ПРАЦІ КОЛГОСПНИКАМ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ НА ПОЧ. 60-их РОКІВ ХХ ст.

У післявоєнний період у колгоспах праця оплачувалася за кількістю і якістю її, тобто на основі соціалістичного принципу, записаного в Сталінській Конституції: «Від кожного за його здібностями, кожному – за його працею» [1].

За кожен виконаний в артільному господарстві роботу колгоспникам нараховуються трудовні відповідно до прийнятих у колгоспі норм виробітку і розцінок. Трудодень – термін, пов'язаний з формою оплати праці в колгоспах СРСР, введеною у 1930–1931 роках під час примусової колективізації сільського господарства.

Трудовні обраховували за виконання різних категорій праці (їх було від 7 до 9): колгоспникові, який виконав денну норму найпростішої праці, записували 0,5 трудовня, за працю 9 категорії – 4,5 трудовня. Вартість трудовня в колгоспах встановлювалася в кінці сільськогосподарського року, коли суму продуктів і грошей, які залишилися для розподілу в колгоспі, ділили на число трудовнів усіх колгоспників за рік, і кожний колгоспник одержував відповідно до числа відроблених трудовнів.

Вся кількість вироблених колгоспником за рік трудовнів визначає його участь у колгоспному виробництві. Проте для правильного розподілу прибутків одного цього показника – кількості вироблених трудовнів – не досить. Треба знати і якість вкладеної праці, тобто які ж наслідки [1].

Щоб усунути несправедливість в оплаті праці колгоспників, ще в 1940 р. була видана постанова про додаткову оплату, за якою встановлено певний порядок заохочення колгоспників за перевиконання планів по врожайності сільсько-господарських культур і підвищення продуктивності тваринництва: крім оплати за трудовнями видається ще натурою або грошми частина

продукції, одержаної понад план. Цей мудрий принцип правильно оцінений колгоспниками і набув широкого застосування у колгоспах.

В 1948 р., з метою дальшого впорядкування оплати праці в колгоспах і ліквідації зрівнялівки в нарахуванні трудоднів та розподілі прибутків, Рада Міністрів Союзу РСР постановою від 19 квітня 1948 р. «Про заходи по поліпшенню організації, підвищенню продуктивності і впорядкуванню оплати праці в колгоспах» рекомендувала колгоспам впровадити такий порядок оплати праці, при якому колгоспники бригад і ланок, що одержали вищий урожай, одержували б відповідно і більш високу оплату, а колгоспники бригад і ланок, які одержали нижчі врожаї, одержували б за свою працю меншу оплату. Колгоспникам, що працюють у тваринництві, рекомендується нараховувати трудодні, залежно від надою молока, настригу вовни, вирощування молодняка, приросту живої ваги, вгодованості робочої і продуктивної худоби [1].

Встановлений цією постановою порядок оплати праці, що забезпечує розподіл прибутків за кількістю і якістю затраченої праці, сприяє піднесенню продуктивності її у колгоспах, ліквідує зрівнялівку в оплаті, збільшує матеріальну зацікавленість у піднесенні продуктивності сільського господарства і тим самим правильно поєднує інтереси держави, колгоспу і колгоспників.

Колгоспники Чигиринського району виконуючи семирічний план та йдучи на зустріч XXII з'їзду КПРС взяли зобов'язання добитися високих врожаїв усіх сільськогосподарських культур, а тваринники – дати країні більше м'яса.

Відповідно до постанови ЦК КП України та Ради Міністрів України від 4 лютого 1961 року Чигиринською економічною радою прийнято заходи по застосуванню в колгоспах району додаткової оплати колгоспників за вирощування високих врожаїв сільськогосподарських культур та одержання продукції тваринництва [2].

Вирішальним у піднесенні продуктивності громадського тваринництва є розв'язання кормової проблеми і в першу чергу за рахунок вирощення високого врожаю кукурудзи.

Згідно постанови бюро Чигиринського РК КП України та виконкому районної Ради депутатів трудящих за вирощування самого високого врожаю кукурудзи ланці вручається грошова премія і перехідний Червоний прапор виконкому районної Ради депутатів трудящих та райкому КП України.

Економічна рада вважає, що заходи матеріального заохочування колгоспників і механізаторів потрібно запроваджувати, починаючи з сівби кукурудзи [2].

За сівбу в кращі агротехнічні строки, одержання правильних квадратів і забезпечення густоти сходів – не менше 2–3 рослин в гнізді, видавати по 50 коп. за один гектар посіву, в тому числі: трактористу – 20 коп., начальнику агрегату – 20 коп. і сіячам – 10 коп., колгоспникам, які працюють з мірним дротом – 20 коп. за один га [3].

Колгоспникам за своєчасну проривку і перевірку кукурудзи з одноразовим розпушуванням і прополкою гнізд від бур'янів та забезпеченням не менше 40 тис. рослин на гектарі видавати 5 крб за один гектар.

Трактористам і причіплювачам за проведення робіт по розпушуванню та підживленню кукурудзи за 1 га. Видавали по 25 коп. кожному, розподіливши їх так: за кожне розпушування – по 1 коп. за 1 га., за кожне підживлення - по 15 коп. за 1 га [3].

Додаткова оплата по догляду за посівами видається після повного закінчення агрокомплексу і збереження густоти рослин кукурудзи не менше 40 тис. на гектарі.

За вирощування кукурудзи на силос додаткову оплату нараховувати в такому розмірі, як і при вирощуванні на зерно.

При виявленні браку в роботі додаткова оплата не видається і знижується основна оплата на 10–25 %.

За ручне збирання і здачу в комору колгоспу з кожного гектара качанів з 20 ц до 30 ц з кожного гектара видавати 3 %, 35–50 ц – видавати натурою 5 %, 50 ц та вище – 8 % [4].

При виявленні крадіжок кукурудзи членами ланок – позбавляти весь склад ланки додаткової оплати [4].

При вирощуванні буряків по 250–300 ц з 1 га видавати по 10 коп. за кожний закагатований центнер.

Свинаркам, які доглядають свиноматок, за кожне вирощене і відлучене поросля від свиноматки в двомісячному віці живою вагою не менше 10 кг виплачувати по 30 коп. та видавати натурою 2 % живої ваги порослят, переданих на дорощування та відгодівлю в двомісячному віці [5].

Свинарям за вирощування та відгодівлю порослят двомісячного віку і старше, видавати по 0,5 % приросту живої ваги по закріпленій групі.

Кормовозам, працівникам кухні, які постійно працюють на тій роботі, видавати 75 % середньої додаткової оплати, одержаної відповідно на одну свинарку.

Дояркам щомісячно нараховувати в додаткову оплату 3 % від надосного нею молока, переведеного в базисну жирність.

За одержання, збереження, вирощування до двадцятиденного віку від усіх закріплених корів по теляті додатково виплачувати одноразову премію в розмірі 20 крб [5].

Скотарям, які обслуговують не менше 50 корів, видавати 75 % додаткової оплати, в середньому нарахованої тим дояркам, чийх корів вони обслуговують.

Телятницям за збереження і вирощування всіх телят до шестимісячного віку видавати по 2 крб, а при збереженні не менше 97 % – по 1 крб за кожену голову [5].

Скотарям по дорощуванню молодняка і відгодівлі великої рогатої худоби нараховувати по 0,5 % приросту живої ваги.

Колгоспникам і механізаторам, які працюють на вирощуванні овочів, видавати 10 % грошового доходу, одержаного від реалізації овочів і 20 % від грошового доходу, одержаного від реалізації надпланового врожаю.

За вирощування та збирання картоплі видавати натурою 5 % зібраної картоплі та закагатованої.

Додаткову оплату за вирощування буряків на корм видавати грішми при урожайності 180 ц з 1 га по 10 коп. за кожний центнер закагатованих буряків, при врожайності 180–200 ц – по 12 коп., при врожайності 250–300 ц – по 15 коп., при врожайності 300 ц і більше – по 18 коп. [5].

Додаткову оплату видавати так: за вивезення гною по 10 т. на гектар – 30 % , за проривку буряків за 10 робочих днів – 30 %. за копку і кагатування – 40 %.

Оскільки видача додаткової грошової оплати за вивезення гною і проривку буряків проводиться до одержання врожаю, виплачувати її з розрахунку планової врожайності.

Додаткова оплата за вирощення, збирання і переробку конопель становить 20 % від загальної суми доходу, одержаного від реалізації конопель.

Колгоспники одержували і зерно кожного року відповідно до якості своєї роботи. Так найкращі працівники с. Рацево одержали хліб за 6 місяців 1961 року із розрахунку 16 кг на вироблені 10 крб. Найбільше отримали: Каваценко Павло Павлович – 1 088 кг, Лисенко Любов Трохимівна – 1 022 кг, Курилович Ганна Михайлівна – 1 022 кг [6].

1. Колгоспна виробнича енциклопедія – К. : Державне видавництво сільськогосподарської літератури УРСР. – 1950. – Т. 2.

2. Барильченко І. // Газета «Прапор комунізму» / Про застосування в колгоспах додаткової оплати при вирощуванні кукурудзи, № 10 від 27.05.1961 р.

3. Мотренко В. // Газета «Дніпрова зірка» / Про додаткову оплату праці, № 10 від 25.05.1961 р.

4. Конопко Д. // Газета «Ленінська правда» / Одержують додаткову оплату, № 19 від 14.10.1961 р.

5. Пироженко П. // Газета «Дніпрова зірка» / Додаткова оплата праці в тваринництві, № 10 від 13.06.1961 р.

6. Герасименко П. // Газета «Дніпрова зірка» / За шість місяців розрахувались, № 14 від 26.07.1961 р.

Дяченко Ганна,
*вчителька історії Чигиринського закладу загальної середньої
освіти I-III ст. № 1 імені Б. Хмельницького Черкаської області*

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА У II ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОВСЯКДЕННЯ

В усі часи про українського селянина інакше не говорили як про трудівника, який зранку до ночі тяжко працював чи то на своїй, чи панській чи колгоспній землі. А що він мав за це? Як оцінювалася його праця? У статті зроблена спроба прослідкувати матеріальне становище колгоспного селянства протягом колгоспно-радгоспної системи господарювання, зокрема в 40-80-х рр. ХХ ст.

У 30-х роках ХХ століття після суцільної колективізації майже все селянство України як і в цілому СРСР було об'єднано в колективні господарства. Присадибні ділянки в розмірі приблизно по 0,30–0,50 га залишилися у власності селян, а решта землі було усупільнено. Сільськогосподарський інвентар, приміщення для зберігання зерна, клуні, худоба також були передані в колгосп.

Селяни були об'єднані в бригади, які поділялися на ланки. Вони повинні були виходити на роботу під час польових робіт без нагадування в обов'язковому порядку. Часто ланкові ходили звечора і «загадували на роботу». Була перерва на обід. Взимку селяни, які належали до рільничих бригад, працювали за потреби. Працівники тваринницьких ферм виходили на роботу щоденно. Їх робочий день починався з 5-ої години ранку і закінчувався пізно ввечері.

Заробітна плата колгоспника залежала від урожаю, від надоїв молока, приплоду худоби і таке ін. Вираховувалася вона з часу заснування колгоспів і до 1966 року трудоднями. Зараз важко зрозуміти і навіть уявити що це за оплата праці.

Колгоспник виходив на роботу і за це йому відмічали ланковий чи бригадир трудодень. Більше того, що праця колгоспників поділялась на 9 категорій. За порівняно легшу працю в полі могли записати пів трудодня, за важчу працю – 4 трудодні. За рік колгоспник повинен мати не менше 100 трудоднів, але у воєнний час кількість трудоднів було збільшено. А взагалі, це залежало від господарства. Навіть учні старших класів повинні були виходити на роботу і виробляти певну кількість трудоднів. Якщо людина не виробила необхідну кількість трудоднів, її карали як «дармоїда» і «паразита». По збиранню врожаю колгосп розраховувався з державою, з МТС, залишав насіннєвий та резервний фонди. Решту доходу розподіляли на кількість всіх трудоднів вироблених колгоспниками. Так узнавали, скільки ж зерна чи грошей припадає на 1 трудодень і відповідно множили на кількість трудоднів, що виробив конкретно кожен працюючий. Це могло бути 1 кг зерна, а в гіршому випадку – 200 грамів. Виплачувалася заробітна плата як грошима, так і продуктами. Моя бабуся говорила, що після війни трудодень

дорівнював у грошах 16 копійок. За це можна було купити хлібину чи 0,5 кг тюльки. Тобто сільські трудівники весь рік працювали безплатно і навіть не знали, скільки ж вони отримують заробітної плати. Колгоспників інколи ще й штрафували, скасовуючи декілька трудоднів. А ще ж селяни платили за все податки в державу. Податки завжди були тяжким тягарем для колгоспників. Ще за законом від 1939 р. оподатковувалася орна земля, кожна тварина, яка була у власності колгоспника, та кожне плодове дерево. Податок вираховували з кожного підсобного господарства відповідно до площі земельної ділянки. Кожна сім'я платила податок у місцевий сільський бюджет, який називався «самообкладанням».

Продовжувалась практика державної позики. Усі добровільно-примусово повинні були купляти облігації. У кожній сім'ї ці цінні папери довго зберігалися, потім діти вже ними гралися. Після грошової реформи 1961 року вони знецінилися, та й погашалися дуже повільно.

Виникає питання, за що ж жили колгоспники, не отримуючи зовсім цілий рік заробітної плати? «А отак і жили. Хіба ми жили, ми ледве виживали, – розповідає Коваль Іван Федорович, уродженець с. Худоліївка. Все, що можна зі свого господарства продавали на базарі, відриваючи від сім'ї. Де яке яйце чи молоко, м'ясо, сливи, яблука – все на базар. Бо треба купити і глечик, і взуття, і тканину» [1].

Купівельна спроможність селян була надзвичайно низькою. Все необхідне вироблялось вдома. Не дивлячись на постійну зайнятість на роботі в колгоспі, ще треба було дбати про домашнє господарство, заготовляти сіно для худоби, дрова, жінкам прясти, ткати, вишивати, випікати хліб для сім'ї, варити їсти. І все це в примітивних побутових умовах, без електроенергії й газу.

Диву даєшся, як моя мама могла витримати таке. Треба було встати о 5 год., а інколи й о 4 год. ранку, розпалити піч, підсмажити яєчню і зігріти води на чай татові до сніданку. Тато працював трактористом і повинен був дуже рано йти на роботу, бо від трактора працював колгоспний млин. Потім мама обходила домашню худобу, готувала їжу. Праскою, у яку треба було насипати жару з печі, прасувала, а інколи досушувала випраний звечора дитячий одяг. Потім відводила дітей у яслі, бо дідусь і бабуся теж працювали в колгоспі. А потім, вже вхопивши собі якусь їжу в торбинку, бігла на роботу, щоб не відстати від інших. Пізніше на поле вивозили трактором або вантажною машиною, то теж не можна було запізнюватись. Вечором повернувшись з поля, знову потрібно було нагодувати худобу, приготувати чи розігріти вечерю, доглянути за дітьми. Коли вже підросли, мої старші брати, то допомагали по господарству і дивилися за мною.

Воду брали з криниці, прали жінки вручну. Добре, що мило вже не було дефіцитом, а потім з'явилися на прилавках магазинів пральні порошки, відбілювачі. Електропраски і пральні машини колгоспники стали купувати вже наприкінці 60-х років, хоч електрифіковане село було вже наприкінці 50-х років.

Селяни не могли залишити колгоспу, вони не мали навіть паспортів.

Після смерті Й. Сталіна ставлення партійно-державного керівництва до села та його проблем поступово змінюється. У вересні 1953 року Пленум ЦК КПРС розглянув питання про становище сільського господарства. Дана була реальна оцінка становища села. Звичайно, питання стояло удосконалення колгоспної системи. Після цього матеріально-технічна база колгоспів покращилася. Збільшилися капіталовкладення в сільське господарство. На село прибуло багато спеціалістів, було збільшено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію: на зерно в 7 разів, картоплю – у 8, на продукти тваринництва – у 5,5 рази. З 1956 р. вводиться щомісячне або щоквартальне грошове та натуральне авансування колгоспників. Видача продукції на трудодні стабілізувалася, а грошова оплата колгоспникам за 50-ті роки зросла більш ніж у 4 рази. Ліквідовуються деякі податки на селянське господарство. Загальна сума податку була зменшена в 2,5 рази, а заборгованість була скасована.

У перші роки це дало певні результати. Збільшилась урожайність зернових майже вдвічі, приріст сільськогосподарської продукції становив 7 % щорічно. Але вже в роки семиріччя 1959–1965 років знов уся увага приділялася промисловості, а сільське господарство залишалось «бідним родичем» [3, 63]. Селянство, як завжди не отримувало ніякого матеріального заохочення. Умови праці були тяжкими, техніки не вистачало. Коли селяни отримали паспорти, почався відтік особливо у місто на навчання, на роботу. Під час хрущовських перетворень багато колгоспів було реорганізовано в радгоспи і селяни могли інколи поїхати на сезонні роботи до радгоспу і заробити там гроші. У нас на Чигиринщині радгоспів не було, тому дехто, наприклад з мого села Матвіївки, їздив у сусідній Олександрівській район у село Несватково.

У 1958 році МТС реорганізували в РТС. Колгоспи викупивши техніку, стали боржниками перед державою. Це також позначилося на матеріальному становищі селян. Щоб селяни могли активніше працювати в колгоспах, було обмежено їх індивідуальну трудову діяльність. У приміській зоні заборонили утримувати худобу і зменшили присадибні ділянки. Це тільки підвищило ціни на с/г продукцію на ринку.

Лише у 70–80-х роках сільське господарство стабілізувалося. У людей зник постійний страх голоду. Була приділена певна увага покращенню життєвого рівня населення. Заробітна плата постійно зростала. Середня заробітна плата колгоспника у 1965 році становила 49,8 крб, а у 1979 р. – 108 крб. Колгоспники працювали і далі бригадним методом. Створювалися механізовані ланки. Кукурудзу вже не пололи вручну, обробляли машинами. Лише гібридну кукурудзу продовжували обробляти вручну. Навіть окремо був агроном по вирощенню гібридної кукурудзи. Заробітна плата розподілялась порівну всім членам ланки. Щомісячно видавали аванс, а наприкінці року доплату. Мій батько у той час працював слюсарем-наладчиком у тракторній бригаді. Наприклад, у 1980 році він щомісячно одержував 102 крб. А наприкінці року він ще отримав 1 000 крб і відповідно по 300 грамів зерна на зароблений карбованець. Це, мабуть, були чи не

найкращі заробітки за весь час його роботи в колгоспі. Хто працював у тваринництві, також мали непогану на той час заробітну плату.

«Я працювала у 70-х роках дояркою у колгоспі «Червона Зірка» села Матвіївка, – розповідає Балдачевська В. О. – була майстром машинного доїння першого класу, заробляла приблизно 100 крб у місяць, а також за класність нараховувалось 20 %, отож виходило 120 крб. Наприкінці року нараховувалась натуральна оплата зерном. Одного разу я заробила за рік 2 центнера зерна, то велосипедом за декілька разів перевезла додому. Жінки, які працювали на полі, отримували менше – по 30–35 крб. Зерно, яке давали як додаткову натуральну оплату селяни виписували в конторі колгоспу, платили по державній ціні.

Наприкінці 70-х років нам на ферму проклали бруківку, побудували будинок тваринника, де був магазинчик, душева, встановлено телевізор. Інколи виїжджала, як тоді говорили, автолавка, привозились промислові товари, де ми купляли все необхідне. Ферми також побудовано нові. Надої були високі. Важко було працювати, рано вставала, але життя трохи покращилося. Колгоспники отримували премії, путівки в санаторій. Ми їздили на екскурсії по країні. Дозвілля молодь проводила в сільському клубі, де демонструвалися кінофільми, проводилися концерти. Була дуже розвинена художня самодіяльність, приїжджали вокально-інструментальні ансамблі, різні артисти. Пам'ятаю, що хто брав участь у сільському хорі, то йому ще й додатково давали зерно для заохочення» [2].

Але наприкінці 70-х на початку 80-х років індивідуальні селянські господарства стали занепадати. Рідко, хто тримав корову. Більше займалися вирощенням свиней, курей, тому що зерна вистачало, щоб їх годувати. Саме індивідуальне господарство забезпечувало ринок картоплею та огородиною.

У середині 60-х років колгоспники одержували по 12 крб пенсії, а наприкінці 70-х – по 30 крб. Порівняно з робітниками селяни, звичайно, отримували меншу заробітну плату і пенсію. Ціни на продукти харчування у сільському магазині були вищі, ніж у містах. Стирання грані між містом і селом, як обіцялося, не відбулося. Якість життя колгоспного селянства залишалася низькою. Сільське населення катастрофічно зменшувалося. Це продовжується і в наш час.

Аграрне виробництво, якому приділялося недостатньо уваги при соціалізмі, опинилося ще в гіршому становищі при переході до ринкових умов у 90-х роках. І становище селян погіршилося. Їм навіть не було чим платити заробітної плати. Це призвело до розпаду колгоспів. А життя і добробут селян тепер залежить як від держави, так і від уміння пристосуватись до ринкових умов господарювання, від власної ініціативи.

1. МПД автора – Записано від Ковалю І. Ф., 1936 р. н., м. Чигирин.

2. МПД автора – Записано від Балдачевської В. О., 1955 р. н., с. Матвіївка.

3. Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. *Новітня історія України (1945-1998) : підручник для 11-го кл. середн. шк. – К. : Генеза, 2000. – 304 с.*

Юлкіна Єлизавета,
учениця 7 класу

Стецівського НВК I–III ступенів Черкаської області

ЖИТТЯ В ПОВОЄННИЙ ЧАС ТА В ПЕРІОД ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ» В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ: ЗА СПОГАДАМИ ШКАРБАНЬ НАДІІ ЯКІВНИ

Шкарбань Н. Я.

Після закінчення Другої світової війни економічний потенціал України зазнав великих матеріальних втрат. За підрахунками Надзвичайної державної комісії, в ході військових дій та гітлерівської окупації на території республіки було зруйновано 16 тис. промислових підприємств, 27 910 колгоспів, 872 радгоспи, 1300 МТС, 882 шахти Донецького вугільного басейну, виведено з ладу 10 магістральних залізниць, вивезено до Німеччини 3,9 млн голів рогатої худоби, мільйони тонн зерна, на руїни перетворено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл. Демографічні втрати становили майже чверть загальної чисельності населення. У горнілі війни (за різними оцінками) загинуло від 8 до 10 млн. мешканців України, 2,4 млн осіб було вивезено до Німеччини. Загальна сума втрат, яких зазнало населення й господарство України, становила майже 1,2 трлн крб.

За три місяці після звільнення східних областей України введено в дію 123 великих і 506 дрібних шахт Донбасу, що давали 18 % довоєнного видобутку. Восени 1945 р. поновив роботу Харківський тракторний завод.

Уже влітку 1945 р., коли розгорнулася демобілізація воїнів із Радянської армії, вдалося дещо ліквідувати гостру нестачу трудових ресурсів і кваліфікованих спеціалістів (до кінця 1946 р. на виробництво повернулося 1,8 млн. колишніх фронтників). Наприкінці 1945 р. ціною величезних фізичних і духовних зусиль було відновлено третину довоєнного індустріального потенціалу республіки.

Плани щодо подальшого промислового розвитку України були відображені в «Законі про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.», прийнятому в серпні 1946 р. на VIII сесії Верховної Ради УРСР.

Пріоритетними були відновлення та подальший розвиток важкої індустрії, залізничного транспорту, відродження вугільної промисловості республіки, металургійних заводів Донбасу і Придніпров'я, хімічної

промисловості. Це несло приховану загрозу посилення диспропорцій і деформацій в економіці УРСР, насамперед у хронічному відставанні легкої промисловості та сільського господарства.

У процесі відбудови адміністративним апаратом було проігноровано досвід відновлення економічного потенціалу країн Європи, відповідно до якого перевага надавалася технічному переозброєнню різних галузей господарства, розвитку сільського господарства, легкої та харчової промисловості, стабілізації національної валюти. Успіхи індустріального зростання в Україні, як і в СРСР у цілому, забезпечувалися переважно за рахунок залучення додаткової робочої сили, тобто екстенсивним шляхом, що в майбутньому робило економічну політику малоперспективною.

У пошуках коштів на відбудову головний акцент було зроблено на режимі економії, скороченні фінансування сільського господарства, легкої промисловості, соціальної сфери.

З усіх секторів економіки у найкатастрофічнішому стані залишався аграрний. Унаслідок фашистської окупації значно послабилась матеріально-технічна база (парк тракторів і комбайнів скоротився наполовину), зменшилися посівні площі (в УРСР посівна площа в колгоспах не перевищувала 60 %), знизилася врожайність і продуктивність тваринництва, зменшилася кількість працездатних колгоспників (серед працездатного населення 80 % становили жінки та діти), бракувало кваліфікованих кадрів. Скрутне становище на селі ускладнювалося непосильними податками на індивідуальне господарство (податком обкладалися кожне дерево і кущ у садку колгоспника, що змушувало останнього вирубувати фруктові дерева та ягідні кущі), низькими закупівельними цінами на сільгосппродукцію, оргнаборами сільського населення на заводи та новобудови. Крім того, на колгоспників не поширювалося пенсійне законодавство, вони не мали паспортів, отримували символічну плату за працю.

Україн малоефективними на той час були намагання влади підвищити рівень сільськогосподарського виробництва, які здебільшого носили відверто адміністративно-репресивний характер. Негативно позначилася на розвитку сільського господарства постанова ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», внаслідок виконання якої посилились утиски щодо власників підсобних господарств, а також Закон про розкрадання державного майна від 4 червня 1947 р., відновлення політвідділів на МТС. Недосконалість системи планування й управління, відсутність матеріальних стимулів і примусовий характер праці призвели до втрати інтересу в селян до праці в колективному господарстві.

Проте, такий жалюгідний стан сільського господарства аж ніяк не турбував Й. Сталіна та його оточення. Виходячи з надуманої теоретиками 1920-х рр. «вторинності» аграрного сектору порівняно з індустріальним, політичне керівництво країни планувало на потреби сільського господарства виділити лише 7 % капітальних вкладень (всього за роки четвертої п'ятирічки

капітальні вкладення разом із внесками колгоспників становили 15 % від загальносоюзних асигнувань).

Недолуга політика радянського керівництва та посуха весни літа 1946 року призвели до третього по рахунку голодомору в пер. пол. ХХ століття на території України. Такого стихійного лиха в Україні не було 50 років. Території, охоплені засухою, були більшими, ніж 1921 року й наближалися за розмірами до лихої пам'яті 1891 року.

1946 рік відкинув ще далі назад зруйноване під час війни сільське господарство Української РСР.

Середня урожайність зернових культур у колгоспах знизилася до 3,8 центнерів з гектару. У південних областях вона була ще нижчою – лише 2,3–2,9 ц. Валовий збір усіх зернових в Українській РСР становив 531 млн. пудів, або втричі зменшився порівняно з 1940 роком, і був меншим, навіть, ніж голодного 1921 року.

Цього року багато колгоспників нічого не одержали на трудодні. Крім того, в роки війни були розорені їхні підсобні господарства. 43 % колгоспників не мали корів, а 20 % – узагалі ніякої худоби. Це ще більше ускладнило їхнє становище.

Творення голоду відбувалося шляхом пограбування сіл через здійснення репресивної хлібозаготівельної та податкової політики, насильницькі надмірні зернопоставки у посушливі неврожайні повоєнні роки.

Влада Радянського союзу на чолі з диктатором Йосипом Сталіним, як і раніше, використала село як «донора» для відбудови економіки, відновлення військово-промислового комплексу. Демонструючи міфічні «переваги» соціалізму і прагнучи раніше держав Західної Європи, теж охоплених засухою, скасувати карткову систему, створювалися «резерви зерна», а також постачався хліб майбутнім союзникам – країнам новостворюваного «соціалістичного табору». Для здійснення своїх імперських цілей в умовах економіки неринкового типу через механізм адміністративно-командної системи, відбулося викачування хліба із села.

Як пише Сергій Плохій у своїй книзі «Брама Європи», влада не тільки нічого не робила, щоб допомогти, а й замовчувала сам факт голоду.

У своїх мемуарах, що вперше опубліковані 1978 року, Брежнєв пише про важкі часи в містах, але нічого не згадує про села, які в 1946 і 1947 роках стали свідками повернення голоду в масштабі, який можна порівняти з 1932–1933 роками. Унаслідок нового голоду померло близько 1 мільйона людей.

Я розповім про важке життя в повоєнний час та час хрущовської «відлиги» в українському селі за спогадами Шкарбань Надії Яківни.

Народилася Надія Яківна Акулова 17 березня 1940 року в селі Зипки Онуфрієвського р-ну Кіровоградської обл. Через рік, 3 березня 1942 року у сім'ї Акулових народилася ще одна дочка – Євдокія.

З початком Другої світової війни на території України, влітку 1941 батька – Акулова Якова Радіоновича мобілізували до лав радянської армії. Після мобілізації брат матері, Акулової (Коваленко) Ярини Іванівни, Коваленко Іван Іванович, забрав родину на батьківщину матері та до себе

додому в село Галаганівку Чигиринського району. Сім'я була бідна. Одна жінка і двоє дітей. Але родичі Ярини допомагали. Ще гірше було в голод 1946–1947 років. Ця родина, як і всі, їла дуже мало. Саме більше їжі було з кукурудзи. Збирали кукурудзу, товкли та варили з неї кашу, а також робили млинці. Оскільки родина була бідна, то діти так харчувалися 2 роки. Вони не їли м'яса, а через це було дуже мало вітамінів і діти хворіли. Але, на щастя, сім'я Акулових вижила. Постраждали тільки сестри та брати Ярини. В її родині було 15 дітей, але під час голодомору померло 8. Вижили тільки 7: Ярина, Настя, «Санька» – Оксана, Надя, Ганна, Марія та їхній брат Іван, в якого Ярина з дітьми й проживала. Восени 1941 р. родина Надії отримала звістку про загибель батька на війні.

Після закінчення війни школу в селі знову відкрили. Зібрати дитину до школи було дуже важко. Особливо одній матері. Надія пішла до школи у 7 років. Перші 7 років ходила у Галаганівську школу. Старші класи проходила у Чигиринську школу № 2. В її класі було 18 учнів. Надія одягала до школи ситцеве платтячко, оскільки кращий одяг родина не могла собі дозволити. Також дівчата мали намиста, коралі, сережки, браслети. Але ці речі були не у всіх дівчат, а тільки з багатших сімей. Наприклад, у Надії цього не було. До школи Надії купили «портфель», тому що у школі давали книжки. Домашнє завдання діти виконували при каганці, який робили самі за допомогою олії. Такий каганець горів менше ніж куплений, тому що в домашньому каганці олія закінчувалася, а у куплених він горів на бензині або на гасі.

Через скрутне становище в сім'ї свята відзначали дуже рідко. Надія Яківна розповіла про святкування релігійних та родинних свят на прикладі Великодня.

Попри заборону влади, люди сім'ями ходили до церкви. Вони освячували паску, писанки і крашанки (розмальовані яйця). Багаті люди носили до церкви також і різновид ковбас та вино.

Таким святам, як день народження, приділяли менше уваги, ніж релігійним та політичним святам. Через це літні люди пам'ятають менше про свій день народження, інколи точну дату не знають, а пам'ятають по релігійних святах.

За 7 тижнів до Великодня люди дотримувалися суворого посту. Після освяти люди збиралися родинами за святковим столом та їли, спілкувалися, випивали. Це свято ще чекали, так як було 3 дні відпочинку для втомлених роботою селян.

Як і більшість селян в кінці 40-х – початку 50-х років, мати Надії працювала в колгоспі різноробочою. Заробітну плату отримувала малу, 25–30 карбованців. А тоді чорний хліб коштував 12 копійок, сірий хліб – 16 копійок, а білий – 20 копійок. А ще потрібно було купити новий одяг та аксесуари для дітей, їжу, худобу, щоб їсти м'ясо. Через такі витрати, мати Ярина нічого собі не купувала, ходила в одному одязі 5–6 років. Після закінчення школи Надія у 17 років поїхала на Донбас на 1 рік. Додому вона

не приїжджала. Працювала Надія зі своєю подругою на залізниці. Ремонтувала дорогу та носила рейки.

Після приїзду додому, вона поїхала в Кіровоградську обл., там вона працювала в лісгоспі. А потім у Чигирині в школі – інтернаті пралею.

Заміж вийшла в 1961 році в 21 рік. Того ж року, 28 вересня, народився перший син Іван. Через 6 років народився ще один син – Микола. Після заміжжя Надія переїхала до села Стецівка, де працювала, як і її мати, в колгоспі.

Також за ті часи Надія згадує, що було дуже важке життя, тому майже нічого хорошого не пам'ятає. Саме гірше було те, що давали дуже малу зарплату. Також важко для жінки було працювати різноробочою в колгоспі. Надія тягала та грузила мішки з кукурудзою та пшеницею, працювала в рільничій бригаді, в теплицях. Крім праці в колгоспі, було багато роботи і вдома. Завжди в господарстві було багато худоби: корова, свині, птиця. Чоловік Надії Яківни – Шкарбань Петро працював спочатку в колгоспі трактористом, а потім, після закінчення сільськогосподарського інституту, в Полтаві працював інженером по виробництву сільськогосподарської техніки. Оскільки він працював на посаді інженера, яка добре оплачувалась, то родина була в достатку.

Після виходу на заслужений відпочинок Надія Яківна займається господарством. Вона має двоє синів, четверо онуків та троє правнуків.

З розповіді Надії Яківни можна зробити висновок, що життя української жінки в селі в повоєнні часи було дуже тяжким.

Надія Яківна з сестрою Євдокією,
1957 р.

Випускний 8 клас
Галаганівської школи, 1955 рік.
Надія – друга зліва в середньому ряду

**Мати з маленькою Надією
(зліва) та сестрою**

**Батько Акулов Я. Р.
з фронтовим товаришем**

Весільне фото Надії та Петра Шкарбанів. Січень 1961 р.

1. Історія України: навчальний посібник / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008.

2. Брама Європи / Сергій Плохій; пер. з англ. Романа Клочка. – Х.: Книжковий клуб, 2016. – 496 с.

3. Спогади жительки села Стецівка Чигиринського району Шкарбань Надії Яківни, 1940 р. н.

**НАЩАДКИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЕРОВІВ –
ЗАХИСНИКИ РІДНОЇ ЗЕМЛІ У ХХІ СТ.**

*Мінська Оксана,
екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

УЧАСНИКИ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ЧИГИРИНСЬКИЙ ВИМІР

Можна як завгодно називати конфлікт на Донбасі – АТО, гібридна війна, уповільнена агресія або ще як-небудь, але від цього він зовсім не перестане бути війною – у повному розумінні цього слова. В історію вона увійде, швидше за все, як чергова російсько-українська війна для нас, українців, як Вітчизняна.

17 березня 2014 р. наказом виконуючого обов'язки Президента України Олександром Турчиновим було розпочато першу хвилю мобілізації, під час якої призивались військовозобов'язані таких вікових категорій: солдати до 40 років, сержанти до 45 років, прапорщики та молодші офіцери до 50 років, майори, підполковники до 55 років, полковники до 60 років. Не залишились осторонь і наші земляки – жителі Чигиринщини, різних за віком, сімейним станом, професійною чи громадською діяльністю, але об'єднані спільним обов'язком і прагненням – захищати Батьківщину. Серед них – Олексій Постригань із Стецівки, який багатьом запам'ятався як волонтер із Самооборони, що збирав благодійну допомогу для воїнів АТО, учасник Євромайдану Ігор Грабовий, районний військовий комісар Олег Тимошенко, організатор дитячого літнього відпочинку для дітей району Олександр Крамар, Олександр Павленко, тренер з боксу в ДЮСШ [18], 24-річний офіцер-десантник (старший лейтенант) 25-ї парашутно-десантної бригади Олександр Бондаренко з Новоселиці. Віктор Тараненко з Боровиці, В'ячеслав Погрібний із Новоселиці, Богдан Лещенко із села Вітове та Михайло Гапша із Суботова поповнили десантні війська.

Начальник відділення обліку солдат і сержантів запасу Чигиринського військкомату Михайленко Олександр Миколайович повідомив, що з перших днів оголошення мобілізації до військкомату почали звертатися чоловіки різного віку, хотіли навіть поповнити лави української армії і бажаючи вже непризовного віку (найстаріший був 1936 р. н.). З кожного населеного пункту призвано до армії різну кількість військовозобов'язаних. Станом на травень 2015 р. маємо такі дані: Чигирин – 47 осіб; Медведівка – 18; Тіньки – 17; Рацеве – 15; Вершаці і Боровиця – 12; Суботів і Новоселиця – по 10 осіб. На вересень 2015 р. в районі призвано 402 призовників, основна кількість яких направлена на службу в зону антитерористичної операції на Донбасі [1]. До речі, чотири співробітника Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» теж є учасниками даної операції, серед них і працівник відділу «Суботівський історичний музей» – Дорош Микола. Попередні 5 мобілізаційних хвиль по Чигиринському військкомату виконано на 100 відсотків, остання 6-та – на 73 відсотки. 9 липня 2015 р. серед

мобілізованих, які направлялися до навчального центру в Чернігів, була і перша жінка, яка теж виявила бажання стати поряд з чоловіками нести військову службу. Це Ірина Горбенко, медична сестра служби «Швидкої допомоги», яка разом з чоловіком вирушили на захист країни. Наразі готуються до служби ще дві жінки: жителька с. Худоліївка – колишня вчителька та дівчина-офіцер з Чигирин, яка має званням молодший лейтенант. За даними районного військкомату, станом на кінець жовтня 2015 р. вже 82 особи нашого району демобілізовані, 98 учасників військового конфлікту мають статус учасника бойових дій, 24 – отримали відзнаку Генштабу – медаль «Учасник АТО», 2 (Антоненко Павло та Загуба Володимир) – орден «За мужність» III ступеня, на жаль, помертньо.

Військовий комісар Павлов Олег Олексійович відзначив, що з усіх частин, де проходять військову службу мобілізовані жителі району, приходять позитивні відгуки про їх службу. Зокрема, Гапша Михайло із Суботова отримав подяку від командира військової частини 95 аеромобільної бригади [2]. А співробітник військкомату О. Михальченко пригадав, як восени 2014 р. супроводжував призовників до Львова у підрозділ Національної гвардії, які їхали разом з усіма призваними Черкаської області: «Мобілізованих з Чигиринського району було лише 7 осіб, але на кожній зупинці під час відпочинку до них приєднувалися всі інші. Це свідчить про те, що наші призовники і своєю поведінкою, і своїми розмовами, підтримкою одне одного показали, що вони є справжнім дружнім колективом, як одне ціле. Але прикро визнавати, що навіть у такий складний час для країни є особи, які керуються лише власними інтересами, а тому є кілька відкритих кримінальних впроваджень щодо ухиляння від служби у лавах Збройних Сил України та подано до розшуку як офіцерів запасу, так і сержантів та старшин» [3].

Та все ж жителі Чигиринського району несуть службу у різних частинах та підрозділах, в тому числі 12 осіб із Суботова.

ПОЛТАВЕЦЬ Олексій Васильович

Народився 13 грудня 1989 р. в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області. Закінчив 11 класів Суботівської ЗОШ I-III ступенів. Після школи здобував освіту в Дніпропетровській будівельній академії, має диплом бакалавра. Працював машиністом баштового крана в будівельній організації. 14 липня 2014 р. був призваний на військову перепідготовку, яку проходив на Львівському Новояворівському полігоні. В зону АТО потрапив у званні молодшого сержанта, виконуючи обов'язки стрілка номер обслуги, тобто повинен був обслуговувати будь-який вид стрілецької зброї, отримав призначення командира відділення. Бойове військове завдання виконував в Краматорську, Новокалінівці, Пісках, Донецькому аеропорту. Отримав легку контузію, кілька місяців знаходився вдома на реабілітації. 26 квітня 2015 р. повернувся у свою військову частину в Миколаєві – 79 окрему аеромобільну бригаду, а у червні був демобілізований [4].

ГАПША Михайло Сергійович

Народився 2 січня 1991 р. в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області. Отримавши загальноосвітню повну середню освіту в Суботівській школі, пішов здобувати робочу спеціальність в Черкаське будівельне ПТУ № 15, по закінченні якого працював у приватній будівельній фірмі. 21 серпня 2014 р., згідно повістки Чигиринського районного військкомату, був направлений на військову перепідготовку в Житомирську 95 окрему

аеромобільну бригаду, після якої з 16 жовтня 2014 р. брав участь у бойових діях зони АТО: Донецький аеропорт, Піски, Опитне. Отримав дві контузії. За термін своєї служби від командування отримав подяку за сміливість під час виконання бойових завдань. На початку вересня 2015 р. Михайло демобілізувався. За доблесну службу Михайла Гапшу нагороджено медаллю «За вірність народу України» та відзнакою «Учасник бойових дій» [5].

Михайло Гапша з Суботова (крайній справа) з бойовими побратимами Богданом Лещенком з Вітова, Віктором Тараненком з Боровиці, В'ячеславом Погрібним з Новоселиці біля Іллінської церкви. Квітень 2015 р.

САВЦЬКИЙ Василь Леонідович

Народився 29 липня 1994 р. в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області. Після закінчення 11 класів місцевої школи в 2011 р. продовжив навчання в ЧДТУ на факультеті менеджменту та управління, яке на даний час проходить заочно, так як в 2013 р. підписав контракт на проходження військової служби в десантних спецвійськах Кіровоградської військової частини. В грудні 2014 р. в складі 28 окремої гвардійської механізованої бригади отримав направлення в зону АТО, де в званні рядового на посаді водія БМП виконував бойове завдання біля населених пунктів Амросівка, Кутейніково, в районі Савур-могили. Під час бойових дій отримав перелом нижньої кінцівки. Тривалий час перебував на лікуванні вдома. Наразі повернувся у свою частину для виконання військових обов'язків [6].

ГОРДЄЄВ Олексій Геннадійович

Народився 6 червня 1993 р. в с. Новоселиці Чигиринського району Черкаської області. По закінченню Суботівської загальноосвітньої школи I-III ступенів був призваний до лав Збройних Сил України для проходження строкової військової служби. Після демобілізації працював охоронником приватних фірм Києва та Черкас. В зону АТО вирішив іти добровольцем, та у Чигиринському районному військкоматі на нього вже

чекала повістка, яку він отримав там же, коли приїхав висловити своє бажання стати на захист країни. 4 лютого 2015 р. вирушає на проходження військової перепідготовки до Деснянського військового навчального центру. Має звання старший солдат, є командиром механізованого відділення [7].

ДЕМ'ЯНЧУК Василь Петрович

З 22 квітня 2015 р. знаходився на військовій перепідготовці в Рівненській області Рівненського району с. Новолюбомирка, зарахований до першого навчального батальйону 5-ї роти 1-го взводу. Зараз несе службу на блок-посту дорожньо-комендантського батальйону № 301 біля м. Дмитрів Донецької області, виконуючи обов'язки кулеметника. Вдома на Василя чекає дружина та двоє малолітніх синів [8].

ДОРОШ Микола Миколайович

Народився 13 січня 1977 р. у с. Миколаївка Ємільчинського району Житомирської області. Закінчив 11 класів Жубровицької середньої школи.

З 2001 р. разом з родиною проживає в Суботіві Чигиринського району Черкаської області. До призову на військову службу працював музейним доглядачем у відділі «Суботівський історичний музей» НКЗ «Чигирин».

28 серпня 2014 р. був призваний на військову перепідготовку, яку проходив у Львівській області с. Раковець. Має звання старший солдат. Військову службу ніс у 2-му батальйоні оперативного призначення Нацгвардії, виконував обов'язки старшого стрільця-кулеметника. За час служби побував у різних населених пунктах: станиця Луганська, м. Бердянськ, с. Набережна, с. Комишувата, перебував на блок-посту за 10 кілометрів від Попасного. Під час несення служби на блок-посту № 29, що знаходився за 60 кілометрів від м. Луганська, постійно перебував під обстрілами бойовиків, блок-пост яких знаходився за 800 метрів від українських військових.

Микола Дорош. Січень 2015 р.

Демобілізувався 31 липня 2015 р., маючи статус учасника бойових дій. За сумлінну службу щодо охорони правопорядку та оборони блок-постів м.Бердянська і Бердянського району Микола Миколайович отримав подяку від Співки вільних козаків Ново-Спасівського куреня. Нагороджений відзнакою начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України “Учасник АТО”. Наразі працює на своїй посаді, разом з дружиною виховує двох синів та займається домашнім господарством [9].

ЛІЩИШИН Олександр Вікторович

Спогади батька, Лицишина Віктора Петровича: «Мій син, Ліщишин Олександр, народився в Суботові 1990 р., але більшу частину свого життя проживав в Черкасах разом з матір'ю. Для проходження військової служби в зоні антитерористичної операції на Донбасі був призваний під час першої мобілізаційної хвилі 2014 р. Потрапив у батальйон «Черкаси». Три місяці проходив навчання на прикордонних з Придністров'ям блок-постах. Потім перекинули на Схід України в район Волновахи, де й пройшов всю службу. Має контузію. Під час чергового обстрілу ударною хвилею відкинуло на бліндаж, внаслідок чого отримав серйозну травму перенісся. Товариші повезли до найближчого медпункту, але там не виявилось ніяких ліків. Значна втрата крові могла призвести до трагічних наслідків, а тому викликали медиків з Дніпропетровська, які прилетіли за моїм сином на гелікоптері. Дніпропетровські лікарі зробили йому термінову операцію, витрати на яку профінансували волонтери.

Не приховував син, що йому на передовій було і важко, і страшно, але ніколи не зітреться з його пам'яті, коли після обстрілу бойовиками приходилося збирати частини людських тіл, розкиданих по полю. Складали ці фрагменти у ящики з-під патронів, значна частина бійців не витримувала такого психічного потрясіння – в них відкривалась блювота, нервово тремтіли руки, відчувалося запаморочення голови. Звичайно, що після такої роботи для заспокоєння нервової системи необхідно було випити.

На озброєнні мали лише автомати, з бойової техніки, якщо можна це так назвати, – списаний шкільний автобус та старенький ЗІЛ, які ремонтували і купували паливо для заправки за власні кошти. Був випадок, коли їх ледве не оголосили дезертирами... Під час чергового обстрілу бойовикам з різних видів озброєння за кілька сотень метрів хлопці побачили перед собою російський танк. Маючи лише автомати, вони, рятуючи власне життя, змушені були відступити. За це лише дивом уникли покарання. Велика подяка депутату Черкаської міської ради Макарову Володимирі, який допомагав у вирішенні різних питань.

Демобілізувався син Олександр 19 травня 2015 р. Прибули до Черкас о 2 годині ночі. Батьки, дружини, діти навіть не могли впізнати своїх рідних: всі були у брудному, місцями пошкодженому одязі, із плямами бруду на обличчях. Адже забрали бійців прямо з передової після чергового обстрілу, навіть не дали можливості привести себе в належний вигляд. Крім рідних та друзів, бійців зустрічало обласне керівництво. Там же вручили грамоти та інші відзнаки окремим бійцям. Як виявилось, нагороджували штабістів, які й близько не були на передовій.

На даний час вже має статус учасника АТО і, на превеликий жаль, незагоєну душевну рану» [10].

Жодне військове протистояння не може уникнути такого явища, як полон. Тяжкі наслідки полону випробували на собі двоє наших земляків – Денис Гненний із Суботова та Вадим Бабенко з Рацевого.

ГНЕННИЙ Денис Олегович

Народився 29 серпня 1992 р. в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області. Закінчив 11 класів Суботівської ЗОШ I-III ступенів. Навчання після школи продовжив у Кіровоградському ДПУ ім. Винниченка на факультеті правознавства, де навчався 2 роки, а потім шляхом перевodu продовжив навчання (заочно) в Черкаському ДПУ

ім. Б. Хмельницького на факультеті економіки і права. В жовтні 2011 р. за сприянням Черкаського обласного військкомату підписав контракт на проходження військової служби в 3-му окремому полку спеціального призначення ГУР МО України. Місце дислокації – м. Кіровоград. Це одна з найбільш боєздатних частин сучасної української армії. Денис розповідає, що свій вибір зробив не випадково, адже стати військовим – це була його мрія дитинства, а ще його давній товариш вже не один рік служив у даному полку, і хлопець потайки по-доброму йому заздрих. У остаточному виборі військової спеціальності допоміг випадок, коли Денис переглянув по телебаченню художній фільм «Зірка», в якому йшлося про розвідників Другої світової війни. Своїми намірами хлопець поділився з батьками, які по-різному віднеслися до рішення сина: батько категорично не схвалював цей вибір, мати не знала, як на це зреагувати, а потім без заперечень змирилася. Разом з Денисом у навчальну військову частину прийшло 60 осіб. Жили в казармах, щодня мали по 5-6 уроків з різних напрямків: військова тактика, картографія, фізпідготовка, стрільба та ін.. Вже за два тижні 15 осіб розірвали контракт і поїхали додому – не витримали як фізичного, так і морального навантаження. Для Дениса також адаптаційний період виявився досить складним: важко звикав до щоденного режиму, харчування в їдальні для нього було недостатнім, дуже хотілося додому. Але все ж таки бажання здійснити свою мрію – стати розвідником – допомагало у нелегкому військовому навчанні, яке тривало 4,5 місяці. Перше бойове завдання виконував в 2013 р. в період Майдану. Разом зі своїми товаришами по службі забезпечував охорону складів з боєприпасами, а з початком окупації Криму у 2014 р. з 4 березня охороняв аеродром в Херсоні. Коли саме в розпалі була антитерористична операція на Донбасі, 31 травня 2015 р. їхню розвідувальну групу перекинули в район Слов'янська, потім проводили різні операції (перевірка обстановки на місцевості, встановлення місця знаходження базових таборів ворога, евакуація поранених, супровід колон) в багатьох районах і Донецької, і Луганської областей. В районі Савур-могили під час виконання чергового завдання його група з шести осіб відійшла від місця своєї дислокації (район Маріуполя) на 100 км в бік території, окупованої терористами. Зорієнтувавшись на місцевості за допомогою карти, зрозуміли, що потрапили в оточення, вибираючись з якого натрапили на ворожий «секрет», де і зав'язалась сутичка з терористами, які взяли групу в полон, що тривав з 27 серпня 2014 р. до 21 лютого 2015 р. (Денис Гненний став одним із 139 воїнів, яких було звільнено з полону 21 лютого 2015 р.). Повідомити своїм про полон не було можливості через розряджені мобільні телефони. З легкою контузією та осколковим пораненням у плече полоненого Дениса та його товаришів утримували у підвальному приміщенні будівлі СБУ в Донецьку, де знаходився штаб бойовиків. На зв'язок ні з рідними, ні з командирами своєї частини не могли вийти 6 днів. Лише потім терористи дали можливість зателефонувати. Денис пам'ятав номер матиного телефону, і таким чином рідні та командування їхньої частини дізналися про полон цієї розвідгрупи. З перших днів полону до розвідників ставилися відносно добре, але постійно проводили агітаційну роботу щодо переходу на їхню сторону. Правда, це відбувалося не прямими закликами, а більше натяками. Згодом до їхньої групи почали приєднувати інших полонених, і в підвальному приміщенні площею 70 кв. м перебувало вже 100 осіб. Дуже тяжко було у перші місяці, а потім, як кажуть, людина може звикнути до всього. Полонені спали на підлозі на картонних коробах, всі 6 місяців їх двічі на день годували пшоняною кашею (кашу заносили у відрі, ставили серед кімнати, і призначений черговий кожному наділяв по 2–3 ложки страви, яку сипав в умовні тарілки, зроблені зі шматків паперу). Дуже хотілося чогось солодкого. За такого харчування Денис схуд на 10 кг. Кілька разів на день надавали можливість сходити в туалет і вмитися, але все це відбувалося дуже швидко. Інколи вдавалося під краном освіжити футболку, яку мокрою надягав, і вона сохла на тілі. Конвоїри давали можливість один раз на 10 днів зателефонувати рідним. З вересня – жовтня було дозволено волонтерам постачати полоненим продукти харчування, медикаменти та інші речі. Так у Дениса з'явився матрац та ковдру, і він відчував себе

королем. Від сумних думок та нудьги рятували книги, які Денис ще з дитинства любив читати, їх також привозили волонтери. До його рук потрапили книги Дж. Лондона, М. Достоевського, прочитав майже всі твори М. Булгакова. А ще в нього був записничок, у якому він описував кожен прожитий день у полоні. Часто обдумував ту ситуацію, внаслідок якої він з товаришами потрапив в полон: як могло так трапитися? Чому я? От якби було б зробити по-іншому... За час полону Денис повністю переосмислив життєві цінності і зрозумів, що для нього найголовніше в житті – це мати і воля.

Майже шість місяців рідні Дениса провели в очікуванні, весь цей час оббиваючи пороги різних інстанцій. Мати Дениса утішала себе: "Вони тримаються всі разом мужньо. Кажуть, ви за нас не хвилюйтеся. Телефонують інколи. Загартовані, мабуть, уже" [11]. Молодша сестра Юля, яка щосили підтримувала маму: "Ми з мамою кожного дня думаємо про брата, сумуємо, згадуємо. І дуже чекаємо його вдома. Щодня всі запитують про нього, всі хвилюються. І дай, Боже, щоб він повернувся скоріше" [12]. Односельці підготували Денису теплу зустріч, на яку зійшлася, крім рідних і близьких, майже вся громада села.

Після звільнення Денис деякий час лікувався в госпіталі, відпочивав вдома серед рідних та друзів, а у червні успішно склав державні іспити та захистив диплом бакалавра економіко-правового факультету Черкаського Національного університету ім. Богдана Хмельницького. Зараз Денис перебуває у своїй частині в Кіровограді. Має нагороду – нагрудний знак «Гідність та честь» [13].

Жителі с. Суботів Чигиринського району протягом цілого дня готувалися до повернення Дениса Гненного і приготували йому зворушливу зустріч

Дениса вітають Олеся Гугля та Микола Дорош – боєць Національної гвардії, який якраз перебував у Суботіві у відпустці

Учасники бойових дій на сході України із Суботова (зліва направо):
Олексій Полтавець, Денис Гнений, Василь Савіцький, Микола Дорош
із настоятелем храму Святого Іллі о. Володимиром Гладковським

БАБЕНКО Вадим Вікторович

Службу в АТО Вадим розпочав 21 серпня 2014 р. в складі 95-ої Житомирської бригади. 20 січня 2015 р. в ході оборони Донецького аеропорту під час виконання завдання із виведення з терміналу поранених кіборгів Вадим Бабенко потрапив у ДНР-івський полон. Інтернет та на деяких телеканалах облетіло фото і відео, які демонстрували знущання над полоненими на одній з центральних вулиць Донецька, серед яких був і наш земляк. Солдатів принижували, змусили з'їсти шеврони із зображенням українського прапора... Побитого Вадима одягли в пальто, менше на кілька розмірів, та в гумове літнє взуття на босу ногу. Так і гнали зимовими вулицями Донецька... Спочатку його тримали у себе чеченці, а потім передали бойовикам, штаб яких знаходився у будівлі Донецького СБУ, там же і утримували наших полонених, до яких ставилися надто жорстоко: били, окремих чоловіків піддавали жорстоким тортурам, тримали у голоді, не надавали необхідної медичної допомоги. В останній місяць полону Вадим отримав компресійний перелом кісток тазу, який стався під час падіння з тюремних нар. Перші дні за травмованим доглядали місцеві медичні працівники, а останні 27 днів жодної допомоги йому ніхто не надавав. Стан полоненого погіршувався. Можливо, лише це стало шансом на повернення додому.

У списку на обмін Вадим був першим, але залишався у «необмінному фонді». Мабуть, через те, що він був «кіборгом», десантником, стрільком «АГС». Кілька разів Вадима Бабенка приводили вже до автобуса, але коли чули його прізвище, заворачали назад.

Після більш як 160-денного ув'язнення в ДНР-івському полоні «кіборга» визволили 2 липня 2015 р. У звільненні нашого земляка брала неабияку участь, крім СБУ та Міністерства оборони України, волонтерська група «Патріот», яка першою організувала свою діяльність на Черкащині, а також Станіслав Лукирич, Олег Котенко, Валерій Макеєв, Микола Мирза, Руслан Лоль, Тетяна Петрівна із «Штабу допомоги пораненим» [17].

Після звільнення боєць перебував два тижні в лікарні імені Мечнікова міста Дніпропетровська, а, повернувшись на Черкащину, проходив реабілітацію у Черкаській обласній лікарні.

На жаль, серед учасників АТО є загиблі. В останні дні липня 2014 року Чигиринщина попрощалася з Олександром Столяром, родом з Тіньок.

Армійську службу Олександр Васильович ніс в Черкасах, а пізніше в Миколаєві. За час служби з 1997 р. дослужився до майора. З початком антитерористичної операції на Сході України став на захист суверенності та цілісності держави. Загинув, прикриваючи побратимів, рятуючи їх під час танкової атаки біля с.Амвросіївка на Донеччині. Провести Героя в останню путь прийшло чимало односельчан та з'їхалася громада з різних куточків Чигиринського району. Заступник керівника апарату облдержадміністрації Юрій Сушко від обласної влади передав вдові офіцера Почесну грамоту та відзнаку «За заслуги перед Черкащиною» [19].

У травні 2015 р. в пам'ять про загиблого на Сході України підполковника Олександра Смоляра відкрили меморіальну дошку в Тінківському НВК, де він свого часу навчався.

ЗАГУБА Володимир Миколайович

Народився 1970 р. у с. Новоселиця Чигиринського району Черкаської області. Після закінчення Новоселицької восьмирічної школи, отримавши відповідну освіту, тривалий перебував на посаді лісника Чигиринського лісового господарства, згодом працював у будівельній сфері. Колеги по роботі згадують його як добросовісного та відповідального працівника, який ніколи не відмовляв у наданні допомоги, навіть якщо треба було її надати вже після основного робочого часу. Був приємною та щирою людиною, вмів цінувати дружбу, глибоко розумів відповідальність за кожен свій вчинок. А тому служити в зону АТО пішов добровольцем. Будучи десантником запасу, потрапив у 95-у аеромобільну бригаду, ставши одним із легендарних "кіборгів". 20 січня 2015 р. загинув, захищаючи Донецький аеропорт, де разом з побратимами намагався дістатися до терміналу, аби вивезти звідти поранених. Лише через два місяці рідні дізналися, що їхній солдат загинув.

Ось як згадує про батька син В'ячеслав: «Пішов добровольцем. В серпні 2014 р. був направлений до Житомирської навчальної частини на перепідготовку. Вже через 2 місяці його разом з іншими військовими переправили на Схід. Спочатку знаходились в районі Донецька з боку с.Водяне, а наприкінці листопада – на початку грудня отримали наказ їхати в район Донецького аеропорту. З батьком постійно був на зв'язку. Частіше телефонував він – я боявся йому зашкодити. В розмові зі мною завжди був бадьорим, ніколи не видавав своєї тривоги, втоми чи жалю, що пішов добровольцем у саме, як кажуть, пекло. Лише говорив, що дуже важка психологічна обстановка, адже нескінченні обстріли як з гармат, так і снайперські, вимагали постійної максимальної концентрації уваги. Навіть сходити вчасно в туалет вони не мали змоги, чекали слушної нагоди відійти. Одного разу так було вбито їхнього побратима. Під час чергової телефонної розмови з батьком у слухавці почув чергу пострілів, випущену з автомата. Батько миттєво щось почав комусь кричати, пізніше пояснив, що то в одного військового не витримала психіка.

18 січня 2015 р. отримали наказ дібратися до одного з терміналів аеропорту, забрати вбитих та змінити поранених, тобто повинна була відбутися чергова ротація. Вирушили в дорогу, якщо не помиляюсь, на трьох МТЛБ. В ніч з 19 на 20 січня стояв густий туман, внаслідок якого бригада з трьох бойових машин збилася з визначеного курсу. Майже на кілометр бійці відійшли від дороги, по якій повинні були рухатися. Вже за спогадами батькових побратимів, дізнався, що всі вони потрапили в засідку, яку, можливо, вже давно для них було організовано. Одночасно почався обстріл з трьох сторін, одна бойова машина встигла швидко змінити курс і відійти в безпечне місце, інші зазнали ушкоджень від пострілів з гармат. Першим вибухом було вбито та поранено солдатів, які знаходилися

зверху на броні, там був і мій батько. Друге попадання сталося прямо в задній люк машини, з якого в той час вибиралися бійці. Разом з батьком був його земляк – Бабенко Вадим, який залишився живим, отримавши поранення в ногу (потім його забрали в полон, відправили до Донецька). У батька, за наслідками медичної експертизи, була черепно-мозкова травма. Але, мабуть, так і залишиться загадкою той факт, що тіла всіх загиблих були знайдені на місці нападу на них бойовиків, а тіло мого батька чомусь лежало під стіною в старому терміналі, хоча в засідку вони попали в районі нового. Є припущення, що він отримав поранення, зміг добратися до цього терміналу, а вже там бойовики його вбили.

Майже відразу ми дізналися, що наші військові потрапили в засідку. Але не знали, що саме там сталося, не знали нічого про стан тих бійців. Коли вже тривалий час я не мав зв'язку з батьком, у мене відразу в голові майнула думка, що з ним щось трапилось. Не хотів думати про найстрашніше, вірив, що живий, можливо, поранений або в полоні. Та проходили дні, тижні, а за ними місяці, ми не отримували про батька ніякої інформації. Відразу ж після сутички наших військових з бойовиками, дорогу до того місця було перекрито, і ніхто на мав туди доступу. Спочатку у пошуках батька або хоча б якоїсь про нього інформації надіялися на свої сили, але потім звернулися до дружин його побратимів та волонтерів, завдяки яким через два місяці ми мали змогу забрати його тіло.

Як розповідали волонтери, які нам допомагали, полонених військових та тіла вбитих бойовики відразу забрали в Донецьк і розмістили в підвальних приміщеннях у різних районах міста, щоб не змогли відшукати рідні, а бійцям казали, що від них відмовилися, і ніхто ніяких пошуків не веде.

По тіло батька, яке нібито вже знаходилося в Дніпропетровській лікарні ім. Мечникова, їздили двічі. Перша поїздка була марною, оскільки отримана нами інформація була неправдива. Потім я вирішив здати аналізи на встановлення ДНК, описав батькові особливі прикмети та назвав деякі речі, які мали бути при ньому: натільний дерев'яний хрестик, валянки (батько їх десь дістав, перебуваючи в аеропорту, і радів, що тепер йому буде тепло), вишитий на формі позивний «Леший» – це й допомогло встановити приналежність тіла моєму батькові. Забирати тіло поїхала Загуба Валентина Володимирівна, дружина старшого брата мого батька, так як у автомобілі було лише одне пасажирське місце, я ж терпляче чекав вдома» [14].

1 квітня 2015 р. Загуба Володимир Миколайович з почестями був похований на сільському кладовищі в рідному селі Новоселиця. Стрілець гранатометник 95-ї аеромобільної бригади отримав посмертно відзнаку «За заслуги перед Черкащиною».

23 травня 2015 р. Президент України підписав Указ про посмертне нагородження відважного оборонця Донецького аеропорту орденом «За відвагу» III ступеня, яку бойові побратими полеглого десантника особисто передали його матері 23 липня 2015 р.

АНТОНЕНКО Павло Леонідович

Народився Павло Антоненко 1992 р. в Чигирині, де закінчив Чигиринську середню школу № 1. В останні роки в пошуках роботи поїхав на заробітки до сусідньої Польщі, адже мав наречену Аліну, з якою планував створити сім'ю. Та коли на Сході України стрімко почали розвиватися військові дії, повернувся до рідної країни.

4 вересня 2014 р. Павло був призваний Чигиринським районним військовим комісаріатом для проходження військової служби в зоні АТО, де він був старшим навідником гармати 2-ї самохідно-артилерійської батареї у складі 43 артилерійської бригади. Мав позивний «Лелека». 31 січня 2015 р., внаслідок обстрілу вогневої позиції батареї в районі населеного пункту Гродівка Донецької області, Антоненко Павло Леонідович загинув.

В останню путь жителі Чигирини загиблого військовослужбовця провели 4 лютого. Прощальна церемонія та панахида за загиблим воїном проходила на подвір'ї Храму ікони Казанської Божої Матері, куди зійшлися рідні, друзі, представники обласної та районної

ради, бійці батальйону «Айдар», жителі міста та району. Похоронна процесія, що налічувала сотні людей, пройшла центральною вулицею Чигирина. Батькам загиблого героя під час прощального мітингу було вручено Почесну грамоту облдержадміністрації і обласної ради та відзнаку «За заслуги перед Черкащиною», а 9 вересня 2015 р. в Чигиринському районному військкоматі в.о. військового комісара Олександр Михальченко вручив посмертну нагороду сина – орден «За мужність» III ступеня.

В пам'ять про загиблого Павла Антоненка в Чигиринській загальноосвітній школі I-III ступенів № 1 ім. Богдана Хмельницького відкрили меморіальну дошку, яку було замовлено та виготовлено за кошти батька [15].

Війна на Донбасі – це не тільки загиблі і поранені. Серед військових і бійців турбує зростання так званих психогенних розладів, які вже отримали назву "східний синдром" за аналогією з "в'єтнамським" і "афганським". Лихо війни, беззаперечно, має вплив на людину: змінює її свідомість, погляди на життя, порушує психіку.

Трагічні наслідки впливу війни на психіку людини відчула на собі родина Ковалів, що проживає в с. Суботіві Чигиринського району Черкаської області, – втрата сина і брата Ковалю Олександра Григоровича, який помер 3 серпня 2015 р. в Черкаському наркологічному диспансері від крововиливу в головний мозок, спричинений великим психічним напруження протягом кількох тижнів.

КОВАЛЬ Олександр Григорович

Олександр Коваль народився 23 березня 1976 р. в с.Суботіві, де закінчив Суботівську середню школу. Опанував професію водія. Останнє місце його професійної діяльності – оператор АЗС в м. Золотоноша Черкаської області, куди йому дали направлення з центру зайнятості. 7 лютого 2015 р. був призваний на військову підготовку, яку проходив кілька тижнів у мотострілковій дивізії Деснянського військово - навчального центру, а потім відразу потрапив у «гарячі точки» Сходу: Чугуєв, Золоте, Попасне (перша лінія оборони). З початком липня отримав відпустку на десять днів. (трагічні обставини), яке є наслідком його військової служби. Спілкуючись з Олександром за кілька тижнів до його смерті, я почула від нього таку розповідь: «Я є рядовим Сумської територіальної оборонної мотострілкової дивізії 54 бригади. Побував у різних бойових точках, у відпустку прийшов з Попасного. Основне моє призначення – водій-механік, але у небезпечні моменти виконую обов'язки кулеметника, а також, як не прикро, неодноразово побував у ролі працівника похоронного бюро – багатьох своїх побратимів відправляли додому «вантажем-200». Дуже страшно на передовій. У травні-червні нашу позицію обстрілювали щодня по кілька разів. Б'ють з усього, що в них є. Постійно над нами кружляють безпілотники, тому часто приходилось залишати бойову точку і змінювати своє місце знаходження. Не раз доводилось спати у кущах просто неба. Обстрілюють нас російські регулярні війська, серед яких є чеченці, козаки та місцеві наркомани. Спочатку у бій росіяни відправляють місцевих бойовиків, потім вже самі починають нас обстрілювати. Не раз вступали в рукопашний бій. До речі, саме в такій сутичці з ворогом солдати нашої бригади разом з бійцями 92-ї бригади 16 травня ц. р. в м.Щастя Луганської області взяли в полон двох військовослужбовців з Росії О. Александрова та Є. Єрофеева, офіцерів російської розвідки, які були професійними диверсантами, про що повідомлялось в ЗМІ.

Лише відсотків 10 місцевого населення розуміють, чому склалася така складна ситуація на Донбасі, решта нас ненавидить. Прибігають до нас місцеві дітлахи, яких ми пригощаємо, чим можемо. Але іноді після таких візитів починався обстріл наших позицій. Ще страшніше, коли відчуваєш, що нікому ми не потрібні. В армії бардак. Те, про що розказують в новинах – показуха і недостовірна інформація щодо справжньої страшної ситуації на війні. Командири відносяться погано, кожен сам за себе, виживай, як хочеш. Забезпечення щодо продуктів харчування добре, а от зброї критично не вистачає. Нині майже вся техніка не працює, патрони необхідно економити, хоча стріляти у відповідь нам

заборонено. Під час обстрілу сидимо у землянці і гадаємо, чи вийдемо ми звідси живими, чи буде ще одна братська могила. Від такої обстановки у багатьох військових були нервові зриви, під час яких людину закриваємо у бліндажі, поки заспокоїться. Був епізод, коли не витримали нерви у офіцера, і той почав по нас стріляти з автомата, а ми, як зайці, тікали хто куди. Серед наших бійців неодноразово були випадки дезертирства. Багато я бачив смертей. Не раз в мене на очах мої побратими підривалися на фугасах. І кожен з нас думає, а хто наступний? Зараз є небезпека потрапити в нове вороже кільце. Коли вирушав у відпустку, дали довідку про те, що я перебуваю в зоні бойових дій, мовляв, вона допоможе мені отримати позачергово квиток на потяг. Але касир залізничної станції навіть не глянула на неї. Як наслідок, я чотири години у загальній черзі простояв під касою за квитком... (Після нетривалої паузи. – О.М.) Вибачте, можна я більше не буду нічого розповідати, бо вже відчуваю, що мені робиться зле...Нехай колись ще зустрінемось...» [16].

Але більше ми не зустрічалися... Дізналася лише те, що відпустку йому подовжили. За цей час він офіційно зареєстрував шлюб зі своєю коханою, а за кілька днів у нього стався досить сильний нервовий зрив. Свідки розповідали, що Олександрові здалося, що нібито він на передовій. Щось наказував своїм товаришам, кричав, що навколо багато мертвих, кидався когось рятувати... Тиждень пролежав у обласній лікарні, а напередодні, коли бійця було вирішено відправити у військовий шпиталь, його не стало. На сороковому році обірвалося молоде життя... Місцева молодь розповідала, що він часто був засмученим і постійно повторював, що не хоче повертатися на війну.

Перша хвиля мобілізації військовозобов'язаних в зону антитерористичної операції на Донбасі спричинила потужний волонтерський рух. Небайдужі люди відразу почали активну діяльність щодо збору всіх необхідних речей для мобілізованих. Одними з перших були священики: о. Василь Циріль Чигиринського Храму Петра і Павла та настоятель храму Святого Пророка Іллі в с. Суботів, протоієрей Володимир Гладковський, які з допомогою родини Кучеренків, Хоменків, Скибіцьких, Драчів, Наконечних та Чубінів відправили на Схід не один десяток машин, що перевозили не лише продуктові набори, а й амуніцію для солдат та засоби захисту. Також в діючі частини було направлено радіостанції, потужні налобні ліхтарики, військові біноклі, комплекти водозахисного одягу та 10 пар «берців». Приватний підприємець Олексій Семенов допомагав придбати пристрої нічного бачення та в лазерні далекоміри.

До загону волонтерів району долучилась активна молодь міста і району, бійці громадського об'єднання «Бастіон» та члени громадського формування «Народна самооборона». Чигиринська районна організація ветеранів Афганістану також проводила акцію зі збору коштів на потреби української армії. Підприємства ВТФ "Вікторія", ТОВ "Алді", ТОВ «АнВА», ТОВ "Жемчужина агро-2009" неодноразово закупували за власні кошти бронезилети та інше військове спорядження мобілізованим.

Жителі району допомагали всім, чим могли. Так, рацівчанин Григорій Кисорець подарував хлопцям з батальйону «Айдар» рушницю з фірмовим снайперським прицілом європейського виробництва. А медведівський підприємець Олександр Нагаєв допоміг атовцям у придбанні УАЗа, коли ті втратили техніку під Дебальцевим, згодом спільно з військовиками за власні кошти створив унікальну солдатську лазню та пересувний командний пункт.

Активістки з села Трушівці бійцям зони АТО в Дебальцево та у військовий клінічний госпіталь передали неабиякий арсенал власноруч приготовлених страв та смаколиків. Майже всі продукти жінки купували за власні кошти.

Волонтерську роботу було організовано в кожному навчальному закладі. Волонтерами Чигиринського НВК I-III ст. № 3 було зібрано суму в розмірі 7848 грн на придбання необхідних речей учасникам АТО. Також була надана допомога для лікування двох поранених воїнів, випускників їхньої школи. Педагогічний колектив зібрав кошти для військового спорядження вчителя інформатики навчального закладу С. В. Дубашевського, який чекає своєї мобілізації в кінці грудня. Учні Олени Чорноус, вчительки Чигиринського НВК № 2, під її керівництвом організували благодійний ярмарок. Діти власноруч виготовили мотанки-обереги, гроші від продажу яких були передані для мобілізованого лікаря Чигиринської районної лікарні Сергія Аксьонова. Учні всіх навчальних закладів організували та провели загальношкільні акції: "Напиши листа ровеснику зі Сходу", "Миколайчик для бійця", виготовлення дитячих оберегів (ляльок-мотанок, української символіки, малюнків) для захисників Української держави. Неодноразово проводились акції "Милосердя" зі збору продуктів харчування для учасників АТО.

Керівниками Чигиринського та Рацівського Будинків культури було організовано та проведено благодійні концерти, виручені за них кошти були передані на лікування військовослужбовців, що отримали поранення під час бойових дій в зоні антитерористичної операції на Донбасі.

І це лише окремі приклади допомоги населення Чигиринщини бійцям АТО.

Тримаючи зв'язок із кадровими військовослужбовцями, сільськими радами, навчальними закладами та, власне, учасниками АТО, робота з дослідження даної теми продовжується.

-
1. МПДА. – Спогади Михайленка Олександра Миколайовича, мешканця м. Чигирин.
 2. МПДА. – Спогади Павлова Олега Олексійовича, мешканця м. Чигирин.
 3. МПДА. – Спогади Михайленка Олександра Миколайовича, мешканця м. Чигирин.
 4. МПДА. – Спогади Полтавця Олексія Васильовича, 1989 р. н., мешканця с. Новоселиця Чигиринського району.
 5. МПДА. – Спогади Гапші Михайла Сергійовича, 1991 р. н., мешканця с. Суботова Чигиринського району.
 6. МПДА. – Спогади Савіцького Василя Леонідовича, 1994 р. н., мешканця с. Суботів Чигиринського району.
 7. МПДА. – Спогади Гордєєва Олексія Геннадійовича, 1993 р. н., мешканця с. Суботів Чигиринського району.

8. МПДА. – Спогади Дем'янчука Василя Петровича, 1978 р.н., мешканця с. Суботів Чигиринського району.
9. МПДА. – Спогади Дороша Миколи Миколайовича, 1977 р. н., мешканця с. Суботів Чигиринського району.
10. МПДА. – Спогади Ліщишина Віктора Петровича, 1957 р. н., мешканця с. Суботів Чигиринського району.
11. МПДА. – Спогади Горової Лариси Анатоліївни, 1972 р. н., мешканки с. Суботів Чигиринського району.
12. МПДА. – Спогади Горової Юлії Вікторівни, 2001 р. н., мешканки с. Суботів Чигиринського району.
13. МПДА. – Спогади Гненного Дениса Олеговича, 1992 р. н., мешканця с. Суботів Чигиринського району.
14. МПДА. – Спогади Загуби В'ячеслава Миколайовича, 1991 р. н., мешканця м. Чигирин.
15. МПДА. – Спогади Антоненка Леоніда Миколайовича, 1962 р.н., мешканця м. Чигирин.
16. МПДА. – Спогади Ковалю Олександра Григоровича, 1976 р. н., мешканця с. Суботів Чигиринського району.
17. Наш земляк повернувся з полону. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://chyhrynka.in.ua/>
18. Разом збираємо архів героїв. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://v4asno.com/chigirinshhina-zbiraye-arxiv-gerojiv/> Вчасно (Черкаси) © v4asno.com
19. Чигиринщина попрощалася із загиблим героєм. [Електронний ресурс]. Режим доступу : www.chigirinrda.org.ua

Шмиголь Світлана,
старший науковий співробітник відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»
Жиденко Валентина,
вчителька географії Рацівської загальноосвітньої школи I – III ст.
Черкаської області

ЗЕМЛЯКИ – УЧАСНИКИ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Військові дії, які відбуваються на сході України із 2014 року, згідно закону від 18 січня 2018 р. офіційно трансформувалися у «Особливості державної політики для забезпечення державного суверенітету України». Станом на 18 квітня 2018 р. речник Міністерства оборони з питань АТО Дмитро Гуцуляк повідомив: «Наразі АТО буде йти паралельно з майбутньою операцією Об'єднаних сил. Рішення про закінчення антитерористичної операції буде одразу ж з підписання президентом Петром Порошенком відповідного указу. Наразі такого указу немає» [2].

Протягом усього періоду продовження бойових дій їх характеризували як: військовий конфлікт, збройний конфлікт, антитерористична операція, гібридна війна, вторгнення ворожої армії. Та для більшості українців це є не що інше, як українсько-російська війна.

Зазвичай, військові дії несуть за собою руйнівні наслідки для населення, на території якої відбувається конфлікт, економічну кризу для всієї країни та призводить до тисячних смертей мирного та військового населення.

Враховуючи гібридний характер неоголошеної війни проти України та військову перевагу Російської Федерації, позицію її керівництва щодо класифікації зовнішньої військової агресії Росії як внутрішнього конфлікту України, з метою недопущення подальшого введення регулярних російських військ на територію України, прикритих «миротворчою місією» та реалізації «абхазько-осетинського сценарію», 13 квітня 2014 року в Україні було оголошено про початок антитерористичної операції без введення воєнного стану із залученням Збройних сил України [11].

17 березня 2014 р. наказом виконуючого обов'язки Президента України Олександром Турчиновим було розпочато першу хвилю мобілізації [10,152].

22 травня 2014 року набрав чинності Закон України № 1233-VII від 6 травня 2014 року «Про внесення зміни до ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», яким ч. 1-шу ст. 6 «Особи, які належать до учасників бойових дій» цього закону було доповнено новим пунктом 19. Його остання редакція згідно з Законом України № 1547-VII від 1 липня 2014 року додатково визначає категорії осіб, які належать до учасників бойових дій: військовослужбовці (резервісти, військовозобов'язані) та працівники Збройних Сил України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України, особи рядового, начальницького складу, військовослужбовці, працівники Міністерства внутрішніх справ України, Управління державної охорони України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції, а також працівники підприємств, установ, організацій, які залучалися та брали безпосередню участь в антитерористичній операції в районах її проведення у порядку, встановленому законодавством. Порядок надання статусу учасника бойових дій особам, зазначеним в абзаці першому цього пункту, категорії таких осіб та терміни їх участі (забезпечення проведення) в антитерористичній операції, а також райони антитерористичної операції визначає Кабінет Міністрів України [1].

Відповідно до закону, призивались військовозобов'язані таких вікових категорій: солдати до 40 років, сержанти до 45 років, прапорщики та молодші офіцери до 50 років, майори, підполковники до 55 років, полковники до 60 років.

Загалом, за 7 хвиль мобілізації до лав української армії було призвано більше 300 тис. чол. Серед них є учасники і Чигиринського району, значна частина яких – жителі с. Рацеве. Станом на лютий 2018 р. – 39 осіб, серед яких є доброволець (Додаток 1). Варто відмітити, що при написанні статті автори зіткнулися з абсурдною, на перший погляд, перепоною – відсутній точний список учасників бойових дій. Похід по різних установах, де здавалося б, така інформація мала бути, не давав бажаного результату, адже або дана інформація є секретною, або список не точний. Мабуть, упорядкування та збір матеріалів про наших теперішніх захисників повністю буде лягати на плечі істориків, які в майбутньому збиратимуть спогади від очевидців цих подій, як наразі збирається інформація від поки що живих учасників Другої світової війни. Варто зазначити, що бойовики з невідконтрольної Україні території добре володіють інформацією з приводу українських військових, мають свої списки, необхідну інформацію про їх розташування та оприлюднюють її для користування широкого загалу, зокрема, у відомих інтернет-пошуковцях, мають свій канал в Youtube, де викладають регулярно відео компрометуючого характеру.

Бойовий шлях та подальша доля військових с. Рацеве склалася по-різному. Наразі, 5 із них померли.

Для полегшення збору інформації, охоплення більшої аудиторії за короткий час та систематизації отриманих даних був розроблений питальник учасника бойових дій на сході України (Додаток 2). Спогади бійців викладені у статті нижче, але збір інформації про захисників буде продовжуватися.

БАБЕНКО Вадим Вікторович

Службу в АТО Вадим розпочав 21 серпня 2014 р. в складі 95-ої Житомирської бригади. 20 січня 2015 р. в ході оборони Донецького аеропорту під час виконання завдання із виведення з терміналу поранених кіборгів Вадим Бабенко потрапив у ДНР-івський полон. Інтернет та на деяких телеканалах облетіло фото і відео, які демонстрували знущання над полоненими на одній з центральних вулиць Донецька, серед яких був і наш земляк. Солдатів принижували, змусили з'їсти шеврони із зображенням українського прапора. Побитого Вадима одягли в пальто, менше на кілька розмірів, та в гумове літнє взуття на босу ногу. Так і гнали зимовими вулицями Донецька. Спочатку його тримали у себе чеченці, а потім передали бойовикам, штаб яких знаходився у будівлі Донецького СБУ, там же і утримували наших полонених, до яких ставилися надто жорстоко: били, окремих чоловіків піддавали жорстоким тортурам, тримали у голоді, не надавали необхідної медичної допомоги. В останній місяць полону Вадим отримав компресійний перелом кісток тазу, який стався під час падіння з тюремних нар. Перші дні за травмованим доглядали місцеві медичні працівники, а останні 27 днів жодної допомоги йому ніхто не надавав. Стан полоненого погіршувався. Можливо, лише це стало шансом на повернення додому.

У списку на обмін Вадим був першим, але залишався у «необмінному фонді». Мабуть, через те, що він був «кіборгом», десантником, стрільцем «АГС». Кілька разів Вадима Бабенка приводили вже до автобуса, але коли чули його прізвище, завертали назад.

Після більш як 160-денного ув'язнення в ДНР-івському полоні «кіборга» визволили 2 липня 2015 р. У звільненні нашого земляка брала неабияку участь, крім СБУ та Міністерства оборони України, волонтерська група «Патріот», яка першою організувала свою діяльність на Черкащині, а також Станіслав Лукирич, Олег Котенко, Валерій Макєєв, Микола Мирза, Руслан Лоль, Тетяна Петрівна із «Штабу допомоги пораненим».

Після звільнення боєць перебував два тижні в лікарні імені Мечнікова міста Дніпропетровська, а, повернувшись на Черкащину, проходив реабілітацію у Черкаській обласній лікарні [10, 159].

БАРСУКОВСЬКИЙ Василь Владиславович

Народився в 1976 р., закінчив Рацівську середню школу в 1993 р., потім вступив до Харківського військового університету. Закінчивши університет, отримав звання лейтенанта і до 2008 р. проходив службу на західних рубежах нашої Батьківщини в механізованих підрозділах і підрозділах розвідки. Потім, під час скорочення, був звільнений з лав ЗСУ, але працював в МНС в зоні Чорнобильської катастрофи з питань ліквідації наслідків та цивільного захисту. А коли прийшла біда в 2014 р., був знову призваний в лави ЗСУ, перебував в зоні АТО. Службу проходив до того часу, коли піти на пенсію, у Військовому комісаріаті – заступником військового комісара, потім став вчителем трудового навчання та захисту Вітчизни Рацівської ЗОШ I – III ступенів.

Виконував своє завдання в Луганській області – це Станиця Луганська, м. Щастя і с. Трьохізбенка, які відомі за новинами. Саме його

підрозділ виконував бойове завдання між населеними пунктами Станиця Луганська і м. Щастя.

В перерві між боями відновлювали зруйновані артобстрілами бліндажі, окопи, позиції для бойової техніки для стрільби. Також, займалися ремонтом одягу, спорядження, чищення зброї. «Це основне було, бо не начистиш зброю – немає бою». А, також, готували їжу, розповідали байки, співали пісні. Телефонували додому інколи, коли можна було додзвонитися.

«Набув нових друзів. Скажімо, так, бойова обстановка вона розположує до дружби, до бойового братерства. Звісно, що багато нових друзів, бойових побратимів, багато вже з яких в живих немає.

Сумував за домом, за мамою. Чесно кажучи, на Луганщині річок дуже мало, в основному степ, дуже сумував за Дніпром, хотілося дуже в ньому скупатися. За друзями, за батьками, за домівкою. За чим ще може солдат сумувати?..» [3]

ГАРМАШ Вадим Олександрович

Народився 02.09.1985 р. в с. Федірки Світловодського району Кіровоградської області. Закінчив Червоно-Кам'янський НВК. В період 2002–2003 рр. отримав професію тракториста. 2006 р. – центр перекваліфікації м. Донецьк – оператор котельних установок.

2014 р. – навчальний центр м. Київ – водій-паропровідник.

За професією – водій.

У 2014 р. офіційно одружився, має доньку та двох синів.

З 10.04.2014 р. по 31.03.2015 р. перебував у зоні АТО. Звання – старший солдат, виконував всі обов'язки, які доводилося, зокрема: водій, водій-механік БМП-2, старший майстер ремзводу, стрілець в тактичній групі розвідки.

Перебував у таких населених пунктах: м. Маріуполь, Волноваха, Докучаєвськ, с. Степне, Олександрівка, Мар'їнка, с. Соловійове Ясинуватського р-ну, с. Відродження, с. Підгорня Артемівського р-ну. Брав участь у боях майже в усіх вище вказаних населених пунктах.

Отримав осколкове поранення в ногу біля с. Оленівка та контузію біля с. Степне.

За час служби на території АТО отримав дві медалі «Учасника АТО».

«Одним із яскравих спогадів є той, коли до нас на передову вперше приїхали волонтери та привезли продовольчі запаси, бо майже місяць у нас не було продовольства та води. Тоді по воду їздили за 13 км, яка за дві години ставала просто зеленого кольору та була не придатною для вживання» [4].

МАЙСТРЕНКО Олександр Трохимович

Народився 14.09.1963 р. в м. Чигирин. В період 1970–1978 рр. навчався в школі № 3. Потім навчався на тракториста та будівельника. У 1995 р. одружився, до АТО працював будівельником.

В зоні АТО перебував з 14.11.2014 р. по травень 2016 р. був добровольцем, а потім контрактником. Виконував обов'язки командира розрахунку 2С – 3, стрілка, старшого радіотелефоніста, лінійного наглядача.

Перебував в районі Волновахи та в районі Авдіївки, тут же і брав участь в бойових діях. Під Волновахою отримав травму легень.

За час служби на території АТО отримав подяки та дві нагороди [5].

ПАНАСЯН Костянтин Іванович

Народився 10.05.1977 р. З 1987 р. по 1992 р. навчався в Рацівській середній школі. В 1992 р. вступив до Дмитрівського ПТУ № 39 та навчався на тракториста-машиніста до 1994 р.

До АТО працював трактористом в ТОВ СП «Нібулон» Чигиринській філії.

В 1999 р. одружився, має 2-х доньок.

12.03.2015 р. був призваний в ЗСУ. В зоні АТО перебував з 21.06.2015 р. – 23.04.2016 р., був звільнений по мобілізації. Має військове звання – сержант. Виконував обов'язки водія.

Перебував в населених пунктах: Лисичанськ, Северо-Донецьк, Новотамівське. Брав участь у боях під Лисичанськом та Новотамівським.

Поранення та контузія відсутні. 2015–2016 рік закінчив з подякою та був нагороджений до Дня Сухопутних військ. На даний момент знаходиться по контракту в зоні АТО [6].

ПИРОЖЕНКО Микола Олександрович

Пироженко Микола Олександрович, 21.05.1994 р. н., м. Чигирин. Навчався в м. Черкаси в автодорожньому ліцеї, де й отримав професію машиніста дорожньо-будівельних машин 5 розряду. Працював до АТО в ЧАК (Чигиринська аграрна компанія) на тракторі, не одружений. В зоні АТО провів дві ротачії: перша 04.10.2014 – 20.11.2014, друга 03.01 – 04.03.2015. За час служби

на території АТО отримав нагороди. Поранення відсутні [7].

ПРИХІДЬКО Володимир Миколайович

Народився 23 вересня 1982 р. у с. Рацеве. Навчався у СПТУ 39 (м. Знам'янка???) з 1998 по 2001р. на водія, тракториста-машиніста. Не одружений. До мобілізації працював будівельником та охоронцем. У 2015 р. був мобілізований за четвертої хвили на 8 місяців до бойових дій на сході України, отримав звання молодшого сержанта. Військову службу проходив у с. Роздолівка, м. Серевськ та Артемівськ. Знаходився у другій лінії оборони в артилерії. Має посвідчення учасника бойових дій. Спогадами про період свого перебування на території бойових дій ділитися неохоче. Говорить, що в той період здобув багато друзів, але втратив здоров'я. Життя було постійно в русі, конфліктах та екстремальних умовах [8].

ЦИМБАЛ Леонід Борисович

Народився 24.06.1958 р. в с. Плоске Знам'янського району Кіровоградської області. Навчався у Кіровоградській мор. школі та здобув професію електромеханіка-диземіста IV розряду 1976 р. Потім закінчив Черкаський навчально-курсний комбінат у 1983 р., де отримав професію електрика IV розряду.

28.04.1979 р. одружився з Валентиною Михайлівною.

Народили двох дітей: сина Сергія і доньку Наталію. До служби в зоні АТО працював завгоспом у Рацівській ЗОШ І – III ступенів.

До ЗСУ був призваний 25.05.2015 р. На службі перебував 25.05.2015 р. – 31.01.2016 р. мав звання – старший сержант. Перебував у м.Константинівка, де здійснював патрулювання.

За час служби на території АТО отримав подяки та нагороди. Поранення відсутні [9].

1. *Антитерористична операція на сході України*
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%85%D0%BE%D0%B4%D1%96_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8
2. *АТО буде йти паралельно з ООС до указу президента – Гуцуляк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.pravda.com.ua/news/2018/03/28/7176049/>*
3. *Матеріали польових досліджень авторів (далі – МПДА). – Спогади Барсуковського Василя Владиславовича, 1976 р. н.*
4. *МПДА. – Спогади Гармаша Вадима Олександровича, 1985 р. н.*
5. *МПДА. – Спогади Майстренка Олександра Трохимовича, 1963 р. н.*
6. *МПДА. – Спогади Панасян Костянтина Івановича, 1977 р. н.*
7. *МПДА. – Спогади Пироженка Миколи Олександровича, 1994 р. н.*
8. *МПДА. – Спогади Прихідька Володимира Миколайовича, 1982 р. н.*
9. *МПДА. – Спогади Цимбала Леоніда Борисовича, 1958 р. н.*
10. *Мінська О. І. Уродженці Чигиринського району – учасники антитерористичної операції на Сході України // Чигиринщина : історія і сьогодення. Матеріали V науково-практичної конференції 12-13 листопада 2017 р. – Черкаси : Вертикаль, 2016. – С. 152-161.*
11. *РНБО розпочинає масштабну АТО із залученням Збройних Сил – Турчинов. Українська правда. Процитовано 2017-10-16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://lb.ua/blog/amnesty_international/308833_hronologiya_konfliktu_shodi.html*

Додаток 1. Учасники бойових дій на Сході України із с. Рацeve

№ п/п	Прізвище, ім'я, по-батькові, рік народження	Посвідчення УБД	Додаткова інформація
1.	Бабенко Вадим Вікторович, 1983 р. н.	+	Інвалід війни II гр.
2.	Бадрак Андрій Анатолійович	+	
3.	Білоножко Дмитро Анатолійович, 1972 р. н.	+	
4.	Бодряга Віктор Михайлович, 1970 р. н.	+	
5.	Барсуковський Василь Владиславович, 1976 р. н.	+	Помер 27.01.2016 р.
6.	Вахник Ігор Васильович, 1973 р. н.	+	
7.	Власюк В'ячеслав Михайлович		
8.	Гармаш Вадим Олексійович, 1985 р. н.	+	
9.	Грищенко Валентин Федорович, 1967 р. н.	+	
10.	Дейнека Сергій Никонорович, 1975 р. н.		
11.	Дзьоба Ігор Ярославович, 1993 р. н.	+	
12.	Ємельянов Іван Іванович, 1981р. н.	+	
13.	Єфіменко Вадим Володимирович, 1987 р. н.		
14.	Іконніков Данило	+	
15.	Коваленко Микола Степанович, 1967 р. н.		
16.	Корецький Сергій Володимирович, 1972 р. н.	+	
17.	Косенко Едуард Анатолійович, 1974 р. н.	+	
18.	Криворучко Леонід Миколайович, 1977 р. н.	+	
19.	Крудю Владислав Іванович, 1981 р. н.	+	
20.	Курілович Станіслав Васильович, 1977 р. н.	+	
21.	Лабунько Олег Сергійович, 1994 р. н.	+	
22.	Лещенко Дмитро Миколайович		Помер у 2017 р.
23.	Лисенко Андрій Ігорович, 1992 р. н.	+	
24.	Литовка Владислав Юліанович, 1994 р. н.	+	
25.	Максюта Микола		Доброволець
26.	Майстренко Олександр Трохимович, 1963 р. н.	+	
27.	Мартинюк Олександр	+	
28.	Панасян Костянтин Іванович, 1977 р. н.	+	

29.	Пироженко Микола Олександрович, 1994 р. н.	+	
30.	Пшенишний Михайло Павлович		Помер у 2017 р.
31.	Півень Микола Вікторович		Загинув у автокатастрофі у 2017 р.
32.	Полежаєв Аркадій Володимирович, 1986 р. н.	+	
33.	Прихідько Володимир Миколайович, 1982 р. н.	+	
34.	Савустяненко Олександр Григорович, 1976 р. н.	+	
35.	Терещенко Петро Анатолійович, 1982 р. н.	+	
36.	Турик Олександр Євгенійович, 1967 р. н.		
37.	Федоренко Василь Анатолійович, 1973 р. н.	+	
38.	Цимбал Леонід Борисович, 1958 р. н.	+	Помер 30.01.2016 р.
39.	Ціпов'яз Микола Леонідович, 1967 р. н.	+	

Додаток 2

Питальник учасника бойових дій на Сході України

1. Прізвище, ім'я, по батькові.
2. Дата і місце народження.
3. Де навчався і на кого. Роки навчання.
4. Професія за освітою.
5. Ким працював до АТО.
6. Коли одружився. Склад сім'ї.
7. Коли призваний брати участь у АТО. Період знаходження.
8. Яке військове звання. Які обов'язки виконував.
9. Населені пункти, де перебував.
10. У яких місцях і боях брав участь.
11. Поранення і місце отримання (якщо є)
12. Нагороди, грамоти, подяки.
13. Фото (бажано з АТО, можна декілька).
14. Спогади чи розповідь про період перебування в зоні АТО.

*Шмиголь Світлана,
старший науковий співробітник
відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ЗАХИСНИКИ ДОНЕЦЬКОГО АЕРОПОРТУ: ВАДИМ БАБЕНКО

Із початком бойових дій на сході України з 2014 р. т. зв. Антитерористичної операції, яка, згідно закону від 18 січня 2018 р. офіційно трансформувалася у «Особливості державної політики для забезпечення державного суверенітету України», до лав української армії були мобілізовані десятки тисяч військового і мирного населення для захисту кордону країни від глибшого вторгнення ворожої сусідньої країни. Призваними також були жителі м. Чигирин та навколишніх сіл. Станом на лютий 2018 р. кількість учасників бойових дій із с. Рацеве Чигиринського р-ну Черкаської обл. становила 39 осіб, включаючи 1 добровольця. Рацівчани відбували службу в українських батальйонах, в складі яких направлялися до різних бойових точок на сході країни. Серед призваних у складі 95-ї аеромобільної бригади службу проходив житель с. Рацеве Вадим Бабенко. За оборону донецького летовища і стійкість до кінця, учасники бригади отримали назву «кіборги».

Варто наголосити, що більшість військових, повернувшись із бойових дій, не бажають ділитися спогадами про побачені і пережиті події, воліючи забути це, як страшний сон. Тому, інформацію наразі можна отримати або з мережі Інтернет, або зі спогадів знайомих та друзів військових.

Бабенко Вадим до призову працював будівельником. Одружений з Вікторією Бабенко, уродженкою с. Лузанівка Кам'янського району Черкаської області. Виховують доньку Дарину.

Мобілізований був 21 серпня 2014 р. У складі 95-ї аеромобільної бригади у грудні потрапив до Донецького аеропорту (ДАП), де був до останнього дня оборони летовища. Його підрозділ через сильний туман у аеропорту потрапив у засідку противників. Вадим виконував завдання із виведення з терміналу поранених кіборгів.

За спогадами дружини Вікторії, незадовго до полону, 3 січня, бійця відпустили додому на 10 днів, після чого він знову повернувся на схід України.

19 лютого оборону аеропорту намагалися прорвати, однак терористам це не вдалося. Цього дня дружина останній раз говорили з Вадимом, близько 11 вечора. Він сказав: «Не знаю, як ти додзвонилася, бо зв'язку тут немає». Також розпитував, що кажуть у новинах про аеропорт. У них працювало тільки російське телебачення. Тоді телефонний зв'язок обірвався, його глушили терористи.

Наступного дня, 20 лютого, відбулося захоплення ДАПу терористами. Мати бійця – Віра Бабенко, згадує, що телефон сина цього дня з'явився у мережі і одразу ж зник. Але вона принаймні знала, що він живий.

На другий день зателефонувала тітка Вадима. Сказала, що бачила в новинах, як його допитує терорист Гіві. У чоловіка була прострелена нога [8].

Пізніше в мережі Інтернет та на телебаченні з'явилося відео, де хлопців ведуть на парад у Донецьку. В полонених кидали яйця, жінки лили воду. Одна з місцевих жительок змушувала Вадима стати на коліна. Одночасно, Інтернет та на деяких телеканалах облетіло фото і відео, які демонстрували знущання над полоненими на одній з центральних вулиць Донецька, серед яких був і наш земляк. Солдатів принижували, змушували з'їсти шеврони із зображенням українського прапора. Побитого Вадима одягли в пальто, менше на кілька розмірів, та в гумове літнє взуття на босу ногу. Так і гнали зимовими вулицями Донецька. Спочатку його тримали у себе чеченці, а потім передали бойовикам, штаб яких знаходився у будівлі Донецького СБУ, там же і утримували наших полонених, до яких ставилися надто жорстоко: били, окремих чоловіків піддавали жорстоким тортурам, тримали у голоді, не надавали необхідної медичної допомоги. В останній місяць полону Вадим отримав компресійний перелом кісток тазу, який стався під час падіння з тюремних нар. Перші дні за травмованим доглядали місцеві медичні працівники, а останні 27 днів жодної допомоги йому ніхто не надавав. Стан полоненого погіршувався. Можливо, лише це стало шансом на повернення додому [3].

Згодом, бойовики виклали відео в Інтернет, де змушують Вадима просити про обмін: «Сьогодні, 24 січня 2015 року, я – Бабенко Вадим Вікторович, житель Черкаської області, звертаюся до всіх, хто мене знає, до рідних: їдьте в Київ. Нас готові обміняти, але наша влада не хоче. Не йде на поступки – поміняти військовополонених на військовополонених. Будь ласка, допоможіть нам». На іншому відео солдата допитують у день затримання. Має побите обличчя, руки обмотані алюмінієвим дротом. Чути сміх бойовиків. Вадим каже, що мав забрати поранених товаришів з аеропорту [6].

По допомогу родичі звернулися до волонтерів, народних депутатів і СБУ. Написали листи Ользі Богомолець, Андрієві Парубію, Андрію Леусу і Валентиніві Наливайченку. Дружина закрила Вадимову сторінку «ВКонтакте». Всі фотографії прибрала із соцмереж, бо волонтери говорили, що їх можуть використовувати шахраї. Сподівалася, що Вадима звільнять чи обміняють. Дружині чоловік розповідав, що волонтери дуже їм допомагали. Сподівався, що й зараз не залишать у біді.

Звільнили бійця 2 липня 2015 року, після більш як 160-денного полону. Про це на своїй сторінці у ФБ повідомив громадський діяч Станіслав Лукирич: *«Вчора, з полону був звільнений кіборг з 95-ї бригади, наш земляк, Бабенко Вадим Вікторович, який поранений, перебував у полоні більше 5 місяців. У перемовинах та звільненні брали участь: СБУ, Міністерство оборони України та наша група «Патріот», керівником якої є Олег Котенко. Дякую за допомогу Олегу Котенку, Миколі Мирзі, Руслану Лолі, «Штабу допомоги пораненим» – Тетяні Петрівні та іншим волонтерам, які працюють у цьому штабі. Гарний подарунок на день народження дружині*

Вадима Бабенко, Вікторії, у якої він був учора, 2 липня. Разом з нею ми їздили зустрічати Вадима, якого зараз поклали у лікарню міста Дніпропетровська. Приїхали додому о 6 ранку. Особлива «подяка» Укравтодору за наші розбиті дороги, поки їхали, відірвали на машині бампер та побили колеса. Але це дрібниці, порівнюючи з тим, що ми разом зробили. Висловлюю щирі вдячність всім, хто приймав участь у звільненні з полону Бабенко Вадима. Миру – всім!» [1]

У звільненні полоненого, окрім координаторів групи «Патріот», також брали участь Микола Мирза, Станіслав Лукирич, Володимир Грошев з Черкащини, а також координатори з інших областей; вони чітко взаємодіяли з СБУ, Міністерством оборони України, іншими структурами [4]. Зустрічав Вадима на Чигиринщині його побратим Валерій Шкарбан («Сват») [5].

Після звільнення боєць перебував два тижні в лікарні імені Мечнікова міста Дніпропетровська, а повернувшись на Черкащину, проходив реабілітацію у Черкаській обласній лікарні.

16 липня кіборг повернувся у село. Вадим Бабенко – останній із числа офіційно полонених із Черкаської області [10]. На даний момент боєць вдома, реабілітується після 160-денного ворожого полону. Має посвідчення бойових дій та статус інваліда війни II групи.

-
1. *Звільнено з полону черкаського кіборга [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cherkasy24.info/7325-zvlneno-z-polonu-cherkaskogo-kborga.html>*
 2. *«Кіборг» із Чигиринщини – у полоні сепаратистів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cherkasy24.info/2665-kborg-z-chigirinschini-u-polon-separatistv.html#sel=>*
 3. *Мінська О. І. Уродженці Чигиринського району – учасники антитерористичної операції на Сході України.*
 4. *Полонений кіборг з Чигиринщини повернувся додому. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vucherpno.ck.ua/polonenij-kiborg-z-chigirinshhini-povernivsyu-dodomu/>*
 5. *Складний шлях додому. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.smilamedia.org.ua/redaktsiya/skladniy-shlyah-dodomu.html>*
 6. *«У них кидали яйцями, а бабки лили воду», – жінка полоненого з Кам'яниці. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://v4asno.com/u-nix-kidali-yajcyami-a-babki-lili-vodu-zhinka-polonenogo-z-kam-yanshhini/>*
 7. *У Черкасах рідні полонених просили Президента України повернути бійців додому. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://v4asno.com/u-cherkasax-ridni-polonenix-prosili-prezidenta-ukrajini-povernuti-bijciv-dodomu-foto/>*
 8. *Черкаського «кіборга» рідні впізнали під час маршу полонених в Донецьку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:*

<http://zmi.ck.ua/sotsium/cherkaskogo-kborga-rdn-vpznali-pd-chas-marshu-poloneni-v-donetsku.html>

9. Черкаського кіборга звільни з полону у День народження дружини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vikka.ua/novini/45762-cherkaskogo-kiborga-zvilnili-na-den-narodzhennya-druzhini-foto.htm>
10. Чигиринського кіборга з полону зустрічало село. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vikka.ua/novini/47528-chigirinskij-kiborga-z-polonu-zustrichalo-vse-selo-foto.htm>

Вадим Бабенко під час перебування у полоні

https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjW0oOqzfDZAhUFW8AKHSY-Bq4QFggpMAA&url=http%3A%2F%2Fsprotyv.info%2Fru%2Fnews%2Fkiev%2Fkiborg-s-cherkashchiny-zhizn-posle-5-mesyacev-plena-video&usg=AOvVaw3GWm_tTAiH-RnlG4mwHhMv

Вадим Бабенко під час перебування у полоні

Вадим Бабенко (перший зліва) у колоні полонених українських бійців

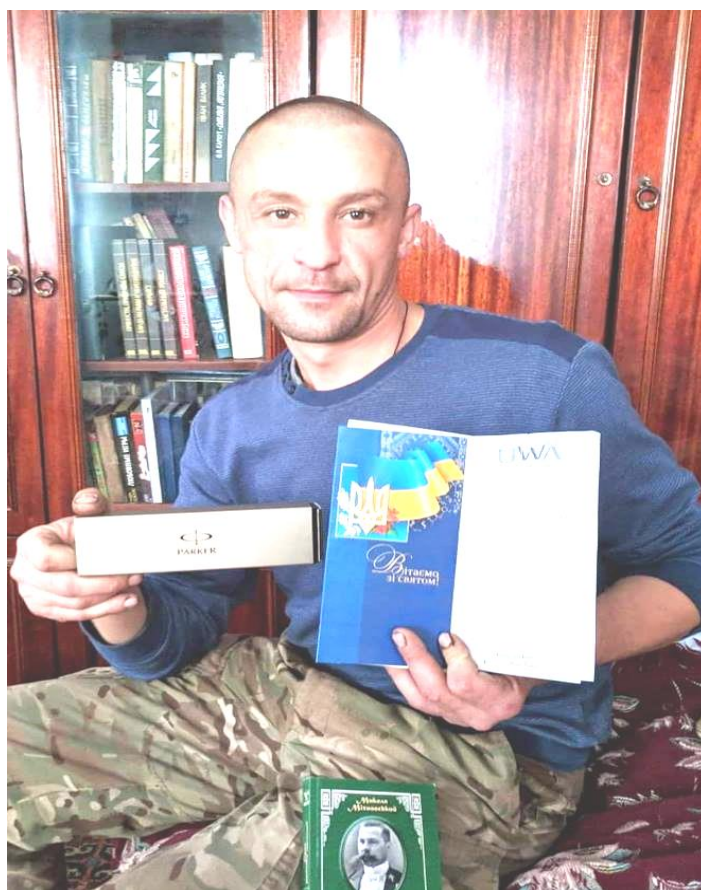

Довгоочікувана зустріч з рідними і земляками

Вадим Бабенко під час лікування у госпіталі

Вадим Бабенко. 2018 р.

https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2180464768898574&id=1554272311517826&__xts__%5B0%5D=68.ARAEGL9jZ4jksJ_KYcDkn4IVvpDLVnCVFSWdEMVGOWAkNFm6QVa60XLwUHRcvi-Y5HWBKSKzVm3OvVe93l6QtKIvOEjSIEIaN7xxItgiZIMOHbvNdp9PaqW3b-K4O5wpNoqbYrUQK27TEm9hXLVBLQxWJWDCWwYp_7LvgLMajnVb0z5OtqKOEuGgCIQI_PmKqfA5_MpNE5hgaiK5KcV55U2GN5sM0rX-Niph0DrZAxmiTHle0V9FJVS9e9CvRGxk0btOum5TJOubkkaRXXn528lZuCBcGdK9PyLrTqcmZd8ok1ebljAtiRyZov5D4fNC4inbr8S0_Q1-rnQfM59GGvtTCs&__tn__=C-R

Козубенко Андрій,
учень VIII кл. Чигиринського навчально-виховного комплексу
«Дошкільний заклад – загальноосвітня школа I – III ступенів № 3
Черкаської області

ЖИТТЄВІ ІСТОРІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ. ВОВК ОЛЕКСІЙ ЛЕОНІДОВИЧ

Вовк Олексій Леонідович народився 1 грудня 1986 року. В 1994 році він пішов до першого класу Вітівської середньої школи, в якій навчався дев'ять років. В 2002 році перейшов до 10 класу Чигиринського НВК I-III ст. № 3.

Закінчивши в 2004 році 11-В клас, Олексій вирішив пов'язати свою професію з електрифікацією. Це рішення було не випадковим.

Його батько, Вовк Леонід Миколайович (05.03.1953 р. – 01.01.2014 р.), працював електромонтажником, мав шостий розряд, монтував різні ТЕЦ, станції та підстанції. Коли 26 квітня 1986 року сталась аварія на Чорнобильській АЕС, Леонід Миколайович пішов добровольцем ліквідувати наслідки аварії. Відновлював електропостачання важливих пунктів ЧАЕС. Батько любив сина і завжди навчав поважати свій рід, любити країну і жити так, щоб онукам не було соромно.

Тож питання про вибір майбутньої професії було вирішене ще в школі. Він вступив до Харківської Національної Академії міського господарства за спеціальністю «електропостачання та освітлення міст». Після закінчення навчання спробував залишитися у Харкові, та все одно доля привела його до рідного міста. У жовтні 2014 року Олексій пішов працювати в Чигиринський РЕМ електромонтером розподільчих мереж. Саме тут він і отримав повістку з військомату під час шостої хвилі мобілізації. Олексій не роздумував. Зі словами: «Я думаю, батько зробив би так само. Він би мною гордився», – пішов до військомату. 9 липня 2015 року він був призваний до лав Збройних Сил України.

Мобілізований солдат Олексій Вовк потрапив до навчально-учбового центру в м. Рівне, де навчався «грамоти» гранатометника. 7 серпня 2015 року він був відправлений в зону АТО в сектор М – це села Широкино та Лебединське. Тут на передовій гранатометник Вовк Олексій і пробув до 29 квітня 2016 року. Займав посаду командира гранатометного відділення взводу вогневої підтримки десантно-штурмової роти 501 окремого батальйону Морської піхоти.

У червні 2016 року Олексій Леонідович приймав участь у Міжнародних навчаннях країн НАТО – RAPID TRIDENT 2016.

Демобілізований був 11 жовтня 2016 року у званні молодшого сержанта. Після відпустки повернувся до роботи в Чигиринський РЕМ.

Олексій Леонідович із задоволенням приходив до школи, зустрічається з учнями, приймає участь у шкільних заходах. Так, зокрема 6 грудня 2017 року в нашій школі проводився патріотичний квест до Дня Збройних Сил України, де Олексій Леонідович був членом журі.

*Крутінь Іван,
учень VIII кл. Чигиринського навчально-виховного комплексу
«Дошкільний заклад – загальноосвітня школа I – III ступенів №3
Черкаської області*

ЖИТТЄВІ ІСТОРІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ХИЖНЯК ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ

Хижняк Олександр Сергійович народився 1985 року в сім'ї вчителів. Батько, Хижняк Сергій Миколайович, працював учителем фізкультури, мама, Хижняк Тетяна Іванівна, – вчителем української мови та літератури.

Перші чотири класи школи Олександр закінчив у м. Богуслав, а у п'ятий клас пішов на Чигиринщині. В 2002 році закінчив 11 клас Чигиринського НВК I-III ступенів № 3. З дитинства любляв спорт. А ще захоплювався юриспруденцією, тому і вирішив пов'язати свою долю з поліцією. У цьому ж 2002 році вступив до Харківського Національного університету МВС, який закінчив у 2007 році. Спорту не залишав. В студентські роки став кандидатом у майстри гирьового спорту. Його фото було на університетській дошці пошани.

Після закінчення навчання спочатку працював у званні лейтенанта слідчим міліції у м. Кропивницькому. Тут продовжував свої тренування і отримав перший юнацький розряд із легкої атлетики.

У 2009 році закінчив магістратуру і в 2010 році переїхав до м. Черкаси, де працював оперуповноваженим Соснівського РВ УМВС України. Заняття спортом не залишав. Захищав честь Черкаської області в змаганнях з триборства. В обласних змаганнях з триборства отримав друге місце.

У вересні 2014 року був направлений у зону АТО з метою охорони громадського порядку та безпеки життя населення. Три місяці перебував у м. Костянтинівка, що за 60 км від Донецького аеропорту.

Кожного дня були виїзди на передову. Роботи вистачало, адже це був період виборів. Олександр згадує, як одного дня рятували хлопчика, якого засипало землею після вибуху снаряду. Дитина лишилась живою.

Не раз в небезпеці був і сам Олександр. Ворожі кулі були зовсім поряд. Одна пройшла за 2 см біля його спини. Та й місцеве населення відносилось по-різному: спочатку насторожено, а потім місцеві жінки просили порятунку.

Про небезпеку рідним не розповідав, щоб не турбувались. Лише коли повернувся, розповів батькам, де саме він перебував ці три місяці.

Зараз Олександр проживає у м. Черкаси, виховує маленьку донечку і служить за контрактом у Черкаській військовій автомобільній частині.

Надія Прохач,
викладачка Чигиринського технікуму Уманського національного
університету садівництва, краєзнавець
Надія Кукса,
завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ІСТОРІЯ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ВІТАЛІЙ РЯСІЧЕНКО

Віталій Володимирович Рясіченко народився 29 серпня 1994 р. в місті Чигирині.

У 2012 р. закінчив Чигиринський технікум Уманського національного університету садівництва за напрямком «Економіка і підприємництво».

У 18-річному віці був призваний на строкову службу у внутрішні війська в місті Луганськ. Після демобілізації пішов служити за контрактом. [1]. Віталій Рясіченко проходив службу у 30-й окремій механізованій бригаді у місті Новограді-Волинському, що на Житомирщині.

Коли у квітні 2014 р. розпочалася антитерористична операція, їх бригаду перекидають на схід України в найгарячіші точки збройного зіткнення.

Віталій Рясіченко пережив всі жахи Іловайського котла. Будучи кулеметником, прикривав відступ своїх побратимів. 25-го січня бійця було поранено поблизу Дебальцевого, в районі Вуглегірська, саме там, де точилися найзапекліші бої з агресором. Осколком влучило у ліву ногу. «Так, як у діда, учасника бойових дій Другої світової війни», – подумав тоді Віталій [2]. Потім – важкі й безсонні ночі у госпіталі, реабілітація після поранення. А у цей час внаслідок бюрократичної помилки чи просто чийогось недбальства, на воїна АТО надходить рапорт, де він звинувачується у дезертирстві. У тилу на Віталія зводять жахливий наклеп, внаслідок чого військова прокуратура відкриває кримінальну справу. Хтось подав рапорт, що, мовляв, Віталій Володимирович Рясіченко був відсутній у частині... На запит батька Володимира Рясіченка до командира частини прийшла дивна відповідь у формі довідки за № 2545 від 24.03.2015 року: «Видана в тому, що солдат Рясіченко Віталій Володимирович перебуває на військовій службі у військовій частині польова пошта В 2731, яка входить до складу сил, що залучаються та беруть участь в антитерористичній операції на території Донецької та Луганської областей в період з 25.01.2015 по 31.01.2015 роки. Видана для пред'явлення за місцем вимоги. Тимчасово виконуючий обов'язки командира військової частини польової пошти В2731 підполковник Р. П. Михальчук».

А 25.04.2015 року у м. Чигирин приходить лист від комбата підполковника С. С. Собка. Це лист-подяка батькові за виховання сина, «який чесно і сумлінно виконує свій обов'язок із захисту суверенітету і територіальної цілісності України. Своєю нелегкою службою він гідно примножує ратну славу поколінь захисників рідної землі, підтримує високий

авторитет ЗСУ, виправдовує довіру та надії мільйонів наших співвітчизників» [2].

Після лікування Віталій повертається до війська. Незадовго до демобілізації під час ротації внаслідок нещасного випадку юнак загинув. Обставини загибелі до сьогодні остаточно не з'ясовані: «27 лютого 2016 року, в 11 год. 31 хв. На 5 колії Фастівського приймально-відправного парку станції Знам'янка Одеська залізниця, стався нещасний випадок невинного характеру із сторонньою особою. Випадок стався з наступних причин: 27.02.2016 року об 11 год. 09 хв. на 6 колію Фастівського приймально-відправного парку прибув транзитний поїзд № 2617, в складі якого знаходилось два пасажирських вагони з військовими, що супроводжували вантаж. Об 11 год. 31 хв. один із військових піднявся на дах вагону-цистерни № 58204306 поїзда № 2301, який знаходився на 5 колії Фастівського приймально-відправного парку. Внаслідок наближення на небезпечну відстань до елементів контактної мережі, отримав травми, несумісні з життям [4].

Поховали Віталія з військовими почесами на місцевому цвинтарі в Чигирині.

Віталій був не єдиним з тих мужніх воїнів, що пішли захищати нас на передову і не повернулись. І, на жаль, цей чорний список поповнюється. Пам'ять про наших захисників повинна жити вічно.

З цього приводу 31 січня 2017 р. студенти економіко-правового коледжу разом з небайдужими громадянами району, учнями і та педагогами міських шкіл, представниками районної і міської влади долучилися до патріотичного флешмобу «Запали вогник надії», який проводився з ініціативи редакції газети «Чигиринські вісті». Захід відбувся в ім'я світлої пам'яті загиблих героїв-земляків та в знак віри і надії на світле і мирне майбутнє України. Поіменно пом'янули тих, кого забрала війна, хто не побоявся покласти «душу й тіло за нашу свободу»...

Це – Павло Антоненко, Володимир Загуба, Олександр Смоляр, Василь Барсуковський, Віталій Рясиченко, Сергій Кононенко, Іван Лавріненко, Леонід Цимбал, Олександр Коваль. Кожен з них, незалежно від обставин своєї загибелі, – безсумнівно герой, кожного з яких ми повинні пам'ятати.

26 лютого 2017 р. на стіні навчального корпусу Чигиринського економіко-правового коледжу було відкрито пам'ятну дошку на честь трагічно загиблого випускника, військовослужбовця Збройних Сил України, учасника АТО Віталія Рясиченка. У стінах Чигиринського економіко-правового коледжу Віталій навчався з 2009 по 2012 рр.

Мітинг пам'яті був організований завдяки зусиллям громадської організації «Учасники АТО Чигиринщини».

Разом з батьками Віталія у мітингу-реквіємі взяли участь його рідні та близькі, друзі, очільники району, товариші, жителі міста; приїхали вшанувати пам'ять бійця і його бойові побратими. Присутні хвилиною мовчання вшанували пам'ять загиблого земляка та усіх військовослужбовців, хто віддав життя у боротьбі за українську державу. Під час мітингу звучали

зворушливі слова та спогади про Віталія. Важко було присутнім стримати сльози, тим більше рідним та близьким, коли освячував пам'ятну дошку настоятель Церкви Святих Петра і Павла о. Василь (Циріль).

Представник Чигиринського РВК своїми позитивними відгуками ще раз підтвердив, що загиблий гідно виконував свій військовий обов'язок і був нагороджений нагрудним знаком «За Україну та її волю», медаллю «За службу державі», орденами «За віру» IV ступеня, «За честь» (посмертно), «За жертвовність і любов до України» (посмертно) [5]. До присутніх звернувся директор коледжу Ю. Поліщук: «На долю нашої країни та народу випало тяжке випробування – війна, але у той же час саме сьогодні ми відроджуємося як нація, саме сьогодні ми усвідомлюємо, що тільки в єдності та згуртованості – наша сила. Війна посиляє жорстокі випробування: і на передовій, і на мирних землях. Ми втратили мужнього, відважного бійця, свого земляка, справжнього патріота, який з честю виконував свій військовий обов'язок... Без усякого сумніву, мине зовсім небагато часу і про таких як Віталій, хто став на захист кордонів держави, коли в цьому була гостра потреба, – виховуватиметься не одне покоління українців. Бо такі хлопці є справжніми героями, які у нерівному двобої із терористами, російськими найманцями протиставили їм свій патріотизм, відповідальність, безмежну любов до країни, яку ототожнюють зі своїм рідним краєм, найдорожчими людьми. І саме за це ми повинні бути їм вдячні та берегти пам'ять про наших героїв.

Ім'я Віталія Рясіченка занесене до Книги пам'яті полеглих за Україну [5].

-
1. МПДА. Розповідь Рикової Ірини Анатоліївни, 1972 р. н., мешканки м. Чигирин Черкаської обл.
 2. Газета "Слава праці" 29 лютого 2016 р. Олександр Середюк, отаман Волинської МГО «Школа козацького гарту».
 3. МПДА. Розповідь Тараненко Вікторії Володимирівни 1972 р. н., мешканки м. Чигирин Черкаської обл.
 4. Газета «Наша Знам'яниця». Режим доступу : <http://www.nashaznam.kr.ua/?p=5096>
 5. Книга пам'яті загиблих за Україну. [Електронний ресурс]. Режим доступу : memorybook.org.ua/20/ryasichenko.htm

*Михно Ігор,
учень X класу
Чигиринської загальноосвітньої школи I – III ступенів №1
імені Богдана Хмельницького Черкаської області*

АНТОНЕНКО ПАВЛО ЛЕОНІДОВИЧ – УЧАСНИК БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Новим випробуванням для України та українського народу стала неоголошена війна Росії проти України. Нові імена вже вписані в славний героїчний і водночас трагічний літопис нашого народу. Герої Майдану, Небесної сотні, бійці АТО віддають життя за свободу і незалежність України.

На хвилі патріотичного піднесення, чигиринці, серед яких і випускники нашої школи попередніх років, виховані на героїчних традиціях нашого краю, Павлов Олег, Антоненко Павло, Поліщук Тарас, Грабовий Ігор, Гармидер Роман, Попов Сергій та ін. пішли виконувати свій священний обов'язок. На жаль Павло Антоненко не повернувся з війни. Він загинув...

Народився Павло Леонідович Антоненко 2 квітня 1992 року в місті

Чигирині Черкаської області в сім'ї Леоніда Миколайовича та Любові Іллівни Антоненків, водія та медсестри районної лікарні. Зростав поряд із старшим братом Ярославом. Хлопці росли енергійними, непосидючими. Особливо веселої вдачі був Павлик. На схилі віку переїхала до внуків бабуся Ярина, яка дуже їх любила.

Павлик відвідував дитячий садок «Зірочка». Потім навчався у Чигиринській ЗОШ I-III ступенів № 1 ім. Богдана Хмельницького.

Ріс допитливим, любив співати та танцювати. Мав багато друзів: і в школі, і під час навчання у Черкаському професійному ліцеї на електромонтажника освітлювальних мереж, і під час служби в Збройних Силах України. Він і сам випромінював світло і тепло. Тяглися до нього ровесники. Була кохана дівчина Аліна, з якою мріяв прожити щасливе життя.

Строкову службу проходив у місті Києві, в автомобільних військах, в охороні Генштабу. Батьки отримали подяку від командування за виховання сина.

Займався спортом. Любив паркур. Був членом федерації спорту України з армрестлінгу. Виборов 4-те місце на міжнародних змаганнях в Україні, які проходили в Черкасах, 3-тє місце у таких же змаганнях у Кіровограді та в Башкортостані. На Чигиринщині був першим в цьому. Після армії повернувся в рідне місто, трохи попрацював електромонтером по ремонту електроустаткування в центральній районній лікарні, потім поїхав на заробітки в Башкортостан, а у 2014 році у сусідню Польщу. Не попрацював і місяця. Отримавши повістку, повернувся додому і не вагаючись з'явився у військомат. Матері сказав: «Хто як не я? Хто захистить нашу землю?»

Павло Антоненко був направлений у військову частину А 3031. Спочатку служив у м. Бердичів Житомирської області, потім з вересня 2014 року – на Рівненському полігоні в 43-ій артилерійській бригаді, старшим навідником гармати. Останній раз приїздив до рідного дому на Новий рік, отримавши від комбата триденну відпустку, коли переганяли зі Львова на Донбас техніку.

«Яким він був? – відповідає на запитання мама Любов Іллівна, – таким, як і всі хлопці, непосидючим, до навчання не вистачало терпіння, але завжди допомагав по господарству, був дуже чесним і справедливим, не терпів фальші, підлабузництва. Я втратила доброго і люблячого сина» .

1 лютого 2015 року Чигирин облетіла страшна звістка: 31 січня під час жорстоких боїв за м. Дебадьцеве, біля села Очеретне Ясинуватського району артилерист старший солдат Павло Антоненко (позивний «Лелека») загинув. Йому було всього лише 22 роки. Однак у нього була найвідповідальніша посада – старший навідник 2С7 "Піон"(самохідна гармата калібру 203, дальність до 50 км, вага снаряда – 130 кг). Це потужна смертельна зброя, яка "просто так" не стріляє. Павло був одним із найкращих.

На його рахунку більше 200 пострілів, які всі влучили в ціль. Можна тільки уявити, скільки ворогів і техніки він знищив. Загинув Павло разом із чотирма бойовими товаришами від прямого попадання снаряду, випущеного "сепаратистами" із "Граду". Не встигли змінити позицію чи не поступила команда її змінити? Цього вже ніхто не скаже. Разом з ним загинув земляк з с. Косари Кам'янського району Воропаєв Василь.

Любов Іллівна спілкувалась із синовими товаришами по службі і розповідає: «У його батареї були юнаки такого ж віку, як і Паша. Коли постало завдання, усі вони зробили три кроки вперед. А потім впродовж місяця прикривали «кіборгів» Донецького аеропорту. У цей час він просив

допомогу через соцмережі. І всі про це знали, окрім мене. Ситуація була складною. Хлопці із снігу топили воду, у них не було забезпечення, їм не підвозили снаряди. У цей же час їх комбат потрапив до госпіталю, а замполіт наказав змінити позицію і вивів хлопців у «нульову» оборону. Надійшла команда працювати. Павлик починав першим і не мав права зрушити з місця поки не відстріляється остання артустановка. Однак зазвичай вони робили менше пострілів і мали час відійти. Цього ж разу прикривали колону, що танками та самохідними установками вивозила поранених. Стояв мороз. А швидкість руху була 60-80 кілометрів на годину. Забрати сина для поховання вдалося не одразу через помилку у документах. Мали віддати його як 300-го. Тому навіть сказали форму з собою не брати. Однак виявилось усе зовсім не так. Хлопці, котрі його забирали, упізнали Пашу».

4 лютого відбулися похорони Героя. З самого ранку земляки зібралися на подвір'ї храму ікони Казанської Божої Матері, де проходила панахида по загиблому воїну. Провести бійця в останню путь прийшли рідні, друзі, представники обласної та районної влади, члени батальйону «Айдар», військовослужбовці, громадяни міста і району. Похоронна процесія, що налічувала сотні людей, пройшла центральною вулицею Чигирина. Учні загальноосвітньої школи № 1 ім. Богдана Хмельницького, в якій навчався Павло Антоненко, утворивши «живий коридор», віддали данину шани і поваги славному Герою України.

«Герої не вмирають!», – скандували чигиринці під час похоронної процесії. Так, пам'ять про Павла Антоненка буде вічною. Одна з вулиць міста названа на його честь. На школі, де навчався герой, прикріплена меморіальна дошка, з якої дивиться на нас вічно молодий, вічно живий Павло Антоненко.

Указом Президента України №282/2015 від 23 травня 2015 року «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі» нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Герою Антоненку Павлу присвячують вірші, на його честь проводять змагання з армрестлінгу.

Військові побратими приїжджають на річницю загибелі Павла до Чигирина, щоб пом'янути його та навідати сім'ю.

Герої не вмирають! Пам'ять про їх подвиги перед Україною і народом залишається в серцях кожного вічно!

1. Лебеденко Н. Чигиринщина попрощалась з Павлом Антоненком – героєм, який загинув захищаючи Україну // Чигиринські вісті. 7 лютого 2015 р.

2. МПДА. Записано від Антоненко Л. І., матері, м. Чигирин.

3. Фото, ксерокопії повідомлення про смерть та посвідчення про нагородження орденом «За мужність» III ступеня. – Власний архів сім'ї Антоненків.

4. Вшановуємо загиблих захисників Павла Антоненка та Володимира Загубу // Чигиринські вісті. 30 січня 2016 р.

*Юлкіна Людмила,
молодший науковий співробітник відділу «Стецівський етнографічний
музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ЖИТЕЛІ СЕЛА СТЕЦІВКА – УЧАСНИКИ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Антитерористична операція на сході України триває вже кілька років. Крім кадрових військовослужбовців захищають Україну й звичайні люди, які пішли до війська добровольцями чи були мобілізовані.

17 березня 2014 року наказом виконуючого обов'язки Президента України Олександром Турчиновим було розпочато першу хвилю мобілізації, під час якої призивались військовозобов'язані таких вікових категорій: солдати до 40 років, сержанти до 45 років, прапорщики та молодші офіцери до 50 років, майори та підполковники до 55 років. Не залишились осторонь і жителі Чигиринського району [1, 152].

Всього на жовтень 2016 року по Чигиринському району було мобілізовано 402 чоловіки, 31 з них – жителі села Стецівка. На сьогодні мобілізація не проводиться, але багато військових після закінчення терміну служби залишились в армії на контрактній основі. 21 чоловік (на квітень 2018 року) отримали посвідчення учасника бойових дій.

Не всі мобілізовані, після військових навчань, проходили службу у місцях бойових дій. Двоє жителів села, на початок Антитерористичної операції, знаходились на військовій службі за контрактом, тому були серед перших військовослужбовців, які були направлені на схід України.

Запорожець Анатолій Петрович 1984 р. н.

З 2013 був кадровим військовим та проходив військову службу за контрактом в 36 бригаді берегової охорони на півострові Крим в селищі Перевальне, на посаді механіка-водія танку.

В березні 2014 року, під час анексії Криму, його військова частина була захоплена окупантами. Анатолій, разом з іншими військовими, після наказу вийшов на материкову Україну. З бригади, в якій налічувалось 1,5 тисячі військових, не зрадили присязі лише 200.

Після виходу з півострова військовослужбовців було направлено до м. Миколаїв, де була організована 36 бригада морської піхоти ім. Ольшанського. Після проходжень бойових злагоджень Анатолій був направлений в зону АТО уже на посаді командира танку, де перебував в селищі Гранітному, Тельманово, селищі Талаковка та в інших населених пунктах Донецької області.

На даний час Анатолій Запорожець несе службу у військовій частині міста Миколаєва на посаді командира взводу матеріально-технічного забезпечення.

За час служби був нагороджений нагрудними знаками «За зразкову службу» та «За бойову готовність підрозділу» (нагорода Міністра оборони України), а також на День танкіста отримав годинника від командувача Військово-морськими силами. За відмінну службу був нагороджений грамотами [2].

Мірошніков Максим Володимирович 1988 р. н.

Почав свою службу за контрактом у 2008 році в м. Кіровоград. З початком бойових дій на сході України, разом з іншими військовими з його частини спецпризначення, був направлений в Херсонську область охороняти кордон з Кримським півостровом. На його долю випало чимало випробувань. Він побував у багатьох «гарячих точках» – Савур-Могिला, Артемівськ, Маріуполь, Донецький аеропорт. В бою за Савур-Могилу отримав контузію. В місті Артемівськ разом з побратимами охороняли міський штаб та військові об'єкти.

Після перебування на сході України Максим вирішив стати професійним військовим. Зараз навчається в Національній академії сухопутних військ ім. гетьмана Сагайдачного в місті Львів.

За сумлінну службу має нагороди:

1. Нагрудний знак «За зразкову службу». Нагорода міністра оборони України;
2. Орден IV ст. «Віра»;
3. Нагрудний знак «Гідність і честь» від українського козацтва;
4. Медаль «За оборону рідної держави»;
5. Відзнака «За службу державі».

Крім нагород має багато грамот [3].

Терновський Валентин Іванович, 1967 р. н.

Був мобілізований 14 серпня 2014 року. До призову на військову службу працював в НІКЗ «Чигирин». Після двотижневої перепідготовки на Яворівському полігоні в Львівській області, був відправлений в Донецьку область в м. Мар'їнку, де був сапером. Без ротацій провів там майже рік. Був демобілізований 5 вересня 2015 року та повернувся на місце роботи.

Нагороджений грамотами та нагрудним знаком «За зразкову службу» [4].

Постригань Олексій Олексійович 1985 р. н.

З початку АТО Олексій збирав допомогу військовим як волонтер, після чого вирішив іти в зону АТО добровольцем. Після навчання в Чернігівській області в селищі Гончарівське проходив службу в 53 бригаді на посаді зв'язківця. В зоні АТО був з 4 вересня 2014 року по 26 вересня 2015 року. За час служби побував у різних населених пунктах: село Єлизаветка, місто Волноваха, селище Красногорівка Донецької області, та місті Щастя, село Новобахмутка Луганської області. За час служби був нагороджений похвальними грамотами [5].

Залюбовський Богдан Володимирович 1979 р. н.

Був мобілізований 10 березня 2015 року. Після навчань на Яворівському полігоні проходив службу в 93 бригаді на посаді водія забезпечення. В зоні АТО перебував в с. Піски та в Донецькому аеропорту. За сумлінну службу нагороджений грамотами та нагрудним знаком [6].

Залюбовський Дмитро Володимирович 1986 р. н.

У квітні 2015 року був призваний на військову перепідготовку в Рівненську область. Після чого Дмитро разом із своєю частиною був направлений в Луганську область місто Новоайдар, а потім в місто Старобельськ. Проходив службу на посаді гранатометника. Був демобілізований в грудні 2015 року [7].

Маламуж Микола Петрович 1975 р.н.

З 22 серпня 2014 проходив службу у військовій частині в с. Дівічки Київської області на посаді водія. В міста Слов'янськ, Артемівськ та Константинівка перевозив запасні частини до військової техніки [8].

В першу хвилю мобілізації був призваний на військову службу

Дубовський Сергій Аркадійович 1970 р. н., який проходив службу також на посаді водія.

Шандра Володимир Іванович 1982 р. н.

Після мобілізації 9 липня 2015 року та перепідготовки на Львівському полігоні був направлений в Луганську область, а саме місто Щастя, а пізніше його частину було перекинуто в Донецьку область в селище Піски. Служив на посаді командира відділення військової розвідки. Демобілізований в жовтні 2016 року. За відмінну службу був нагороджений грамотами та нагрудним знаком [9].

Калюжний Володимир Васильович 1989 р. н.

Мобілізований 22 квітня 2015 року. Загальну військову підготовку проходив на Рівненському полігоні. 3 червня в складі 301 дорожно-коменданського батальйону був направлений в зону проведення Антитерористичної операції. Виконував обов'язки водія-регулювальника. Ніс військову службу в містах Дмитрів, Артемівськ, Слов'янськ та на блокпості на трасі Харків – Слов'янськ. Демобілізований був 27 квітня 2016 року та продовжив працювати на Тясминській насосній станції [10].

Профатило Олександр, Дударенко Сергій, Буряченко Віталій, Литвинка Ігор проходили службу на посадах водіїв у військовій частині в місті Черкаси. За час служби вони кілька разів перебували в зоні АТО, а саме в містах Краматорськ та Слов'янськ.

Під час четвертої хвилі був мобілізований на військову службу **Корпак Володимир Володимирович**. На посаді медичного інструктора він проходив службу на військовому полігоні в Житомирській області

Деякі наші односельчани, після демобілізації, підписали контракт та залишилися служити: **Кісіль Віктор, Березуєв Федір, Ярифєєв Сергій, Коновальчук Дмитро**. Проходять службу за контрактом також **Гаврилов Михайло, Дикий Сергій** [11].

Перша хвиля мобілізації військовозобов'язаних в зону Антитерористичної операції на Донбасі спричинила потужний волонтерський рух. Небайдужі люди відразу почали активну діяльність по збору всіх необхідних речей для демобілізованих.

В селі Стецівка особливо активно долучилися до волонтерства учні та вчителі школи. В навчальному закладі проводились ярмарки, збирали продукти харчування та теплий одяг. Жителі села зібрали кошти на військове спорядження Запорожцю Анатолію. Під час ярмарків діти в школі зібрали кошти на лікування Мірошнікова Максима та теплий одяг для Коновальчука Дмитра.

Список жителів села – учасників Антитерористичної операції є неповним і постійно поповнюється.

-
1. Мінська О. І. Уродженці Чигиринського району – учасники Антитерористичної операції на сході України // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали V науково-практичної конференції 12-13 листопада 2015 року. – Черкаси : Вертикаль, 2016. – С. 152-161.
 2. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). – Спогади Запорожця Анатолія Петровича, 1984 р. н.
 3. МПДА. – Спогади Мірошнікова Максима Володимировича, 1988р. н.
 4. МПДА. – Спогади Терновського Валентина Івановича, 1967 р. н., мешканця с. Стецівка Чигиринського району.
 5. МПДА. – Спогади Постриганя Олексія Олексійовича, 1985 р. н., мешканця с. Стецівка Чигиринського району.
 6. МПДА. – Спогади Залюбовського Богдана Володимировича, 1979 р. н., мешканця с. Стецівка Чигиринського району.
 7. МПДА. – Спогади Залюбовського Дмитра Володимировича, 1986 р. н., мешканця с. Стецівка Чигиринського району.
 8. МПДА. – Спогади Маламужа Миколи Петровича, 1975 р. н., мешканця с. Стецівка Чигиринського району.
 9. МПДА. – Спогади Шандри Володимира Івановича, 1982 р. н., мешканця с. Стецівка Чигиринського району.
 10. МПДА. – Спогади Калюжного Володимира Васильовича, 1989 р. н., мешканця с. Стецівка Чигиринського району.

11. *Архів Стецівської сільської ради.*

Список ілюстрацій :

- 1. Учасник АТО на сході України – Запорожець А. П.*
- 2. Учасник АТО на сході України – Мірошніков М. В.*

**ВІЙСЬКОВІ – ЧАСТІ ГОСТІ СУБОТІВСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ.
КВІТЕНЬ 2015 р. Фоторепортаж НАДІЇ КУКСИ**

Бійці бойового "Правого сектора"

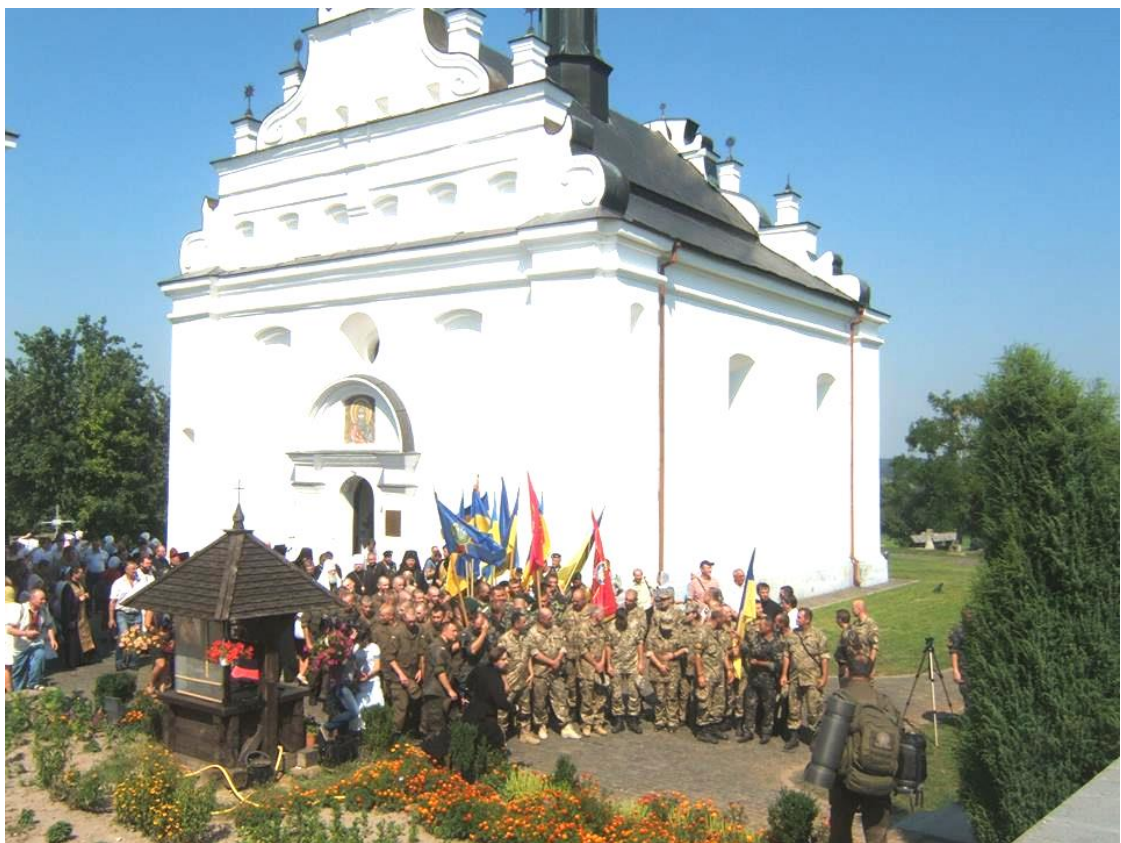

**27 ЛИПНЯ ВІДБУЛОСЯ ВЕЛЕЛЮДНЕ ПАЛОМНИЦТВО ВІЙСЬКОВИХ
ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ СВЯТИНИ – ІЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ –
УСИПАЛЬНИЦІ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ЛИПЕНЬ 2015 Р. Фоторепортаж НАДІЇ КУКСИ**

Перепочинок під столітньою яблуною біля селянської хати XIX ст.

Стільки гостей селянська хата ХІХ ст. відразу вмістити, на жаль, не зможе...

Ознайомлення з пересувною виставкою "Свято-Іллінська церква: історія у світлинах та художніх творах" у павільйоні на Замчищі Хмельницьких

ТИМЧАСОВА ВИСТАВКА «УЧАСНИКИ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ЧИГИРИНСЬКИЙ ВИМІР»

Нині українці є свідками та мимовільними учасниками так званої гібридної війни, під час якої гинуть і втрачають здоров'я тисячі наших співвітчизників. Збереження та вшанування пам'яті про непохитну мужність і військову доблесть наших сучасників – є святим обов'язком для кожного з нас. Саме тому 14 жовтня 2018 р. у відділі «Суботівський історичний музей» НІКЗ «Чигирин» відкрилась тимчасова виставка «Учасники бойових дій на Сході України: чигиринський вимір», присвячена Дню захисника Вітчизни – свято, яке стало офіційним з 14 жовтня 2014 р., згідно указу Президента України Петра Порошенка, з метою вшанування мужності та героїзму захисників незалежності й територіальної цілісності України, військових традицій і звичаїв Українського народу, сприяння подальшому зміцненню патріотичного духу в суспільстві та на підтримку ініціативи громадськості.

На виставці представлені фото учасників антитерористичної операції на Сході України, інформаційний матеріал про них та особисті речі бійців: повістка, листи учнів до воїнів АТО, балаклава, уламки снаряду, топографічна карта, методпосібник «Домедична допомога», книга «Новий Заповіт», фото із сімейних архівів.

Експозиція умовно розділена на чотири розділи. У **першому розділі** подається коротка інформація про жителів с. Суботів, які побували у різних гарячих точках АТО :

ДОРОШ Микола Миколайович

Військову службу ніс у 2-му батальйоні оперативного призначення Нацгвардії, виконував обов'язки старшого стрільця-кулеметника. За час служби побував у різних населених пунктах: станиця Луганська, м. Бердянськ, с. Набережна, с. Комишувата, перебував на блок-посту за 10 кілометрів від Попасного. Під час несення служби на блок-посту № 29, що знаходився за 60 кілометрів від м.Луганська, постійно знаходився під обстрілами бойовиків, блок-пост яких знаходився за 800 метрів від українських військових [1; 154].

ДОВГИЙ Віталій Володимирович

21 травня 2015 року відбув на військову перепідготовку до ВВЧ – «1670», яку проходив на Рівненському полігоні протягом двох тижнів на посаді гранатометника. Потім у складі батальйону «Черкаси» був направлений у військову частину «2332», що знаходилась біля Волновахи Донецької області. Згодом відправили у смт. Куйбишеве Запорізької області охороняти військовий госпіталь.

З жовтня 2015 р. по лютий 2016 р. військову службу продовжував за 3 км від с. Миколаївка Донецької області, з 02.02 по 20.04.2016 р. – с. Гранітне, з 21.04 по 22.06.2016 р. – Старогнатівка у складі 72 мотострілкової бригади. Тут отримав пошкодження хребта.

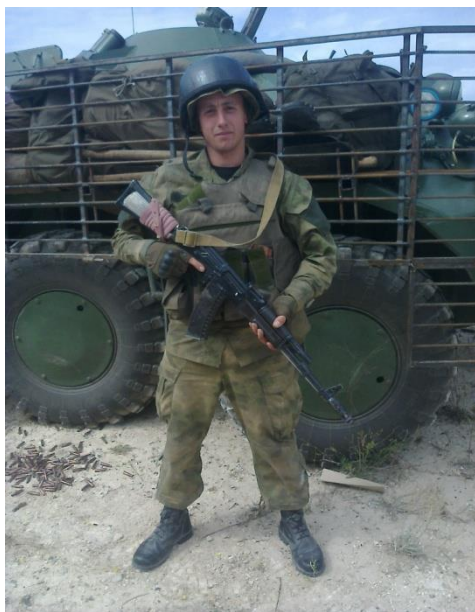
Демобілізувався в липні 2016 р. [2].

ПОЛТАВЕЦЬ Олексій Васильович

В зону АТО потрапив у званні молодшого сержанта, виконуючи обов'язки стрілка номер обслуги, тобто повинен був обслуговувати будь-який вид стрілецької зброї, отримав призначення командира відділення.

Бойове військове завдання виконував у Краматорську, Новокалінівці, Пісках, Донецькому аеропорту. Отримав легку контузію, кілька місяців знаходився вдома на реабілітації.

26 квітня 2015 р. повернувся у свою військову частину в Миколаєві – 79 окрему аеромобільну бригаду, а у червні був демобілізований [1; 153].

САВІЦЬКИЙ Василь Леонідович

В 2013 р. підписав контракт на проходження військової служби в десантних спецвійськах Кіровоградської військової частини. В грудні 2014 р. в складі 28 окремої гвардійської механізованої бригади отримав направлення в зону АТО, де у званні рядового на посаді водія БМП виконував бойове завдання біля населених пунктів Амвросівка, Кутейнікове, в районі Савур-могили. Демобілізувався у 2017 р. [1; 153].

ГАПША Михайло Сергійович

З 16 жовтня 2014 р. брав участь у бойових діях зони АТО: Донецький аеропорт, Піски, Опитне. Отримав дві контузії. За термін своєї служби від командування отримав подяку за сміливість під час виконання бойових завдань. На початку вересня 2015 р. Михайло демобілізувався.

За доблесну службу Михайла Гапшу нагороджено медаллю «За вірність народу України» [1; 153].

ДЕМ'ЯНЧУК Василь Петрович

З 22 квітня 2015 р. знаходився на військовій перепідготовці в Рівненській області Рівненського району с. Новолубомирка, був зарахований до першого навчального батальйону 5-ї роти 1-го взводу. Ніс службу на блокпосту дорожньо-комендантського батальйону №301 біля м. Дмитрів Донецької області, виконуючи обов'язки кулеметника [1; 154].

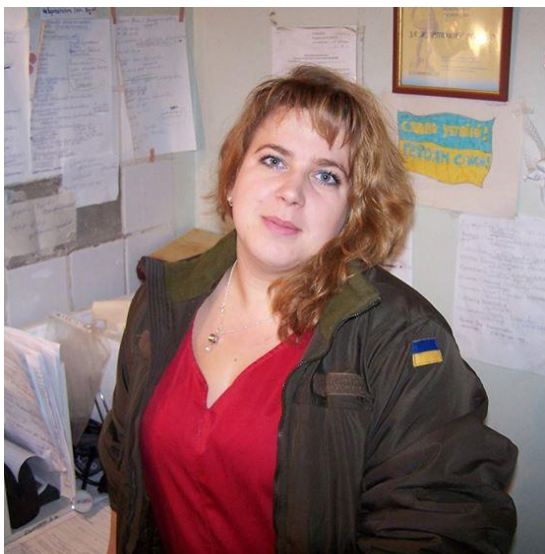
ДОВГЕНКО Олександр Миколайович

У 2015 р. мобілізований до ЗСУ.

Проходив навчання на Яворівському навчальному полігоні. Маючи звання молодшого сержанта, виконуючи обов'язки навідника, службу проходив у 17 окремій танковій бригаді, яка виконувала бойові завдання біля Слов'янська, Артемівська, Маріуполя, Кримського [3].

Другий розділ містить матеріал *про жінок* Чигиринського краю, які теж виявили бажання стати поряд з чоловіками нести військову службу.

ГОРБЕНКО Ірина

Перша чигиринська "ластівочка" – жінка, яка згодилась бути солдатом. Як розповідають колеги, Ірина Горбенко, медична сестра служби "Швидкої допомоги", відповідальне рішення прийняла сама, в цьому її підтримав і чоловік, який вирушив на захист Батьківщини разом з дружиною. І це – сімейний подвиг [4].

ПЕРЕВІЗНИК Раїса Олександрівна

За фахом вчитель біології. У січні 2016 р. стала на захист державного кордону у складі Херсонського прикордонного загону. Звання – старший сержант, посада – інспектор прикордонної служби I категорії – майстер [5].

ЗАЄЦЬ Валентина Анатоліївна

Після закінчення підготовки у навчальному центрі Сухопутних військ ЗС України (сmt. Десна на Чернігівщині) з липня 2018 р. Валентина – боєць 72-ї бригади 1-го батальйону на Світлодарській дузі, що у Донецькій обл. [6].

Жодне військове протистояння не може уникнути такого явища, як полон. Тяжкі наслідки полону випробували на собі двоє наших земляків – Денис Гненний з Суботова та Вадим Бабенко з Рацевого, коротка інформація про яких подана у третьому розділі.

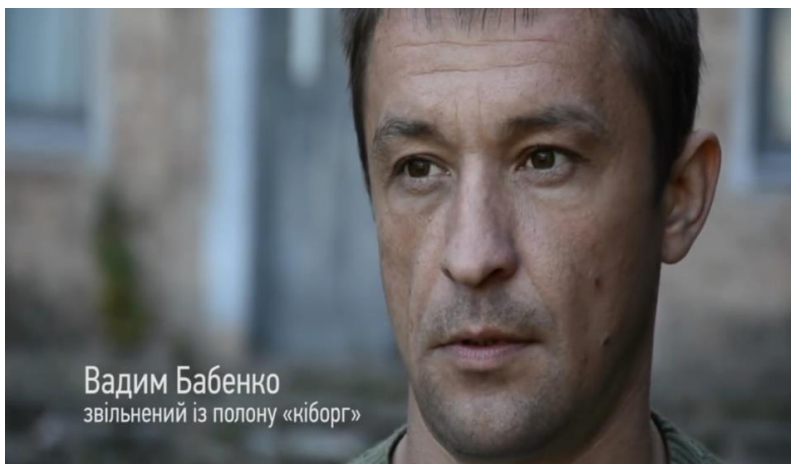
ГНЕННИЙ Денис Олегович

У жовтні 2011 р. підписав контракт на проходження військової служби в 3-му окремому полку спеціального призначення ГУР МО України. Місце дислокації – м. Кіровоград. Перше бойове завдання виконував в 2013 р. в період Майдану. Разом зі своїми товаришами по службі забезпечував охорону складів з боєприпасами, а з початком окупації Криму у 2014 р. з 4 березня охороняв аеродром в Херсоні. Коли саме в розпалі була антитерористична операція на Донбасі, 31 травня 2015 р. їхню розвідувальну групу перекинули в район Слов'янська. В районі Савур-могили 27 серпня 2014 р. групу розвідників, у складі якої він був, терористи взяли у полон, що тривав до 21 лютого 2015 р. [1; 155-156].

БАБЕНКО

Вадим Вікторович

Службу в АТО Вадим розпочав 21 серпня 2014 року в складі 95-ої Житомирської бригади. 20 січня 2015 року в ході оборони Донецького аеропорту під час виконання завдання із виведення з терміналу поранених кіборгів Вадим Бабенко потрапив у ДНР-івський полон. У списку на обмін він був першим, але залишався у «необмінному фонді». Мабуть, через те, що він був «кіборгом», десантником, стрільцем «АГС». Кілька разів Вадима Бабенка приводили вже до автобуса, але, коли чули його прізвище, заворачивали назад. Після більш як 160-денного ув'язнення в ДНР-івському полоні із застінків колишнього Донецького СБУ «кіборга» визволили 2 липня 2015 р. [1; 156-157].

На виставці експонуються портрети та біографії *загиблих бійців АТО*, дані про яких розміщені у четвертому розділі.

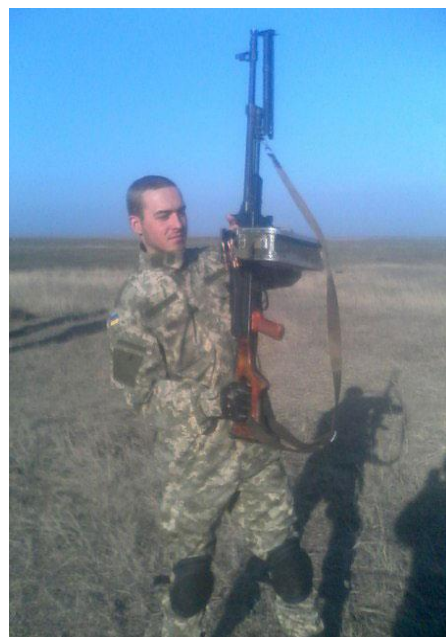
РЯСІЧЕНКО Віталій Володимирович

У 18-річному віці був призваний на строкову службу у внутрішні війська в місті Луганськ. Після демобілізації пішов служити за контрактом. Проходив службу у 30-й окремій механізованій бригаді у місті Новограді-Волинському, що на Житомирщині.

Коли у квітні 2014 р. розпочалася антитерористична операція, їх бригаду перекидають на схід України в найгарячіші точки збройного зіткнення.

Віталій Рясіченко пережив всі жахи Іловайського котла. Будучи кулеметником, прикривав відступ своїх побратимів. 25-го січня 2016 р. бійця було поранено поблизу Дебальцевого, в районі Вуглегірська, саме там, де точилися найзапекліші бої з агресором.

Незадовго до демобілізації під час ротації внаслідок нещасного випадку юнак загинув. Обставини загибелі до сьогодні остаточно не з'ясовані: «27 лютого 2016 року, в 11 год. 31 хв. На 5 колії Фастівського приймально-відправного парку станції Знам'янка Одеська залізниця, стався нещасний випадок невиробничого характеру зі сторонньою особою» [7; 12].

ЛАВРІНЕНКО Іван Васильович

Мобілізований молодший сержант Лавріненко до ЗСУ 21 липня 2015 р. Служив під м. Щастя у складі 92-ї механізованої бригади на посаді командира відділення.

Трагічно загинув 26 листопада 2015 р. біля с. Райгородка Новоайдарського району Луганської області.

Залишилася донька, 2002 р. н.[8].

СМОЛЯР Олександр Васильович

Підполковник (посмертно), начальник комунально-експлуатаційної служби 19-го Миколаївського полку охорони громадського порядку Національної гвардії України. (в/ч 3039). Кавалер ордена «За мужність» III ступеня. Загинув 23 серпня 2014 р. під час бойового зіткнення з російськими збройними формуваннями в районі селища Лисиче Амвросіївського району Донецької області. Під час рейду бійці Нацгвардії знищили автомобіль КАМАЗ з терористами та два КАМАЗи зі зброєю та боєприпасами, що рухалися в колоні у супроводі двох БТРів з боку Російської Федерації [9].

АНТОНЕНКО Павло Леонідович

4 вересня 2014 р. Павло був призваний Чигиринським районним військовим комісаріатом для проходження військової служби в зоні АТО, де він був старшим навідником гармати 2-ї самохідно-артилерійської батареї у складі 43 артилерійської бригади. Мав позивний «Лелека».

31 січня 2015 р., внаслідок обстрілу вогневої позиції батареї в районі населеного пункту Гродівка Донецької області, Антоненко Павло Леонідович загинув [1; 158-159].

СЛІСЕНКО Михайло Михайлович

Він у перших рядах пішов добровольцем до батальйону «Айдар» у липні 2014 р. Група, в якій «Седой» – позивний Михайла – був водієм, мала завдання відвести продовольство у Новосвітловку (населений пункт в 19 км від Луганська). По дорозі вони проїжджали наш блокпост на Металісті (9 км від Луганська). Але коли група поверталась, блокпост захопили «сепари» і вже «зустрічали» наших. Майже вся група була або знищена, або взята в полон до терористів ЛНР.

Підвісивши наручниками на спортивній перекладині, Слісенка Михайла забили до смерті [10].

ЗАГУБА

Володимир Миколайович

У серпні 2014 р. пішов служити в зону АТО добровольцем. Будучи десантником запасу, потрапив у 95-у аеромобільну бригаду, ставши одним із легендарних "кіборгів". 20 січня 2015 р. загинув, захищаючи Донецький аеропорт, де разом з побратимами намагався дістатися до терміналу, аби вивезти звідти поранених. Лише через

два місяці рідні дізналися, що їхній солдат загинув [1; 157-158].

ДРОНОВ Сергій Анатолійович

Народився 20.10.1997 р. у місті Чигирин Черкаської області. Мешкав у Кропивницькому.

Хлопець закінчив 9 класів Чигиринської загальноосвітньої школи №1 імені Богдана Хмельницького, за період навчання в якій проявив схильність до гуманітарних предметів та фізичного виховання. З першого класу навчався грати на піаніно та гітарі, на відмінно склавши екзамени по цих інструментах. Дуже любляв грати у футбол, а з 7 класу почав займатися тайським боксом.

У вересні 2013 р. Сергій вступив до Чигиринського професійно-технічного ліцею №17 на спеціальність "оператор електронно-

обчислювальних та обчислювальних систем; налагоджувальник технологічного устаткування". Під час навчання займався у гуртку фотографування та брав активну участь у спортивних змаганнях, був нагороджений дипломом Комітету з фізичного виховання та спорту Міністерства освіти і науки України за 3 місце у змаганнях, присвячених Дню Збройних сил України "Ми майбутні захисники Вітчизни".

У червні 2016 р. Сергій Анатолійович мав отримати диплом, але він вирішив зробити по-іншому та 25.02.2016 р. був призваний за контрактом Васильківським ОМВК Київської області. Вже з 15 квітня того ж року він проходив службу у Кропивницькому на посаді оператора радіолокаційної станції 548-ї окремої радіолокаційної роти 138-ї радіотехнічної бригади Повітряних Сил України.

Перша ротація Сергія на Схід відбулася у січні 2017 р.

У липні 2018 р. Сергій Анатолійович знову вирушив на Донецький напрямок. Спочатку прибув до Добропілля, а потім – на нульові позиції, в район селища Гранітне.

Солдат, стрілець 5-ї роти 2-го батальйону 128-ї окремої гірсько-штурмової бригади.

Загинув 10 жовтня 2018 р. близько 9.00 в районі селища Гранітне Донецької області внаслідок підриву на мінно-вибуховому пристрої. Від численних осколкових поранень помер дорогою до лікарні.

Похований 12 жовтня у Чигирині. У нього залишилися мати та брат [11].

Відкриття даної виставки свідчить про те, що у наших захисників залишається бойовий дух, залишаються спогади про те, що відбувалося і відбувається на Сході України. Хочеться, щоб наші співвітчизники теж пам'ятали про звиягу учасників антитерористичної операції, які ціною своїх життів забезпечують неподільність нашої держави, виборюють для країни мир, цілісність та єдність.

1. Мінська О. Уродженці Чигиринського району – учасники антитерористичної операції на Сході України. Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали V науково-практичної конференції 12-13 листопада 2015 р. / упор. Я. Л. Діденко, Л. О. Абашина, О. І. Троцинська. – Черкаси: вид. Кандич С. Г., 2016. – 332 с.

2. МПДА – Записано від Довгого Віталія Володимировича, 1976 р. н., мешканця с. Суботів Чигиринського району.
3. МПДА – Записано від Довгенка Олександра Миколайовича, 1989 р. н., мешканця с. Суботів Чигиринського району.
4. Герої – ті, хто йдуть захищати Батьківщину. [Електронний ресурс]. Режим доступу : чигринка<http://chyhrynka.in.ua/>
5. МПДА – Записано від Перевізник Раїси Олександрівни, 1970 р. н., мешканки с. Худоліївка Чигиринського району.
6. МПДА – Записано від Кукси Надії Василівни, 1964 р. н., мешканки с. Суботів Чигиринського району.
7. МПДА – Записано від Прохач Надії Василівни, 19?? р. н., мешканки с. Суботів Чигиринського району.
8. МПДА – Записано від Лавріненко Назара Петровича, 1979 р. н., мешканця с. Івківці Чигиринського району.
9. Чигиринщина попрощалася із загиблим героєм. [Електронний ресурс]. Режим доступу : www.chigirinrda.org.ua.
10. Родичі АТОВця з Чигиринщини через суд намагаються довести, що він загинув, а не зник безвісти. [Електронний ресурс]. Режим доступу : remarka.net.ua
11. [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1856696884448951&set=a.567306756721310&type=3&eid=ARB5_BP0AUmrHTR_MU73x_b1JHYshyOJlE0ZcTlcB2rRxb6f1G0lZHkMUodn1zr-isuAMvr3yTEoDxNY
12. [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1759982424317894&id=10009184608573

ФОТООБ'ЄКТИВ ЗАФІКСУВАВ МИТЬ КОНФЕРЕНЦІЇ

ЗМІСТ

**СЬОМА МІЖРЕГІОНАЛЬНА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ
“ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ”** 3

В. ЛАЗУРЕНКО

УКРАЇНСЬКЕ ФЕРМЕРСТВО У ДОБУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ:
ПРОГРЕСУЮЧИЙ ЗЛЕТ І ТРАГІЗМ ПАДІННЯ 5

АГРАРНА ІСТОРІЯ ЧИГИРИНЩИНИ

З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ 1930-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ

С. ШМИГОЛЬ

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗЕМЕЛЬ ЧИГИРИНЩИНИ У ДОБУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО 13

А. ПЕРЕПЕЛИЦЯ, С. ПАВЛОВА

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЧИГИРИНА (XIX – поч. ХХ ст.) 21

К. ВЕРПЕТА

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р. І ЧИГИРИНЩИНА 34

Ю. НАЗАРЕНКО

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ НА ЧИГИРИНЩИНІ XIX ст.
(ЧИГИРИНСЬКА ЗМОВА 1877 р.) 36

А. МАЛЬОВАНА

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА НА ЧИГИРИНЩИНІ 41

О. ВЄТРОВ

АНТИЄВРЕЙСЬКИЙ ПОГРОМНИЙ РУХ НА ЧЕРКАЩИНІ 43

Ю. ЛАЗУРЕНКО

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ КОНЦЕПЦІЇ РОЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
КООПЕРАЦІЇ В РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
УКРАЇНИ ДОБИ НЕПУ 63

І. КИВГИЛА

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ЗАВДАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО
КРЕДИТУ У ПРАЦЯХ ВИЗНАНИХ СПЕЦІАЛІСТІВ АГРАРНОЇ СПРАВИ 1920-х рр. –
ЖЕРТВ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ 70

О. МІНСЬКА

НОТАТКИ ДО КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ 1928–1932 рр.
У ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ ОКРУЗІ 79

Ю. ТРЕНКІН

ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ ПЕРІОДУ НОВОЇ
ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ІСТОРИКАМИ-АГРАРНИКАМИ ЧЕРКАЩИНІ 93

І. ВОЛОШИН

СПОСОБИ ПІДВИЩЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТВАРИННИЦТВА В УКРАЇНІ
1920-х рр. КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ МЕРЕЖІ «ДОБРОБУТ» 100

Ю. ТРЕНКІН

УЧАСТЬ ЗАМОЖНОГО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В ДІЯЛЬНОСТІ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ ДОБИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
В НАУКОВИХ ВІЗІЯХ ПРОФЕСОРА ВАЛЕНТИНА ЛАЗУРЕНКА 105

**ТРАГІЗМ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ВІДНОСНО СЕЛЯНСТВА.
РОЗВИТОК ЧИГИРИНЩИНИ У 30-х – 50-х рр. ХХ ст.**

Л. АБАШІНА

ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ЧИГИРИНЩИНІ 112

Я. МОСКАЛЬОВА, О. КРАВЧЕНКО

ГОЛОДОМОР НА ЧИГИРИНЩИНІ У 1932–1933 рр. 119

Т. ІВАЩЕНКО

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. У СВІДЧЕННЯХ ЧИГИРИНЦІВ 123

С. ТКАЧЕНКО

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР ЖИТЕЛІВ СЕЛА РАЦЕВЕ 126

Р. ЖУК

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ В СЕЛІ ВЕРШАЦІ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ 129

О. ЯШАН

ПРОПАГАНДА РАДЯНСЬКОГО ЗРАЗКА В ПЕРШІ РОКИ ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ 135

В. РОГОЗА

ТРУДНОЩІ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ В СЕЛІ ВЕРШАЦІ У II ПОЛ. 40-х –
НА ПОЧ. 50- х рр. 137

Г. ЧЕПУРДА

ЕКОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ПОЛЕЗАХИСНИХ ЛІСОСМУГ В
УКРАЇНІ ВІДПОВІДНО ДО “ВЕЛИКОГО ПЛАНУ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ” 143

АГРАРНИЙ РОЗВИТОК ЧИГИРИНЩИНИ У II ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Н. ЧИГИРИК

ЗНИКЛІ СЕЛА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ: БУЖИН 150

А. КУРИЛОВИЧ

ЗАГУБЛЕНІ СЕЛА ЧИГИРИНЩИНИ 156

А. КУЛИНИЧ

МОЄ СЕЛО В РОКИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ (1956–1958 рр.) 159

О. ЛАЗУРЕНКО

СТАН ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ В СЕЛАХ ЧЕРКАЩИНИ В ДОБУ
ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ ЗА ДАНИМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ
ОБЛАСТІ 167

О. ЯКОВЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛА ВЕРШАЦІ у 60–80-ті рр. ХХ ст. 177

А. ЗАМША, О. КРАВЧЕНКО
РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1991–1994 рр.) НА ТЕРИТОРІЇ
ЧИГИРИНЩИНИ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ АГРОТЕХНІЧНИХ ЗВІТІВ 185

О. ЧЕПУРНИЙ
ДО ІСТОРІЇ РЕФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ
ЧИГИРИНЩИНИ В 90-х рр. ХХ ст. 189

ВИДАТНІ АГРАРІЇ КРАЮ.

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ ЧИГИРИНЩИНИ

Л. ШМИГОЛЬ
МАЄТНОСТІ І. І. ФУНДУКЛЕЯ В ЧИГИРИНСЬКОМУ ПОВІТІ 195

А. ЖАДАН
ЗАСЛУЖЕНИЙ АГРОНОМ УКРАЇНИ ДМИТРО ЮХИМОВИЧ КОНОПКО 200

О. КУЗЬМИШИН
УРОДЖЕНЕЦЬ с. НОВОСЕЛИЦЯ –
АКАДЕМІК ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ МОРГУН 204

Н. ПЛАХОТНИЙ
ВИДАТНІ АГРАРІЇ РІДНОГО КРАЮ 208

Ю. БАРВІНОК
АГРАРНИЙ РОЗВИТОК СЕЛА ТРУШІВЦІ 212

Ю. БАРВІНОК
З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА
с. ТРУШІВЦІ 219

Я. ДІДЕНКО, Н. КУКСА, О. МІНСЬКА
МОВНИЙ КОЛОРИТ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ:
ВІД МИНУЛОГО ДО СЬОГОДЕННЯ 222

В. ЧОС
«ТРАКТОР В ПОЛІ ДИР-ДИР-ДИР» 250

Н. КУКСА, Я. ДІДЕНКО
ПОТЯСМИННЯ У ЕТНОЛОГО-ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ СТУДІЯХ
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. 255

Н. КУКСА, Я. ДІДЕНКО
ПРЕЗЕНТАЦІЯ КНИГИ «НАДДНІПРЯНСЬКА МИНУВШИНА
ХVІІІ–ХХ СТОЛІТТЯ» 286

О. ГОРЕНИЧ
НОТАТКИ ДО ВИРОБНИЦТВА ПОРЦЕЛЯНО-ФАЯНСОВОГО ПОСУДУ В УКРАЇНІ
ТА ПОБУТУВАННЯ ЙОГО НА ЧИГИРИНЩИНІ У ХІХ–ХХІ ст. 289

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОВСЯКДЕННЯ

Л. ЮЛКІНА
ОПЛАТА ПРАЦІ СЕЛЯНИНА В ПЕРІОД КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ
ГОСПОДАРЮВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА СТЕЦІВКА ЧИГИРИНСЬКОГО
РАЙОНУ) 309

Б. МІЄРСЬКА ДОПЛАТА ПРАЦІ КОЛГОСПНИКАМ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ НА ПОЧ. 60-х рр. ХХ ст.	316
Г. ДЯЧЕНКО МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА У II ПОЛОВИНІ ХХ ст. КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОВСЯКДЕННЯ	320
Є. ЮЛКІНА ЖИТТЯ В ПОВОЄННИЙ ЧАС ТА В ПЕРІОД ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ» В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ: ЗА СПОГАДАМИ ШКАРБАНЬ НАДІЇ ЯКІВНИ	324
НАЩАДКИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЕРОБІВ – ЗАХИСНИКИ РІДНОЇ ЗЕМЛІ У ХХІ СТ.	
О. МІНСЬКА УЧАСНИКИ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ЧИГИРИНСЬКИЙ ВИМІР	331
С. МИГОЛЬ, В. ЖИДЕНКО ЗЕМЛЯКИ – УЧАСНИКИ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ	346
С. ШМИГОЛЬ ЗАХИСНИКИ ДОНЕЦЬКОГО АЕРОПОРТУ: ВАДИМ БАБЕНКО	355
А. КОЗУБЕНКО ЖИТТЄВІ ІСТОРІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ВОВК ОЛЕКСІЙ ЛЕОНІДОВИЧ	362
І. КРУТІНЬ ЖИТТЄВІ ІСТОРІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ХИЖНЯК ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ	364
Н. ПРОХАЧ, Н. КУКСА ІСТОРІЇ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ВІТАЛІЙ РЯСІЧЕНКО	365
І. МИХНО АНТОНЕНКО ПАВЛО ЛЕОНІДОВИЧ – УЧАСНИК БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ	368
Л. ЮЛКІНА ЖИТЕЛІ СЕЛА СТЕЦІВКА – УЧАСНИКИ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ	371
О. МІНСЬКА ТИМЧАСОВА ВИСТАВКА «УЧАСНИКИ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ЧИГИРИНСЬКИЙ ВИМІР»	386
ФОТООБ'ЄКТИВ ЗАФІКСУВАВ МИТЬ КОНФЕРЕНЦІЇ	395

Науково-популярне видання

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник 7

АГРАРНИЙ РОЗВИТОК ЧИГИРИНЩИНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

Матеріали Сьомої міжрегіональної
історико-краєзнавчої конференції
“Чигиринщина в історії України”
23 квітня 2019 р.

Літературний редактор *Надія Кукса*
Комп'ютерний набір *Валентин Лазуренко*
Комп'ютерна верстка *Юрій Лазуренко*

Відповідальний за випуск: **ЛАЗУРЕНКО В.М.**

Матеріали збірника подаються у авторській редакції.

**Видання матеріалів конференції здійснено
за фінансової підтримки Валентина Лазуренка**

*На першій сторінці обкладинки зображено:
герб Чигиринського району Черкаської області; фото учасників та гостей
Сьомої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції*

Підписано до друку 13.09.2019.
Формат 60x84/16. Папір книжк. Гарнітура Times.
Ум. др. арк 23,72. Наклад 50 прим.

Це видання надруковано на папері
із деревини відповідної нормам
екологічного лісовикористання

Видавець ФОП Гордієнко Є.І.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4518 від 04.04.2013 р.

Україна, 18000, м. Черкаси
тел./факс: (0472) 56-56-12, (067) 444-28-94
e-mail: book.druk@gmail.com